

LAPIDARIUM WARSZAWSKIE

**SZLACHETNE MATERIAŁY KAMIENIARSKIE
W XVI I XVII WIEKU**

Michał Wardzyński
przy współpracy Huberta Kowalskiego i Piotra J. Jamskiego

LAPIDARIUM WARSZAWSKIE

**SZLACHETNE MATERIAŁY KAMIENIARSKIE
W XVI I XVII WIEKU**

The Warsaw Lapidarium

**Precious Materials
of Stonemasonry and Sculpture
in the 16th and 17th Centuries**

LAPIDARIUM WARSZAWSKIE

**SZLACHETNE MATERIAŁY KAMIENIARSKIE
W XVI I XVII WIEKU**

The Warsaw Lapidarium

**Precious Materials
of Stonemasonry and Sculpture
in the 16th and 17th Centuries**

Michał Wardzyński

przy współpracy
Huberta Kowalskiego
Piotra J. Jamskiego

**Fundacja Hereditas
Muzeum Historyczne m.st. Warszawy**

Warszawa 2013

Recenzje:

prof. dr hab. Juliusz A. Chrościcki (Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego)
dr hab. Andrzej Betlej (Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego)

Redakcja i korekta: Katarzyna Komar-Michalczyk

Projekt graficzny: Anna Światłowska/Muzeum Historyczne m.st. Warszawy

Skład i łamanie: Piotr Janiszewski/WTU

Opracowanie ilustracji i przygotowanie do druku: Piotr Janiszewski/WTU

Koordynacja: Katarzyna Komar-Michalczyk, Małgorzata Mycielska

Na okładce: fotografia nagrobka Katarzyny z Kosińskich Ossolińskiej
w kościele dominikanów na Nowym Mieście w Warszawie,
fot. Michał Wardzyński, 2013

Wydawca: Fundacja Hereditas

Współwydawca: Muzeum Historyczne m.st. Warszawy

Wydanie I

Warszawa 2013

Copyright © Fundacja Hereditas, 2013

Copyright © Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, 2013

Copyright © Michał Wardzyński, 2013

Copyright © Hubert Kowalski, 2013

Copyright © Piotr J. Jamski, 2013

Wszelkie prawa zastrzeżone. Całość ani żadna część niniejszej książki
nie może być reprodukowana bez pisemnej zgody wydawcy.

CIP – Biblioteka Narodowa

Wardzyński, Michał

Lapidarium warszawskie : szlachetne materiały

kamieniarskie w XVI i XVII wieku / Michał

Wardzyński ; przy współpr. Huberta Kowalskiego,

Piotra J. Jamskiego. – Warszawa : Fundacja

Hereditas : Muzeum Historyczne m.st. Warszawy,
2013

ISBN: 978-83-937739-1-6

ISBN: 978-83-62189-31-1

Nakład: 500 egz.

**Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego**

Publikacja dofinansowana ze środków
Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

SPOTKANIA
Z ZABYTKAMI

Patron medialny: „Spotkania z Zabytkami”

*Ołtarze tam z drogich rzeczy,
Od marmurów wszystko grzechez.*

A. Jarzębski, *Gościniec albo Krótkie Opisanie Warszawy*,
oprac. W. Tomkiewicz, Warszawa 1974 (wiersze 581-582)

(fragment opisu staromiejskiego kościoła jezuitów litewskich)

SPIIS TREŚCI

Wprowadzenie	11
Stan badań	13
1. Proweniencja materiałowa zabytków warszawskich z XVI w.	19
2. Przełom – lata 1607-1608	27
3. 1. tercja XVII w.	39
Wapienie chęcińskie	40
Dzieła warszawskich rzeźbiarzy nadwornych	41
Zamówienia z ośrodka kamieniarsko-rzeźbiarskiego w Chęcinach	44
Wapienie z Niderlandów Południowych, Olandii i Gotlandii	
oraz alabaster angielski	46
Dzieła warszawskich rzeźbiarzy nadwornych	46
Importy z ośrodka rzeźbiarskiego w Gdańsku	49
Fundacje magnackie i mieszczańskie	53
Wapień dębnicki	55
Dzieła z ośrodka kamieniarsko-rzeźbiarskiego w Dębniku.	
Projekty mistrzów krakowskich	55
4. Lata 30.-50. XVII w.	71
Marmur kararyjski	72
Prace sprowadzone z Chęcin	73
Importy gdańskie	75
Zamówienia z Krakowa i Dębника	76
Projekty mistrzów krakowskich	77
Dzieła kamieniarzy dębnickich	80
5. Czas „potopu”. Zniszczenia Warszawy (Hubert Kowalski i Michał Wardzyński)	89
Marmury z Villa Regia (Pałacu Kazimierzowskiego)	93
Marmur w pozostałych rezydencjach warszawskich zniszczonych w „potopie”	96
6. Okres odbudowy – lata 60. i 70. XVII w.	103
Marmury w pierwszych fundacjach sakralnych	104
Dzieła z ośrodka chęcińskiego	106

7. Lata 80.-90. XVII w.	113
Wilanów Jana III Sobieskiego	114
Zakupy rzeźb białomarmurowych w Amsterdamie i Antwerpii (Michał Wardzyński i Piotr J. Jamski)	114
Zamówienia królewskie w ośrodkach w Chęcinach i Dębniku	117
Pałac Jana Dobrogosta Krasińskiego	118
Fundacje sakralne i komemoratywne	119
Prace dębnickie	119
 8. Pokłosie – 1. tercja XVIII w.	137
 Podsumowanie	147
 Summary	163
 Źródła i literatura	177
 Indeks osobowy	201
 Spis ilustracji	217
 Ilustracje	245

WPROWADZENIE

Warszawa dla wielu osób interesujących się historią sztuki i kultury materialnej jawi się jako miasto gruzów, miasto, którego dziedzictwo materialne doby nowożytnej właściwie już nie istnieje*. Kulminację tych zniszczeń w hekatombie II wojny światowej poprzedziły wcześniejsze katastrofy – „potop szwedzki”, wojna północna i rozbiory, jak też bezprecedensowa gwałtowna modernizacja miasta w ciągu XIX i XX w., wreszcie – niejednokrotnie – brak świadomości i należytej opieki nad zabytkami staropolskimi.

Dzieła małej architektury i rzeźby kamiennej z XVI-XVIII w. w Warszawie to dzisiaj w znakomitej większości mocno uszkodzone oryginały – w znacznej mierze odrestaurowane, na ogół poprawnie, po 1945 r. – lub częściowe destrukty, które mimo sześćdziesięciu ośmiu lat, jakie upłynęły od zakończenia wojny, nie mogą doczekać się pomocy. Należy przy tym podkreślić, iż ówczesna wiedza z dziedzin materiałoznawstwa i historii sztuki była szczątkowa, co doprowadziło do wielu pomyłek w identyfikacji materiałów kamieniarskich i decyzji o wprowadzeniu w ich miejsce zgoła innych, najczęściej krajowych, gatunków wapieni czy marmurów. W staromiejskiej archikatedrze i kościołach augustianów, dominikanów i sakramentek na Nowym Mieście ogrom zniszczeń i późniejsze decyzje nadzoru konserwatorskiego i budowlanego, połączone z brakiem odpowiednio wykwalifikowanych sił kamieniarsko-rzeźbiarskich, zaprzepaściły szansę na rekonstrukcję przynajmniej części ocalałych we fragmentach struktur ołtarzy, portali oraz nagrobków i epitafiów¹. Stało się tak, pomimo zachowania części zabytków. Aranżowane wtedy lapidaria uległy rozproszению bądź likwidacji², a nieliczne ocalone relikty trafiły m.in. do podziemi kościoła jezuickiego przy ul. Świętojańskiej³, ogrodów Zamku Królewskiego i sióstr sakramentek na Nowym Mieście, na dziedziniec kamienicy Fukierowskiej (siedziba Stowarzyszenia Historyków Sztuki) oraz do Muzeum Historycznego m.st. Warszawy, Muzeum Ziemi PAN czy Galerii Rzeźby Polskiej w Łazienkach Królewskich. Translokacja obiektów trwa, m.in. z Muzeum Ziemi do Muzeum Pałacu w Wilanowie.

W latach 2008–10 w kościele misjonarskim Świętego Krzyża i jezuickim Matki Bożej Łaskawej miały miejsce pierwsze profesjonalne rekonstrukcje i restauracje czołowych zabytków sztuki sepulkralnej – nagrobków: biskupa poznańskiego Michała Bartłomieja Tarły (zm. 1715, wyk. 1716) i prymasa Michała Stefana Radziejowskiego (zm. 1705, wyk. 1719–21) oraz Jana Tarły (zm. 1750, wyk. 1752–3). W pracach tych jako konsultanci wzięli udział dr dr Jakub Sito

* Prezentowana książka nie mogłaby ukazać się bez przyjacielskiej pomocy kilku osób. Proszę w tym miejscu o przyjęcie najserdeczniejszych podziękowań za okazane zaufanie oraz trud edycji i produkcji pracy Katarzynę Komar-Michalczyk z Fundacji Hereditas, dr. Huberta Kowalskiego z Instytutu Archeologii UW i Muzeum Uniwersytetu Warszawskiego i Piotra J. Jamskiego z Instytutu Sztuki PAN w Warszawie. Podziękowania kieruję również do Dyrekcji Muzeum Historycznego m.st. Warszawy – współwydawcy pracy. Dr. Jakubowi Siciu z Instytutu Sztuki PAN w Warszawie dziękuję gorąco za pomoc w skompletowaniu fotografii i konsultacje dotyczące ikonografii i historii wybranych zabytków warszawskich. Panom: prof. dr. hab. Juliuszowi A. Chrościckiemu (Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego i Wydział Historii i Dziedzictwa Kulturowego Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie) i dr. hab. Andrzejowi Betlejowi (Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego) pragnę złożyć wyrazy wdzięczności za przyjęcie książki do recenzji naukowej i wydawniczej. Książka jest podsumowaniem wycinka badań źródłowych i analitycznych zrealizowanych w ramach grantu NCN nr N N105 133939 pt. *Plastyka kamienna XVII i XVIII w. w Rzeczypospolitej wobec tradycji nowożytnej. Uwagi z dziedziny materiałoznawstwa*.

(IS PAN), Jacek Gajewski (UT-HKP w Radomiu) i piszący te słowa⁴. Szansy takiej nie wykorzystano przy zakończonych niedawno restauracjach kościoła dominikańskiego⁵ i archikatedry. Nowy rozdział w badaniach otworzyły spektakularne i przełomowe odkrycia zespołu badawczego *Wisła 1655-1906-2009 – Interdyscyplinarne badania dna rzeki*, kierowanego przez dr. Huberta Kowalskiego (IA UW, MUW), dzięki którym odnaleziono zrabowane przez Szwedów w latach 1655 i 1657 liczne fragmenty kamieniarki architektonicznej Villae Regiae króla Władysława IV Wazy przy Krakowskim Przedmieściu z lat 30. i 40. XVII w.

W trakcie przygotowywania tej książki przyświecało mi pragnienie przypomnienia wielkiej wartości historycznej i artystycznej zabytków rzeźby i kamieniarki warszawskiej czasów dynastii Wazów i późniejszych królów elekcyjnych. Prezentowaną pracę można zatem traktować jako próbę przywrócenia Warszawie pierwszorzędного jej miejsca i roli na mapie nowożytnej rzeźby kamiennej i marmurowej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Książka powstała na bazie długotrwałych badań zachowanych fragmentarycznie materiałów archiwalnych i poszukiwań licznych, uzupełniających się źródeł ikonograficznych, dzięki którym od końca XVI w. dokumentowano najważniejsze przedsięwzięcia budowlane i artystyczne nowej stolicy sejmowej i miasta rezydencjonalnego. Wybór tak wąskiego i specjalistycznego tematu podyktowały własne zainteresowania naukowe oraz dostępny materiał dokumentacyjny, pozwalający na rzetelną analizę historyczno-materiałową i porównawczą z analogicznymi zabytkami z innych terenów Korony oraz Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Chciałbym też w ten sposób podziękować Miastu, które stało się domem i najważniejszym miejscem dla całej mojej rodziny. Jej piąte pokolenie dorasta tutaj, mogąc cieszyć się całą różnorodnością i jaskrawością warszawskiej codzienności.

STAN BADAŃ

W liczących już blisko sto osiemdziesiąt lat badaniach nad tym tematem skupiano się głównie na analizie typologicznej i formalno-stylistycznej zabytków⁶, natomiast z wyjątkiem przełomowej, acz niepozbawionej wielu błędów i częściowo zdezaktualizowanej już pracy Hanny Sygietyńskiej i ogólnych uwag Zofii Kossakowskiej-Szanajcy, Anny Gradowskiej oraz Juliusza A. Chrościckiego i Mariusza Karpowicza⁷, zagadnienie materiałoznawstwa pozostaje wciąż poza obszarem zainteresowania historii sztuki. Dzieje się tak, pomimo prowadzonych od lat 50. XX w. interdyscyplinarnych badań w tej materii, łączących metody petrografii, geologii historycznej i historii gospodarczej. Tymczasem wiedza o tym, dlaczego w danym czasie określony rzeźbiarz lub warsztat kamieniarski użyli (np. w Warszawie czy na Mazowszu) konkretnego gatunku marmuru, wapienia czy alabastru, jest – poza badaniami źródłowymi i historycznymi

oraz tradycyjną analizą porównawczą – niezbędnym elementem współczesnej metody atrybucyjnej. Zaproponowana przez piszącego te słowa nowa analiza historyczno-materiałoznawcza⁸ może dostarczyć również niezbędnych argumentów w rozwiązaniu niektórych kwestii z dzie-
dzin historii kultury materialnej, geologii gospodarczej i socjologii sztuki w realiach XVI i XVII w. Uwzględnienia między innymi takich informacji wymaga przyszła synteza nowożytnej plastyki na terenie dawnej Rzeczypospolitej.

Podstawą rozważań będą zespoły ołtarzy, portali, nagrobków i epitafiów z archikolegiaty p.w. św. Jana Chrzciciela oraz kościołów: parafialnego Nowego Miasta p.w. Nawiedzenia Najśw. Marii Panny, bernardynów św. Anny (doszczętnie spalonego przez oblegane wojsko koronne 16 czerwca 1657), żeńskiej odmiany tego zakonu św. św. Michała Archaniola i Klary (zburzonego 1843), dominikanów św. Jacka, jezuitów prowincji litewskiej Narodzenia Najśw. Marii Panny i św. Ignacego (obecnie Matki Bożej Łaskawej), karmelitów bosych Wniebowzięcia Najśw. Marii Panny i św. Józefa Oblubieńca, misjonarzy Świętego Krzyża oraz franciszkanów-reformatów św. Antoniego Padewskiego. Wobec zniszczenia niemal wszystkim omawianych zabytków w 1944 r., podczas powstania warszawskiego, podstawą analizy – poza literaturą przedmiotu – winny być nieliczne przekazy źródłowe: w przypadku archikolegiaty (obecnie archikatedry) są to przede wszystkim dwa protokoły wizytacji, sporządzone kolejno: w 1787 r. przez biskupa poznańskiego Antoniego Onufrego Okęckiego⁹ i w 1863 r. przez arcybiskupa Zygmunta Szczęsnego Felińskiego¹⁰, natomiast obu świątyń bernardyńskich, jezuickiej, karmelickiej i misjonarskiej – odpowiednie rękopisy ze zbiorów Archiwum Prowincji Polskiej Bernardynów w Krakowie, Archiwum Rzymskiego Societatis Jesu w Krakowie, Archiwum Krakowskiej Prowincji Karmelitów Bosych p.w. Ducha Świętego w Czernej oraz Archiwum Misjonarzy na Stradomiu i Archiwum Czasopisma „Nasza Przyszłość” w Krakowie¹¹. Cenne źródła pochodzą z Archiwum Skarbu Koronnego i Archiwum Radziwiłłowskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie¹² oraz z Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Biblioteki Jagiellońskiej i Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu¹³. Analizę historyczno-materiałoznawczą umożliwiają też ocalałe dzieła i ich fragmenty przechowywane w kryptach staromiejskiego kościoła jezuitów, zidentyfikowane szczątki nagrobków i epitafiów z archikolegiaty, relikty w zbiorach Muzeum Historycznego m.st. Warszawy i Muzeum Ziemi PAN oraz zebrana ikonografia sprzed 1944 r., wszystko to poszerzone o możliwie jak największą bazę porównawczą dzieł małej architektury i rzeźby z tego okresu z terenu dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

- 1 J. Zachwatowicz, *Założenia i realizacja odbudowy katedry, w: Kościoły Warszawy*, red. J. Modzelewski, A. Grabowski i Z. Król, Warszawa 1982, s. 39-48; S. Marzyński, *Odbudowa katedry św. Jana*, w: *ibidem*, s. 49-61; L. Dunin, *Wnętrze bazyliki archikatedralnej św. Jana*, w: *ibidem*, s. 62-82.
- 2 S. Marzyński, *op. cit.*, s. 51, 52, 54-55.
- 3 L. Dunin, *Kościół Starego i Nowego Miasta*, w: *Kościół Warszawy...*, s. 96.
- 4 M. Wardzyński, *Nagrobek Bartłomieja Michała Tarły CM, biskupa poznańskiego, superiora klasztoru Misjonarzy (1656-1715), 1716, warsztat dębnicki Michała Pomana i Jakuba Bielawskiego (atryb.)*, montaż Jędrzej Górecki, w: *Serce miasta. Kościół Świętego Krzyża w Warszawie*, red. K. Sztarbała i M. Wardzyński, Warszawa 2010, s. 214-219; *idem*, *Chrzcielnica i para kropielnic, 1717 i 1721-1722, warsztaty kamieniarskie z Dębника*, w: *ibidem*, s. 220-221; J. Sito, *Nagrobek Michała Stefana Radziejowskiego (1646-1705), około 1719-1722, Carlo Antonio Bay, Bartłomiej Michał Bernatowicz*, w: *ibidem*, s. 222-225; J. Gajewski, *Nagrobek Jana Tarły w Warszawie i zagadnienie jego rekonstrukcji (mała architektura w twórczości Jakuba Fontany – Piersch i warsztat)*, „Arteria. Rocznik Wydziału Sztuki Politechniki Radomskiej”, 10: 2012, s. 58-91; J. Gajewski, P. Niemcewicz, *Konserwacja i restauracja nagrobka Jana Tarły w Warszawie*, „Renowacje i Zabytki”, 2012, nr 3, s. 141-144.
- 5 A. Wałdowska, *Zarys konserwacji nagrobków w kościele św. Jacka w Warszawie (2007-2009)*, w: *Atria caeli: epitafia i nagrobki w dominikańskim kościele św. Jacka w Warszawie*, red. A. Markiewicz (= *Studia i Źródła Dominikańskiego Instytutu Historycznego w Krakowie*, t. 6), Warszawa 2009, s. 163-205.
- 6 Z najważniejszych publikacji zob.: F. K. Kurowski, *Wiadomość historyczna o kościele, kolegium i innych gmachach należących dawniej do xx. Jezuitów warszawskich* [dalej: *Wiadomość o kościele jezuitów...*], Warszawa 1836; *idem*, *Wiadomość historyczna o kościele metropolitalnym warszawskim ś. Jana* [dalej: *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*], Warszawa 1841; W. Wankie, *Kilka arcydzieł rzeźby w kościele św. Jana w Warszawie*, „Świat”, 8: 1913, nr 36, s. 4-6; F. K. Kurowski, *Wiadomość historyczna o kościele i klasztorze panien Bernardynek warszawskich* [dalej: *Wiadomość o kościele bernardynek...*], w: *idem*, *Pamiętki miasta Warszawy*, t. 2, z rękopisu wydał E. Szwanowski, Warszawa 1949, s. 173-176; F. M. Sobieszczański, *Kościół św. Jana*, w: *idem*, *Warszawa. Wybór pism*, oprac. K. Zawadzki, t. 2, Warszawa 1967, s. 1-145; J. Bartoszewicz, *Kościół rzymsko-katolickie opisane pod względem historycznym*, Warszawa 1855; W. Czajewski, *Katedra ś. Jana w Warszawie. W setną rocznicę zamienienia Kolegiaty na Katedrę*, Warszawa 1899; W. Kwiatkowski, *Królewska katedra św. Jana w Warszawie*, Warszawa 1939; Z. Kossakowska-Szanajca, *Warszawskie nagrobki z XVI i XVII w.*, w: *Szkice nowomiejskie*, praca zbiorowa pod red. O. Puciąt, H. Szwanowskiej, E. Szwanowskiego i S. Żaryna, Warszawa 1961, s. 159-180; A. Gładowska, *Nagrobki renesansowe na Mazowszu*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, 8: 1964, zwł. s. 210-212, 225-226, 234, 236-237, 240, 244-247; M. Karpowicz, *Rzeźba około roku 1600-1630*, w: *Sztuka około roku 1600*, red. T. Frankowska, Warszawa 1974, s. 51-74; I. Galicka, H. Sygietyńska, *Sztuka XVI wieku*, w: *Warszawa: jej dzieje i kultura*, red. A. Gieysztor i J. Durko, Warszawa 1980, zwł. s. 70-71, 77-78; W. Tomkiewicz, *Sztuka w latach 1600-1655. Przed Potopem*, w: *ibidem*, s. 101-104; *idem*, *Sztuka w latach 1655-1720*, w: *ibidem*, s. 151-156; M. I. Kwiatkowska, *Katedra św. Jana*, Warszawa 1978; D. Kaczmarzyk, *Kościół św. Anny*, Warszawa 1984; M. Karpowicz, *Malarstwo i rzeźba XVII w.*, w: *Sztuka Warszawy*, red. *idem*, Warszawa 1986, s. 113-140; *idem*, *Matteo Castello – architekt wczesnego baroku*, Warszawa 1994, zwł. s. 19-45; *idem*, *Artisti ticinesi in Polonia nella prima metà del '600*, Bellinzona 2002; *idem*, *Matteo Castello: l'architetto del primo barocco a Roma e in Polonia*, Bellinzona 2003, zwł. s. 39-91.
- 7 H. Sygietyńska, *Kamień w architekturze i rzeźbie Warszawy*, Warszawa 1978. Por.: J. A. Chrościcki, *Architektura, malarstwo, rzeźba XVI w.*, w: *Sztuka Warszawy...*, s. 45-48, il. 25, 34, 35, 54-55; M. Karpowicz, *Malarstwo i rzeźba...*, s. 113, 114, 117, 118, 122, 123.
- 8 Ogólne zasady ww. metody zostały zaprezentowane w: M. Wardzyński, *Analiza materiałowa zabytków małej architektury i rzeźby kamiennej z XVI i początku XVII wieku w Wilnie i Nieświeżu*, w: *Sztuka kresów wschodnich*, t. 6, red. A. Betlej i P. Krasny, Kraków 2006, s. 188-189, 214.
- 9 Warszawa, AAW, sygn. 870/A.X.3.7, *Antonii Onuphrii de Okęcie Okęcki Dei et Apostolacie Sedis gratia Episcopi Posnaniensis et Varsoviensis Ecclesiae insignis Colligtae Regnae' Varsavien' visitatio 1787*.
- 10 Warszawa, AAW, sygn. 873/A.X.3.9, *Wizyta generalna katedry św. Jana w Warszawie (arcybiskupa Zygmunta Szczęsnego Felińskiego)*, 1862-1863.
- 11 Kraków, Archiwum Prowincji Polskiej oo. Bernardynów [dalej: APPB], sygn. S-ber-2, *Archiwum WW. PP. Bernardynek warszawskich na Krakowskim Przedmieściu zostających [...] conscriptum*, Kraków, APPB, sygn. W-34, *Topographia ac chronologia conventuum Provinciae Maiores Poloniae descriptio [...]*, 1647-1655; Kraków, APPB, sygn. XV-1, *Archivium conventus Czerniakoviensis ordinis Minorum Observantium ad Sanctum Antonium Paduanum fundati ab anno 1692 conscriptum*, 1693-1865; Kraków, Centralne Archiwum Jezuitów w Rzymie (fotokopie) [dalej: ARSJ], sygn. Pol. 75, *Historia fundationum Provinciae Poloniae et Lithuaniae: Historia Domus Professae Varsaviensis usque ad 1626*, k. 289-289v; Kraków, ARSJ, sygn. Lit. 38, *Historia Domus Professae et Collegi Varsaviensis 1604-1766*, k. 235-235v. Za udostępnienie archiwaliów jezuickich i konsultacje chciałbym uprzejmie podziękować śp. ks. Jerzemu Paszendzie SJ. Czerna, Archiwum Krakowskiej Prowincji Karmelitów Bosych p.w. Duchą Świętego w Czernej [dalej: AKKKr], sygn. AKC 39, *Jura et inscriptiones Carmelitarum Discalceatorum conventus SP. Eliae eremitici authenticae confectae Anno Domini 1671*, s. 89-91; Czerna, AKKKr, sygn. AKC 42, *Jura varia authentica conventus Eremiticum Carm[elitarum] Discalc[eatorum] concernentia] eique servientia, tam spiritualia quam saecularia ab anno 1496 usque ad annum 1669 continentur in hoc volumine die 7 Maii compacta 1672*; Czerna, AKKKr, sygn. AKC 62, *Inventar majętności y wsztikich prowentów do klasztoru Puszcze świętego Naszego Oyca Eliasza należących. Przytym opisane powinności poddanych y wsztikie okolicznosci i postanowienia któregokolwiek się roku którego działu y na potom dział się będą między nimi, spisany za rozkazaniem Wielebnego Oyca Naszego Oyca Ignacego od św. Jana Ewangelisty, przeora tegoż klasztoru w Roku Pań[skim]. 1643*; Czerna, AKKKr, sygn. AKC 82, *Connotationes mensurarum marmoris/vulgo olborae/extraditi a magistris in Dembnik, arendariis montium, seu fodinarum marmorearum inchoatae anno a partu Virginis 1691 mense Junio, 1691-1711*; Czerna, AKKKr, sygn. AKC 322, *Accepta pieniędzy z różnych prowentów, folwarków naszych w roku 1646, 1646-1740*; Czerna, AKKKr, sygn. AKC 323, *Computus accepti et expensi apud conventum czernensem ab anno 1682 usque ad 1727*; Czerna, AKKKr, sygn. AKC 324, *Liber acceptarum et expensorum ab anno 1734 usque ad annum 1765 mense Maii inclusus, 1734-1765*; Warszawa, AAW, sygn. 271/A.X.1.72, *Diarium Procura[e] Domus Varsaviensis circa quotidiana negotia p[rae]cipus in anno 1716 die 25 Aug[usti] Connotata*, 1716-1745; Kraków, Archiwum Misjonarzy na Stradomiu [dalej: AMS], zespół Warszawa, Album fotograficzny kościoła i parafii św. Krzyża w Warszawie, 19.3.1929; Kraków, Archiwum

Czasopisma „Nasza Przeszłość” [dalej: ANP], sygn. 4, *Liber Eleemosynae pro Fabrica Ecclesiae S. Crucis Varsaviensis a variis benefactoribus*, 1679-1744.

12 Warszawa, Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział I: Rachunki królewskie, sygn. 337; Warszawa, AGAD, Dział X: Archiwum Radziwiłłowskie, Dział XV: Nieśwież, Dokumenty historyczne, Dział II, księga 25: *Varia miscellanea* (XVII-XVIII w.), s. 325, nr 3178, List Gaspara Richtera do Wilanowa z dnia 23 VI 1690 r.; Warszawa, AGAD, Dział X: Archiwum Radziwiłłowskie, dokument nieopracowany, *Memoriał Panu Wilhelmowi Gordonowi do Warszawy dany dnia 29 Kwietnia 1663 roku w Węgrowie*; Warszawa, AGAD, Dział X: Archiwum Radziwiłłowskie, Archiwum domowe Sobieskich, dokument nieopracowany, *Connotacya statui marmuru kararskiego y innych rzeczy w Willanowie pobranych d. 17 Augusti 1707*. Za wszechstronną pomoc, konsultację i udostępnienie ww. dokumentów i rękopisów pragnę złożyć gorące podziękowania dr. Jarosławowi Zawadzkiemu (AGAD).

13 Kraków, Biblioteka Jagiellońska [dalej: BJ], rkps 5232, BN mf 2136, *Acta officii consularis civitatis Chencinensis ad anno 1631 usque ad annum 1649*; Kraków, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego [dalej: AUJ], rkps 318/4087, *Fabryka kolegiaty św. Anny, In nomine Dni Amen. Rationes perceptorum et expensorum pro fabricae ecclesiae S. annae Crac. Anno Dni 1692 d. 1 decembris, 1692-1754*; Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich [dalej: ZNOs], Dział rękopisów, sygn. rkps 1871/I, *Relatio foundationis conventus Visnicensis Salvatoris Carmelitarum discalceatorum, cum Annalius... ab 1624 ad 1719*; Wrocław, ZNOs, sygn. rkps 1901/I, BN mf 27055, Korespondencja, ugody, plany i rachunki prowadzone za pośrednictwem oo. kamedułów na Biełanach przy Krakowie względem dostarczenia marmurów dębnickich i siedleckich do budowy kościoła kamedułów na eremie Montis Pacis na Pożajściu (przy Kownie) w Litwie, fundowanego r. 1664 przez Krzysztofa Paca, kanclerza w. litewskiego, a dokończonego przez synowca jego, Kazimierza Michała Paca, w r. 1706, 1675-1709.

1.

PROWENIENCJA MATERIAŁOWA
ZABYTKÓW WARSZAWSKICH Z XVI W.

Tereny historycznego Mazowsza, na obszarze Niżu Polskiego, są pozbawione naturalnych złóż kamieni zdalnych do obróbki kamieniarskiej i rzeźbiarskiej. Występujące tu obficie granitowe, gnejsowe, porfirowe lub kwarcytowe głązy narzutowe/eratyki, przyniesione przez lądolód, były wprawdzie wykorzystywane w budownictwie i drogownictwie, ale ich twardość i specyficzna struktura wewnętrzna wykluczały bardziej zaawansowaną pracę dłutem. Począwszy od najwcześniejszych przykładów piaskowcowej rzeźby i kamieniarki późnośredniowiecznej w Płocku i Czerwińsku nad Wisłą, są one tutaj importami¹, które nad środkową Wisłę docierały najczęściej z centralnej Wielkopolski oraz północnej i środkowej części Małopolski². Wpływy takie utrzymywały się najdłużej na prowincji – do końca XVI w.

Na artystycznym obliczu nowożytnej małej architektury kamiennej XVI w. w stołecznej Warszawie i na całym Mazowszu zaważyły już najwcześniejsze dzieła, upamiętniające ostatnich książąt piastowskich: nagrobek ks. Anny z Radziwiłłów w kościele bernardyńskim św. Anny (1522–3) oraz pomnik Stanisława i Janusza III w archikolegiacie (1526–8), oba wykonane przy udziale finansowym króla Zygmunta I Starego w stołecznym Krakowie przez jego nadwornych rzeźbiarzy Bartholomea Berrecciego da Pontassieve i Bernardina Zanobiego de Gianotisa **(il. 1)**³. Odtąd, aż do początku następnego stulecia, to właśnie z serca Małopolski, a później także z Pińczowa, docierały tutaj Wisłą produkty krakowskich warsztatów rzeźbiarskich, odkute w czerwonych „marmurach” – gruzłowych wapieniach jurajskich: „królewskim kamieniu” z węgierskiego Tardos w górach Gerecse na południe od Ostrzyhomia, odmian *Rot*, *Hell-Rot* i *Rot-grau* z Adnet pod Salzburgiem, spiskim (zwanym też lubowelskim) z Podsadka/Sadka pod Starą Lubowlą na Spiszu Polskim, niezidentyfikowanym wapieniu z Górnych Węgier lub Siedmiogrodu⁴ oraz w pochodzących z późniejszych epok geologicznych wapieniach i piaskowcach z regionalnych złóż wokół Krakowa, znad Nidy (Skowronno, Pińczów), Kamiennej (Wąchock, Kunów), Pilicy (Szydłowiec) i Wisły (Janików pod Zawichostem, Nasiłów pod Janowcem)⁵. Warszawa, dzięki dogodnemu położeniu nad najważniejszą arterią wodną Korony, przy skrzyżowaniu szlaków handlowych, była też najważniejszym miejscem przeładunku podobnych towarów w ich drodze do Łomży, Płocka, Włocławka, Gniezna i Poznania⁶, Chełmży i Gdańska⁷, a nawet do litewskiego Wilna⁸.

Dostępna XIX- i XX-wieczna ikonografia zabytków rzeźby renesansowej w Warszawie oraz źródła archiwalne, w połączeniu z analizą historyczno-materiałoznawczą, pozwalają precyzyjnie określić pochodzenie użytych w ich budowie „marmurów”.

Do czasu ostatecznego zajęcia znacznej części terytorium Królestwa Węgier z Budą, Pesztem i Ostrzyhomiem przez Turków osmańskich w 1541 r. podstawowym źródłem zaopatrywania dworu krakowskiego Zygmunta I Starego w „kamień królewski” był administrowany przez arcybiskupów ostrzyhomskich łom w Tardos w górach Gerecse. Jest to w istocie zwięzły, gruzłowaty wapień dolnojurajski (liasowy), o czerwono-brązowawej barwie i nieco ciemniejszym zabarwieniu

ilasto-żelazistego lepiszcza. Niejednolitą teksturą przypomina on sławny wapień z Veneto, zw. *Marmo rosso di Verona*, znajdujący zastosowanie w kamieniarstwie Italii od czasów rzymskich⁹. Głęboką barwę i polor wygładzonej powierzchni wapienia węgierskiego można uzyskać dopiero po jego nawoskowaniu. Materiał ten, dzięki stosunkowo dużej bloczności i drobnemu ziarnu, z łatwością poddaje się obróbce kamieniarskiej (**il. 2**). Odznacza się przy tym dość dużą kruchością, która utrudnia uzyskiwanie w nim większych zagłębień lub ażurów. W związku z tym w dekoracji architektonicznej z jego użyciem przeważają reliefy, rzadkość stanowi natomiast rzeźba pełnoplastyczna. Podobnie jak pozostałe wapienie zbite, nie nadaje się do ekspozycji zewnętrznej, która doprowadza do zmatowienia i wyszarzenia powierzchni przez wypłukanie lepiszcza i stopniowe wypryskiwanie poszczególnych gruzłów skały¹⁰. Wedle historycznych przekazów wapienie węgierskie sprowadzano do Polski dwoma najważniejszymi szlakami. Pierwszy wiodł z portu rzeczno-górnego w Ostrzyhomiu w górę biegu Dunaju, następnie w górę jego dopływu – rzeki Morawy – do Kromieryża, miasta biskupów-książąt ołomunieckich, będącego głównym portem przeładunkowym. Stąd materiał docierał wozami przez obniżenie Bramy Morawskiej do Krakowa. Druga (krótsza) droga biegła w górę Dunaju i rzeki Hron do Bańskiej Bystrzycy, skąd ładunki – transportowane podwodami przez przełęcz Karpat i Beskidów – trafiały nad Wisłę¹¹.

Z czerwonego „marmuru” węgierskiego odkuto wszystkie najwcześniejsze dzieła włoskiej kamieniarki i rzeźby wczesnorenesansowej w Krakowie i Koronie, z monumentalnym wystrojem wnętrza Kaplicy Zygmuntowskiej na czele¹². Sam Bernardino Zanobi de Gianotis posłużył się nim w pozostałych własnych pracach rzeźbiarskich w mauzoleach dwóch kanclerzy: koronnego Krzysztofa Szydłowieckiego w kolegiacie w Opatowie (cokół i tablica inskrypcyjna nagrobka kanclerskiego i pomniki dzieci: Ludwika [zm. 1525] i Anny [zm. 1536]) oraz litewskiego Olbrachta Gasztołda (zm. 1539) w katedrze wileńskiej (**il. 3**)¹³. Zrekonstruowana w 1966 r. przez Leona Machowskiego płyta figuralna w dawnym nagrobku ostatnich książąt mazowieckich (jako dzieło przypisywane Berrecciemu lub de Gianotisowi) nie jest zatem – jak proponowała Sygietyńska – odkuta z „marmuru” chęcińskiego, który na większą skalę zaczęto wydobywać dopiero około 1578-83 r.¹⁴, ale z odpowiadającego prestiżowi osób i samej fundacji „kamienia królewskiego” z Tardos.

Z całego XVI stulecia dotrwały w archikolegiacie do XX w. jedynie dwa znane z dokumentacji fotograficznej sprzed 1944 r. nagrobki z elementami „marmurowymi”: marszałka dworu królowej Anny Jagiellonki, Łukasza Nagórskiego, z synem Stanisławem (obaj zm. 1571, wyk. w krakowskiej pracowni Girolama Canavesiego)¹⁵, oraz tzw. pomnik Bartłomieja Zaliwskiego (zm. 1595, autorstwa nieustalonego mistrza z Krakowa), starosty warszawskiego, zestawiony wtórnie z dwóch różnych części: cokołu z tablicą upamiętniającą jego osobę oraz płyty figuralnej nieustalonego rycerza z końca XVI w. (**il. 4**)¹⁶. Dokładna analiza zdjęć Zdzisława Marcinkowskiego i Henryka Poddębskiego ujawnia, iż obie tablice inskrypcyjne oraz płyta figuralna kojarzona z Zaliwskim

powstały z tego samego materiału – gruzłowatego, zbitego wapienia jurajskiego, o górnowę-gierskiej lub siedmiogrodzkiej proveniencji.

Materiał ten stał się podstawowym medium rzeźbiarskim wśród artystów północnowłoskich i tessyńskich, pracujących w Krakowie od lat 60. XVI do lat 20. XVII w. Rzeźbiony kamień ma bardzo zbliżoną do omówionego poprzednio „kamienia królewskiego” niejednorodną, gruzłową teksturę, z lepszczem o tylko nieznacznie ciemniejszym zabarwieniu, jednak odróżnia go obecność licznych amonitów różnej wielkości oraz pojedynczych cienkich brekcji zalanych białawym kalcytem, z piaskowo-szarymi, gdzieśniedzie nawet piaskowo-zielonkawymi przebarwieniami w strefach kontaktowych, o kształcie grubych linii. Kolorem przypominają one charakterystyczne, ciemniejsze, zielonkavo-szare pasma w teksturze środkowojurajskiego (liasowego) wapienia *Lienbacher* lub *Wimberger Rot-Grau* i *Hell Rot-Grau* z Adnet, lecz są od nich dużo węższe, mają bardziej krzywoliniowy przebieg i niekiedy przecinają się nawzajem (il. 5). Inną ważną cechą charakterystyczną właśnie dla tego kamienia jest jego podatność na powierzchniowe spękanie i wypryskiwanie wzdłuż linii lepszczu¹⁷.

Za bodaj najwcześniejszą znaną mi pracę rzeźbiarską, którą wykonano właśnie w tej odmianie czerwonego „marmuru”, należałoby uznać tafle tablic inskrypcyjnych i wstawek inkrustacyjnych w monumentalnym pomniku dwóch Janów Tarnowskich w Tarnowie (1561-74), wspólnym dziele Giovanniego Marii Moski zw. Padovano i Girolama Canavesiego¹⁸. Sam Canavesi użył go wkrótce we własnych dziełach sepulkralnych, upamiętniających kolejno: prymasa Jana Przerębskiego w Łowiczu (wyk. po 1562), członków senatorskich rodzin Tęczyńskich w Książu Wielkim (wyk. 1565-6), Górków (wyk. 1574) i biskupa poznańskiego Adama Konarskiego (wyk. 1574) w poznańskiej katedrze oraz Jakuba Rokossowskiego (zm. 1580) w kolegiacie w pobliskich Szamotułach¹⁹. W latach 80. i 90. XVI w. identycznym materiałem posługiwali się także dwaj najpoważniejsi konkurenci: Santi Gucci Fiorentino i Tyrolczyk Giovanni Sigmund zw. de Simon (de Simonis), których prace, także warsztatowe, m.in. zrealizowany w dwóch etapach zbiorowy nagrobek członków patrycjuszowskiej włoskiej rodziny Montelupich w kościele Mariackim w Krakowie (wyk. ok. 1590-1600 i po 1605)²⁰, docierały daleko poza granice Małopolski, a w wypadku drugiego z mistrzów – aż do odległych o ponad 300 km Kościana, Radlina, Środy i Kościelca Inowrocławskiego w Wielkopolsce oraz do kolegiaty w Łowiczu na Mazowszu i katedry w Chełmży w Prusach Królewskich²¹. Z omawianego kamienia inni, już anonimowi, rzeźbiarze krakowscy odkuli jeszcze szereg nieatrybuowanych dotąd pomników nagrobnych, rozsianych po całym terenie Królestwa Polskiego, m.in. biskupa krakowskiego Franciszka Krasieńskiego (zm. 1577) w kolegiacie w Bodzentynie²², a na samym Mazowszu – płytę figuralną Jana (zm. 1546) i Katarzyny z Mrokowskich Krasieńskiej w Krasnem (ok. 1580)²³, płytę Anny Śleszyńskiej (zm. 1578) w piętrowym nagrobku w kolegiacie w Łowiczu (przypisywaną Janowi Michałowiczowi z Urzędowa) (il. 6)²⁴ oraz biskupa Piotra Dunina-Wolskiego (zm. 1590) w Płocku²⁵.

Już po 1600 r. podobnie postąpił jeden ze współpracowników Gucciego, Thomas Nikiel, administrujący po śmierci mistrza ośrodkiem rzeźbiarskim w Pińczowie, autor pełnoplastycznych figur Firlejów oraz Mniszchów w ich późnomanierystycznych, fantazyjnych pomnikach nagrobnych w Bejskach (ok. 1605) i Radzynie Podlaskim (1600 – po 1607)²⁶. W Krakowie tym samym gatunkiem wapienia „marmurowego” posłużył się też w kreacji rzeźby figuralnej anonimowy rzeźbiarz krakowski – autor zbiorowego nagrobka rodziny Cellarich w prezbiterium tamtejszej świątyni Mariackiej (wyk. przed 1616)²⁷. Stosowali go też Giovanni Lucano da Reitino oraz działający na Rusi Koronnej Andreas Bemer i Hans Pfister.

- 1 Z najnowszych badań zob.: R. Quirini-Popławski, *Rzeźba przedromańska i romańska w Polsce wobec sztuki włoskiej*, Kraków 2006, zwł. s. 91-102.
- 2 J. Skoczylas, *Wykorzystanie surowców skalnych we wczesno-średniowiecznej architekturze monumentalnej Wielkopolski*, „Ochrona Zabytków”, 48: 1995, nr 1(188), s. 73-76; J. Michniewicz, *Proweniencja surowca rzeźb i kolumn ze Strzelna z kolekcji Muzeum Narodowego w Poznaniu w świetle badań petrograficznych*, „Ochrona Zabytków”, 2006, nr 1, s. 91-101.
- 3 R. Zdziarska, *Nagrobek księży mazowieckich w katedrze warszawskiej*, „Biuletyn Historii Sztuki” [dalej: „BHS”], 14: 1952, nr 4, s. 180-185; A. Gradowska, *op. cit.*, s. 210-212, il. 1; I. Galicka, H. Sygietyńska, *op. cit.*, s. 77-78; D. Kaczmarzyk, *op. cit.*, s. 80-83, 88; H. Kozakiewiczowa, *Rzeźba XVI wieku w Polsce*, Warszawa 1984, s. 27, 29, 48, il. 63-64. Rekonstrukcję płyty po zniszczeniach 1944 i 1945 r. przeprowadził w 1966 r. Leon Machowski. Zob.: L. Dunin, *Wnętrze bazyliki archikatedralnej...*, s. 62-63, il. nlb. na s. 63; M. Szybowska, *Gdy wchodzisz w progi Katedry... Archikatedra św. Jana Chrzciciela w Warszawie stolicy Polski*, wyd. 3 uzup., Warszawa 2008, s. 29-31, il. nlb.
- 4 Z najnowszych prac zob.: M. Wardzyński, *Analiza materiałowa...*, s. 189-195, 209-210; idem, *The Great Competitors. The Import and Use of 'Red' Marble from Hungary*, *Adnet, Stara Lubowla and Upper Hungary/Transylvania in Small Architecture and Sculpture in the Commonwealth from the Fourteenth Century to the First Half of the Seventeenth Century*, w: *Actes du XVle Colloque International de Glyptographie à Munsterschwarzach (Schwarzach-am-Main), 7-12 juillet 2008*, ed. J.-L. Van Belle, Braine-le-Château 2009, zwł. s. 335-344. Tamże wykaz literatury i zestawienia dzieł zachowanych na terenie dawnej Rzeczypospolitej.
- 5 K. Dumała, *Przyczynek do dziejów kamieniarstwa w Szydłowcu*, „Studia do Dziejów Rzeczypospolitej i Przemysłu”, 4: 1964, s. 53-56; A. Sygietyńska, *op. cit.*, s. 11-13, 24-30; A. Owczarek, *Piaskowiec szydłowiecki*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego”, 17: 1980, z. 3, s. 52-59; A. Kryj, *Kunów nad Kamienną – zarys dziejów*, Kunów 1993, s. 28-45; A. Jarmontowicz, R. Krzywobłocka-Laurów, J. Lehmann, *Piaskowiec w zabytkowej architekturze i rzeźbie*, Warszawa 1994, s. 5-21, 22-25; I. Pluska, M. Rembiś, A. Smoleńska, *Kamień w architekturze i dekoracji Kaplicy Zygmuntowskiej*, „BHS”, 67: 2005, nr 1-2, s. 147-161.
- 6 Głównym portem odbiorczym na Wiśle dla północnej części Kujaw i Wielkopolski był Solec Kujawski pod Bydgoszczą. Tam w 1641 i 1646 r. trafiły z Krakowa dwa czarnomarmurowe dzieła Sebastiana Sali, przeznaczone dla Sierakowa i Gniezna: nagrobek Piotra Opalińskiego i baldachim nad grób św. Wojciecha. Zob.: S. Dettloff, *Dwie konfesje św. Wojciecha w katedrze gnieźnieńskiej*, w: *Święty Wojciech 997-1947*, red. Z. Biernacki, F. Jordan, K. Sosnowski i M. Suchocki, Gniezno 1947, s. 352-353, aneksy 32-34; *Listy Krzysztofa Opalińskiego do brata Łukasza 1641-1653*, red. i wstęp R. Pollak, przygotowanie tekstów M. Pełczyński, komentarz M. Pełczyński i A. Sajkowski, Wrocław 1957, s. 18, 58, 61, 82-84 (poz. kat. 5, 13, 18, listy datowane na: między 9 i 11 IX 1641, 18 I i 15 V 1642); S. Wiliński, *Rzeźby Sebastiana Sali dla Krzysztofa Opalińskiego*, „BHS”, 18: 1956, nr 1, s. 63-64. Por. ponadto B. Janiszewska-Mincer, *Solec Kujawski: dzieje miasta i okolic do 1806 roku*, Toruń 2001, s. 56-57.
- 7 M. Wardzyński, *The Great Competitors...*, s. 340-342, 346, il. 17, 30.
- 8 Idem, *Analiza materiałowa...*, s. 188-189, 191, 195, 208-210; idem, *The Great Competitors...*, s. 335, 337-338, il. 1, 11, 17.
- 9 A. Kieslinger, *Die Steine von St. Stephan*, Wien 1949, s. 74-75; idem, *Gesteinskunde für Hochbau und Plastik. Fachkunde für Steinmetzen, Bildhauer, Architekten und Baumeister*, Wien 1951, s. 130; L. Trunkó, *Geologie von Ungarn. Beiträge zur Regionalen Geologie der Erde*, Bd. 8, Berlin-Stuttgart 1969, s. 198-199; P. Lövei, *A tömött mészkő – „vörös márvány” – a középkori magyarországi művészetben (Der dicke rote Kalkstein – der „rote Marmor” – in der Kunst des mittelalterlichen Ungarn)*, „Ars Hungarica”, 20: 1992, nr 2, s. 4-5, 6-7, 26-27; P. W. Procyk, *Marmury królewskie, zjawisko wietrzenia i problemy konserwacji*, cz. 1, Warszawa 1998, s. 11, 15-16, 25, 27; P. Lövei, *Salzburg und Gran versus Krakau, Gnesen und Wilna: Die Lieferung des Rotmarmors im Fernhandel Mitteleuropas, w: Die Jagiellonen. Kunst und Kultur einer europäischen Dynastie an der Wende zur Neuzeit*, hg. D. Popp, R. Suckale, Nürnberg 2002, s. 408-417.
- 10 W. Procyk, *op. cit.*, s. 11, 13; M. Wardzyński, *Analiza materiałowa...*, s. 190.
- 11 P. Lövei, *A tömött mészkő...*, s. 12-13; W. Procyk, *op. cit.*, s. 17-18.
- 12 S. Komornicki, *Kaplica Zygmuntowska w katedrze na Wawelu 1517-1533*, „Rocznik Krakowski”, 23: 1932, s. 78; H. Kozakiewiczowa, *op. cit.*, s. 25-30, 32-34, 36-46, il. 37-53, 56; ostatnio S. Mossakowski, *Kaplica Zygmuntowska (1515-1533). Problematyka artystyczna i ideowa mauzoleum króla Zygmunta I*, Warszawa 2007, s. 195-222, il. 40-42, 54, 201-204, 207, 209-210, 212-215, 217-222, 225-228, 234-236, 245, ryc. 4, 8.
- 13 H. Kozakiewiczowa, *op. cit.*, s. 85-87, il. 63-64, 102, 104, 105; M. Wardzyński, *Analiza materiałowa...*, s. 188, 191, il. 1; M. Matuśakaite, *Išėjusiems atminti: Laidosena ir kapų ženkliniai LDK*, Vilnius 2009, s. 39-48, il. 27-29.
- 14 Maria Weber-Kozińska, a następnie Zenon Guldon i Waldemar Kowalski uznali, że najwcześniejszym przykładem zastosowania „marmuru” bolechowickiego jest tablica inskrypcyjna w nagrobku Elżbiety Zebrzydowskiej (zm. 1553) w kolegiacie w Kielcach. Należy jednak zauważyć, iż pomnik ten translokowano w obecne miejsce dopiero w trakcie jednego z kolejnych remontów i rozbudów świątyni w 1719, 1870, 1898 lub 1912-1914 r., a sama tablica została sztucznie aplikowana do wtórnie ukształtowanego zwieńczenia struktury. Por. Z. Guldon, W. Kowalski, *W kwestii identyfikacji surowców skalnych użytych w XIV-XVIII w. do wyrobu tablic inskrypcyjnych na terenie Kielecczyny*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 22: 1984, nr 4, s. 527, przyp. 21. Tamże informacja zaczerpnięta z niepublikowanego maszynopisu Weber-Kozińskiej. Najstarszym znanym mi zabytkiem odkutym z tego materiału jest skromna rytowana płyta nagrobna Stanisława Spinka herbu Prus I (zm. 1578) z dawnego cmentarza ewangelicko-reformowanego w Wojciechowie pod Lublinem, ufundowana sumptem nieustalonej wdowy, przeniesiona obecnie na wschodnią ścianę muru cmentarza przykościelnego. Zob.: *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce* [dalej: KZSP], t. 8: *Województwo lubelskie*, red. R. Brykowski, E. Smulikowska, Z. Winiarz, z. 1: *Powiat bełżycki*, oprac. Z. Baranowicz, M. Kosińska i J. Szczepińska, Warszawa 1960, s. 11-12.
- 15 Z. Kossakowska-Szanajca, *op. cit.*, s. 168, il. 6; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 34-35, il. 6; H. Kozakiewiczowa, *op. cit.*, s. 133, 137, il. 199.
- 16 Z. Kossakowska-Szanajca, *op. cit.*, 167-168, il. 5; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 31, 34, il. 5.
- 17 F. Pintér, G. Szakmány, A. Demény, M. Tóth, *The Provenance of 'Red Marble' Monuments from the 12th-18th Centuries in Hungary*, „European Journal of Mineralogy”, 16: 2004, no. 4, s. 619-629. Por. M. Wardzyński, *The Great Competitors...*, s. 341-342, il. 1, 28.

18 H. Kozakiewiczowa, *op. cit.*, s. 104, 115-119, il. 162, 165-168; K. Mikocka-Rachubowa, *Padovano Giovanni Maria*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy* [dalej: SAP], t. 6, red. K. Mikocka-Rachubowa i M. Biernacka, Warszawa 1998, s. 382-383, 385.

19 H. Kozakiewiczowa, *op. cit.*, s. 128-136, il. 187-196; J. Gajewski, *Sztuka w prymasowskim Łowiczu*, w: *Łowicz. Dzieje miasta*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1986, s. 490, il. 7.

20 A. Fischinger, *Santi Gucci: architekt i rzeźbiarz królewski XVI wieku*, Kraków 1969, s. 72-74, il. 97, 98; H. Kozakiewiczowa, *op. cit.*, s. 173, 174; K. Mikocka-Rachubowa, *Mistrz Nagrobka Provany – rzeźbiarz krakowski przełomu XVI i XVII wieku*, „Rocznik Historii Sztuki” [dalej: „RHS”], 20: 1994, s. 42-44, il. 31.

21 K. Mikocka-Rachubowa, *Mistrz Nagrobka Provany...*, s. 5-46, il. 1-13, 17-20, 25, 26.

22 H. Kozakiewiczowa, *op. cit.*, s. 134; K. Mikocka-Rachubowa, *Padovano...*, s. 385.

23 KZSP, t. 10: *Województwo warszawskie*, red. I. Galicka i H. Sygietyńska, z. 1: *Powiat ciechanowski*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska oraz Z. Kossakowska i J. Rutkowska, Warszawa 1977, s. XV, 26, il. 105.

24 J. Gajewski, *Sztuka w prymasowskim...*, s. 488, il. 6.

25 K. Askanas, *Sztuka Płocka*, wyd. 2, Płock 1991, s. 122, il. s. 582.

26 F. Stolat, *Testament Tomasza Nikła (Przyczynek do dziejów pińczowskich warsztatów budowlanych i kamieniarsko-rzeźbiarskich na przełomie wieków XVI i XVII)*, „BHS”, 32: 1970, nr 3-4, s. 227-243; J. Z. Łoziński, *Grobowe kaplice kopułowe w Polsce 1520-1620*, Warszawa 1970, s. 127-129, il. 69, 70; A. Kurzątkowska, *Rzeźba pińczowska na Lubelszczyźnie*, w: *Sztuka około roku 1600...*, s. 172-173, 174-175.

27 M. Rożek, *Mecenat artystyczny mieszczaństwa krakowskiego w XVII wieku*, Kraków 1977, s. 25-26, il. 8.

2.

PRZEŁOM – LATA 1607-1608

Warszawa jest jedynym poza Krakowem miastem, w którym w jednym miejscu i czasie zestawiono dwa okazałe pomniki grobowe, stanowiące dzieła dwóch skrajnie różnych pod względem stylowym warsztatów: krakowskiego ucznia lub naśladowcy Giovanniego Sigmunda zw. de Simon *vel* de Simonis¹ oraz działającego w Chęcinach pod Kielcami anonimowego *Mistrza Wyprostowanych Postaci*, utożsamionego ostatnio przez autora z innym Tyrolczykiem – Bartholomeem Venostą (notowany 1614, zm. ok. 1625–8)². Dzieła te, wyrosłe z jednej tradycji: XVI-wiecznej rzeźby włoskiej w Małopolsce, stoją jednak na przeciwległych pozycjach stylowo-formalnych – późnego renesansu o florencko-północnowłoskiej proveniencji oraz manieryzmu niderlandzkiego w jego lokalnej, środkowoeuropejskiej odmianie. Pierwszy pomnik, zachowany jako destrukta, a upamiętniający Katarzynę z Kosińskich Ossolińską (zm. 1607) i wystawiony w 1608 r. przez jej męża, Jana Zbigniewa, podówczas wojewodę podlaskiego (**il. 7**), jest – razem z niemal bliźniaczym pomnikiem Andrzeja Piotra Stadnickiego (zm. 1608) w krakowskim kościele dominikanów (**il. 8**) – jednym z najpóźniejszych nagrobków o formach nawiązujących do wczesnorenesansowych kompozycji Bartholomea Berrecciego i Santiogo Gucciego. Budowę drugiego w tymże 1608 r. sfinansowała za życia sama fundatorka – mieszkająca przy konwencie tercjarka Anna z Dobrzykowa Tarnowska (zm. 1616)³, wdowa po Sebastianie Tarnowskim (zmarłym pięć lat wcześniej), kasztelanie konarskim, inaczej koniuszym sieradzkim, upamiętnionym nagrobkiem przez nieustalonego naśladowcę poznańskiego warsztatu Heinricha Horsta z Groningen w kościele par. w Kliczkowie Małym pod Sieradzem⁴.

Nagrobek Ossolińskiej doczekał się kilku wzmianek oraz dwukrotnego szczegółowego omówienia, skreślonego piórem Katarzyny Mikockiej-Rachubowej, która – skupiając się na analizie formalno-stylistycznej i atrybucyjnej oraz rekonstruuując pierwotną formę i program treściowy dzieła – pominęła kwestie materiałowe⁵. Podjęli je geolodzy: Wojciech Bartz (ING UW) i Zdzisław Złonkiewicz (PGI Kielce) oraz piszący te słowa, dzięki czemu udało się dokładnie ustalić zestaw gatunków „marmuru” i wapieni, jakie posłużyły do wzniesienia i udekorowania nagrobka: białawy wapień pińczowski i szarogłazowy piaskowiec godulski z okolic Brennej (gzyms cokołu) oraz barwne jurajskie wapienie zbite, uznawane w epoce nowożytnej za marmury: czerwony spiski ze Starej Lubowli (płyta figuralna), jaśniejszy górnowęgierski lub siedmiogrodzki (tło tablicy inskrypcyjnej), ciemnoczerwono-brązowy salzburski odmiany *Rot* z Łomów w Adnet (wstawki barwne w strukturze architektonicznej) i krajowe: środkowodewoński brunatno-brązowy z Góry Zamkowej w Chęcinach lub pobliskich Bolechowic (pole kartusza herbowego) oraz karboński kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska* i środkowodewoński czarny użylony *Łągów* (wstawki inkrustacyjne)⁶.

Zestawienie takie wskazuje jednoznacznie na małopolskie, a ściślej: krakowskie, pochodzenie warsztatu, co więcej – typowe dla okresu około 1600–10 r., gdy w stołecznym środowisku rzeźbiarsko-kamieniarskim upowszechniły się, za sprawą mecenatu króla Zygmunta III Wazy, nowe

odmiany wapieni „marmurowych” z okolic Chęciny i Kielc⁷. Powyższa argumentacja historyczno-materiałowa w pełni odpowiada wcześniejszym ustaleniom formalno-stylistycznym, z wyjątkiem samej płyty figuralnej, odkutej z gruzłowego wapienia spiskiego, pochodzącego z oddziału geologicznego jury środkowej. Ma on piękne, kontrastowe, czerwono-brunatne zabarwienie, ze znacznie ciemniejszym od gruzłów żelazisto-ilastym lepiszczem, i teksturę usianą licznymi brekcjami o nieregularnym układzie i grubości, wypełnionymi białym kalcytem. Opuszczone dziś łomy usytuowane są kilka kilometrów na wschód od będącej centrum administracyjnym starostwa spiskiego Starej Lubowli (słow. Ľubovň), w trudno dostępnych miejscach na południowych stokach góry Niemiecki Wierch (Nemecký vrch), między miejscowościami Podsadek (dawniej: Sadka) i Chmielnica (w epoce nowożytnej używano niemieckiej nazwy Hobgarden lub Hopgarten). Historyczna nazwa tego wzgórza – Marmon – związana jest w oczywisty sposób z prowadzoną tu eksploatacją wapieni „marmurowych”, a także rud manganu. Tę samą nazwę nosił usytuowany w pobliżu folwark, leżący w granicach Chmielnicy⁸.

Wapień o identycznej barwie i teksturze odnajdujemy w kilku wysokiej klasy dziełach rzeźby renesansowej z terenu dawnych Górnych Węgier oraz centralnej i południowej Małopolski. Wykonano z niego znakomity nagrobek Györgya Serédyego (zm. 1557) w kościele par. św. Idziego w Bardiowie (słow. Bardejov), fundacji żony, Polki, Katarzyny z Buczyńskich (zm. 1561) **(il. 9)**⁹. Ten sam materiał odnajdujemy także w elementach figuralnych nieistniejącego ołtarza św. Antoniego Opatu i w pełnoplastycznym posągu Piotra Kmity Młodszego (zm. 1553) z jego pomnika w katedrze wawelskiej (wzniesionego 1558, sumptem wdowy, Barbary z Herburtów). Wszystkie wymienione zabytki, wraz z nagrobkiem Serédyego i jedną z płyt inskrypcyjnych z zamku starościńskiego w Starej Lubowli (1555), Krzysztof J. Czyżewski związał niedawno z wykształconym na Węgrzech i pracującym najprawdopodobniej na Spiszu anonimowym rzeźbiarzem *Mistrzem M. S.* **(il. 10)**¹⁰. Obecność lokalnie dostępnego „marmuru” lubowelskiego w dziełach tego artysty zdaje się wskazywać na usytuowanie jego pracowni właśnie w pobliżu kamieniołomów w Starej Lubowli. Prestiżowe zlecenie krakowskie *Mistrz M. S.* mógł otrzymać dzięki bezpośrednim kontaktom z obiema fundatorkami.

Zastosowanie czerwono-brunatnego, biało użyłonego „marmuru” lubowelskiego, poddanego obróbce rzeźbiarskiej już w Krakowie przez tamtejszych artystów włoskich, możemy rozważać w przypadku jeszcze przynajmniej kilkunastu nagrobków małopolskich. Był to bowiem materiał odznaczający się walorami dekoracyjnymi równymi o wiele droższym wapieniom importowanym z Węgier i Salzburga, a przy tym znacznie łatwiej dostępny dla szerszego kręgu klienteli z południowej i centralnej Małopolski – dzięki bliskości usytuowania jego złóż. Transport i dystrybucję ułatwiało dogodne położenie Starej Lubowli na ważnym historycznym szlaku handlowym zw. węgierskim, wiodącym na północ krętą doliną Popradu przez Muszynę oraz Stary i Nowy Sącz, a następnie doliną Dunajca do Tarnowa, Krakowa i dalej do Sandomierza¹¹.

Poza *Mistrzem M. S.* identycznym „marmurem” spiskim zaczęli posługiwać się już w 1. połowie lat 50. XVI w. najważniejsi twórcy późnego renesansu w Krakowie. Pierwszym był Padovano, który odkuł z niego – wspólnie z warsztatowymi współpracownikami, przede wszystkim z pochodzącym z południowoszwajcarskiego kantonu Ticino Girolamem Canavesim – płaskorzeźbiorene płyty figuralne w pomnikach: Elżbiety Zebrzydowskiej w kolegiacie w Kielcach (wyk. po 1553), prymasa Mikołaja Dzierzgowskiego w Gnieźnie (1554), biskupa przemyskiego Jana Dziaduskiego w tamtejszej katedrze (po 1559), Jana Kamienieckiego w świątyni franciszkanów w Krośnie (1560) oraz biskupów: plockiego, Andrzeja Noskowskiego, w kolegiacie w Pułtusk (1561) i Andrzeja Czarnkowskiego (zm. 1562) w Poznaniu (fragmenty obecnie w zbiorach Muzeum Miasta Poznania i dawnym kościele par. w pobliskim Tarnowie Podgórnym). Identycznego kamienia, obok wielu innych gatunków „marmurów” i alabastru, Padovano i Canavesi użyli we wspomnianym monumentalnym dziele – zespole pomników senatorskiego rodu Tarnowskich – i w pomniejszych zleceniach sepulkralnych w kolegiacie w Tarnowie (wyk. 1561-74).

W jednej z nieustalonych włoskich pracowni w Krakowie, być może Padovana, powstała też znakomita płyta figuralna w nagrobku Jana Gabriela Tęczyńskiego (zm. 1553), ustawionym ok. 1553-61 r. w mauzoleum rodzinnym w kościele par. kanoników regularnych laterańskich w Kraśniku pod Lublinem, a w 1556 r. inny rzeźbiarz z tego ośrodka odkuł płytę figuralną Jana i Katarzyny Burzeńskich (zm. 1538) do kościoła par. w Zadzimiu pod Sieradzem. Wapień lubowski stał się podstawowym medium rzeźbiarskim również dla Jana Michałowicza z Urzędowa, pierwszego Polaka z sukcesem konkurującego w Krakowie z twórcami włoskimi. Michałowicz użył go w dwóch znakomitych figurach biskupów: Benedykta Izbienieńskiego w Poznaniu (wyk. po 1555) i Andrzeja Zebrzydowskiego na Wawelu (1562) oraz w reliefowej płycie Marcina Śleszyńskiego w kolegiacie w Łowiczu (ok. 1580). Sam Canavesi, już po usamodzielnieniu się jako rzeźbiarz w 1. połowie lat 70. XVI w., z identycznego wapienia odkuł jeszcze figurę Kacpra Wielogłowskiego w pomniku grobowym w Czchowie nad Dunajcem (1580). Powyższy temat wymaga jeszcze gruntownych studiów, głównie w kręgu renesansowej rzeźby małopolskiej 2. połowy XVI w., niemniej już teraz można stwierdzić, że od lat 70. XVI w. wapień spiski ustępował powoli miejsca innym, konkurencyjnym materiałom kamieniarskim o niemal identycznej kolorystyce i podobnych własnościach fizycznych. Ostatnim dziełem z tej grupy jest właśnie płyta figuralna Katarzyny z Kosińskich Ossolińskiej (zm. 1607) **(il. 11)**¹².

Niezwykłe późna data powstania nagrobka warszawskiego stoi w sprzeczności z wiedzą na temat wykorzystania wapienia spiskiego w Rzeczypospolitej. Dotąd nie próbowano podważać datowania samej płyty, którą Mikocka-Rachubowa zestawiała z innymi współczesnymi pracami Giovanniego de Simona – pełnoplastycznymi posągami Jadwigi z Lubrańskich Opalińskiej w Kościanie (ok. 1590, wapień pińczowski) oraz Katarzyny z Kościeleckich Opalińskiej w Radlinie (1593-1601, wapień górnowęgierski lub siedmiogrodzki)¹³, reprezentującymi jednak

zdecydowanie odmienny typ kompozycyjny i stylistyczny, jak też różniącymi się typem fizjonomii, stroju i modelunku ciała. Wzorem dla nich był postsansovinowski układ figury króla Zygmunta I Starego z jego nagrobka w Kaplicy Zygmuntowskiej, w późniejszym czasie strawestowany w znakomitych kamiennych postaciach Barbary z Tęczyńskich Tarnowskiej w kolegiacie tarnowskiej (1530, proj. Berrecci lub Padovano, atryb.) i Urszuli Leżeńskiej w Brzezinach pod Łodzią (1563-8, proj. i wyk. Jan Michałowicz z Urzędowa, atryb.)¹⁴. Figura Ossolińskiej, zre-dagowana w niewysokim reliefie, ujęta *en face* jako leżąca płasko w usztywnionej pozie, z lekko rozsuniętymi obutymi stopami, opartymi na trapezoidalnym podnóżku, ubrana w gęsto plisowaną suknię i rańtuch, nie ma z wymienionymi dwiema figurami Opalińskich nic wspólnego. Nie pasując do pozostałych elementów pomnika, pozostaje wyraźnie archaiczna. Najbliższe pod względem kompozycji wydają się powstałe w latach 30. i 40. XVI w. dzieła de Gianotisa: posągi Doroty z Melsztyńskich Lasockiej w Brzezinach pod Łodzią (wyk. 1535), Marianny Sobkowej (zm. 1530) i Anny Szydłowieckiej (zm. 1536) w kolegiacie opatowskiej (**il. 12**) oraz nieustalonej szlachcianki w katedrze wileńskiej (ok. 1540)¹⁵. Ułożenie nóg na trapezoidalnym podnóżku jest z kolei pokrewne późnośredniowiecznemu jeszcze rozwiązaniu kompozycyjnemu z najwcześniejszych dzieł rzeźby renesansowej na Wawelu: króla Jana Olbrachta dłuta Stanisława Stossa (po 1501) oraz warsztatu Bartholomea Berrecciego – płyt biskupów: krakowskiego, Jana Konarskiego (1521), i poznańskiego, Jana Lubrańskiego (1522-5), a także jednego z jego następców, Sebastiana Branickiego (zm. 1544) (**il. 13**)¹⁶. Za warcie rozpatrzenia analogie formalne mogą posłużyć także dzieła aktywnego na Spiszu *Mistrza M. S.*

Płytę figuralną Katarzyny z Kosińskich Ossolińskiej można uznać za element obcy w jednorodnej stylowo i formalnie strukturze dedykowanego jej pomnika – aby pomieścić ją na tumbie przycięto nieznacznie jej prawy (dolny) bok. Dla porównania, wykonany w tym samym czasie przez ten sam warsztat pomnik Stadnickiego w Krakowie zyskał ustawioną prawie pionowo płaskorzeźbioną płytę figuralną w typie postsansovinowskim. Zważywszy na bardzo krótki czas powstania nagrobka po śmierci Ossolińskiej, można przyjąć, iż jego krakowski autor – z przyczyn ekonomicznych lub w celu przyspieszenia pracy – wykorzystał zakupioną z innego źródła lub niewykorzystaną wcześniej płytę figuralną. Źródła archiwalne z Krakowa potwierdzają istnienie w miejscowych pracowniach rzeźbiarskich tradycji produkcji płyt figuralnych „na zapas” w XVI w. oraz zawieranie tego rodzaju transakcji handlowych między artystami czynnymi na początku XVII w.¹⁷

Uzupełniające gamę kolorystyczną materiałów użytych we wstawkach inkrustacyjnych struktury pomnika Ossolińskiej wapienie pochodzą z Adnet spod Salzburga i okolic Chęcín i Kielc.

Czerwono-brązowy dolnojurajski (liasowy) wapień odmian *Rot* lub *Hell-Rot* (współczesna nazwa towarowa, pochodząca od historycznej nazwy kamieniołomu, to *Lienbacher rot*

lub – bardzo do tegoż podobny pod względem barwy i tekstury – *Wimberger rot*) wydobywany jest w kilku kamieniołomach wokół miejscowości Adnet pod Hallein, ok. 30 km na południe od Salzburga. Od „marmuru” węgierskiego wapienie salzburskie różni nieco ciemniejsza tonacja barwna, zbliżona do rudawego brązu, oraz tekstura – usiana charakterystycznymi drobnymi inkluzjami manganu i żelaza (na gładkiej powierzchni przybierają one formę nieregularnych, najczęściej owoidalnych kręgów z czarnymi obwódkami) i regularnymi brekcjami wypełnionymi białym kalcytem (**il. 14**). Wymienione wapienie z Adnet odznaczają się dobrymi własnościami fizycznymi – stosunkowo dużą blocznością (uzyskiwane płyty mają grubość powyżej 30 cm) i zwięzłą strukturą – umożliwiającymi ich obróbkę rzeźbiarską. Wśród dzieł rzeźby wykonywanej w tym materiale przeważały jednak reliefy, podobnie jak w przypadku wapienia węgierskiego stosunkowo rzadko spotykamy pełnoplastyczne figury¹⁸.

Złóża w Adnet znane były już w czasach rzymskich, w II i III w. Największy rozkwit eksploatacji i wykorzystania tych właśnie (różnych) odmian wapieni odnotowujemy od XII w., kiedy powstał tu prężnie rozwijający się ośrodek rzeźbiarski. Dzięki dogodnemu usytuowaniu łomów w dolinie rzeki Salzach możliwy był eksport tutejszych wapieni w postaci surowych bloków, prefabrykatów lub gotowych wyrobów szlakiem wodnym w dół rzek Salzach i Inn, a następnie Dunajem na teren południowych krajów Rzeszy Niemieckiej lub obecnej Austrii¹⁹. Do Krakowa docierały one tą samą drogą co wapienie węgierskie, przez Morawy, Cieszyn lub Żywiec. Różne odmiany wapieni salzburskich, przede wszystkim *Rot* i *Rotgrau-Scheck*, znalazły w ciągu całego XVI w. szerokie zastosowanie na terenie krajów habsburskich, w stołecznym Wiedniu, Pradze i na sąsiadującym z Rzeczpospolitą Śląsku, a więc wszędzie tam, gdzie dominowali kamieniarze i rzeźbiarze z południowych krajów Rzeszy Niemieckiej, z Norymbergi i Augsburga oraz z Saksonii²⁰. Na sąsiednim Śląsku, w środowisku wrocławskim i nyskim, kamieniami tymi posługiwali się m.in. Jörg Gartner z Passawy, anonimowy *Mistrz M. F.* i Andreas Walther I, realizujący już od ok. 1510 r. do początku lat 60. XVI w. renesansowe pomniki i płyty nagrobne dla biskupów-namiestników cesarskich, miejscowych kapituł katedralnej i kolegiackiej, rycerstwa i patrycjatu miejskiego²¹.

W Rzeczypospolitej zainteresowanie wapieniem salzburskim wzrosło dopiero po odcięciu dostaw „kamienia królewskiego” z Tardos na przełomie lat 30. i 40. XVI w., a pierwszym rzeźbiarzem nadwornym Zygmunta I Starego, który zaczął posługiwać się nim jako surogatem „czerwonego marmuru”, był Padovano. Do najwcześniejszych dzieł z jego użyciem należą: cyborium w katedrze krakowskiej (wyk. 1533-6) i płyta figuralna w nagrobku prymasa Andrzeja Krzyckiego w Gnieźnie (wyk. 1535-7), a po nich kolejno – najważniejsze elementy rzeźbiarskie pomników biskupa Andrzeja Gamrata na Wawelu (wyk. 1545-7) i zmarłego w dzieciństwie Jana Ocieskiego (zm. 1547) w kościele dominikanów w Krakowie, detale cyborium w bazylice Mariackiej w Krakowie (1551-4) i elementy figuralne nagrobka biskupa Samuela Maciejowskiego na Wawelu (wyk. 1552-3)²², wreszcie niezachowany pomnik królowej

Barbary Radziwiłłówny (zm. 1551, wyk. 1553), przeznaczony do ustawienia w kościele zamkowym św. św. Anny i Barbary w Wilnie. Do realizacji tego ostatniego, w 1552 r., Padovano zamówił w Salzburgu osiem zwymiarowanych bloków, które przewieziono do Krakowa. Stąd, po wstępnym opracowaniu, spławiono je w dół Wisły – do Gdańska i Królewca – by dalej, wiciniami, skierować w górę Niemna i Wilii – do stolicy Wielkiego Księstwa, przy pokonaniu łącznie ponad 1500 km²³. Główne prace rzeźbiarskie Padovano wykonał wspólnie z Giovannim Cinim już na miejscu, w Wilnie.

Wapienie salzburskie wyparły zatem już w latach 30. XVI w. wcześniejsze importy znad Dunaju. Był to jednak proces krótkotrwały. Trudności z dostępnością tych materiałów, ich wysoka cena jednostkowa oraz koszt transportu sprawiły, że już na przełomie lat 40. i 50. XVI w. rzeźbiarze pracujący w Krakowie powrócili do poszukiwań alternatywnych materiałów kamieniarskich o zbliżonej kolorystyce i podatności na skomplikowaną obróbkę rzeźbiarską, szczególnie w zakresie kreacji figur pełnoplastycznych, do czego zbyt kruche wapienie z Adnet nie nadawały się. Symptomatyczna jest niemal całkowita nieobecność dzieł z tych gatunków kamieni w plastyce renesansowej w Polsce i na sąsiednim Śląsku po 1560 r.²⁴

Początki eksploatacji wapieni w okolicach Chęcin sięgają lat 70. XVI w. Najpopularniejszym miejscowym ich gatunkiem był pochodzący z okresu górnego dewonu (żyłwetu) wapień zbity, pozyskiwany z otwartego przed 1578 r., a nieczynnego od 1. połowy XIX w., łomu w południowo-wschodniej części Góry Zamkowej w Chęcinach. W latach 10. XVII w. nowe jego złożo (obecnie także niezachowane) zaczęto eksploatować w pobliskiej wsi Bolechowice. Charakteryzuje go brunatno-brązowa barwa z lokalnymi, warstwowymi, czerwawymi przebarwieniami oraz wyraźnie odcinającymi się od tła skamieniałościami paleozoicznych zwierząt morskich z gatunków *Amphipora ramosa* i *Stromatopora*²⁵. Wapień bolechowicki, ze względu na jego kolorystyczne podobieństwo do sławnego czerwawego „kamienia królewskiego” z Tardos, analogicznych wapieni odmian *Rot* i *Hell-Rot* z Adnet oraz ze Starej Lubowli na Spiszu i w Siedmiogrodzie, traktowano w tym okresie jako tani krajowy zamiennik wspomnianych odmian importowanych z zagranicy (**il. 15**)²⁶. Jego znakomite własności fizyczne pozwalają nawet uzyskać ażur i skomplikowane detale w rzeźbie figuralnej i ornamentальной. Wapień ten, począwszy od lat 80. XVI w. do lat 10. XVII w., był szeroko stosowany w ośrodku kamieniarsko-rzeźbiarskim w Pińczowie, w najpóźniejszych dziełach pracowni Santiogo Gucciego Fiorentina i jego spadkobierców: Thomasa Nikla, Malchra (Melchiora) i Michaela Wernera (**il. 16**), a od 1600 r. do lat 60. XVII w. stał się podstawowym medium w rzeźbie figuralnej w pobliskich Chęcinach²⁷.

Pod koniec XVI w. w miejscach eksploatacji rud miedzi i ołowiu w wapiennej grani Góry Zelejowej pod Chęciniami, zwanych w dawnej gwarze górniczej „szparami”, otwarto przynajmniej dwa łomy niezwykle dekoracyjnego kalcytu żyłowego, zwanego z powodu czerwawo-białawego

zabarwienia *Różanką Zelejowską*. Wykształcony w procesie górotworu poprzez wtórne zalamie wymieszanego szutru wapiennego przez czysty lub zabarwiony hematytem kalcyt, został wkrótce doceniony przez kamieniarzy i rzeźbiarzy pińczowskich, chęcińskich i krakowskich jako doskonałe kolorystyczne uzupełnienie gamy barwnej wapieni używanych w architekturze i rzeźbie figuralnej. *Różankę Zelejowską* ze względu na różne odmiany tekstury dzielono na kilka odmian: wstęgową (pasową), brekcyjną i kokardową²⁸. Najwyżej ceniona była ta ostatnia, która po wypolerowaniu gładkiej powierzchni przeciętej odpowiednio skały dawała efekt bukietu rozchylających się pąków róż. Z uwagi na kruchość szpatu kalcytowego używano jej wyłącznie we wstawkach **(il. 17)**²⁹.

Przemysł kamieniarski w Łagowie pod Kielcami, miasteczku należącym do piórkowskiego klućcza dóbr biskupstwa kujawskiego³⁰, podówczas najważniejszym centrum wydobywania i wytopu rud ołowiu, rozwinął się dopiero ok. 1600 r. Zaczęto wtedy pozyskiwać dewoński wapień zbity o czarno-popielatym zabarwieniu i niewielkim ławicowym użyleniu³¹. Wydobywany w niedużych ilościach, znalazł zastosowanie głównie w postaci wstawek – ze względu na osłabiające jego strukturę liczne skamieniałości. Jedynym potwierdzonym archiwalnie przykładem większego zlecenia skierowanego do Łagowa był zakup w latach 1609 i 1610 dwóch partii bloków miejscowego „czarnego marmuru” do Szydłowca dla księcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, na potrzeby prowadzonej w tym czasie przebudowy zamku. Miały one posłużyć zatrudnionym tam kamieniarzom do wykonania reprezentacyjnych kominków³². Wkrótce trudno osiągalny wapień z Łagowa został wyparty przez sławny dewoński „czarny” wapień z Dębника pod Krakowem.

Nagrobek Anny z Dobrzykowa Tarnowskiej **(il. 18)** jest – obok okazalszego monumentu grobowego rodziny Hieronima Gostomskiego, wojewody poznańskiego, w kaplicy rodowej przy kolegiacie w Środzie Wielkopolskiej (ok. 1605–10) – najwcześniejszym zidentyfikowanym dziełem rzeźbiarskim anonimowego chęcińskiego *Mistrza Wyprostowanych Postaci*/Bartholomea Venoście **(il. 19)**. Wystąpił on w 1614 r. wspólnie z Januszem Oleksym jako założyciel niedoszłego miejscowego cechu kamieniarsko-rzeźbiarskiego, był także kierownikiem najważniejszego warsztatu działającego w tym ośrodku na przestrzeni 1. ćwierci XVII w.

Oba wymienione, atrybuowane Venoście dzieła to zarazem pierwsze w ośrodku chęcińskim przykłady dwóch zbliżonych typów układu kompozycyjnego i opracowania leżącej figury kobiecej, które od lat 10. do końca lat 40. XVII w. doczekały się jeszcze przynajmniej ośmiu realizacji.

Specyficzne, niezwykle usztywnione ujęcie figur w nagrobkach kobiecych dłuta rzeźbiarzy chęcińskich stanowi odrębny, niespotykany w innych ośrodkach model typologiczny. Jego bardzo złożona geneza nie ma związku z działalnością czołowych rzeźbiarzy doby późnego manieryzmu w stołecznym Krakowie – Gucciego Fiorentina, Canavesiego i de Simona³³, figury te nie wykazują

również podobieństwa do posągu Katarzyny Branickiej w Niepołomicach (1596-7) – pierwszego w historii dzieła odkutego z „marmuru” chęcińskiego, autorstwa nieustalonego niderlandzkiego lub niemieckiego współpracownika Santiego Gucciego Fiorentina³⁴. Za prototyp grupy kobiecych posągów autorstwa obu Venostów można uznać odkutą w czerwonym wapieniu jurajskim górnowęgierskiej proveniencji figurę Zofii Mniszchowej w Radzynie Podlaskiej, którą między 1600 i 1607 r. wykonał pińczowski warsztat Thomasa Nikla, zapewne osobiście jego szwagier – *statuarius* Malcher **(il. 20)**³⁵. Zbliżone prototypowe rozwiązania zapoczątkował ponadto słaby artystycznie posąg Agnieszki Padniewskiej z nagrobka piętrowego rodziny Padniewskich w kolegiacie w Pilicy (1601)³⁶, w którym po raz pierwszy zastosowano model regularnie plisowanej, kłoszowej sukni spodniej i wierzchniej, wzorowany na XVI-wiecznych manierystycznych posągach niderlandzkich inwencji Cornelisa Florisa de Vriendta, Hansa Vredemana de Vriesa, dłuta Alexandra Colijna³⁷.

Figura Gostomskiej zapoczątkowała serię równie wysokiego poziomu płyt Venosty: Zofii Ługowskiej w Krakowie (po 1612), Katarzyny z Potulickich Weyherowej w Koźminie (ok. 1620) oraz trzech żon Pawła Stefana Sapiehy w Holszanach pod Wilnem (ok. 1625)³⁸. Z kolei bardziej usztywniona i sumaryczna – pod względem kompozycji i modelunku draperii – opracowana figura Tarnowskiej z Warszawy doczekała się kilku lokalnych przykładów naśladowania: w Wiślicy (Anna z Krzepickich Stawska, po 1617) **(il. 21)**, w Bogorii pod Staszowem (żona Krzysztofa Podlęskiego, po 1621), Zawichoście (Zofia z Bobrka Słupecka, po 1632) i w Gowarczowie pod Końskimi (Zofia ze Zborowskich Korycińska, zm. 1649), wszystkie na terenie dawnego województwa sandomierskiego³⁹.

Skromna, gablotowa forma nagrobka Tarnowskiej, będąca prostym rozwinięciem wcześniejszego o ponad czterdzieści lat typu renesansowego nagrobka przyściennego, stała się wzorem dla odkutego o zaledwie trzy lata później dzieła tej samej pracowni – pomnika Franciszka Nikodema Kossakowskiego (zm. 1609), fundacji wdowy, Filianny z Wołłowiczów, w farze w Łomży (1611) **(il. 22)**⁴⁰, gdzie zyskała bardziej fantazyjne formy bocznych konsoli. Wyróżnikiem stylowym późnomanierystycznego pomnika Tarnowskiej jest ustawiony na osi kartusz herbowy o niderlandzkich, okuciowo-zwijanych formach. Pozostałe ozdoby strawił pożar w powstaniu warszawskim.

- 1 Z najważniejszych prac na temat zabytku zob.: Z. Kossakowska-Szanajca, *op. cit.*, s. 169, il. 7; K. Mikocka-Rachubowa, *Mistrz Nagrobka Provany...*, zwł. s. 40-41, il. 28-29; P. Mrozowski, *Płyta z nagrobka Katarzyny Ossolińskiej*, w: *Narodziny stolicy. Warszawa w latach 1596-1668*, katalog wystawy, Zamek Królewski w Warszawie, 9 września – 31 grudnia 1996, red. P. Mrozowski i M. Wrede, Warszawa 1996, s. 231-232, poz. kat. V 17 (tu atrybucja nieustalonemu warsztatowi pińczowskiemu); K. Mikocka-Rachubowa, *Pomnik Katarzyny Ossolińskiej w warszawskim kościele oo. Dominikanów*, w: *Atria caeli...*, s. 73-90, il. 1-7. W dotychczasowych badaniach nad twórczością artysty nie uwzględniono dwóch zabytków, które można przekonująco łączyć z tym warsztatem i ścisłym kręgiem jego zleceniodawców: epitafium Gertrudy z Danaborza Kościeleckiej w kaplicy rodowej Kościeleckich przy kościele par. w Kościelcu pod Inowrocławiem (przed 1601, fundacji córki, Anny Opalińskiej, upamiętnionej przez de Simona wspólnie z mężem Andrzejem [zm. 1593] po 1601 r. monumentalnym nagrobkiem przy kościele par. w Radlinie pod Jarocinem) oraz nagrobka zmarłego w wieku dziecięcy Zygmunta Stadnickiego, syna Adama Aleksandra, starosty koleskiego (1593-1602), i Anny z Gostomskich, fundacji dziadka Hieronima w kaplicy rodzinnej w Środzie Wielkopolskiej. Na temat ww. dzieł zob.: KZSP, t. 5: *Województwo poznańskie*, red. T. Ruszczyńska i A. Sławska, z. 24: *Powiat średzki*, oprac. zbiorowe, Warszawa 1964, s. 26, il. 105 (Środa Wielkopolska); KZSP, t. 11: *Województwo bydgoskie*, red. T. Chrzanowski i M. Kornecki, z. 8: *Powiat inowrocławski*, oprac. T. Chrzanowski i M. Kornecki, Warszawa 1974, s. 25, il. 188 (Kościelc).
- 2 M. Wardzyński, *Artifices chencinenses. Rola i miejsce warsztatów chęcińskich w produkcji kamieniarsko-rzeźbiarskiej w Rzeczypospolitej (koniec XVI – 1. połowa XVII wieku)*, w: *Franciszka z Kasińskich Wettyn, księżna Kurlandii i Semigalii, prababka dynastii królów włoskich. Dziedzictwo rodziny Kasińskich w regionie świętokrzyskim*, red. D. Kalina, R. Kubicki i M. Wardzyński, Kielce-Lisów 2012, zwł. s. 157-161, il. 2, 4, 5, 9-11, 13, 15-18; idem, *Rzeźbiarsko-kamieniarska rodzina Venosta vel Venesta, Venusta i jej działalność w 1. połowie XVII wieku w Chęcinach i Rzeczypospolitej*, „BHS”, 2014 (w druku).
- 3 Warszawa, Biblioteka Narodowa [dalej: BN], rkps sygn. BOZ 1165, BN mf 3232, *Annales Conventus Varsaviensis Ordinis Praedicatorum*, 1603-1839, s. 9 (pod r. 1618); I. L. Rychter, *Wiadomość historyczna o kościele i klasztorze warszawskim xx. Dominikanów na Nowem Mieście*, Warszawa 1828, s. 7; F. M. Sobieszczański, *Kościół księży dominikanów*, w: idem, *Warszawa. Wybór pism...*, s. 206; Z. Kossakowska-Szanajca, *op. cit.*, s. 169-170, il. 8; A. Gradowska, *op. cit.*, s. 246 (tu błędna informacja o wykonaniu tego pomnika z czarnego marmuru).
- 4 KZSP, t. 2: *Województwo łódzkie*, red. J. Z. Łoziński, z. 10: *Powiat sieradzki*, oprac. K. Szczepkowska, Warszawa 1954, s. 11.
- 5 Z. Kossakowska-Szanajca, *op. cit.*, s. 169; A. Gradowska, *op. cit.*, s. 245-246; W. Tomkiewicz, *Sztuka w latach 1600-1655...*, s. 104; M. Karpowicz, *Malarstwo i rzeźba...*, s. 114; K. Mikocka-Rachubowa, *Mistrz Nagrobka Provany...*, zwł. s. 40-41, il. 28-29; eadem, *Pomnik Katarzyny Ossolińskiej...*, s. 73-90, il. 1-7.
- 6 A. Wałdowska, *op. cit.*, s. 168, 174, przyp. 23.
- 7 M. Wardzyński, *The Quarries, the 'Marble' and the Center of Stonemasonry and Sculpture in Chęciny during the Modern Era, in the Commonwealth of Two Nations*, w: *Actes du XVIII Colloque International de Glyptographie à Cracovie, 5-9 juillet 2010*, ed. J.-L. Van Belle, Braine-le-Château 2011, s. 383-384, il. 8-16.
- 8 Hobgard, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 3, Warszawa 1882, s. 84; B. Gustawicz, *Lubowla*, w: *ibidem*, t. 5, Warszawa 1884, s. 450; J. Ross, *Zwizki Słowacczyni i Małopolski w dziedzinie rzeźby nagrobnej z okresu renesansu i manieryzmu*, „Folia Historiae Artium”, 5: 1978, s. 144; S. Pavlarčik, *Historické banské diela v bradlovom pásme nad Podsadom – Stará Ľubovňa v Ľubovnianskej Vrchovine*, w: *Prírodné bohatstvo a kultúrne dedičstvo Spiša*, Nitra 2002, s. 135, 137. Por. ponadto M. Wardzyński, *The Great Competitors...*, s. 338-339, il. 1, 18.
- 9 J. Ross, *op. cit.*, s. 134-135; J. Božová, G. Drobniak, F. Guček, *Kostol Sv. Egidia v Bardejove*, Bardejov 1998, s. 118-120. W 1558 r. wyszła ona ponownie za mąż – za Olbrachta Łaskiego, dziedzica Kieżmarku i rozległych dóbr na Węgrzech i Spiszu, późniejszego starostę spiskiego (notowany 1581). Por. R. Żelewski, *Łaski Olbracht h. Korab*, w: *Polski słownik biograficzny* [dalej: PSB], t. 18, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 246.
- 10 K. J. Czyżewski, *Ze studiów nad wyposażeniem katedry krakowskiej (koniec w. XV – początek w. XVII)*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU”, 62: 1998, s. 105-110; *Wawel 1000-2000. Wystawa jubileuszowa*, katalog wystawy, maj-lipiec 2000, Zamek Królewski na Wawelu, Muzeum Katedralne na Wawelu, Muzeum Archidiecezjalne w Krakowie, t. 1, red. M. Piwocka i D. Nowacki, Kraków 2000, s. 165-166, poz. kat. I/141, il. 185 (autor hasła: K. J. Czyżewski).
- 11 M. Wardzyński, *Analiza materiałowa...*, s. 195.
- 12 M. Wardzyński, *The Great Competitors...*, s. 339-340, il. 22-25. Tamże szczegółowy wykaz literatury dotyczącej poszczególnych dzieł.
- 13 K. Mikocka-Rachubowa, *Mistrz Nagrobka Provany...*, s. 8-9, 10-15, 38-40, il. 2, 19, 26.
- 14 H. Kozakiewiczowa, *op. cit.*, s. 39-46, 56-59, 141-142, il. 58, 79, 81, 203.
- 15 S. Cercha, *Pomnik nieznannej matrony w kościele parafialnym w Brzezinach*, „Sprawozdanie i Wydawnictwo Wydziału Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Kultury i Sztuki, za rok 1911”, Kraków 1912, s. 18; H. Kozakiewiczowa, *op. cit.*, s. 85-87, il. 104, 105; P. Gryglewski, *Vetusta monumenta. Szlacheckie mauzoleum od połowy XV do XVII w. (= Sztuka Polski Środkowej, t. 3)*, Łódź 2002, s. 66-67; M. Matuszakaitė, *op. cit.*, s. 46-47, il. 32.
- 16 H. Kozakiewiczowa, *op. cit.*, s. 13-14, 46-48, il. 1, 60, 61.
- 17 Kraków, Archiwum Narodowe w Krakowie [dalej: ANKr], sygn. AmKr 526, *Advocata Cracoviensia. Controversiae 1611-1619, k. 593 oraz 1103-1104*; A. Grabowski, *Skarbniczka naszej archeologii obejmująca średniowiekowe pomniki wojennego budownictwa Polaków, wiadomości do dziejów sztuk pięknych w Polsce, oraz wspomnienia z naszej przeszłości i t. p. przez...*, Lipsk 1854, s. 82; S. Tomkowicz, *Przyczynki do historii kultury Krakowa w pierwszej połowie XVII wieku*, Lwów 1912, s. 47 oraz 63-64.
- 18 A. Kieslinger, *Die nutzbaren Gesteine Salzburgs. Reihe: 4. Ergänzungsband der Mitteilungen der Gesellschaft der Salzburger Landeskunde. Das Berglandbuch*, Salzburg 1964, s. 157-167, 173, 177; F. Kretschmer, *Marmor aus Adnet. Heimatbuch Adnet*, Adnet 1990, s. 11-16, tabl. XII, il. na s. 33, 34; M. Wardzyński, *The Great Competitors...*, s. 336, il. 12.
- 19 A. Kieslinger, *Die nutzbaren Gesteine...*, s. 190-193; idem, *Zur Geschichte der Steinverfrachtung auf der Donau*, „Österreichische Ingenieur-Zeitschrift”, 7: 1964, H. 8, s. 253-260; F. Kretschmer, *op. cit.*, s. 137-138; P. Lövei, *Salzburg...*, s. 417-418; M. Wardzyński, *The Great Competitors...*, s. 337, il. 1, 17.
- 20 M. Wardzyński, *Między Italią i Niderlandami. Środkowo-europejskie ośrodki kamieniarsko-rzeźbiarskie wobec tradycji nowożytnej. Uwagi z dziedziny materiałoznawstwa*, w: *Materiał*

rzeźby. *Między techniką a semantyką*, red. A. Lipińska, Wrocław 2009, s. 428-429.

21 J. Kębłowski, *Renesansowa rzeźba na Śląsku 1500-1560*, Poznań 1967, s. 22-23, 51, 58, 59, 69-70, 75-79, 87-89, 129-130, il. 13, 43, 46, 56, 69, 75, 77-79, 100, 101; T. Chrzanowski, *Rzeźba lat 1560-1650 na Śląsku Opolskim*, Warszawa 1974, s. 24, 30-35, 45-49, il. 8, 16, 18-22, 42; ostatnio M. Wardzyński, *Między Italią i Niderlandami...*, s. 430.

22 M. Wardzyński, *The Great Competitors...*, s. 338, il. 16.

23 A. Kieslinger, *Die nutzbaren Gesteine...*, s. 237; H. Kozakiewiczowa, *op. cit.*, s. 104, 106; F. Kretschmer, *op. cit.*, s. 137-138; A. Markham-Schulz, *Giammaria Mosca called Padovano: a Renaissance Sculptor in Italy and Poland*, University Park 1998, vol. 1, s. 176, 220-221, 303; M. Wardzyński, *Analiza materiałowa...*, s. 191.

24 M. Wardzyński, *The Great Competitors...*, s. 338.

25 J. Czarnocki, *Marmury świętokrzyskie*, w: *Państwowy Instytut Geologiczny. Prace*, 21, 1958 (= idem, *Prace geologiczne*, t. 5, z. 3, red. K. i S. Pawłowscy), s. 105, 107; M. Weber-Kozińska, *Z problematyki kamieniarstwa w Polsce*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1: 1958, z. 1, s. 76; N. Miks-Rudkowska, *Rzemiosło kamieniarskie Kielecczyzny (zarys historyczny)*, w: *Z dziejów rzemiosła na Kielecczyźnie. Materiały sesji 11-12 grudnia 1969*, Kielce 1973, s. 17-23; S. Kowalczewski, *Marmury kieleckie*, Warszawa 1972, s. 19-20, il. na s. 19; J. Rajchel, *Kamienny Kraków. Spojrzenie geologa*, wyd. 2, Kraków 2005, s. 57-58; H. Walendowski, *Bolechowice [Minimonografia polskich kamieni budowlanych]*, „Nowy Kamieniarz”, 2008, nr 4(33), s. 70.

26 M. Wardzyński, *The Great Competitors...*, s. 343-344, il. 32-35.

27 Szczegółowe omówienie tej kwestii w: M. Wardzyński, *Nagrobek Pawła Stefana Sapiehy i jego dwóch żon w kościele oo. franciszkanów w Holszanach*, w: *Litwa i Polska. Dziedzictwo sztuki sakralnej*, red. W. Boberski i M. Omilanowska, Warszawa 2004, s. 111-112.

28 J. Czarnocki, *op. cit.*, s. 112, 114; M. Weber-Kozińska, *Kamieniarka w Polsce w okresie renesansu. Główne etapy rozwojowe w historii naszego kamieniarstwa*, „Architektura”, 1954, nr 1(75), s. 17, 18; J. Wrzosek, L. Wróbel, *Uwagi o występowaniu żył kalcytowych na Górze Zelejowej koło Chęcin*, „Zeszyty Naukowe AGH. Geologia”, z. 4(31), 1961, s. 89-106, il. 1-2; Z. Rubinowski, *Pozycja żył kalcytowych typu „Różanka” w regionalnej metalogenezie Gór Świętokrzyskich*, „Kwartalnik Geologiczny”, 11: 1967, z. 4, s. 962.

29 M. Wardzyński, *Początki eksploatacji i artystycznego wykorzystania „marmurów” chęcińskich (1583-1614)*, w: *Ars historiae – historia artis. Prace ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi*, red. E. Dubas-Urwanowicz i J. Maroszek, Białystok 2012, s. 171-172, il. 1-2.

30 C. Hadamik, *Pradzieje i średniowiecze gminy Łągów w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*, w: C. Hadamik, D. Kalina, E. Traczyński, *Dzieje i zabytki małych ojczyzn. Gmina Łągów*, red. R. Mirowski, Kielce 2004, s. 19, 20-21, 109-113; D. Kalina, *Historia miejscowości i zabytki gminy*, w: *ibidem*, s. 154-158.

31 J. Czarnocki, *O tektonice okolic Łągowa oraz kilka słów w sprawie trzeciorzędu i złóż galeny na tym obszarze*, „Posiedzenia Naukowe Państwowego Instytutu Geologicznego”, 1929, nr 24, posiedzenia z dnia 9.4.1929, s. 34-36; J. Fijałkowski, *Zarys dziejów eksploatacji kruszców w rejonie Łągowa*, w: *Dzieje i technika świętokrzyskiego górnictwa i hutnictwa kruszczowego: materiały z sesji naukowej odbytej z okazji jubileuszu IX wieków Kielc*, 16 listopada 1970 roku, Kieleckie

Towarzystwo Naukowe, red. Z. Kowalczewski, Warszawa 1972, s. 121-125; B. Wójtowicz, J. Wójtowicz, *Przyrodnicza Ścieżka Dydaktyczna Łągów – Dolina Łągowicy – Wąwóz Dule – Jaskinia Zbójcka*, Kielce 2004, s. 14, 16, 20; W. Jagodzińska-Hadamik, *Geologiczna przeszłość klucza piórkowskiego*, w: C. Hadamik, *Zarys dziejów Łągowa*, cz. 1: *Od czasów najdawniejszych do lokacji miasta. Geologia – Prahistoria – Kasztelania Łągowska*, Kielce-Łągów 2008, s. 21-22, 25-26.

32 W. Puget, *Z dziejów zamku w Szydłowcu*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, 4: 1967, s. 292, przyp. 34; T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549-1616) wojewoda wileński*, Warszawa 2000, s. 193, przyp. 42.

33 M. Wardzyński, *Nagrobek Pawła Stefana Sapiehy...*, s. 114.

34 Idem, *Początki eksploatacji...*, s. 175, il. 4. Na temat samego dzieła zob.: A. Fischinger, *op. cit.*, s. 70-72, il. 94-96; J. Z. Łoziński, *op. cit.*, s. 138, 141, il. 97.

35 Na temat tego nagrobka zob.: A. Kurzątkowska, *op. cit.*, s. 172-173, 174-175; ostatnio M. Wardzyński, *The Great Competitors...*, s. 342, il. 31; I. Rolska, *Firlejowie Leopardi. Studia nad patronatem i fundacjami artystycznymi w XVI-XVII wieku*, Lublin 2009, s. 244, il. 93.

36 A. Król, *Kasper Fodyga budowniczy chęciński z początku XVII w.*, „BHS”, 13: 1951, nr 2-3, s. 92-97, il. 2, 6, 7; J. Z. Łoziński, *op. cit.*, s. 178, 184, il. 153, 155; M. Karpowicz, *Da contadino a magnate. Gaspare Fodiga, architetto e scultore di Mesocco in Polonia*, Mesocco 2002, s. 27-28, il. na s. 102, 107, 108.

37 M. Wardzyński, *Artifices chencinenses...*, s. 158-159.

38 Figura ługowskiej (zm. 1595) pochodzi z kościoła karmelitów bosych św. Michała w Krakowie (obecnie w kościele bernardynów na Stradomiu), Anny z Ostrogorów Lwowskich Sieniawskiej (zm. 1598) znajduje się w kaplicy grobowej rodziny Hieronima Gostomskiego przy kolegiacie w Środzie Wielkopolskiej, Katarzynę Weyherową (zm. 1613) pochowano w kaplicy rodowej przy kolegiacie w Koźminie, natomiast niezachowany pomnik trzech żon Pawła Stefana Sapiehy: Reginy Dybowskiej, Elżbiety Wesseliny i Katarzyny Gosławskiej wystawiono ok. 1620-5 r. w kościele par. franciszkanów konwentualnych w Holszanach pod Wilnem (obecnie przeniesiony do Muzeum Białoruskiej Narodowej Akademii Nauk w Mińsku na Białorusi). Odnośnie samych pomników nagrobnych zob.: KZSP, t. 5, z. 24, s. 26, il. 104 (Środa Wielkopolska); KZSP, t. 5, z. 11: *Powiat krotoszyński*, oprac. Z. i J. Kębłowsky, Warszawa 1973, s. 23, il. 222 (Koźmin); KZSP, t. 4: *Miasto Kraków*, red. J. Szablowski, cz. 4: *Kazimierz i Stradom. Kościoły i klasztory*, 1, red. I. Rejduch-Samkowa i J. Samek, Warszawa 1987, s. 18, il. 727; M. Wardzyński, *Nagrobek Pawła Stefana Sapiehy...*, s. 99-116.

39 Wspólną cechą tej grupy jest skrajnie uproszczone „kloszowe” opracowanie szat zmarłych. Odnośnie samych zabytków zob.: KZSP, t. 3: *Województwo kieleckie*, red. J. Z. Łoziński i B. Wolff, z. 5: *Powiat konecki*, oprac. M. Kwiczala, Warszawa 1958, s. 9, il. 46 (Gowarczów); KZSP, t. 3, z. 9: *Powiat pińczowski*, oprac. K. Kutrzebianka, J. Z. Łoziński i B. Wolff, Warszawa 1961, s. 99, il. 223 (Wiślica); KZSP, t. 3, z. 11: *Powiat sandomierski*, oprac. J. Z. Łoziński i T. Przytkowski, Warszawa 1962, s. 2, 124, il. 333 (Bogoria, Zawichost).

40 KZSP, Seria Nowa, t. 9: *Województwo łomżyńskie*, red. M. Kałamajska-Saeed, z. 1: *Łomża i okolice*, oprac. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 1982, s. 26, il. 191; ostatnio M. Karpowicz, *Da contadino...*, s. 63-65, il. 101-106.

3.

1. TERCJA XVII W.

WAPIENIE CHĘCIŃSKIE

Dla początków i pierwszego etapu rozwoju kamieniołomów i warsztatów w Chęcinach kluczowe znaczenie miała administracyjna opieka króla Zygmunta III Wazy¹, mecenas, znawcy i artyści, który w 1595 r. – po pożarze północnego, rezydencjonalnego skrzydła Zamku Królewskiego na Wawelu – powierzył tessyńskim architektom nadwornym: Giovanniemu Battiście Petrinemu i Giovanniemu Battiście Trevanowi starszemu oraz związanym z krakowskim cechem muratorów i stamców Giovanniemu Lucanowi da Reitino i Ambrogiovi Mazziem (Meacziem) zadanie pozyskania „marmurów” z Chęcin do wystroju nowo projektowanych, w duchu rzymskiego stylu *il transizione*, sal i pokojów. W latach 1598–1603 na dwór królewski trafiły z Bolechowic, Zelejewej, Jerzmańca i Łagowa liczne bloki materiału kamiennego na kilka okazałych portali, monumentalną obudowę kominka w Sali pod Ptakami i posadzki². Po zakończeniu prac na Wawelu ta sama pracownia wykonała z „marmuru” bolechowickiego identyczny zespół portali i obramień w podmiejskiej rezydencji królewskiej w Łobzowie (1603–5)³. Wkrótce wapienie chęcińskie dotarły do nowej stolicy – już w pierwszych latach XVII w. powołano z Chęcin na dwór królewski włoskiego *marmorariusza* Giovanniego Benziolę, Polaka Marcina Mściszowskiego *vel* Męciszewskiego oraz utalentowanego kamieniarza wyznania mojżeszowego Hersza syna Szyfry, wyspecjalizowanego w produkcji kałamarzy i inkrustowanych blatów stołowych. W latach 1602–3 ich nazwiska figurują obok innego rzeźbiarza, Paola del Corte, na liście płac *fabryki* Zamku Królewskiego⁴. Między 16 marca a 19 i 28 listopada 1603 r. odnotowano tam czterech kamieniarzy-górników królewskich, oddelegowanych pod kierownictwem Mściszowskiego z Chęcin do Szklar w celu wyłamania kamienia w miejscowych złożach: Włocha Guglielma de Fratrissa, Tomasza Rziałka z Oltanic z towarzyszem Błażem, Matysa (Macieja) Pyskatego i Szymona Śpiewaka⁵.

Pojawienie się w Warszawie wcześniej niż w innych dzielnicach Korony wyrobów „marmurowych” z nowo powstałych ośrodków małopolskich w Chęcinach pod Kielcami było zatem oczywistym następstwem objęcia przez Zygmunta III Wazę opieki nad ich poszukiwaniami i wydobywaniem w celu wykorzystywania we własnych przedsięwzięciach budowlanych i fundacjach artystycznych.

Zwieńczeniem przedsięwzięć króla w Chęcinach była przeprowadzona w 1607 r. bezprecedensowa pod względem technicznym akcja wydobywania ze ściany kamieniołomu w Czerwonej Górze-Jerzmańcu dwóch trzonów kolumn o długości piętnastu łokci każdy. Władca zamierzał przeznaczyć je na pomniki swojego zwycięstwa nad rokoszanami. Jeden z nich, wskutek błędnego wyboru bloku, pękł na pół w miejscu osłabiającej jego strukturę żyły kalcytowej, natomiast obróbkę drugiego zarzucono – plany zdezaktualizowała amnestia polityczna opozycji w 1609 r. Do idei pomnika Zygmunta III na kolumnie powrócił ok. 1641 r. jego syn, Władysław IV Waza, który zimą 1642/1643 zlecił dokończenie prac nad obróbką drugiego trzonu. Wyekspediowano go na specjalnym wozie lub saniach do Krakowa,

skąd po wypolerowaniu, zapewne w pracowni rzeźbiarskiej Sebastiana Sali, został spławiony, frachtem wiślanym, do Warszawy (**il. 23**). Prace montażowe na wzniesionym we wrześniu 1643 r. cokole trwały prawdopodobnie do jesieni roku następnego. Uroczyste odsłonięcie tego pierwszego w Europie nowożytnego pomnika świeckiego, wzorowanego na antycznych kolumnach cesarzy rzymskich, miało miejsce 24 listopada 1644 r. (**il. 24**). Podatny na erozję trzon przetrwał dzięki kolejnym pracom zabezpieczającym aż do 1887 r., kiedy z inicjatywy inż. Edwarda Ciechockiego i komisji magistratu zastąpiono go nowym, odkutym w różowawym granicie z Baveno nad Lago Maggiore w Lombardii (zniszczony 1944)⁶.

Kamieniołom na południowym stoku wzgórza Jerzmaniec/Czerwona Góra otwarto najpóźniej w latach 1595-8. Piękna, czerwono-wiśniowo-brązowo-biała barwa i niejednorodna tekstura tego zlepieńca cechsztyńskiego (permskiego), nazywanego od 1607 lub 1644 r. *Zygmuntówką*, zadecydowała o sławie i szerokim wykorzystaniu go w kamieniarstwie. Skała owa, charakteryzująca się bardzo niejednorodną gruzłową strukturą, poprzecinaną grubymi żyłami kalcytu z licznymi kawernami, uchodziła dotąd za nienadającą się do obróbki rzeźbiarskiej (**il. 25**)⁷. Przeczą temu jednak skomplikowane detale najwcześniejszych odkutych w tym materiale portali apartamentu Zygmunta III na zamku wawelskim (1598-1603) oraz kilka późniejszych przykładów małej architektury i rzeźby chęcińskiej z 1. ćwierci XVII w. (Środa Wielkopolska, Kalisz i Różana)⁸. Niezależnie od tych kreacji najbieglejszych technicznie kamieniarzy nadwornych, *Zygmuntówkę* wykorzystywano w Chęcinach i Krakowie głównie w postaci przycinanych i polerowanych gładkich tafli oraz w prostych, najczęściej toczonych na gładko, elementach architektonicznych – takich jak wspomniany trzon kolumny królewskiej.

DZIEŁA WARSZAWSKICH RZEŹBIARZY NADWORNICH

Dla najważniejszej świątyni Warszawy i Mazowsza czerskiego – archikolegiaty św. Jana Chrzyciela – król Zygmunt III Waza sfinansował w latach 1611-8 budowę znakomitego ołtarza głównego, stalli kanonickich, kazalnicy i prospektu organowego, do którego zaangażowano organmistrza ze Szwecji. Wszystkie obiekty, poza odlanym w brązie i całkowicie wyłożonym imponującym tempiettem-tabernakulum, wzorowanym na najlepszych współczesnych realizacjach papieskiego Rzymu⁹, wykonano jednak z drewna¹⁰.

Z mecenatem królewskim tego wczesnego okresu należałoby związać portal wiodący z prezbiterium do zakrystii, odkutą w zlepieńcu cechsztyńskim *Zygmuntówką* z Czerwonej Góry zw. Jerzmańcem pod Chęcinami (odrzwia) oraz w omawianym powyżej brunatno-brązowym górnodewońskim wapieniu z Góry Zamkowej/Bolechowic (naczółek) (**il. 26**)¹¹.

Projekt samych odrzwii zakrystii wykazuje wyraźne zależności stylistyczne od wykonanych z tych samych gatunków „marmurów” chęcińskich portali *al modo transizione*, projektu

Giovanniego Battisty Trevana starszego, a dłuta Giovanniego Lucana da Reitino i Ambrogia Mazziego, w kilku pokojach prywatnego apartamentu królewskiego w Kurzej Stopce zamku na Wawelu (po 1595–1603)¹². Na obecnym etapie badań wypada przyjąć, iż portal ten mógł powstać w Warszawie z surowca kamiennego dostarczonego na potrzeby budującego się Zamku Królewskiego, zapewne jeszcze na podstawie projektu samego Trevana, którego król miał – według Mariusza Karpowicza – odesłać do Krakowa dopiero w 1613 r.¹³ Przemawia za tym odnalezienie w 1947 r., w gruzach budowli, wapiennego bloku z Bramy Senatorskiej, z identyczną płaskorzeźbioną chustą upiętą na guzie¹⁴. Miejscowy zespół rzeźbiarzy tworzyli wtedy m.in. Włosi – Giovanni Benziola i Paolo del Corte – oraz wspomniani: Marcin Mściszowski i Hersz syn Szyfry¹⁵.

Jeden z Włochów zatrudnionych przy budowie Zamku Królewskiego w Warszawie mógł być odpowiedzialny także za wykonanie pomnika Adama Parzniewskiego (zm. 1614), burgrabiego zamku krakowskiego i marszałka dworu królowy Anny Wazówny (**il. 27**), zrekonstruowanego częściowo w 1969 r. przez Machowskiego¹⁶. Jak wykazał Karpowicz, jego projekt kompiluje formy kilku typów uszakowatych epitafiów i nadwieszonych nagrobków rzymskich przełomu XVI i XVII w.¹⁷ Prace w „marmurach” chęcińskich: z Góry Zamkowej/Bolechowic i *Różance Zelejowskiej* oraz w debiutującym dopiero wapieniu dębnickim (tło tablicy inskrypcyjnej)¹⁸ sfinansował dwór królewski. Znakomitą półfigurę Parzniewskiego odkuto z popularnego w tym okresie wspomnianego niezidentyfikowanego gatunku czerwonego jurajskiego „marmuru” z Górnych Węgier lub Siedmiogrodu¹⁹. Analizując dokładnie strukturę pomnika, przyjąć można, że jego obecna forma jest najprawdopodobniej zgodna z pierwotną, od początku była więc pozbawiona kolumn i koronujących je odcinków gzymsu. Świadczy o tym gładkie opracowanie obu skrajów poszczególnych płyt obramienia tablicy inskrypcyjnej, wbrew ówczesnej praktyce – bez pokrycia z tynku. Porównanie mistrzowsko ujętej, realistycznie oddanej, pełnej siły vitalnej postaci Parzniewskiego z uznawanym dotąd za najbliższą analogię artystycznie nie tylko odmiennym, ale przede wszystkim dużo słabszym rzeźbiarsko popiersiem dworzanina królewskiego Krzysztofa Przyjemskiego (zm. 1617) w jego nagrobku w farze w Koninie²⁰, wyklucza ich bliższe podobieństwo, a zatem również i wspólne autorstwo. Jednocześnie za Karpowiczem należy przyjąć, iż dzieło warszawskie posłużyło za bezpośredni wzór dla autora konińskiego pomnika – pochodzącego z Chęcin *Mistrza Wyprostowanych Postaci*/Bartholomea Venosty²¹. Na obecnym etapie badań można przyjąć, iż osoba zamawiająca pomnik koniński wybrała do powtórzenia konkretny, nowatorski podówczas wzorec struktury – warszawski nagrobek Parzniewskiego – jednakowoż chęciński projektant i wykonawca zdecydował się dostosować ją do bliższej swojej indywidualnej manierze stylistyki postrenesansowej, upraszczając kształt poszczególnych elementów oraz dodając wsparte na konsolach kolumny korynckie, dwustopniowe, obficie zdobione wolutowe uszaki oraz tektoniczną nadstawkę zwieńczenia z bogatą dekoracją figuralną.

Podsumowując, analiza historyczno-materiałowa użytych gatunków wapieni pozwala uznać nagrobek Parzniewskiego za dzieło, które powstało w Warszawie z najbardziej w tym czasie popularnych materiałów, dostarczonych z ośrodków kamieniarsko-rzeźbiarskich w Chęcinach i Krakowie. Niezależnie od osoby projektanta, Gianbattisty Trevana starszego lub Mattea Castella, autorem obudowy architektonicznej mógł być wykonawca odkutego z nieustalonego kremowego zbitego dolomitu oryginalnego – identycznego w wielu detalach – kartusza z godłem Korony, wieńczącego do 1944 r. późniejszy, zaprojektowany zapewne przez Giovanniego Battistę Gisle-niego, portal w Wieży Władysławowskiej (1637–43). Jego szczątki, odnalezione w 1947 r. w gruzach Zamku Królewskiego, wyeksponowano w lapidarium urządzonym na wschodniej ścianie przelotu Bramy Grodzkiej, w portalu umieszczając współczesną kopię²². Ten sam rzeźbiarz stworzył też najprawdopodobniej samo popiersie zaufanego królowny Anny Wazówny (**il. 28**), którego stylistyka i typ fizjonomiczny nie znajdują analogii ani w rzeźbie krakowskiej, ani chęcińskiej 1. ćwierci XVII w.

Przełom stylowy, zwiastujący już schyłek okresu *il transizione* i początek wczesnego baroku, przyniosła w Warszawie obecność – od 1613 r. – wykształconego w rzymskim warsztacie Carla Maderny architekta i projektanta małej architektury Mattea Castella z tessyńskiego Melide (zm. 1632), któremu Karpowicz przypisał szereg znakomitych realizacji w samej archikolegiacie, wiążąc je równocześnie z fundacją królewską²³. Tymczasem, z wyjątkiem zniszczonego w 1944 r. epitafium Asprilia Pacellego (zm. 1623), budowę odkutych z różnych odmian „marmurów” chęcińskich ołtarza bocznego Świętej Trójcy i Bożego Ciała oraz portalu kaplicy Najśw. Sakramentu sfinansowali inni pełnoprawni kolatorzy świątyni, odpowiednio: mazowiecka rodzina szlachecka Modzelowskich oraz kolegia kanoników i wikariuszy archikolegiackich²⁴.

Ograniczona do zaledwie dwóch fotografii w zbiorach IS PAN ikonografia niezachowanego ołtarza bocznego Wniebowstąpienia Pańskiego (dedykowany w XVII w. Trójcy Świętej i Bożemu Ciału), zapewne identycznego z odnotowaną w wizytacji z 1787 r. południową nastawą przytęczową (**il. 29-30**)²⁵, pozwala przypuszczać, iż był on najważniejszym przykładem współpracy Castella i grupy włoskich rzeźbiarzy związanych z budową Zamku Królewskiego w Warszawie z „marmurnikami” chęcińskimi, którzy do jego budowy dostarczyli bloki wapienia z Góry Zamkowej/Bolechowic, Czerwonej Góry/Jerzmańca i cennej *Różanki Zelejowskiej*, z której odkuto gładkie trzony korynckich kolumn i niewielkie wstawki w piedestałach. Marmurowe kapitele z *Zygmuntołki* uzupełniono ponadto złoceniami, które miały zapewne imitować szlachetniejszy materiał – brąz. Ze zniszczonej w sierpniu 1944 r. nastawy przetrwały do dziś zaledwie cztery niewielkie ułamki – fragmenty cyzelersko opracowanego obramienia pola głównego i obrazu w nastawce zwieńczenia, przechowywane w lapidarium w podziemiach kościoła jezuickiego Matki Bożej Łaskawej przy ul. Świętojańskiej.

Za ogólną analogię dla tej znakomitej struktury może posłużyć rozbudowany o drugą parę kolumn monumentalny ołtarz główny dawnego kościoła opackiego benedyktynów w Płocku,

wzniesiony w latach 20. XVII w., według projektu Castella, już samodzielnie przez kamieniarzy chęcińskich²⁶. Nieznane jest natomiast pochodzenie flankujących strukturę kolumn w porządku jońskim, odkutych z białawego wapienia lub dolomitu, które widoczne są na obu zdjęciach. Ich kapitele powtarzają te z datowanej na lata 1610–9 Bramy Grodzkiej Zamku Królewskiego²⁷, dźwigające odcinki gzymsu z piedestałami (**il. 31**). Pierwotnie stanowiły one – być może – części zniesionego w ramach przeprowadzonej w latach 1836–41 przez arch. Adama Idźkowskiego regotycyzacji całej świątyni północnego ołtarza przytęczowego św. Józefa (dawniej Trójcy Świętej). Wzmiankowany protokół wizytacji biskupa Okęckiego zawiera opis jego struktury, który umożliwia ogólną rekonstrukcję²⁸.

Związki z omówioną grupą wczesnobarokowych zabytków wykonanych w Warszawie z „marmurów” chęcińskich wykazują dwa uszkodzone elementy ornamentalne, umieszczone wtórnie na podwórcu starorynkowej kamienicy Fukierów. Wykute cyzelersko w wysokim reliefie z blozków *Różanki Zelejowskiej*, przedstawiają upiętą na dwóch guzach z szarfami girlandę owocowo-kwiatową oraz ujętą podobnie uskrzydloną główkę anielską (**il. 32–33**). Należały one pierwotnie – być może – do jednej ze zniszczonych w ciągu XIX i XX w. warszawskich nastaw ołtarzowych, ewentualnie nagrobków lub epitafiów – formy ornamentu pozwalają na ich ogólne datowanie na lata 10.–30. XVII w. W obecne miejsce trafiły po 1910–2 r. – za sprawą prowadzących w tym czasie restaurację kamienicy architektów i konserwatorów zabytków, Konstantego i Jarosława Wojciechowskich oraz Władysława Marconiego – jako owoce realizowanych wcześniej wykopalisk archeologicznych na Starym Mieście²⁹.

ZAMÓWIENIA Z OŚRODKA KAMIENIARSKO-RZEŹBIARSKIEGO W CHĘCINACH

Drugim dziełem *Mistrza Wyprostowanych Postaci*/Bartholomea Venosty, znajdującym się dziś w Warszawie, jest silnie uszkodzona płyta figuralna z nagrobka niezidentyfikowanego szlachcica. Pochodzi z samych Chęcin, gdzie w latach 20. XIX w. uznano ją za starożytny, pogański posąg tzw. dziada i skąd została pozyskana w 1830 r. do zbiorów Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (**il. 34**). Od 1933 r., po powrocie z Muzeum Akademii Sztuk Pięknych w Leningradzie³⁰, przechowywana była w lapidarium Zamku Królewskiego (nr inw. ZKW 3482), w podziemiu tzw. Łoży Masońskiej. Po konserwacji w 1992 r. w Katedrze Konserwacji i Restauracji Rzeźby Kamiennej i Elementów Architektury Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki ASP w Warszawie, trafiła w 1997 r. – jako depozyt długoterminowy – na ekspozycję Muzeum Zamkowego w Malborku, skąd powróciła do Zamku Królewskiego w marcu 2013 r.³¹ Wysunięta w 1830 r. przez Tomasza Ujazdowskiego propozycja identyfikacji posągu jako *effigies* Stanisława z Gorzkowa Gorzkowskiego budzi uzasadnione wątpliwości. Już sam Ujazdowski w przypisie swojego artykułu zastrzegł słusznie, że rodzina Gorzkowskich herbu Tarnawa według *Herbarza* ks. Kacpra Niesieckiego zamieszkiwała do końca XVII w. Gorzków pod Krasnymstawem, a sam

Stanisław miał swój nagrobek w kościele dominikańskim w Lublinie³². Wydaje się raczej, że Ujazdowski mógł mieć na myśli Stanisława Gorzechowskiego z Gorzechowa-Jastrzębczynny herbu Jastrzębiec lub Ogończyk (zm. 1644 w Sandomierzu jako podstarości i sędzia grodzki)³³, który jako kolejno: długoletni pisarz grodzki (notowany 1612–4), podzupek/administrator okolicznych kopalni kruszców (1624–30) i podstarości (1624–7) był silnie związany z Chęcunami. Niewykluczone, że posąg mógł przedstawiać jego ojca, Jakuba, komornika ziemskiego chęcińskiego³⁴. Brak wcześniejszych niż odnoszące się do 2. połowy XIX w. protokołów wizytacyjnych i inwentarzy chęcińskiej fary uniemożliwia dziś weryfikację takiej hipotezy.

Omaiwana figura pierwotnie ustawiona była pod dużym kątem na sarkofagu lub na architektonicznym cokole nieokreślonego nagrobka w typie aediculi. Układem ręki (podpierającej głowę) oraz złączonych i sztywno wyciągniętych nóg naśladuje ona odkute w identycznym materiale i przez ten sam warsztat przedstawienia: Jana Roszkowskiego (zm. 1613) w jego nagrobku w kaplicy rodowej Roszkowskich przy kościele par. w Żerkowie w Wielkopolsce **(il. 35)**³⁵ i Jana Szczawińskiego (zm. 1615) w kościele par. w Ujeździe pod Tomaszowem Mazowieckim³⁶. Znaczny stopień uszkodzeń (brak części płyty z obiema nogami od wysokości kolan, odłamanie znacznej części lewej ręki i poważne uszkodzenia głowy i twarzy) sprawiają, że trudno dzisiaj orzec, czy pierwotnie była to rzeźba ukończona, czy też została uszkodzona jeszcze w trakcie pracy w warsztacie, a następnie porzucona przez kamieniarzy.

Drugim dziełem zrealizowanym w Chęcinach według projektu dostarczonego zapewne z Warszawy przez artystów z tworzącego się powoli w ciągu 1. tercji XVII w. stołecznego środowiska artystycznego było architektoniczne epitafium ks. Pawła Gissy/Gizy (zm. 1624), prepozyta liwskiego i proboszcza goniądzkiego **(il. 36)**, zawieszone przed 1944 r. na ostatnim filarze północnym nawy archikolegiaty. Pierwotna lokalizacja dzieła nie jest znana, po 1818 r. umieszczono je na ścianie zachodniej drugiego filara południowego³⁷. Fundatorką była matka, Elżbieta z Seligów, wdowa po rajcy Starego Miasta Warszawy, Baltazarze, oraz bracia kapłana³⁸. Struktura architektoniczna i detale zdobnicze pomnika, odkutego z wapienia z Góry Zamkowej/Bolechowic i *Różanki Zelejowskiej*³⁹, wykazują bardzo ogólne podobieństwo do pochodzących z lat 30.–40. XVII w. prac rzeźbiarskich czołowego przedstawiciela ośrodka kamieniarsko-rzeźbiarskiego w Chęcinach, Niderlandczyka Augustina van Oyena, ze znanej artystycznej rodziny z Utrechtu. Nie zatrudniano go wprawdzie w samej stolicy, natomiast do katedry w sąsiednim Płocku, kolegiaty w Pułtusku i kościoła w Krzemienicy pod Rawą Mazowiecką wykonał on w latach 20. i 30. XVII w. z tych samych „marmurów” chęcińskich, „czarnego” wapienia dębnickiego i alabastru ruskiego z Wasiuczyna szereg wysokiej klasy ołtarzy, nagrobków i epitafiów osób duchownych⁴⁰.

Ścisłe związki z tym ośrodkiem wykazuje destrukcyjnie wykutego z wapienia z Góry Zamkowej/Bolechowic okuciowo-zwijanego kartusza z herbem Drużyna, zdeponowany w lapidarium Muzeum

Historycznego m.st. Warszawy (**il. 37**)⁴¹. Ujęcie dwiema ślimacznicami wolutowymi wskazuje, że było to pierwotnie zwieńczenie nieustalonego nagrobka, epitafium lub tablicy inskrypcyjnej. Kształty kartusza i wolut, zależne od dzieł *Mistrza Wyprostowanych Postaci*/Bartholomea Venosy, przypominają styl checińskiego warsztatu mistrza Janusza Oleksego (notowany 1614–47), obecny w pracach mu przypisywanych z lat 20. i 30. XVII w.⁴²

WAPIENIE Z NIDERLANDÓW POŁUDNIOWYCH, OLANDII I GOTLANDII ORAZ ALABASTER ANGIELSKI

DZIEŁA WARSZAWSKICH RZEŹBIARZY NADWORNÝCH

Działalność fundacyjna Zygmunta III w Warszawie nie obejmowała wyłącznie dzieł powierzanych nadwornym projektantom włoskim. Jej ważny, wciąż niedostatecznie poznany i wyraźnie niedoceniany komponent stanowiły równie prestiżowe zamówienia kierowane do artystów pochodzących z reprezentujących od lat 20. XVII w. styl wczesnego baroku Niderlandów Hiszpańskich, jak również do manierystycznego Gdańska. Do tego ostatniego – z braku odpowiednich materiałów kamieniarskich – sprowadzano od roku 1619–20 marmury i wapienie z Niderlandów Południowych, Olandii i Gotlandii oraz alabaster z Anglii (Chellaston, Red Hill i Tutbury między Nottingham, Rochester i Derby w środkowo-wschodniej części kraju)⁴³, a biały marmur kararyjski – za pośrednictwem Livorno, Genui i Amsterdamu – aż z Massa di Carrara⁴⁴.

Z kręgiem tych przedsięwzięć, zapewne z samym Zamkiem Królewskim, należy związać fragment datowanego na ten sam czas nieustalonego nadproża portalu lub kominka z dekoracyjnym wolutowym kartuszem z herbem Snopek, koroną królewską oraz podwieszonym orderem Złotego Runa (**il. 38**), odkuty z pochodzącego z geologicznego okresu dolnego karbonu (piętro wizenu) czarnego zbitego wapienia mozańskiego *Noir de Dinant*⁴⁵. Cechą charakterystyczną tego materiału są występujące licznie w jego teksturze regularnie rozłożone żyły i żyłki białego kalcytu oraz spetryfikowane koralowce-krynoidy. Wydobycie trwa do dnia obecnego w kilku miejscach wokół miasta Dinant w dolinie Mozy, m.in. w pobliskich Denée, Furfooz i Leffe (**il. 39**)⁴⁶. W przeciwieństwie do odznaczającego się niewystarczającą blocznością i nienadającego się do rzeźby figuralnej *Noir de Namur/Noir Belge*, wydobywany w stosunkowo dużych, spójnych blokach wapien z Dinant już od średniowiecza wykorzystywany był jako materiał przeznaczony do odkuwania reliefowych lub nawet pełnoplastycznych figur nagrobnych⁴⁷. Oba wymienione gatunki skał mozańskich bardzo długo utrzymują głęboki, lustrzany polor we wnętrzach, a nawet – przy odpowiedniej pielęgnacji – na elewacjach, co pozwala łatwo odróżnić je od innych zbitych wapieni bitumicznych, np. z Dębniaka pod Krakowem.

Zapewne jeszcze w 2. połowie XVII w. wspomniane nadproże zostało wtórnie przycięte i po wydrążeniu zaadaptowane na kropielnicę, umieszczoną początkowo w zakrystii kościoła bernardyńskiego św. Anny, a ok. 1700 r. – przy południowej ścianie prezbiterium, na pochodzącej najpewniej ze zniszczonej chrzcielnicy tralkowej podstawie, wyrzeźbionej z czarno-popielatego wapienia dębnickiego⁴⁸. Powyżej znalazły się jeszcze dwa drobne elementy ze zniszczonych w 1657 r. przez Siedmiogrodzian księcia Jerzego Rakoczego II nagrobków i epitafiów bernardyńskich: ujęta wolutami prostokątna płycina ze sceną *Ukrzyżowania*, oddaną w rycie z wybieranym tłem w ordowickim wapieniu detrytycznym *Dålie* z bałtyckiej wyspy Olandii, ulubionym materiale rzeźbiarzy gdańskich⁴⁹, oraz nieregularnie wycięta płytką z czarnej barwy dewońskiego homogenicznego i zbitego wapienia *Noir de Namur*, zw. *Noir Belge*, także znad Mozy⁵⁰. Drugi, identyczny w rysunku kartusz, odkuty z tego samego gatunku wapienia i podobnie dekorujący pierwotnie belkowanie portalu lub kominka, znajduje się – w postaci strzaskanego odłamkami destruktu – nad portalem głównym (północnym) mokotowskiego pałacyku Szustra, gdzie trafił najprawdopodobniej w trakcie odbudowy, w latach 1962–5 **(il. 40)**.

Czerwonawe i szare odmiany pochodzących z ordowiku wapieni ortocerasowych stanowiły w przeszłości największe bogactwo naturalne wyspy Olandii, położonej przy wschodnim wybrzeżu Szwecji. Skały takie charakteryzuje niejednolita tekstura, urozmaicona licznymi spetryfikowanymi koralowcami, z których do największych należą dwa gatunki paleolitycznych zwierząt morskich, głowonogów–łodziaków *Orthoceras* i *Endoceras*⁵¹. Wapień ten występuje w licznych złożach, w postaci czterech grubych nawet na kilkadziesiąt centymetrów warstw, ułożonych naprzemiennie: o barwie szarej (zielonkawo-szarej) oraz czerwonej (brunatno-brązowo-czerwonej). Największe wychodnie wapieni, wykorzystywane do dziś jako kamieniołomy, znajdują się w północno-zachodniej i wschodniej części wyspy, bezpośrednio na wybrzeżu, wokół miejscowości Sandvik, Djupvik, Äleklinta, Borgholm, Mörbylånga i Jordhamm. Były one eksploatowane przez miejscową ludność przynajmniej od VIII–X w.⁵² Wapień obu odmian kolorystycznych z łatwością poddają się obróbce szlifierskiej, utrzymując na gładkiej powierzchni trwałą polor. W złożach występują zarówno warstwy drobno-, jak i gruboławicowe. Pierwsze wykorzystuje się do obróbki rzeźbiarskiej, w tym figuralnej – za najcenniejszą odmianę uznawano czerwoną warstwę zw. *Dålie*⁵³, utworzoną z najdrobniejszego, miążskiego gruzu wapiennego, pozbawionego osłabiających strukturę skały większych skamieniałości **(il. 41–42)**. Natomiast odmiany szare, które odznaczają się bardziej niejednolitą, detrytyczną, a niekiedy lekko porowatą strukturą, przeznaczano – ze względu na mniejszą trwałość – do kamieniarki budowlanej.

Wapień obu odmian z zasady nie nadają się do ekspozycji zewnętrznej – wskutek gwałtownych zmian wilgotności i temperatury oraz postępującego zasolenia współtworzące je większe i twardsze skamieniałości odpajają się i wypryskują, przy jednoczesnym wypłukiwaniu okalającego je lepszczu. Tak zdegradowana struktura przybiera na powierzchni charakterystyczny

„robaczkowy” wzór, widoczny szczególnie w najniższych, mających kontakt z podłożem, partiach obiektów⁵⁴.

Artyści gdańscy z 1. połowy XVII w. nauczyli się wykorzystywać proces erozji wapieni olandzkich w celach estetycznych. Silnie spetryfikowane płytki odmiany zielonkawo-szarej trawiono na powierzchni aż do złuszczenia się wierzchniej warstwy lepiszcza. Znajdujące się teraz wyżej twardsze partie (utworzone ze szkieletów zwierząt paleozoicznych) polerowano, uzyskując ostatecznie skonstrastowaną barwnie i fakturowo powierzchnię o nieregularnej teksturze⁵⁵.

Załadunek bloków, prefabrykatów lub płyt na statki morskie ułatwiało położenie kamieniołomów w płytkiej i spokojnej Zatoce Kalmarskiej. Głównym portem przeładunkowym były w średniowieczu kolejno Köpingsvik i Sikehamn (Sikavarp), natomiast przed połową XVII w. funkcję tę przejął szwedzki Kalmar⁵⁶. Wapienie olandzkie docierały już od XII w. do wielu odbiorców w całym basenie Morza Bałtyckiego (np. Kopenhaga, Lubeka, Rostock, Stralsund, Szczecin, Królewiec czy Ryga), z czego duże partie także – *via* Gdańsk i Elbląg – do Rzeczypospolitej⁵⁷. Ze względu na głęboki i długo utrzymujący się polor wapienie olandzkie obu odmian barwnych były w epoce nowożytnej w północnej i środkowej części Europy powszechnie znane pod nazwą *lapis sueticus* i traktowane jak marmury⁵⁸.

Górnodewoński homogeniczny wapień bitumiczny, znany najczęściej pod nazwami *Marbre noir de Golzinne* lub *Noir de Mazy*, był w XVI-XVIII w. określany jako *Noir Belge* albo *Noir de Namur*. Łomy tego cennego materiału znajdowały się na północnym brzegu rzek Sambry i Mozy, wokół miasta Namur, kontrolowanego do 1692 r. przez władze hiszpańskie z Niderlandów Południowych. Najwyżej cenione pokłady tego materiału, z podziemnych złóż w niewielkim rejonie zw. Les Grand Malades, na wschód od miasta (**il. 43**)⁵⁹, dzięki bezpośredniej bliskości Mozy można było z łatwością transportować spławem wodnym do Liège, Maastrichtu i Dordrechtu w Republice Zjednoczonych Prowincji (obecnej Holandii). Stamtąd dostarczano je albo na południe do Antwerpii, Mechelen i Brukseli oraz Flandrii Zachodniej, albo na północ – do Delft, Hagi i Amsterdamu. Ze względu na stosunkowo małą wysokość poszczególnych pokładów tej skały (zaledwie od kilku do ok. 45 cm) kamienie te, o charakterystycznej barwie bardzo głębokiej czerni, laminarnej teksturze i bardzo drobnym ziarnie, stosunkowo łatwo przy tym poddające się obróbce rzeźbiarskiej, wykorzystywano głównie w elementach konstrukcyjnych (profile, gzymsy i płyty, niekiedy również trzony kolumn i pilastrów), dość rzadko dekorowanych reliefowo. *Noir Belge*, z uwagi na swoją trwałość, wynikającą z homogenicznej struktury i zdolności do bardzo długiego utrzymywania lustrzanego poleru, nadawał się do ekspozycji na elewacjach⁶⁰.

Pomijając w tym miejscu chybiony wywód atrybucyjny Lecha Dunina, Władysława Tomkiewicza i Dariusza Kaczmarzyka⁶¹, wynikający z błędnej identyfikacji materiałów kamieniarskich

i potraktowania kropielnicy jako jednorodnego dzieła⁶², należy skupić uwagę na analizie formalno-stylistycznej dekoracyjnego kartusza królewskiego. Układ poskręcanych spiralnie wolut, z wystęпами na krawędziach i przestylizowanymi w duchu włoskim motywami okuciowymi, wiernie powtarza formy odkutego w górnosylurskim piaskowcu *Burgsvik* z Gotlandii okazałego kartusza z herbem królewskim, odnalezioneego w okresie międzywojennym w gruzach Dolnego Zamku w Wilnie (**il. 44**)⁶³. Budowlę tę Zygmunt III nakazał przebudować w latach 1603-5, po 1610 i 1613-8, przywracając jej rolę głównej rezydencji monarszej w Wielkim Księstwie Litewskim⁶⁴. Można w tym miejscu zadać pytanie, czy o podobieństwie analizowanych detali w obu tak odległych lokalizacjach zdecydował wspólny projekt tego samego architekta, czy też grupa rzeźbiarzy i kamieniarzy włoskich, która po zakończeniu prac w Wilnie po 1620 r. została skierowana przez króla do wykonania dekoracji wnętrza rezydencji warszawskiej.

IMPORTY Z OŚRODKA RZEŹBIARSKIEGO W GDAŃSKU

Właśnie w tym najważniejszym ośrodku rzeźbiarskim Prus Królewskich powstał w 1620 r., z okazji podkomorzego koronnego Andrzeja Boboli, za 6000 złp, monumentalny ołtarz główny stołecznej świątyni Towarzystwa Jezusowego prowincji litewskiej p.w. Narodzenia Najśw. Marii Panny i św. Ignacego Biskupa. Świątynia służyła królom z dynastii Wazów jako miejsce oficjalnych uroczystości rodzinnych i dworskich. Po podwyższeniu, w roku 1626, spowodowanym niepochlebną oceną pierwotnego kształtu i proporcji ze strony samego Zygmunta III Wazy, kosztem 1100 złp, wyłożonych przez wojewodę kaliskiego Jana Gostomskiego⁶⁵, powstała jedna z największych marmurowych nastaw ołtarzowych w całej Rzeczypospolitej. Po kasacie zakonu i likwidacji świątyni ołtarz trafił (w 1822) do sąsiedniej archikatedry, gdzie w sierpniu 1944 r. podzielił jej los (**il. 45-47**)⁶⁶. Z monumentalnej struktury do dziś zachowała się tylko górna część figury św. Stanisława Kostki, pierwotnie usytuowanej między kolumnami w prawej osi drugiej kondygnacji. Po wojnie wmurowaną ją w przejściu obok korytarza z prezbiterium do zakrystii i klatki schodowej odbudowanej archikatedry. Zachowana rycina inwentaryzacyjna Idźkowskiego oraz dwie fotografie w zbiorach Instytutu Sztuki PAN⁶⁷ pozwalają zauważyć, iż o surowym i eleganckim wyrazie plastycznym tej silnie klasycyzującej piętrowej struktury, opartej na wzorach architektury renesansowej, decydował niemal całkowity brak detalu ornamentalnego. Nastawa ołtarza powtarzała w uogólnieniu układ monumentalnego królewskiego dzieła Cornelisa Florisa de Vriendta – nagrobka arcyksięcia pruskiego Albrechta II von Hohenzollerna (1568-74), w tzw. górnym chórze tamtejszej katedry⁶⁸. Znacznemu uproszczeniu uległy formy elementów porządków w obu kondygnacjach, zestawionych według zasad trójbarwnej, czarno-czerwono-białej gamy materiałowo-kolorystycznej *op Nederlandse manier* z: czarnego dewońskiego marmuru *Noir de Namur/Noir Belge* (część okładzin, plinty i gzymsy), czerwono-brązowego, gęsto biało użylonego wapienia koralowcowego *Rouge griotte* zw. *Vieux Rance* (trzony kolumn, wstawki) oraz czerwonych i szaro-zielonkawych warstw ordowickiego wapienia olandzkiego⁶⁹.

Sławny w całej nowożytnej Europie dzięki realizacjom w Wersalu i innych czołowych ośrodkach Francji górnodewoński (piętro famenu) wapień *Rouge griotte/Vieux Rance* był od czasów rzymskich wydobywany w niewielkim łomie zwanym Carrière Fosset/de la Margelle (od końca XVII w. nazwę zmieniono na Trou de Versailles), położonym w granicach miasteczka Rance w zachodniej części Ardenów (dawne księstwo Ciney, obecnie część prowincji Hainaut w południowo-zachodniej Belgii). Skałę tę charakteryzuje piękne zabarwienie o dużym nasyceniu oraz skomplikowana tekstura, gęsto usiana spetryfikowanymi koralowcami i organizmami paleozoicznymi, które z licznymi brekcjami, zalanymi białawym kalcytem, tworzą na powierzchniach polerowanych niezwykle dekoracyjny wzór. Skała, ze względu na nieregularną strukturę, nie nadawała się do bardziej skomplikowanej obróbki kamieniarskiej, dlatego najczęściej wykorzystywano ją w okładzinach ściennych i gładkich elementach toczonej, np. trzonach kolumn (**il. 48**). Nie nadaje się też ona do ekspozycji zewnętrznej, wymagając stałej opieki i impregnacji powierzchni – brak takich działań konserwatorskich doprowadza z czasem do erozji powierzchniowej ziarna wapiennego i wypryskiwania twardszych skamielin koralowcowych. *Rouge griotte* był gatunkiem „marmuru” najwyżej cenionym spośród kilku innych eksploatowanych w Rance: *Rouge griotte fleurie* i *superieure* oraz *Rouge royal fleurie*, *foncé*, *rosé Byzantin* i *superieure*⁷⁰. W mniejszych, lokalnych złożach, rozlokowanych między Philippeville, Rochefort oraz Charlemont i Givet w Ardenach, od średniowiecza do 1. połowy XX w. trwało wydobycie kilkunastu innych, zbliżonych materiałów (**il. 49**)⁷¹.

Dzieje eksploatacji i artystycznego wykorzystania alabastru angielskiego w Rzeczypospolitej zostały szczegółowo opisane przez Aleksandrę Lipińską i Henryka Walendowskiego. Najważniejsze łomy, z których materiał ten sprowadzano najpierw do Niderlandów Hiszpańskich (Antwerpia i Mechelen) oraz Republiki Zjednoczonych Prowincji/Holandii (Utrecht, Delft i Amsterdam), znajdowały się w Fauld pod Tutbury w Staffordshire, Chellaston pod Derby i Red Hill, nieopodal Ratcliff, w środkowo-wschodniej Anglii (**il. 50**). Największymi ośrodkami obróbki tego alabastru były od XIV w.: położony blisko Nottingham i stołeczny Londyn⁷².

Anonimowy projektant lub autor ołtarza warszawskiego posłużył się także dojrzałą odmianą ornamentu okuciowo-zwijanego, wzorowaną na holenderskich pracach Hendricka de Keysera, opublikowanych po jego śmierci w postaci rycin w traktacie *Architectura moderna*, zebranych przez Cornelisa Danckertsa w 1631 r. w Amsterdamie⁷³. Spłaszczone i nieco uproszczone w rysunku korynckie kapitele kolumn odwzorowują analogiczne elementy z Bramy Złotej w Gdańsku, dzieła Abrahama van den Blocka (1612–4)⁷⁴, natomiast niemal identyczne fryzy, z pasami rozmieszczonych naprzemiennie rautów, kaboszonów i guzów, dekorują inne wiązane z tym rzeźbiarzem gdańskie dzieła małej architektury i plastyki sepulkralnej z lat 10. i 20. XVII w.⁷⁵

Z kolei na podstawie analizy dekoracji figuralnej wniesć możemy, że pracowało przy niej – prawdopodobnie – dwóch *statuariusów* (obaj rzeźbiący w alabastrze angielskiego pochodzenia).

Pierwszy wykonał cztery stosunkowo statycznie upozowane posągi świętych jezuickich: Ignacego Loyoli, Franciszka Ksawerego, Stanisława Kostki i Alojzego Gonzagi (umieszczone w osiach bocznych obu kondygnacji) i koronujące zwieńczenie posągi: siedzącego Chrystusa Króla oraz św. św. Piotra i Pawła. Porównanie typów fizjonomicznych figur z omówionego zespołu wskazuje, że ich wykonawcą był także autorem szeregu wybitnych dzieł gdańskiej rzeźby figuralnej, odkutych w piaskowcu gotlandzkim *Burgsvik* i czerwonawej warstwie wapienia olandzkiego *Dålie*: posągu w epitafium Jana Konopackiego w kościele dominikanów p.w. św. Mikołaja w Gdańsku (1594–1605), figur Ture Nilssona Bielke w nagrobku jego i żony Margarety Svantesdotter Sture w katedrze w Linköping w Szwecji (zamówiony 1599, ukończony 1615), portretów Mikołaja i Zofii Oleśnickich oraz pary medalionów z popiersiami ich dzieci we wzniesionym w 1620 r. nagrobku w kaplicy-sanktuarium Krzyża Świętego przy dawnym kościele opackim benedyktynów na Łyścu. Potwierdzonym źródłowo autorem drugiego z wymienionych dzieł był wybitny rzeźbiarz gdański Abraham van den Block (1572–1628)⁷⁶, dwa pozostałe odpowiednio Mariusz Smoliński i piszący te słowa związali ostatnio także z tym artystą⁷⁷.

Dziełem drugiego figuralisty był zespół mistrzowsko ciętych reliefów, przedstawiających ujęte z profilu głowy Jezusa oraz Marii (w bocznych partiach drugiego stopnia cokołu, w ton-dach wzorowanych na analogicznych motywach m.in. z Bramy Żuławskiej, Wielkiej Zbrojowni i Katowni w Gdańsku)⁷⁸, *Tron Łaski* (w polu głównym drugiej kondygnacji) oraz rozdzieloną na dwie części scenę *Zwiastowania* (postaci w odcinkach gzymsu ujmujących zwieńczenie). Właśnie tego doświadczonego specjalistę od finezyjnej obróbki alabastru można identyfikować jako nieustalonego dotąd, najbardziej utalentowanego czeladnika warsztatu Abrahama van den Blocka w 2. połowie lat 10. i w latach 20. XVII w. W 1617 r. odkuł on w piaskowcu gotlandzkim parę tond z portretami króla Zygmunta III Wazy oraz królewicza Władysława w portalu wejściowym gdańskiego Dworu Artusa. Z tego samego roku pochodzi tondo z portretem nieustalonej osoby w portalu kamienicy przy ul. Ogarnej nr 44 w Gdańsku⁷⁹. Dokładnie w czasie powstawania ołtarza jezuickiego w Warszawie ten sam kamieniarz, współpracując stale z Abrahamem van den Blockiem, wykonał na zlecenie Oleśnickich parę identycznie ujętych biustów, przedstawiających najprawdopodobniej św. św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelistę, umieszczonych po bokach zwieńczenia ołtarza Krzyża Świętego na Łyścu (**il. 51-53**)⁸⁰. Z kolei najbliższą analogią płaskorzeźb grupy *Zwiastowania* są bardzo zbliżone kompozycyjnie alabastrowe figury aniołów z *arma Christi*, które dekorują zwieńczenie pochodzącej z tego samego okresu nastawy, znajdującej się przynajmniej od 1857 r. w drewnianym kościele parafialnym w Lutkowie pod Mszczonowem (**il. 54-55**)⁸¹.

Ten wysokiej klasy zabytek plastyki gdańskiej, odkuty według zbliżonego schematu z tych samych gatunków marmurów i wapieni południowoniderlandzkich i olandzkich oraz alabastru angielskiego, zidentyfikował w 2007 r. piszący te słowa. Program ikonograficzny oraz przypisany

do niego przywilej odpustowy dusz czyśćcowych wskazują, iż pierwotnie nosił on wezwanie Krzyża Świętego. Z kolei repertuar zastosowanych w nim prostych wolutowych form zdobniczych i skromny detal (np. stylizowane „parasole”, powtarzające ornamenty Wielkiej Zbrojowni oraz bram Nizinnej i Żuławskiej w Gdańsku) powtórnie świadczą o jego powstaniu w pracowni Abrahama van den Blocka w latach 20. XVII w. Po przebudowie z fundacji bliżej nieznanego Wy-czechowskiego, która nastąpiła na przełomie XIX i XX w., do marmurowej architektury zaadaptowano drewnianą grupę Trójcy Świętej oraz także klasycyzujące tabernakulum, neomanierystyczne niderlandzkie uszaki i wazony w zwieńczeniu. Kompleksowa restauracja zabytku, przeprowadzona zimą 2010/2011 r., przyniosła potwierdzenie wcześniejszych przypuszczeń na temat pochodzenia użytych materiałów kamieniarskich oraz genezy i proveniencji form.

Pierwotna lokalizacja nastawy z Lutkówki z braku źródeł archiwalnych pozostaje nieznana, niemniej z dużą dozą prawdopodobieństwa można przyjąć, iż jest to jedna z trzech wymienianych w XVII-wiecznych relacjach jezuickich marmurowych nastaw bocznych z warszawskiej świątyni tego zgromadzenia. Być może jest ona identyczna z ufundowanym w 1623 r. kosztem 1667 złp przez Tomasza Gostomskiego, wojewodę mazowieckiego i podlaskiego, ołtarzem w kaplicy św. Kazimierza (?)⁸², w którym w 1648 r. umieszczono sprowadzony przez Hansa Bickfeldta z protestanckiej Lubeki słynący łaskami krucyfiks z 1383 r.⁸³ Wobec stwierdzonej proveniencji dwóch z nich⁸⁴ niewykluczone jest, że jezuici zamówili większość z pozostałych ołtarzy właśnie w Gdańsku. Ich los przypieczętowała kasata zakonu, jak również inicjatywa biskupa Antoniego Onufrego Okęckiego i Bractwa Niemieckiego, nakazująca przymusowe usunięcie obiektów ze świątyni, wraz z nagrobkami i epitafiami, najpierw po 1781 r., a następnie między 1818 i 1828 r.⁸⁵ W kryptach kościoła jezuickiego zachowały się do dziś dwie manierystyczne figury półleżących aniołów z gotlandzkiego piaskowca *Burgsvik*, których charakterystyczne upozowanie⁸⁶ wskazuje na pierwotne usytuowanie w zwieńczeniu jednej ze wspomnianych nastaw bocznych.

Górnosylurski kwarcowy piaskowiec *Burgsvik* był najczęściej wykorzystywanym budulcem i medium rzeźbiarskim w epoce średniowiecznej i nowożytnej w basenie Morza Bałtyckiego. Wydobywano go na położonej u wschodnich wybrzeży Szwecji wyspie Gotlandii⁸⁷. Od IX w. do 1361 r. należała ona do Szwecji, następnie przejściowo do Królestwa Danii, zakonu krzyżackiego (1398–1408) i książąt zachodniopomorskich (1438–49), a do roku 1645 ponownie do Danii⁸⁸. Omawianą skałę charakteryzuje szaro-zielonkawa barwa, wynikająca z obecności glaukonitu, oraz drobnziarnista, porowata, acz stosunkowo jednolita powierzchnia. Złoża, których miąższość sięga nawet 47 m i których wychodnie znajdują się bezpośrednio na brzegu morza, rozlokowane są w południowej części wyspy⁸⁹, m.in. wokół miejscowości Valar, Kvarne, Kätteľvik, Udvide i Snäckbusård (**il. 56**). Ich wydobywanie trwało przynajmniej od XII w., obecnie czynny jest tylko jeden kamieniołom – w Norrvange. Ze względu na miękkość i podatność na obróbkę rzeźbiarską materiał ten doczekał się uznania wśród kamieniarzy i rzeźbiarzy. Z racji występowania

w jego strukturze wapienno-ilastego lepiszcza, które łatwo eroduje, nie jest on zbyt trwały. Podobnie jak w innych piaskowcach, występuje i w tym przypadku zjawisko powolnego pęknięcia narażonego na wilgoć, mróz i zanieczyszczenie powietrza materiału skalnego wzdłuż poszczególnych warstw sedymentacyjnych. Nasila się ono w przypadkach ekspozycji zewnętrznej figur lub elementów odkutych nieprawdłowo z bloków, w których warstwy te przebiegają pionowo⁹⁰.

FUNDACJE MAGNACKIE I MIESZCZAŃSKIE W POZOSTAŁYCH ŚWIĄTYNIACH

Spośród innych dzieł fundowanych przez przedstawicieli ówczesnej społeczności warszawskiej z gdańskim ośrodkiem kamieniarsko-rzeźbiarskim wypada związać zniszczony w 1657 r. okazały nagrobek zmarłego w 1607 r. podskarbiego nadwornego litewskiego Macieja Woyny. Pomnik, wystawiony przez wdowę, Elżbietę z Gosławia, był ustawiony przy wejściu do kościoła bernardynów św. Anny, w pobliżu ołtarza bocznego św. Antoniego Padewskiego. W świetle opisu w kronice klasztornej (*Nigro marmoris [...] inusum est hoc quo sequitur Epitaphium supra quo Cataphractus est ex pario lapide. Vir mortuus positus est personam repraesentant [...] Domini Matthiae Woyna, cum gentilitys Stemmatis M.D.L. Thesaurary [...]*)⁹¹) wykazuje on czytelne podobieństwo do powstałego kilka lat później w świątyni tego samego zakonu w Wilnie pomnika Stanisława Radziwiłła, wzniesionego w latach 1618–23 z zastosowaniem tych samych materiałów przez warsztat Willema i Abrahama van den Blocków⁹². Warto przypomnieć, iż do końca lat 10. XVII w. obaj mecheleńczycy byli praktycznie monopolistami w zakresie importu i wykorzystania wszystkich wymienionych odmian wapieni mozańskich oraz alabastru angielskiego nie tylko w Gdańsku, ale i w całej Rzeczypospolitej⁹³. Wspomniany w relacji źródłowej *czarny marmur* można na obecnym – wstępnym – etapie badań zidentyfikować jako jedną z popularnych w tym okresie odmian czarnych dewońskich wapieni mozańskich *Noir de Namur/Noir Belge* lub *Noir de Dinant*, natomiast figurę zmarłego, wzorem wykonanych przez ten sam warsztat postaci Jędrzeja Noskowskiego w Makowie Mazowieckim (1587–91)⁹⁴ i samego Radziwiłła, odkuto najpewniej w podstawowym dla gdańszczan materiale przeznaczonym do rzeźby figuralnej – piaskowcu gotlandzkim *Burgsvik* (il. 57).

Z tym samym kręgiem artystycznym można związać niezachowany, niebadany dotąd przez historyków sztuki nagrobek dobrodzieja sąsiedniego konwentu bernardynek – podskarbiego wielkiego koronnego i wojewody podlaskiego Stanisława Warszyckiego (zm. 1617) i jego żony Zofii z Zalesia (zm. 1624), wystawiony przez dzieci i egzekutorów testamentu, usytuowany przy południowej ścianie prezbiterium⁹⁵. Po usunięciu części elementów, w tym figur zmarłych, obiekt został przed 1841 r. przeniesiony – w związku z planowaną rozbiórką świątyni bernardynek – na ścianę między pierwszym i drugim przesłem nawy południowej archikolegiaty⁹⁶. Podobnie jak pomnik Woyny, odnotowano go w kronice klasztornej sprzed 1643 r. jako [...] *mausoleum [...] ex marmore nigro egregie polito*, a tak głębokim polorem odznaczał się wtedy tylko marmur mozański *Noir Belge*

lub *Noir de Dinant*. Jego struktura, opisana jako *Cernuntur in eo ipsorum effigies, doctae artificii manu expraessae, ante imaginem Crucifixi, dextram occupat Thesaurarius, sinistram verò lectissima Coniux. Hae verò effigies elaboratae ex pario itidem/lapide et ut imago Christi a cruce pendentis infra hoc altris literis Epitaphium maritime incisum est [...]*⁹⁷, naśladuje popularny na przełomie XVI i XVII w. w całej Rzeczypospolitej model nagrobka z parą figur klęczących pod krzyżem. Nagrobek warszawski posłużył również za bezpośredni wzór dla drugiej fundacji tej rodziny. Jest to analogicznie zakomponowany pomnik, upamiętniający młodszego brata Stanisława – Andrzeja (zm. 1615) – i Katarzynę z Rokszyckich, zamówiony w latach 40. XVII w. przez synów, także w Gdańsku, zapewne u Wilhelma Richtera, z przeznaczeniem do nowo wzniesionego kościoła parafialnego w Dankowie pod Krzepicami, w północno-zachodnim skraju dawnego województwa krakowskiego (**il. 58**)⁹⁸.

Z jednego z wymienionych zniszczonych pomników Woyny i Warszyckich mogą pochodzić dwa kubiki odkute w wapieniu *Rouge griotte/Vieux Rance*, wmurowane dziś w narożnik niszy w jednym z pomieszczeń pierwszego piętra dawnego klasztoru karmelitanek bosych (obecnie gmach Centrum Charytatywnego Caritas Archidiecezji Warszawskiej *Res Sacra Miser*) przy Krakowskim Przedmieściu (**il. 59**)⁹⁹. Większy opracowano kamieniarsko, umieszczając na jego ściankach – na modłę niderlandzką – występujące przed lico ścianki prostokątne obramienia okuciowo-zwijane, mieszczące wstawki z wytrawionego wapienia olandzkiego odmiany szaro-zielonkawej.

Gdańską proveniencję miało również znajdujące się do 1944 r. na ścianie między trzecim i czwartym przęsłem nawy północnej archikolegiaty proste, wzorowane na projektach Sebastiana Serlia i oszczędnie dekorowane epitafium warszawskiego konwisarza i ławnika Starego Miasta, Stanisława Drewny (zm. 1621), ufundowane przez synów: ławnika Łukasza i Michała (**il. 60**)¹⁰⁰. Jońska aedícula obiektu powstała na wzór współczesnych dzieł z pracowni van den Blocków. Wbrew dotychczasowym ustaleniom, mówiącym o wykorzystaniu w znakomitej i realistycznie oddanej płycie portretowej odlewu brązowego¹⁰¹, wszystkie jej elementy odkuto z kamieni wykorzystywanych podówczas powszechnie właśnie w Gdańsku: odmianie *Dälie* wapienia olandzkiego (relief z portretem zmarłego i tablica inskrypcyjna)¹⁰² oraz w piaskowcu *Burgsvik* z Gotlandii (obramienie).

Z omówioną grupą dzieł sprowadzonych z Gdańska wiążą się pośrednio dwie tablice inskrypcyjne fundacji patrycjuszowskiej, upamiętniające świeckie przedsięwzięcia budowlane. W lapidarium Muzeum Historycznego m.st. Warszawy znajduje się nieznacznie uszkodzona tablica poświadczeniowa odbudowy starorynkowej kamienicy Klucznikowskiej (obecnie nr 21A), którą po pożarze w 1607 r. wyremontował w następnym roku burmistrz Paweł Zembrzuski zw. Klucznikiem (**il. 61**)¹⁰³. Z materiałem – czerwono-brązowym wapieniem olandzkim odmiany *Dälie* – nie koresponduje rysunek wyciętego w reliefie z wybieranym tłem wzoru: manierystyczna floratura groteskowa z liściastym maszkaronem, hippokampami i podwieszonymi na kołach chustami. Identyczną stylistycznie genezę ma również umieszczony na osi dolnej bordiury wolutowy

kartusz, przypominający współczesne wyroby krakowskie i pińczowskie, nawiązujące do prac Gucciego i de Simona.

Na ścianie północnej kaplicy Najśw. Sakramentu przy archikolegiacie znajduje się prostokątna marmurowa tablica inskrypcyjna z czerwonego wapienia olandzkiego. Według inskrypcji ufundował ją Wojciech Baryczka, stajenny i sekretarz królewski¹⁰⁴. Jak ustalił przed laty Maksymilian Baruch, nosząca datę 1629 i opatrzona wgłębnie rzeźbionym wolutowym kartuszem z gmerkiem, nie odnosiła się – bynajmniej – do dawnej kaplicy tej rodziny, ale poświadczała fundację niezachowanego spichlerza Baryczkowskiego przy ul. Brzozowej nr 22 (il. 62)¹⁰⁵. Ponieważ zaawansowane stylistowo, wczesnobarokowe wolutowe formy kartusza nie mają nic wspólnego z ówczesną późnomanierystyczną stylistyką środowiska gdańskiego (lub szerzej – pomorskiego), można przypuszczać, iż płytę sprowadzoną stamtąd także w tym wypadku rzeźbił kamieniarz pracujący w Warszawie.

WAPIEŃ DĘBNICKI

DZIEŁA Z OŚRODKA KAMIENIARSKO-RZEŹBIARSKIEGO W DĘBNIKU. PROJEKTY MISTRZÓW KRAKOWSKICH

Warszawa była miejscem, w którym wyroby „marmurowe” z nowo powstałych ośrodków małopolskich w Chęcinach, a następnie w Dębniku pod Krakowem (ok. 1605–30)¹⁰⁶, pojawiły się niemal równocześnie z Krakowem. W latach 40. XVII w. importy takie zdominują kamieniarkę warszawską aż do końca stulecia.

W świetle obecnego stanu badań nad rozwojem nowożytnego kamieniarstwa w Rzeczypospolitej wydaje się wielce prawdopodobne, iż rozpoczęcie w Dębniku na początku XVII w. regularnej ekskawacji ciemnopopielatego wapienia było następstwem i próbą odpowiedzi środowiska artystycznego Krakowa i Małopolski na zapoczątkowaną na dworze Zygmunta III Wazy, a następnie w przodujących ośrodkach w Koronie (Gdańsku, Elblągu i Toruniu oraz Warszawie i wreszcie Wilnie), nową modę i wybór jako podstawowego medium kamieniarskiego czarnego „marmuru” mozańskiego, czerpanego na potrzeby królewskich zamówień budowlanych i rzeźbiarskich ze złóż w okolicach Namur i Dinant *via* Amsterdam, duński Sund i Gdańsk. Dewońskie wapienie bitumiczne odmian *Noir Belge*, *Noir de Dinant*, *Calcaire de Meuse* oraz *Bleu Belge*, obecne już od lat 80. XVI w. jako podstawowe materiały w warsztatach gdańskich, wyparły ostatecznie w latach 20. XVII w. preferowane wcześniej w obu stolicach, Krakowie i Warszawie, w przedsięwzięciach dworskich gatunki „marmurów” chęcińskich. O sile oddziaływania nowej trójbarwnej gamy materiałowej *op Nederlandse manier* w kręgu dygnitarzy koronnych i litewskich

może świadczyć fakt podjęcia – jeszcze przed 1608 r. – wydobycia analogicznie zabarwionego gatunku wapienia górnodewońskiego w Łagowie pod Kielcami.

Podobnie jak w przypadku złóż wapieni i „marmuru” rozlokowanych wokół Starej Lubowli na Spiszu i Chęcin pod Kielcami¹⁰⁷, sięgający 1. tercji XV w. początek poszukiwań złóż materiałów skalnych na terenie okolic Dębника i Czernej wiąże się nierozdzielnie z prowadzonymi wtedy badaniami potencjalnych złóż rud metali kolorowych. Wtedy to obdarzony w 1415 r. królewskim przywilejem Władysław Jagiełły znany żupnik i gwarek olkuski, patrycjusz krakowski Nicolaus Kislinger, otworzył w Trzebinii oraz sąsiedniej Nowej Górze i Czernej pierwsze niecki i szybiki rudy ołowiu, miedzi i galmanu¹⁰⁸. Nieprzypadkowo Agnieszka z Firlejów Tęczyńska odkupiła w 1627 r. pierwszą część dóbr paczółtowickich (w tym Dębnik) od Melchiora Gerstmann, krakowskiego kupca, silnie związanego z urzędem żupniczym i przemysłem metalurgicznym w pobliskim Olkuszu¹⁰⁹. Z tego miasta pochodziła też cała pierwsza obsada kadrowa ośrodka dębnickiego: uzdolniony północnowłoski kamieniarz Bartholomeo Stopano (notowany w aktach parafii w Paczółtowicach od 1631 do 1650), będący w 1613 r. zapewne dzierżawcą lub jednym z korzystających z miejskiego kamieniołomu czerwonego zlepieńca piaskowcowego w Parczach pod Olkuszem i utrzymujący w stołecznym krakowskim ośrodku artystycznym kontakty zawodowe i towarzyskie ze znanym rzeźbiarzem królewskim i cechowym Giovannim Lucanem da Reitino (zm. 1619)¹¹⁰, oraz górniczy specjalizujący się – w Olkuszu i innych okolicznych ośrodkach górniczo-metalurgicznych (Trzebinia, Nowa Góra) – w pracach wydobywczych na potrzeby przemysłu metalurgicznego. Świadczą o tym ich typowe w środowisku zawodowym przezwiska: Krzysztof Kamiennik zw. Opalem¹¹¹ i Jan Safir *vel* Szafir¹¹², a także Jan Fresel *vel* Freszel, Frizel z pobliskich Raławic¹¹³, wszyscy notowani tutaj aż do początku lat 50. i 60. XVII w. Pozostali górnicy i kamieniarze zostali sprowadzeni w latach 20. i 30. XVII w. m.in. z Lanckorony i Krakowa¹¹⁴. Z Mstowa w Małopolsce pochodził też drugi z kierowników ośrodka dębnickiego, konkurent, a zarazem współpracownik Stopana – Polak, Szymon Lepiasz *vel* Spatek/Spadek, odnotowany po raz pierwszy w metrykach paczółtowickich w 1627 r., do 1644 r. dzierżawca drugiej części kamieniołomu, następnie wzmiankowany jako samodzielny kamieniarz aż do 1653 r.¹¹⁵

W samym Dębniku i jego najbliższej okolicy funkcjonowało między początkiem XVII i 2. połową XX w. łącznie dziewięć większych i mniejszych kamieniołomów „czarnego” wapienia¹¹⁶. Najstarszym był łom Siwa Góra, ulokowany w południowej części przysiółka, tuż przy drodze, od początku XX w. stopniowo zasypywany (obecnie pozostały po nim niewielkie ślady ścianki południowej)¹¹⁷. Najlepszego gatunkowo materiału, o głębokim, smolistym kolorze, rzadkim i drobnym białym uzieleniu oraz zwięzłej strukturze, dostarczano z trzech historycznych łomów: Cekierowej Góry i Czarnej Góry (pierwszy obecnie nieużytkowany, drugi nie istnieje) oraz Góry Karmelickiej, należącej bezpośrednio do zakonników z Czernej. To ostatnie wyrobisko zostało na początku XX w. znacznie rozszerzone, dzięki połączeniu z dwoma innymi, mniejszymi łomami: wspomnianą Czarną Górą

i Łomem Sołeckim (należącym do wspólnoty ówczesnych mieszkańców Dębника). Poważną wadą tego złoża jest dzisiaj mała bloczność, wywołana dokonywanymi w latach 1945–93 strzelaniami dynamitem w sąsiednim łomie Dębnik I¹¹⁸. Na północ od wymienionych wyrobisk, bliżej Paczółtowic, znajduje się jeszcze niewielki, całkowicie zapuszczony Łom Tumidałskiego (od nazwiska dawnych właścicieli, mających rzekomo wywodzić się od osiedlonej w czasach nowożytnych w Dębniku włoskiej rodziny Tumido)¹¹⁹.

Wapień dębnicki, zwany też niekiedy „czarnym marmurem” dębnickim, krakowskim lub siedleckim (początkowo klasztor w Czernej był ulokowany w pobliskiej wsi Siedlec), jest ciemno-popielatą osadową skałą zbitą, mikrytyczną, pochodzenia środkowodewońskiego (żywet-fran), o strukturze laminarnej, przechodzącej w niektórych miejscach, zwłaszcza w wyższych partiach eksploatowanego pokładu, w gruzłowatą, spojoną lepiszczem ilastym o jaśniejszej, szarej barwie. Występują w niej liczne drobne brekcie zalane białym kalcytem oraz – miejscowo – skamieliny z paleozoicznych gatunków morskich *Amphipora ramosa* i *Stromatopora*. Jego barwa uzyskiwana po długotrwałym polerowaniu – głęboka czerń – jest następstwem dużego udziału pirytu oraz związków bitumicznych. Miąższość tej warstwy wynosi do ok. 30 m, przy czym do 1945 r. możliwe było jeszcze uzyskiwanie sporych bloków o długości powyżej 2 m, podczas gdy obecnie nie przekracza ona 1–1,5 m (il. 63)¹²⁰.

Materiał ten nie nadaje się do ekspozycji zewnętrznej, zwłaszcza w miejscach o dużym nasłonecznieniu lub wilgotności – już po kilku latach szybko traci polor i barwę w procesie utleniania i erozji powierzchniowej, wyraźnie bielejąc (nalot gipsowy) i matowiejąc, a jego siwo-biaława patyna stopniowo utrzuca się wraz z wypłukiwaniem kalcytu. Elementy pozbawione bieżącej opieki konserwatorskiej w ciągu zaledwie kilkudziesięciu lat mocno wietrzeją, a na powierzchni pojawiają się silne spękania i ubytki lepiszcza, co w ostateczności doprowadza najpierw do złuszczenia, a następnie wykruszenia się poszczególnych gruzłów wapienia, krzemianów lub skamieniałości¹²¹.

Poza wymienionymi cechami fizycznymi wapień dębnicki, mimo identycznej proveniencji geologicznej, w porównaniu z wymienionymi gatunkami węglanów mozańskich i wapieniem bitumicznym z Łagowa pod Kielcami odznacza się gorszymi parametrami fizycznymi i własnościami technicznymi, co właściwie dyskwalifikuje go jako pierwszorzędny materiał rzeźbiarski. Niezależnie od kwestii bloczności, poważnych wahań spójności struktury wewnętrznej (widocznych zwłaszcza w partii tzw. wierzchnicy/muraka – górnych pięter pokładu eksploatacyjnego, użytkowanych głównie w ciągu całego XVIII w. – złożonej z bulastych gruzłów wapiennych i gniazd czarnych krzemieni z przewagą osłabiającego kamień lepiszcza z dużą zawartością złotawego pirytu)¹²² oraz słabej zdolności do długotrwałego utrzymania poloru, za podstawowy problem w wykorzystaniu wapienia dębnickiego uznawano dotąd niemożność odkuwania w nim figur.

Jak dotąd, udało się zidentyfikować zaledwie jeden pełnoplastyczny posąg z tego materiału – św. Kingi na cmentarzu przykościelnym w Starych Babicach pod Warszawą (Mazowsze), powstały bardzo późno (1882), mimo długotrwałej zewnętrznej ekspozycji – zachowany w bardzo dobrym stanie, o fachowo i elegancko odkutych najtrudniejszych partiach fizjonomii, dłoni i atrybutów. Zebrane nieliczne wcześniejsze przykłady z 1. i 2. połowy XVII w. dowodzą tylko, że kamieniarze dębniccy – począwszy od pierwszego dzierżawcy łomów i kierownika miejscowej pracowni, Bartholomea Stopana – podejmowali takie próby, ale na przeszkodzie stanęły nie tyle ograniczenia wynikające z własności samej skały, ile przyjęta konwencja przedstawiania osób czy po prostu zwykły niedostatek talentu¹²³. W tym miejscu przypomnijmy, że nawet w Niderlandach czy krajach Rzeszy trójwymiarowe figury odkuwano w XVI i XVII w. z wapieni *Noir de Theux*¹²⁴ i *Noir de Dinant* albo *Lahnarmor* (czarne gatunki, eksploatowane głównie w Schupbach i Limburgu an der Lahn na terenie południowo-zachodniej Hesji)¹²⁵ stosunkowo rzadko.

Wbrew wcześniejszym opiniom, wskazującym na tzw. pryskliwość, czyli podatność kruchego wapienia dębnickiego na uszkodzenia w obróbce kamieniarsko-rzeźbiarskiej¹²⁶, można stwierdzić, że w materiale tym możliwe było uzyskiwanie bardziej skomplikowanych form, nie wyłączając partii ażurowych. Pod dłutem i pobijakiem wytrawnego kamieniarza formatu Stopana (domniemanego autora serii ażurowych kapiteli jońskich z podwieszonymi draperiami w różnych zabytkach dębnickich z lat 30. i 40. XVII w.) czy pracującego w Krakowie, a pochodzącego z Kopenhagi, Martina Christiana Petersona (notowany od 1649, zm. po 1665, prawdopodobnie autor mistrzowskich maskaronów wzorowanych na grafikach Cornelisa Florisa de Vriendta, umieszczonych w arkadach kaplicy Denhoffów – św. Pawła Pierwszego Pustelnika – w kościele paulinów na Jasnej Górze pod Częstochową, przed 1655)¹²⁷ materiał ten pozwalał na tworzenie finezyjnych i przestrzennych kształtów oraz wyczelowanych detali, znanych dotąd wyłącznie z analizy dzieł wykonanych z wapieni zbitych. Warto zaznaczyć, iż w całej nowożytnej twórczości czołowych mistrzów gdańskich i elbląskich wirtuozeria taka nie ma miejsca: w najtrudniejszych partiach figuralnych i ornamentalnych uciekali się oni niemal wyłącznie do najłatwiejszego w obróbce alabastru lub – znacznie rzadziej – do droższego *marmo bianco statuario* lub *ordinario* z Carrary¹²⁸.

Najwcześniejszym spośród dzieł odkutych z „czarnego” wapienia dębnickiego jest nadwieszony nagrobek włoskiego wirtuoza i kapelmistrza królewskiego Asprilia Pacellego (zm. 1623) (il. 64)¹²⁹. Materiałem, z którego w mistrzowski sposób odkuto głowę zmarłego, był *marmo bianco statuario* z Carrary – w tym czasie ewenement w Rzeczypospolitej¹³⁰. Skomplikowaną genezę formalną i wzornikową pomnika omówił najpierw Mariusz Karpowicz, a ostatnio wyczerpująco Andrzej Betlej¹³¹. Do rozstrzygnięcia pozostaje jeszcze kwestia autorstwa uznawanego zgodnie od XIX w. za wybitny portretu muzyka królewskiego (il. 65), który przed laty Karpowicz przypisał Sebastianowi Sali. Najnowszy stan badań nad włoską rzeźbą 1. połowy XVII w. w Krakowie i Wilnie zdaje się podważać tę atrybucję, ponieważ dzieło to nie znajduje analogii w rozpoznanym ostatnio

oeuvre działających tam wówczas rzeźbiarzy: braci Andrei i Antonia Castellich oraz samego Sali¹³². Żaden z nich nie korzystał też ze sławnego marmuru kararyjskiego w rzeźbie figuralnej. Zygmunt III Waza zakupił ten marmur w niewielkich ilościach dopiero w 1619 r., razem z wapieniami południowoniderlandzkimi, na potrzeby własnych przedsięwzięć budowlanych do Warszawy i Wilna¹³³, natomiast w krakowskim ośrodku rzeźbiarskim wszystkie wymienione gatunki materiałów rzeźbiarskich były niedostępne i z jednym wyjątkiem – elementów dekoracji i okładziny wnętrza kaplicy książąt Zbaraskich przy kościele dominikańskim (1627–9)¹³⁴ – nie stosowano ich aż do końca XVIII stulecia¹³⁵. Jednym z tessyńskich rzeźbiarzy królewskich, któremu przyszło w Rzeczypospolitej pracować w marmurze z Carrary, był [Giovanni] Giacomo Tencalla, młodszy brat architekta i projektanta Costantego. W latach 1624–31 wykonał on z tego materiału oraz z górnosylurskiego piaskowca gotlandzkiego *Burgsvik*, według projektu Costantego, większość elementów znakomitej dekoracji rzeźbiarskiej wnętrza i elewacji kaplicy św. Kazimierza przy katedrze wileńskiej (**il. 66**)¹³⁶. W przebadanych źródłach wileńskich brak jednocześnie informacji o udziale w tych pracach obu braci Castellich czy Sali. To właśnie obu Tencallom, a nie wyżej wymienionym, należałoby przypisać stworzenie zespołu wczesnobarokowych marmurowych nagrobków wileńskich: Barbary z Naruszewiczów Tyszkiewiczowej (zm. 1627) w kaplicy przy świątyni bazylianów Trójcy Świętej, Samuela Paca (zm. 1627) w katedrze oraz Krzysztofa Mikołaja Sapiehy (zm. 1631) w kościele bernardynek św. Michała Archanioła (**il. 67**)¹³⁷. Wszystkie bowiem powstały z materiałów używanych równocześnie przy wyposażaniu wnętrza kaplicy fundacji królewskiej, we wszystkich występują również identyczne elementy figuralne i ornamentalne. Ostro i perfekcyjnie cięte, chłodne w wyrazie, wręcz pozbawione jakichkolwiek emocji oblicza biustów portretowych Paca i Sapiehy oraz twarze *espagnolettes* i uskrzydłonych główek anielskich z portalu i fryzu wnętrza wileńskiego mauzoleum Jagiellonów i Wazów charakteryzuje niespotykany w innych współczesnych realizacjach zabieg, polegający na specyficznym podrzeźbieniu gałek ocznych, osadzonych w migdałowych powiekach. Celowe podniesienie żrenic aż pod górną powiekę sprawiło, że postacie wydają się zamyślane, niemal nieobecne. Wszystkie wymienione cechy zespołu wileńskich dzieł Giacomina Tencalli wyróżniają też omawiany warszawski portret Pacellego. Mógł on powstać najpóźniej na jesieni 1623 r. (Pacelli zmarł 4 maja t.r.), podczas krótkiego pobytu obu braci u wuja Castella na dworze w Warszawie, jeszcze przed wyjazdem do Wilna w celu realizacji prestiżowej fundacji królewskiej¹³⁸. Być może król, wyznaczając młodemu i nieznanemu mu jeszcze rzeźbiarzowi to zadanie, potraktował je równocześnie jako ostateczny egzamin jego umiejętności przed powierzeniem swojego najważniejszego przedsięwzięcia artystycznego. Znakomite epitafium Pacellego stało się prototypem całej serii analogicznych pomników produkowanych w Dębniku i Krakowie, z których najpóźniejsze pochodzą z końca lat 20. XVIII w.¹³⁹

Z „marmuru” dębnickiego został odkuty – najprawdopodobniej z fundacji Wojciecha Baryczki – oryginalny portal wykupionej przez tę rodzinę kaplicy Trzech Króli w archikolegiacie, który między

rokiem 1836 a 1841, po zniesieniu zwieńczenia, Adam Idżkowski zaadaptował według własnego projektu na ołtarz boczny pod wezwaniem Trójcy Świętej (**il. 68-69**). Po 1945 r. zrekonstruowano go w bardzo uproszczony i niepozbawiony błędów sposób w tym samym materiale, z przeznaczeniem na portal nowej kaplicy św. Jana Chrzciciela¹⁴⁰. Jego formy trawestują uwiecznione w 1604 r. na rycinach rzymskie dzieła Domenica Fontany oraz krakowskie realizacje Trevana starszego i Giovanniego Lucana da Reitino¹⁴¹, natomiast dostępna ikonografia¹⁴² nie pozwala na ustalenie osoby wykonawcy. Podobną kompozycję zyskał w tym samym czasie piaskowcowy portal na osi skrzydła północnego warszawskiego arsenału (przed 1643).

Równie wczesnym dziełem rzeźbiarzy krakowskich, posługujących się nowym, zdobywającym dopiero popularność w Warszawie materiałem, jest okazały boczny ołtarz Zmartwychwstania Pańskiego w archikolegiacie, wzniesiony w 1630 r. z fundacji stołecznej rodziny patrycjuszowskiej Chawłoszów: Tomasza (burmistrza) i Andrzeja (kanonika poznańskiego i warszawskiego oraz prepozyta śremskiego)¹⁴³ (**il. 70**). Charakterystyczne zestawienie użytych w nim omówionych wcześniej materiałów z Dębника i Czernej, Chęcin oraz Rusi Koronnej: „marmuru” dębnickiego (struktura i gzymsy), zlepieńca cechsztyńskiego *Zygmuntówka* (trzony kolumn oraz wstawki w cokołach i fryzach) oraz alabastru ruskiego z Wasiuczyna (detale ornamentalne)¹⁴⁴, specyficzny detal ornamentalny oraz uderzające podobieństwo zastosowanej dekoracyjnej odmiany porządku jońskiego z podwieszoną girlandką lub festonem do elementów wystroju kaplicy książąt Zbaraskich w Krakowie (ok. 1627-33) oraz pomników książęcych Gábora Bethlena (zm. 1627) i jego pierwszej żony Zsuzsanny Károlyi (zm. 1622) w katedrze w Alba Julia/Gyulafehérvár w Siedmiogrodzie (1632-4) (**il. 71**) jednoznacznie wskazują, że wykonawcami obiektu byli wspomniani bracia Andrea i Antonio Castelli, kuzyni królewskiego architekta Mattea¹⁴⁵. Także im należałoby przypisać stworzenie odznaczającego się identycznymi cechami formalno-stylistycznymi monumentalnego portalu pozostałego po dawnej kaplicy św. Stanisława w archikolegiacie, rozebranej między 1836 i 1841 r. Idżkowski przeniósł do niego nastawę ołtarza fundowanego przez Chawłoszów, z braku miejsca redukując jej zwieńczenie¹⁴⁶. Odkute w wapieniu dębnickim jońskie kapitele z podwieszonymi girlandami odwzorowują bowiem analogiczne kapitele z portalu wejściowego wcześniejszej zaledwie o rok kaplicy książęcej w Krakowie (**il. 72**).

Wiadomości źródłowe na temat genezy i eksploatacji łomów alabastrów ruskich/naddnie-strzańskich wymagają jeszcze gruntownego przebadania. Pochodzący z okresu tortonu (piętro neogenu w trzeciorzędzie) alabaster z Wasiuczyna na terenie Rusi Koronnej, w pasie występowania gipsów tortońskich (piąte piętro miocenu), sięgającym od Lwowa aż po granicę z Ho-spodarstwem Mołdawskim¹⁴⁷, był eksploatowany przynajmniej od początku lat 60. i w latach 70. XVI w. przez dzierżawcę Hermana Hutte zw. Czapką z Akwizgranu (notowany w Rzeczypospolitej, w tym we Lwowie i Krakowie, od ok. 1560 do 1582) wspólnie z Sebastianem Żorawińskim, a następnie kupcem lubelskim, Janem Remerem (do 1571)¹⁴⁸. Cechuje go piękna, mlecznobiała

lub miodowo-żółta barwa i typowa dla tego szlachetnego materiału rzeźbiarskiego półprzezroczysta struktura, z niewielkimi miejscowymi brązowymi przebarwieniami (**il. 73**). Obok trzech różniących się kolorem odmian alabastru z Żurawna (kamieniołom administrowany od lat 70. do lat 90. XVI w. przez Heinricha Horsta zw. Zgodliwym z Groningen we Fryzji [notowany we Lwowie 1572–89/90, później do śmierci w 1612 w Poznaniu] do spółki z rodziną miejscowych dziedziców Żórawińskich i Wojciechem Dulowskim)¹⁴⁹ oraz gipsów stromatolitowych z Kąkolnik (pod administracją arcybiskupią – tutaj łamano różne odmiany ciemnoszare lub oliwkowo-zielone, zwane mylnie „czarnym marmurem ruskim”)¹⁵⁰ i Kołokolina (gatunek ciemnooliwkowy, o niewielkich soczewkach białawego alabastru)¹⁵¹, był to najsławniejszy spośród materiałów eksportowanych daleko poza Rzeczpospolitą, na Górne Węgry, Śląsk oraz *via* Gdańsk do Europy Zachodniej. Pod koniec XVI w. bardzo podobną odmianę szlachetnego gipsu zaczęto pozyskiwać w Czerniejowie/Czerniowie (dzierżawcami byli tutaj przynajmniej od 1596 artyści lwowscy pochodzący z Wrocławia: Andreas Bemer zw. Nierychłym [notowany od 1584, zm. ok. 1626] i Hans Pfister [ur. 1573, notowany od ok. 1610 we Lwowie, zm. ok. 1642])¹⁵².

Alabaster z Wasiuczyna, Żurawna i Czerniejowa/Czerniowa, podobnie jak inne materiały tego typu wydobywane w Europie Zachodniej i Anglii, charakteryzowała duża podatność na ścieranie, umożliwiającą nieskrępowaną cyzellerską pracę nawet najdelikatniejszymi narzędziami złotniczymi. Po wypolerowaniu jego powierzchnia zachowuje długo tłustawy połysk i pewną transparentność, alabaster przyjmuje też bardzo dobrze wszelką polichromię i złocenie¹⁵³.

Pojawienie się w Warszawie krakowskiego dzieła Castellich, ozdobionego elementami z alabastru wasiuczyńskiego, najlepiej ilustruje zasadniczą zmianę, jaka dokonana się w 2. połowie lat 20. XVII w. w tym jedynym tak silnie zitalianizowanym środowisku kamieniarsko-rzeźbiarskim w Rzeczypospolitej. Obaj bracia Castelli jako pierwsi porzucili wtedy tradycyjne, postśrednio-wieczne czerwono-białe zestawienie materiałowe, reagując na gwałtownie zmieniającą się wokół modę. Przewagę nad konkurencją zapewniły im bliskie kontakty rodzinne z pracującymi w Warszawie i Wilnie Matteem Castellem oraz Costante i Giacomem Tencallami. We własnych najważniejszych dziełach z tego czasu bracia Castelli przejęli z wileńskiej kaplicy św. Kazimierza nowe zestawienie materiałowe, wzorowane na trójbarwnej gamie niderlandzkiej. Ponieważ wapienie mozańskie i alabaster angielski nie docierały do Krakowa, niewątpliwym osiągnięciem Castellich była decyzja o ich zastąpieniu lokalnymi zamiennikami: wapieniem dębnickim, *Zygmun-tówką* i *Różanką Zelejewską* z Chęcin oraz alabastrem z Wasiuczyna lub Czerniejowa, zarezerwowanym wyłącznie do rzeźby figuralnej i ornamentyki¹⁵⁴. Identyczne zestawienie materiałowo-barwne, zredukowane jeszcze przed połową lat 30. do czarni i bieli, przejął współpracownik i artystyczny spadkobierca braci – Sebastiano Sala (notowany od 1623, zm. przed czerwcem 1653)¹⁵⁵. Równocześnie alabastrem wasiuczyńskim posługiwał się w Chęcinach Flamand Augustin van Oyen (notowany tamże od 1611, zm. 1655)¹⁵⁶.

Omówione prestiżowe fundacje z lat 20. XVII w. zapoczątkowały w archikolegiacie warszawskiej serię zleceń w ośrodku dębnickim. Zaledwie rok później sprowadzono nową czarnomarmurową chrzcielnicę, której wykonawca – lub raczej fundator – Francuz Pierre Noire uwiecznił na nodusie swoje nazwisko wraz z datą 1631 (**il. 74**)¹⁵⁷. Jest to prawdopodobnie najwcześniejszy odkuty w Dębniku sprzęt kościelny tego typu, z niską kolistą dwustopniową podstawą i eleganckim tralkowym trzonem (w Warszawie niezachowane) oraz puklowaną czarą, nakrywaną zazwyczaj ozdobnie zredagowaną drewnianą lub miedzianą kopułką z nadstawką. Kompozycja chrzcielnic produkowanych w tym ośrodku nie uległa zmianie do lat 20. XVIII w.

Cechy stylistyczne braci Castellich nosił ponadto zniszczony portal boczny, z redagowanym w charakterystyczny, wczesnobarokowy sposób wolutowym kartuszem z heraldycznym Snopkiem Wazów, przed 1944 r. umieszczony w nawie południowej, w wejściu do nieistniejącej dziś klatki schodowej, wiodącej na balkon (**il. 75**)¹⁵⁸. Zachowana fotografia ze zbiorów Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy, opublikowana przez Kwiatkowską i Karpowicza¹⁵⁹, pozwala przyjąć, iż jego strukturę odkuto z wapienia dębnickiego, odcinki gzymsu i rzędy potrojonych pałeczek z *Różanki Zelejowskiej* lub *Paczółtowickiej*, natomiast do wykonania samego kartusza posłużono się alabastrem ruskim z Wasiuczyna.

- 1 F. Siarczyński, *Obraz wieku panowania Zygmunta III*, Poznań 1858, t. 2, s. 233–234; W. Tomkiewicz, *Z dziejów polskiego mecenatu artystycznego w wieku XVII (= Źródła do dziejów sztuki polskiej*, red. A. Ryszkiewicz, t. 4), Warszawa–Wrocław 1952, s. 11–29, zwł. s. 17; H. Sygietyńska, *Dzieła złotnicze Zygmunta III Wazy na Mazowszu*, „BHS”, 48: 1996, nr 3–4, s. 311–315.
- 2 K. Kuczman, *Przełom wawelski, w: Sztuka XVII wieku w Polsce*, red. T. Hrankowska, Warszawa 1994, s. 165, 167–168, 176, il. 5, 6, 10; M. Karpowicz, *Artisti ticinesi...*, s. 23, 28–30, il. 4.
- 3 W. Kieszkowski, *Zamek królewski w Łobzowie*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 4: 1935, s. 17–19, il. 8–10; J. W. Rączka, *Królewska rezydencja pałacowo-ogrodowa na Łobzowie. Stan badań i zachowane źródła archiwalne (1585–1655)*, cz. 2, „Teki Komisji Architektury i Urbanistyki”, 17: 1983, s. 34, il. 10a–11, 15.
- 4 W. Tomkiewicz, *Z dziejów polskiego mecenatu...*, s. 17; J. Lilejko, *Zamek warszawski: rezydencja królewska i siedziba władz Rzeczypospolitej 1569–1763*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, s. 91–92. Tamże wykaz źródeł archiwalnych.
- 5 Warszawa, AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział I: Rachunki Królewskie, sygn. 337, k. 35r, 69v–70r, 71r; Warszawa, Instytut Sztuki PAN, Zbiory Specjalne, nr inw. 763, Teki Witolda Kieszkowskiego. Kartoteka artystów, T. 1, s. 305; T. 6, s. 137, 211; T. 7, s. 241; T. 8, s. 75.
- 6 Najnowszy stan badań zaprezentował ostatnio Juliusz A. Chrościcki. Zob.: idem, *Fundacje królewskie: kaplica św. Kazimierza i kolumna Zygmunta III*, w: *Ex voto. Studia dedykowane Ojcu Janowi Golonce OSPPE w 75. rocznicę urodzin i w 50. rocznicę święcen kapłańskich*, red. P. Mrozowski i J. Zmudziński, Częstochowa 2012, s. 483–484, 494–496, il. 2–3 na s. 730. Tamże wykaz źródeł, relacji z epoki i literatury przedmiotu. Por. ponadto K. Lesiak, *Kolumna Zygmunta – jej kolejne przekształcenia i restauracje*, „Ochrona Zabytków”, 50: 1997, nr 2(197), s. 121–123, 130, 140, il. 1, 10, 22.
- 7 N. Miks-Rudkowska, *op. cit.*, s. 58; J. Rajchel, *op. cit.*, s. 61–62.
- 8 KZSP, t. 4, cz. 1: *Wawel*, oprac. zbiorowe, red. A. Bochnak i J. Samek, Warszawa 1965, s. 36, 47, 55 (Wawel); KZSP, t. 5, z. 24, s. 26, il. 104 (Środa Wielkopolska); M. Wardzyński, *O pierwotnym kształcie ołtarza głównego w kościele parafialnym w Różanie na Białorusi*, „Przegląd Wschodni”, 7: 2001, z. 3(27), s. 913–914, 920–921, il. 2, 3, 5, 10, 11 (Kalisz, Różana).
- 9 [...] *Tabernaculum aereum auratum bene octogonum formam Templi ad regular architectonicas exterius efformati referens magnitudinis ad situm usumque accomodata* [...]. Zob.: Warszawa, AAW, sygn. 870/A.X.3.7, s. 123. Por. Warszawa, IS PAN, 0000090398r, fot. NN, pocz. XX w. Por. także M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 61, 63.
- 10 J. Bartoszewicz, *op. cit.*, s. 13; W. Czajewski, *op. cit.*, s. 66–71, il. nlb.; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 38–46, il. 7; M. Karpowicz, *Malarstwo i rzeźba...*, s. 114; idem, *Matteo Castello – architekt...*, s. 38–39, il. 37.
- 11 KZSP, Seria Nowa, t. 11: *Miasto Warszawa*, red. J. Z. Łoziński i A. Rottermund, cz. 1: *Stare Miasto*, oprac. zbiorowe, red. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 1993, s. 195, il. 367. Odnośnie wapienia *Zygmuntołka* zob.: J. Czarnocki, *Marmury świętokrzyskie...*, s. 110, 114; A. Kostecka, *Charakterystyka zlepieńców cechsztyńskich synkliny gąłczycko-bolechowickiej (Góry Świętokrzyskie)*, „Kwartalnik Geologiczny”, 6: 1962, z. 3, s. 422–423, il. 1; S. Kowalczewski, *op. cit.*, s. 21–23; S. Zbroja, M. Kuleta, Z. M. Migaszewski, *Nowe dane o zlepieńcach z kamieniołomu „Zygmuntołka” w Górach Świętokrzyskich*, „Biuletyn Państwowego Instytutu Geologicznego”, 1998, nr 379, s. 41, 43–45, 46–51, 55, 56–57; J. Rajchel, *op. cit.*, s. 60–62.
- 12 K. Kuczman, *op. cit.*, s. 167, 168, il. 5, 10; ostatnio M. Karpowicz, *Artisti ticinesi...*, s. 28, 29–30.
- 13 M. Karpowicz, *Matteo Castello – architekt...*, s. 19, 20; idem, *Artisti ticinesi...*, s. 25.
- 14 W. Olszowicz, *Problemy restauracji i restytucji kamiennych elementów architektonicznych Zamku Królewskiego*, „Ochrona Zabytków”, 40: 1987, nr 1–2(156–157), s. 122, il. 1.
- 15 J. Lilejko, *op. cit.*, s. 43, 91–92; Z. Guldón, J. Muszyńska, *Zydzi i Szkoci w Chęcinach w XVI–XVIII wieku*, w: *Chęciny. Studia z dziejów miasta XVI–XX wieku*, red. S. Wiech, Kielce 1997, s. 9–10. Tamże wykaz stanu badań.
- 16 L. Dunin, *Wnętrze bazyliki archikatedralnej...*, s. 64.
- 17 S. Starowski, *Monumenta Sarmatarum, via universae carnis ingressorum...*, Cracovia 1655, s. 248; Warszawa, AAW, sygn. 873/A.X.3.9, k. 31, poz. 50; F. K. Kurowski, *Wiedomość o kościele metropolitalnym...*, s. 53, przyp. 60; F. M. Sobieszczański, *Kościół św. Jana...*, s. 140; W. Czajewski, *op. cit.*, s. 79–80 (tu zapis inskrypcji wraz z tłumaczeniem oraz mylna atrybucja autorowi pomników: Parzniewskiego, Pacellego i Gissy/Gizy); Z. Kossakowska-Szanajca, *op. cit.*, s. 179, il. 25; M. Karpowicz, *Rzeźba około roku 1600...*, s. 62, 69, 71; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 65, 68, il. 18; M. Karpowicz, *Malarstwo i rzeźba...*, s. 115; idem, *Matteo Castello – architekt...*, s. 41–43, il. 50.
- 18 Użycie polerowanych płyt „marmuru” z Dębника jako tła tablic inskrypcyjnych jest najwcześniejszym przykładem zastosowania tego nowego materiału w małej architekturze w ośrodku rzeźbiarskim w Krakowie. Z analogicznych prac zob. m.in. dwa dzieła Giovanniego Lucana da Reitino z Lugano – epitafia Marcina Krzeczieskiego (zm. 1610) i Andrzeja Zarskiego (zm. 1614) w krużganku klasztoru dominikanów, epitafium Wojciecha i Barbary Gilewskich (1610) w krużgankach franciszkańskich oraz wykonany przez nieustalony warsztat krakowski nagrobek prymasa Stanisława Karnkowskiego (zm. 1603), ustawiony w 1611 r. w kościele jezuitów w Kaliszu. Odnośnie wymienionych zabytków zob.: M. Karpowicz, *Kilka obserwacji o autorze nagrobka Firlejowej w kościele Franciszkanów w Krośnie*, w: *Kościół i klasztor franciszkański w Krośnie, przeszłość oraz dziedzictwo kulturowe. Materiały z sesji naukowej, Krosno, listopad 1997*, Krosno 1998, s. 175, il. 7, 8; M. Wardzyński, *O pierwotnym kształcie ołtarza głównego...*, s. 920–921, il. 10. Charakterystyka petrograficzna i historia wydobycia wapienia dewońskiego w Dębniku zostaną omówione w dalszej części tekstu.
- 19 W powstaniu warszawskim zniszczeniu uległa cała lewa część twarzy Parzniewskiego i stojki kołnierza (odtworzone po wojnie z zabarwionej odpowiednio masy, która w zamierzeniach imitować miała oryginalny materiał kamienny). Różnice w opracowaniu obu części najlepiej widać na przykładzie oczu, małżowin usznych oraz włosów. Zob.: M. Szypowska, *op. cit.*, s. 62, 64, il. nlb. na s. 63–64.
- 20 M. Karpowicz, *Matteo Castello – architekt...*, s. 42–43, il. 51; idem, *Da contadino...*, s. 54, il. 60, 61.
- 21 Idem, *Da contadino...*, s. 8, 45–51.
- 22 W. Olszowicz, *op. cit.*, s. 122; KZSP, Seria Nowa, t. 11, cz. 1, s. 145, 172, 181, il. 72. Wcześniejsze publikacje w ogóle nie poświęcają uwagi ww. reliktom dawniej kamieniarki zamkowej, m.in. omawianego kartusza.
- 23 M. Karpowicz, *Matteo Castello – architekt...*, s. 38–40, 41–45, il. 35–38, 41, 50, 52.
- 24 Warszawa, AAW, sygn. 870/A.X.3.7, s. 118, 122, 123.
- 25 *Altare Ascensionis Domini quod olim SSmae Trinitatis et Corporis Xti dicebatur inter chorum Canonicalem a parte sinistra ac Capellam Literatorum situm integrum est de marmore Chęciniensi profuse confectum etenim columnas illisque respondent*

parastas mensa integra eodem marmore cooperta est nec non partes Altaris laterales quibus applicata sunt arma fundatorum, gradusque qui ad idem altare aditum praebent. Zob.: Warszawa, AAW, sygn. 870/A.X.3.7, s. 118. Zob. ponadto: F. M. Sobieszkański, *Kościół św. Jana...*, s. 136-137; W. Czajewski, *op. cit.*, s. 144.

26 M. Karpowicz, *Matteo Castello – architekt...*, s. 40, il. 41, 42; M. Wardzyński, *Ołtarz główny fary w Płocku*, „Mazowsze. Dziedzictwo kulturowe”, 10: 2002, nr 15, s. 67-80.

27 J. Lilejko, *op. cit.*, s. 50, 105, il. 72, 74; M. Karpowicz, *Matteo Castello – architekt...*, s. 34 (tu atrybucja projektu Matteowi Castellowi).

28 *Inter binas columnas inferiores marmoreas colitur Imago familiae Sacrae in tela depicta. Inter columnas superiores minores statua Salvatoris columnae inferiores terminuntur duabus Sanctorum statuīs marmoreis parvis et deformibus, totum autem Altare terminatur figura Christi Domini Crucem tenentis quod [...] constitutum innitur mensa murata [...].* Zob.: Warszawa, AAW, sygn. 870/A.X.3.7, s. 112-113.

29 M. Baruch, *Ród Fukierów*, Warszawa 1922, s. 84; H. M. Fukier, *Wspomnienia staromiejskie*, wyd. 3, Warszawa 1996, s. 52-54, il. nlb.

30 M. Wardzyński, *Rzeźbiarsko-kamieniarska rodzina Venosta...*

31 A. Badach, *Rzeźba, katalog zbiorów. Zamek Królewski w Warszawie, Fundacja Zbiorów im. Andrzeja Ciechanowieckiego, Fundacja Teresy Sahakian*, Warszawa 2011, s. 353, poz. kat. 336. Za informacje te dziękuję uprzejmie dr. Arturowi Badachowi (ZKW) i prof. dr. hab. Andrzejowi Kossowi (ASP Warszawa).

32 T. Ujazdowski, *Baba chęcińska*, „Pamiętnik Sandomierski”, 2: 1830, poszyt 5-8, s. 102-103, przyp. c. Por. K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 4, Lipsk 1839, s. 219-220.

33 W XVII w. był on identyfikowany z rodziną kowali Gorzkowskich z Kozięgłów w Księstwie Siewierskim i podejrzewany o fałszywe podawanie się za szlachcica. Zob.: W. Nekanda-Trepka: *Liber generationis plebeanorum (Liber chamorum)*, wyd. 2, oprac. R. Leszczyński, Wrocław-Warszawa-Kraków 1995, s. 150, poz. 539.

34 W. Nekanda-Trepka, *op. cit.*, s. 150, poz. 539. Por. ponadto: M. Rawita Witanowski, *Dawny powiat chęciński. Z ilustracjami prof. Jana Olszewskiego*, oprac. D. Kalina, Kielce 2001, s. 470, 476, 477; D. Kalina, *Dzieje Chęcin*, Chęciny 2009, s. 316-317, 321, 323.

35 KZSP, t. 5, z. 5: *Powiat jarociński*, oprac. A. Kodurowa, Warszawa 1969, s. 23, il. 65; M. Karpowicz, *Da contadino...*, s. 63-65, il. 83, 85, 87.

36 Porównanie takie zaproponowałem kilka lat temu dr. Arturowi Badachowi. Zob.: A. Badach, *op. cit.*, s. 353.

37 Lwowska Galeria Sztuki, nr inw. 1721, Marcin Zaleski, *Wnętrze katedry św. Jana w Warszawie*, ol./pt., ok. 1836-8; Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. Mp 48, depozyt PTPN, Marcin Zaleski, *Wnętrze kościoła katedralnego św. Jana w Warszawie z nagrobkiem Stanisława Małachowskiego*, ol./pt., przed 1837. Zob.: Marcin Zaleski (1796-1877): *wystawa monograficzna. Katalog*, oprac. Z. Nowak, Warszawa, grudzień 1983 – marzec 1984, Muzeum Narodowe w Warszawie, s. 52, 54, poz. kat. 10, 14, Tabl. III.

38 AAW, sygn. 873/A.X.3.9, k. 28v-29, poz. 43; S. Starowski, *op. cit.*, s. 247; F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 155, przyp. 56; W. Czajewski, *op. cit.*, s. 81-82, ryc. nlb. na s. 82; Z. Kossakowska-Szanajca, *op. cit.*, s. 177, il. 15; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 70-71, il. 22 (tu atrybucja Paolowi del Corte).

39 Identyfikację obu ww. materiałów umożliwiają fragmenty strzaskanego naczółka i części obramienia tablicy inskrypcyjnej, zachowane w lapidarium w podziemiach sąsiadującego z archikolegiatą kościoła jezuitów.

40 M. Karpowicz, *Chronologia i geografia niderlandyzmu w rzeźbie 1. połowy XVII wieku*, w: *Niderlandyzm na Śląsku i w krajach ościennych*, red. M. Kapustka, A. Koziół, S. Oszczański, Wrocław 2003, s. 45-48, il. 2-4; idem, *Tomasz Poncino (ok. 1590-1659): architekt pałacu kieleckiego*, Kielce 2002, s. 33-43, 51, 55-56, il. 15, 16, 37-43, 58, 59, 77; M. Wardzyński, *Artifices chencinenses...*, s. 161-168.

41 Warszawa, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, nr inw. MHW 15645.

42 M. Wardzyński, *Artifices chencinenses...*, s. 385, 388, przyp. 56, 83; idem, „*Ex marmore chencinensi*”: *produkcja warsztatów kamieniarskich w Chęcinach w 1. połowie XVII wieku*, w: *W sercu Korony. Kultura artystyczna Chęcin i dawnego powiatu chęcińskiego*, Chęciny-Podzamcze Chęcińskie 2014 (w druku).

43 R. Szmydki, *Artystyczno-dyplomatyczne kontakty Zygmunta III Wazy z Niderlandami Południowymi*, Lublin 2008, s. 205-212; M. Wardzyński, *Marmury i wapienie południowoniderlandzkie na ziemiach polskich od średniowiecza do 2. poł. XVIII w. Import i zastosowanie w małej architekturze i rzeźbie*, „BHS”, 70: 2008, nr 3-4, zwł. s. 316-317, 319, 321-328, 341-343, il. 1, 3-7, 9-24.

44 R. Szmydki, *op. cit.*, s. 221, 228, 235, 239-240; M. Wardzyński, *Marmo bianco statuario z Carrary oraz inne importowane gatunki marmurów włoskich w małej architekturze i rzeźbie na terenie dawnej Rzeczypospolitej od XVI do końca XVIII wieku*, w: *Rzeźba Prus Królewskich XVI-XVIII w.*, red. J. Kriegseisen, Gdańsk 2014 (= „Porta Aurea. Rocznik Zakładu Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego”, t. 13: 2014) (w druku).

45 R. Szmydki, *op. cit.*, s. 206; M. Wardzyński, *Marmury i wapienie południowoniderlandzkie...*, s. 319, il. 4.

46 E. Groessens, *L'industrie du marbre en Belgique*, „Mémoires de l'Institut géologique de l'Université de Louvain”, 31: 1981, s. 221-224; idem, *L'exploitation et l'emploi du marbre noir de Dinant sous l'Ancien Régime*, w: *Actes du 119e Congrès national des Sociétés historiques et scientifiques (Amiens 1994): 3e Colloque 'Carrières et constructions'*, ed. J. Lorenz, Paris 1996, s. 71-77, 82; idem, *Le marbre noir*, w: *Boiseries et marbres sculptés en Namurois: dessins de la collection Charles Van Herck*, ed. J. Toussaint, Namur 1997 (= *Monographies du Musée des Arts anciens du Namurois*), s. 67-70, il.; F. Tourneur, *Marbres wallons: Esquisse d'un repertoire*, w: *Pouvoir(s) de marbres (Dossier de la Commission Royale des Monuments, Sites et Fouilles, 11)*, Liège 2004, s. 29-30.

47 A. De Valkeneer, *Évolution stylistique des tombeaux et dalles à gisants de pierre en relief. Moyen Âge roman et gothique en Belgique*, „Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain”, 6: 1973, s. 75-97; E. Groessens, *L'exploitation...*, s. 73-76; R. Szmydki, *Niderlandzcy kamieniarze angażowani przez Zygmunta III (w pierwszej ćwierci XVII wieku)*, „Kronika

Zamkowa", 1999, nr 2(38), s. 46-47; idem, *Artystyczno-dyplomatyczne kontakty...*, s. 205-207.

48 D. Kaczmarzyk, *op. cit.*, s. 78-79, il. 25.

49 Odnośnie wapieni olandzkich zob.: D. Król, P. P. Woźniak, L. Zakrzewski, *Kamienie szwedzkie w kulturze i sztuce Pomorza*, Gdańsk 2004, s. 15, 50-55; M. Wardzyński, *Import kamieni i dzieł rzeźby z Gotlandii i Olandii do Rzeczypospolitej (od XIII do 2. połowy XVIII wieku)*, „Porta Aurea. Rocznik Zakładu Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego”, t. 9: 2010, s. 45-118. Tamże szczegółowy wykaz literatury oraz zestawienie najważniejszych dzieł małej architektury i plastyki odkutych w tym materiale w dawnej Rzeczypospolitej.

50 R. Szmydki, *Artystyczno-dyplomatyczne kontakty...*, s. 207; M. Wardzyński, *Marmury i wapienie południowoniderlandzkie...*, s. 317, 321, 325, il. 3. Tamże belgijska literatura przedmiotu.

51 Największe znane okazy obu gatunków mierzą nawet do 9 m długości. Zob.: D. Król, P. P. Woźniak, L. Zakrzewski, *op. cit.*, s. 15, ryc. 8. Por. ponadto: H. Walendowski, *Posadzki szwedzkie w architekturze Poznania (XVI-XVIII w.)*, „Przegląd Geologiczny”, 44: 1996, nr 4, s. 23-25; idem, *Kamienne posadzki katedry gnieźnieńskiej*, „Ochrona Zabytków”, 50: 1997, 4(199), s. 381, 383, ryc. 1, 3; J. Skoczylas, H. Walendowski, *Rola kamienia w architekturze Ostrowa Tumskiego*, „Kronika Miasta Poznania”, 1999 (= *Jan Lubrański i jego dzieło*), s. 349, 350, 352.

52 H. Walendowski, *Ordowickie wapienie Szwecji w architekturze Poznania*, „Streszczenia Referatów Towarzystwa Naukowego Geologicznego Oddział Poznań za rok 1996”, 1997, nr 6, s. 23; D. Król, P. P. Woźniak, L. Zakrzewski, *op. cit.*, s. 15, 51, ryc. 1, 3, 6, 7.

53 H. Walendowski, *Kamienne posadzki katedry gnieźnieńskiej...*, s. 381.

54 M. Klingspor, D. Kwiatkowski, *Konserwacja zabytków z piaskowca gotlandzkiego w Szwecji*, w: *Konserwacja kamiennych obiektów zabytkowych*, red. J. W. Łukaszewicz, Toruń 1999, s. 39, 40; J. W. Łukaszewicz, *Badania i zastosowanie związków krzemoorganicznych w konserwacji zabytków kamiennych*, Toruń 2002, s. 51, 188.

55 Zabytki takie, o gdańskiej proveniencji, zachowały się m.in. w kaplicy Świętego Krzyża w opactwie benedyktynów na Łyścu (ołtarz i portal, ok. 1620, proj. i wyk. Abraham van den Block z warsztatem, atryb.) i w kościele opackim cystersów w Oliwie (portale zakrystii w południowym ramieniu transeptu, 1635). Detale opracowane w identyczny sposób występują również w omówionych poniżej ołtarzach z kościoła jezuitów litewskich w Warszawie: głównym (1620-6) i bocznym Świętego Krzyża, obecnie w Lutkowie pod Mszczonowem (lata 20. XVII w.). Na temat ww. zabytków oliwskich zob.: Z. Iwicki, *Oliwa wczoraj i dziś. Przewodnik po zabytkach katedry i byłego klasztoru*, Gdańsk 2001, s. 95-96, il. nlb.

56 D. Król, P. P. Woźniak, L. Zakrzewski, *op. cit.*, s. 15, il. 7.

57 H. Walendowski, *Wapienie ordowickie ze Szwecji w architekturze Polski. Posadzki wazowskie*, „Świat Kamienia”, 2: 2000, nr 6, s. 22-23.

58 H. Walendowski, *Kamienne posadzki katedry gnieźnieńskiej...*, s. 380, 381-382; D. Król, P. P. Woźniak, L. Zakrzewski, *op. cit.*, s. 51; M. Wardzyński, *Import kamieni i dzieł rzeźby z Gotlandii i Olandii...*, s. 47-51; H. Sylwestrzak, J. Kachnic, *Kamienne tworzywa sztuki*, Toruń 2010, s. 204-206.

59 E. Groessens, *L'industrie du marbre...*, s. 221-222, 228; G. van Tussenbroek, *Belgisch marmer in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden (1500-1700)*, „Bulletin Koninklijke Nederlandse

Oudheidkundige Bond”, 2001-2002, s. 54-56; R. Szmydki, *Niderlandzcy kamieniarze...*, s. 47-48; F. Tourneur, *op. cit.*, s. 29-31; M. Wardzyński, *Analiza materiałowa...*, s. 203-204, 212.

60 V. Brancaloni, C. Marchi, F. Tourneur, *Vies de pierres: la pierre ornamentale en Belgique/État de la question*, Sirmont 2002, s. 148-149; F. Tourneur, *op. cit.*, s. 29-31.

61 L. Dunin, *Skarby spod gruzów: niektóre zabytki ocalałe w kościołach warszawskich*, Warszawa 1958, s. 38-39, il. nlb. na s. 39; W. Tomkiewicz, *Sztuka w latach 1600-1655...*, s. 101; D. Kaczmarzyk, *op. cit.*, s. 79.

62 *Kropielnica w kościele Ś. Anny*, „Tygodnik Ilustrowany”, seria 4, t. 4, nr 93(1305), 29 września (11 października) 1884, s. 240, il. 474 (rys. A. Głębocki). Tu błędna atrybucja górnej części Leonardowi Dombrowskiemu, kamieniarzowi królewskiemu, pracującemu ok. 1748 r. przy innych kropielnicach czarnomarmurowych w archikolegiacie i kościele sakramentek.

63 *Vilniaus žemutinės pilies rūmai*, t. 3, 1990-1993 metų tyrimai, red. A. Tautavičius, Vilnius 1995, s. 44-45, il. 264-266; K. Makowska, *Współczesne badania archeologiczne Zamku Dolnego w Wilnie*, „Ochrona Zabytków”, 50: 1997, nr 1(196), s. 96, il. 5; V. Dolinskas, *Valdovų rūmų atkūrimui skirtos ekspozicijos Taikomosios dailės muziejuje*, „Lietuvos Dailės Muziejaus Metraštis”, 7: 2004, s. 362-364, il. nlb. na s. 363. Bardzo podobny w rysunku kartusz z godłem Rzeczypospolitej sporządził w późniejszym czasie także Giovanni Battista Gisleni. Zob.: Warszawa, IS PAN, Zbiory Specjalne, sygn. Varia 1, *Szkicownik Giovanniego Battisty Gisleniego*, zw. *Szkicownikiem Gaetano Chiaveriego*, k. 31, nr neg. 159730, fot. NN, przed 1960.

64 Przebudowy Dolnego Zamku w Wilnie za panowania Wazów nie doczekały się dotąd omówienia w polskiej i litewskiej literaturze z dziedziny historii sztuki. Informacje te zawdzięczam badaczowi Wilna i kaplicy św. Kazimierza przy tamtejszej katedrze Piotrowi J. Jamskiemu (IS PAN), któremu w tym miejscu chciałbym złożyć serdeczne podziękowania za koleżeńską pomoc.

65 F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele jezuitów...*, s. 2-3; L. Dunin, *Kościół Najśw. Maryi Panny Łaskawej (OO. Jezuitów) w Warszawie*, Warszawa 1951, mps powielony, s. 6, 7, 11; J. Paszenda, *Zabudowania jezuitów w Starym Mieście w Warszawie*, w: idem, *Budowle jezuitów w Polsce*, t. 4, Kraków 2010, s. 362. Tamże wykaz źródeł archiwalnych.

66 F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 47, 64; F. M. Sobieszczański, *Kościół św. Jana...*, s. 138; W. Czajewski, *op. cit.*, s. 221; W. Trojanowski, *Katedra św. Jana (przewodnik artystyczny)*, Warszawa 1923, s. 33; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 150.

67 A. Idźkowski, *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów, gmachów publicznych, mostów, ogrodów, monumentów itp. szczegółów w rozmaitych stylach architektury przez Adama Idźkowskiego, budowniczego rządowego, członka Akademii Florenckiej Sztuk Pięknych*, Warszawa 1843, pl. X; W. Czajewski, *op. cit.*, ryc. nlb. na s. 222; Warszawa, IS PAN, 0000002551 – R, fot. NN; Warszawa, IS PAN, 0000024070, fot. H. Poddębski, 1936.

68 Zob. ostatnio: A. Huysmans, J. van Damme, C. van de Velde, Ch. van Mulders, *Cornelis Floris 1514-1575: beeldhouwer – architect – ontwerper*, Brussel 1996, s. 93-95,afb. 61, 224.

69 R. Szmydki, *Artystyczno-dyplomatyczne kontakty...*, s. 206-207, 208-209; M. Wardzyński, *Między Italią i Niderlandami...*, s. 433-434, 446-448. Tamże zestawienie literatury.

70 B. Ducarme, *La geologie du marbre de Rance*, Bruxelles 1979; R. Leveque, *‘Le Rouge’ de Rance*, Rance 1979; G. van Tussenbroek, *op. cit.*, s. 51-52, 53-54; F. Tourneur,

op. cit., s. 34, 35; R. Szmydki, *Niderlandzcy kamieniarze...*, s. 46, 47, 49; idem, *Artystyczno-dyplomatyczne kontakty...*, s. 205-210; ostatnio E. Groessens, *Les marbres de Flandres et du Hainaut à Versailles*, w: *Marbres de Rois*, ed. P. Julien, Aix-en-Provence 2013, s. 37-55.

71 F. Tourneur, *Genèse d'un matériau d'exception. Quelques considérations géologiques sur les Marbres Rouges Belges*, w: *Marbres jaspés de Saint-Remy et de la région de Rochfort*, ed. J. Touissant, Namur 2012, s. 65-79; F. Boulvain, *Le monolithe récifal frasnien de la carrière Saint-Remy: faciès et genèse*, w: *ibidem*, s. 81-97.

72 Z najważniejszych opracowań zob.: R. J. Firman, *A Geological Approach to the History of English Alabaster*, „The Mercian Geologist”, 9: 1984, no. 3, s. 161-178; N. Llewellyn, *Funeral Monuments in Post-Reformation England*, Cambridge 2000, s. 183-215; F. W. Cheetham, *Alabaster Images of Medieval England*, Woodbridge, Suffolk, UK – Rochester NY 2003; H. Walendowski, *Alabastry z Anglii dawniej i dziś*, „Nowy Kamieniarz”, 2006, nr 1(18), s. 54-56; A. Lipińska, *Materia światła i ciała: alabaster w rzeźbie niderlandzkiej XVI-XVIII wieku/Matter of light and flesh: alabaster in the Netherlands sculpture of the 16th and 17th centuries*, w: *Materia światła i ciała: alabaster w rzeźbie niderlandzkiej XVI-XVIII wieku/Matter of light and flesh: alabaster in the Netherlands sculpture of the 16th and 17th centuries*, red. J. Kriegseisen, współpraca A. Lipińska, katalog wystawy, 15.11.2011-15.3.2012, Muzeum Narodowe w Gdańsku, Oddział Zielona Brama, Gdańsk 2011, s. 14-16, 22-24, 50-60, il. 11. Tamże szczegółowe zestawienie źródeł, relacji z epoki i literatury.

73 K. Ottenheim, *Tradycja klasyczna a inwencja w ornamentach architektonicznych około roku 1600*, w: *Niderlandzcy artyści w Gdańsku w czasach Hansa Vredemana de Vriesa. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne Miasta Gdańska i Weserrenaissance-Museum Schloss Brake Lemgo, Gdańsk 20-21 listopada 2003, Gdańsk-Lemgo 2006*, s. 48-50, il. 1, 4, 7. Por. ponadto K. Ottenheim, S. Rosenberg, N. Smit, *Hendrick de Keyser – Architectura Moderna. 'Moderne' bouwkunst in Amsterdam 1600-1625*, Amsterdam 2008, *passim*.

74 L. Krzyżanowski, *Van den Blocke Abraham*, w: SAP, t. 1, red. J. Maurin-Białostocka et al., Warszawa-Wrocław-Kraków-Gdańsk 1971, s. 178; KZSP, Seria Nowa, t. 8: *Miasto Gdańsk*, red. Z. Rozanow i E. Smulikowska, cz. 1: *Główne Miasto*, red. B. Roli i I. Strzelecka, Warszawa 2006, s. 12, il. 25, 62.

75 Por. m.in. portal gdańskiego Dworu Artusa (1616-7) oraz epitafia kolejno: Martina Michaela w dawnej świątyni dominikańskiej w Elblągu (1623), Johanna Joachima Posseliusa w kościele dominikanów św. Mikołaja w Gdańsku (przed 1625) oraz Beaty i Briggity Posse w tamtejszym kościele klasztornym św. Brygidy (1627-31), a także wykonane w tej samej pracowni epitafia: biskupa kujawskiego Hieronima Rozdrażewskiego (zm. 1619) w katedrze we Włocławku i Jadwigi Osmólskiej (zm. 1625) w kolegiacie w Łowiczu. Odnosnie samych zabytków zob.: KZSP, t. 2, z. 5: *Powiat łowicki*, oprac. S. Kozakiewicz, A. J. Miłobędzki, s. 24; KZSP, t. 11, z. 18: *Włocławek i okolice (d. powiat włocławski)*, oprac. M. Paździor i W. Puget oraz T. Chrzanowski, M. Kornecki i Z. Rozanow, Warszawa 1988, s. 27, fig. 351; K. Cieślak, *Kościół – cmentarz. Sztuka nagrobna w Gdańsku (XV-XVIII w.)*, „Długie trwanie” epitafium, Gdańsk 1992, s. 44-45, il. 31; L. Abramowicz, B. Jesionowski, *Od dominikańskiego kościoła do galerii sztuki. Epitafia i płyty nagrobne. Przewodnik*, Elbląg 1986, s. 15-16, il. nlb.; KZSP, Seria Nowa, t. 8, cz. 1, s. 52, 142, il. 67, 889.

76 L. Krzyżanowski, op. cit., s. 178-179.

77 M. Smoliński, *Willem i Abraham van den Blocke a zagadnienie autorstwa nagrobków Konopackich*, „Ikonotheke”,

17: 2002, s. 96-97, przyp. 14-16. Por. też J. Gacki, *Benedyktynski klasztor Św. Krzyża na Łysej Górze*, Warszawa 1873, s. 64-67; KZSP, t. 3, z. 4: *Powiat kielecki*, oprac. T. Przytkowski, Warszawa 1957, s. 65, fig. 119. Na temat atrybucji tego nagrobka van den Blockowi zob. ostatnio: M. Wardzyński, *Analiza materiałowa...*, s. 199, przyp. 55.

78 Bardzo zbliżone tonda odkute w piaskowcu gotlandzkim *Burgsvik*, mieszczące ujęte z profilu antykizujące portrety cesarzy rzymskich, dekorują boczne przeloty Bramy Zuławskiej w Gdańsku (arch. Jan Strakowski [właśc. Hans von Strackwitz, Strakowski, Strakowitz], 1628). Analogiczne pola, opracowane nieco skromniej, występują w dekoracji tamtejszej Wielkiej Zbrojowni (1605-7). Wymienione budowle gdańskie są potwierdzonymi źródłowo lub atrybuowanymi pracami warsztatu rzeźbiarskiego Abrahama van den Blocka. Zob. ostatnio: KZSP, Seria Nowa, t. 8, cz. 1, s. 64, 67, 68, il. 59, 60, 78.

79 KZSP, Seria Nowa, t. 8, cz. 1, s. 52, 355, il. 73, 74, 312.

80 J. Gacki, op. cit., s. 63; KZSP, t. 3, z. 4, s. 65, fig. 55.

81 KZSP, t. 10, z. 4: *Powiat grodzisko-mazowiecki*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1967, s. 14. W nieuporządkowanym archiwum parafialnym, zdeponowanym na plebanii w Lutkowie, najstarszym dokumentem potwierdzającym obecność ołtarza w tym miejscu jest plan katastralny dóbr parafii oraz samej świątyni z 1857 r., z naniesionym jej rzutem.

82 *Ołtarze tam z drogich rzeczy/Od marmurów wszystko grzeży*. Zob.: A. Jarzębski, *Gościniec albo Krótkie Opisanie Warszawy*, oprac. W. Tomkiewicz, Warszawa 1974, s. 87, wiersze 581-582; F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 7, 10-11; L. Dunin, *Kościół Najśw. Maryi Panny Łaskawej...*, s. 7; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*, oprac. R. Grzebień et al., Kraków 1996, s. 720. Spośród wymienianych w źródłach i opracowaniach ołtarzy marmurowych bocznych znane są tylko wezwania trzech z nich: św. Stanisława Kostki (1634), Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny (1635) i św. Ludwika króla. Zob.: Kraków, ARSI, sygn. Pol. 75, k. 289v; Kraków, ARSI, sygn. Lit. 38, k. 235-235v.

83 Kraków, ARSI, sygn. Lit. 38, k. 273; F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 8-9; L. Dunin, *Kościół Najśw. Maryi Panny Łaskawej...*, s. 26; idem, *Skarby spod gruzów...*, s. 22, il. nlb. na s. 23.

84 Fundatorami nastaw bł. Stanisława Kostki (ukończona 1634) i Niepokalanego Poczęcia Najśw. Marii Panny (1635) byli odpowiednio: wielkorządcza krakowski Zygmunt Opacki i Anna Gostomska, wdowa po Tomaszu (zm. 1623). Zob.: J. Paszenda, op. cit., s. 362.

85 F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 14-15, 19-20, 25; L. Dunin, *Kościół Najśw. Maryi Panny Łaskawej...*, s. 16.

86 F. Paluszkiwicz, *Jezuici w Warszawie. Przewodnik-informator*, Warszawa 1998, s. 16. Por. Warszawa, Narodowy Instytut Dziedzictwa, DRiDZ, karta nr WAX 000002277, oprac. P. Paszkiwicz, 2 października 1985.

87 A. Munnecke, *Bildung mikritischer Kalke im Silur auf Gotland*, „Courier Forschungsinstitut Senckenberg”, 1997, Nr. 198, s. 9, 13-15, il. 4, 5; D. Król, P. P. Woźniak, L. Zakrzewski, op. cit., s. 12-13, 17-18; H. Sylwestrzak, J. Kachnic, op. cit., s. 178-178; M. Wardzyński, *Import kamieni i dzieł rzeźby z Gotlandii i Olandii...*, s. 51. Tamże zestawienie pozostałej literatury przedmiotu.

88 Szwecja odzyskała Gotlandię i Olandię dopiero w 1645 r., po zakończeniu wojny z Danią, na mocy układu pokojowego w Brömsebro.

- 89 A. Munnecke, *op. cit.*, s. 9, 13.
- 90 D. Król, P. P. Woźniak, L. Zakrzewski, *op. cit.*, s. 17-18, 39, ryc. 7, 10, 27.
- 91 Kraków, APPB, sygn. W-34, s. 68-69; D. Kaczmarzyk, *op. cit.*, s. 85-86.
- 92 L. Krzyżanowski, *Plastyka nagrobna Willema van den Blocke*, „BHS”, 20: 1958, nr 3-4, s. 293; M. Matuškaite, *Stanislovo Radvilos antkapis Vilniaus Bernardinų bažnyčioje*, „Muziejai ir paminklai”, 1968, s. 69-75; eadem, *Išėjusiems atminti...*, s. 127-138, il. 160-163, 164, 167-170. Autorka powtórzyła tezy badaczy polskich, czerpiąc obficie z ww. publikacji Krzyżanowskiego.
- 93 M. Wardzyński, *Marmury i wapienie południowoniderlandzkie...*, s. 321-323, 326, 348.
- 94 R. Gołąb, *Nagrobek Jędrzeja Noskowskiego w Makowie Mazowieckim*, „Ikonotheka”, 9: 1995, s. 102, il. 48-53.
- 95 *Nagrobki dwa na marmurze/Postawione są przy murze [...]*. Zob.: A. Jarzębski, *op. cit.*, s. 101, wiersze 963-964.
- 96 S. Starowolski, *op. cit.*, s. 262 (tu skrócona i pełna błędów wersja inskrypcji); F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 126, przyp. 43; idem, *Wiadomość o kościele bernardynek...*, s. 175; F. M. Sobieszczański, *Kościół bernardynek*, w: idem, *Warszawa. Wybór pism...*, s. 150; Warszawa, AAW, sygn. 873/A.X.3.9, k. 19v-20, poz. 8; W. Czajewski, *op. cit.*, s. 77-78 (tu najbardziej szczegółowy opis pozostałości nagrobka w archikatedrze i obie wersje inskrypcji). Por. H. E. Wyczawski, *Warszawa (konwent klauzurowy)*, w: *Klasztor bernardyński w Polsce w jej granicach historycznych*, praca zbiorowa, red. H. E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 545.
- 97 Kraków, APPB, sygn. S-ber-2, s. 250-251.
- 98 KZSP, t. 6: *Województwo katowickie*, red. I. Rejduch-Samkowska i J. Samek, z. 7: *Powiat kłobucki*, oprac. T. Małkowska-Holcerowa i J. Mańkowska-Jurczakowa, Warszawa 1963, s. 6, il. 75; ostatnio na temat tego pomnika zob.: M. Wardzyński, *Marmury i wapienie południowoniderlandzkie...*, s. 331, il. 22.
- 99 Za udostępnienie fotografii tych detali i konsultację uprzejmie dziękuję dr. Hubertowi Kowalskiemu (IA UW, MUW).
- 100 Warszawa, AAW, sygn. 873/A.X.3.9, k. 28, poz. 40; S. Starowolski, *op. cit.*, s. 250; F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 152-153, przyp. 55; F. M. Sobieszczański, *Kościół św. Jana...*, s. 139; W. Czajewski, *op. cit.*, s. 83, ryc. nlb. na s. 84; Z. Kossakowska-Szanajca, *op. cit.*, s. 172-173, il. 10; M. Karpowicz, *Rzeźba około roku 1600...*, s. 62, 66, il. 2; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 68, il. 19; M. Karpowicz, *Malarstwo i rzeźba...*, s. 115, il. 76. Po 1818 r. pomnik Drewny przeniesiono na lewą stronę arkady chóru muzycznego. Zob.: *Marcin Zaleski (1796-1877)...*, s. 52, poz. kat. 10.
- 101 R. Kunkel, *Rzeźby z brązu na Mazowszu między Średniowieczem a Potopem*, „Mazowsze”, 10: 2002, nr 15, s. 88.
- 102 Charakterystyczną cechą omawianego wapienia jest podatność na miejscowe uszkodzenia powierzchni i wypryskiwanie skamieniałych szczątków organicznych w nieustabilizowanych warunkach klimatycznych. Identyfikację powierzchniowe zniszczenie wapienia *Dalje* można zaobserwować w istniejących zabytkach, m.in. płytach figuralnych we wspomnianym pomniku Oleśnickich na tyścu (1620) i parze nagrobków rodziny Stanisława Krasieńskiego w kościele parafialnym w Krasnem (1654-7). Odnosnie obu ostatnich zabytków zob.: KZSP, t. 10, z. 1, Warszawa 1977, s. XVI, 28, fig. 106.
- 103 Warszawa, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, nr inw. 15897.
- 104 W. Czajewski, *op. cit.*, s. 87 (tu błędna identyfikacja tablicy jako części większego, odkutego w czerwonym marmurze nagrobka); KZSP, Seria Nowa, t. 11, cz. 1, s. 203.
- 105 M. Baruch, *Baryczkowie: dzieje rodu patrycyuszowskiego Starej Warszawy*, Warszawa 1914, s. 60-62, il. 9.
- 106 W. Tatarkiewicz, *Czarny marmur w Krakowie*, „Prace Komisji Historii Sztuki PAU”, 10: 1953, s. 80-152; W. Pęczkowska, *Mała architektura z czarnego marmuru w chrzanowskim*, Chrzanów 1976; A. J. Miłobędzki, *Architektura XVII wieku w Polsce*, Warszawa 1980, s. 217-218; M. Karpowicz, *Artisti ticinesi...*, s. 131-134; J. Skrabski, „Czarny marmur” *dębnicki w Warszawie*, w: *Kultura artystyczna Warszawy XVII-XXI w.*, red. Z. Michalczyk, A. Pieńkos, M. Wardzyński, Warszawa 2010, s. 59-63; M. Wardzyński, *In Black, Rosy and Whitish... Dębnik near Cracow, the Commonwealth of Two Nations' Foremost 17th-century Colour-limestone Quarry Complex and Statuary-and-Stonemasonry Centre*, w: *Actes du XVIIIe Colloque International de Glyptographie à Sevilla, 17-21 juillet 2012*, ed. J.-L. Van Belle, Braine-le-Château 2013 (w druku).
- 107 M. Paulewicz, *Chęcińskie górnictwo kruszcowe (XIV do poł. XVII wieku)*, Kielce 1992, s. 27-31, 36-41, 45-50; M. Wardzyński, *The Quarries, the 'Marble'...*, s. 379-383.
- 108 L. Sippel, *Kopalnia marmuru w Paczółtowicach*, w: S. Polaczek, *Powiat chrzanowski w W. Ks. Krakowskim: monografia historyczno-geograficzna*, Kraków 1898, s. 40-41, 83-84, 227; D. Molenda, *Górnictwo kruszcowe na terenie złóż śląsko-krakowskich do połowy XVII wieku (= Studia do Dziejów Górnictwa i Hutnictwa, t. 8; Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, t. 15)*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963, s. 186-187, 189; Z. Wenzel-Homecka: *Kesinger (Keszinger, Kislinger, Clauskezingier) Klaus-Mikołaj (ok. 1370-1447)*, w: PSB, t. 12, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, s. 351; S. Pańków, *Kislina (Kislina, Kislina, Kizinger, Waltek, Walskiewicz) Jan (zm. 1534)*, w: PSB, t. 12, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 502; J. Kurtyka, *Latyfundium tęczyński: dobra i właścicieli (XIV-XVII wiek)*, Kraków 1999, s. 116-117, 122-124; S. Dymek, *Novus Mons, czyli Nowa Góra. Szkice historyczne*, Warszawa 2007, s. 6-11, 16-17, 73, 122.
- 109 J. Kurtyka, *op. cit.*, s. 155-157; B. J. Wanat, *Zakon karmelitów bosych w Polsce. Klasztor karmelitów i karmelitanek bosych 1605-1975*, Kraków 1979, s. 302.
- 110 D. Molenda, *Dzieje Olkusza do 1795 roku*, w: *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, red. F. Kyrk i R. Kołodziejczyk, Warszawa 1978, s. 268-269, 277-278. Por. S. Tomkowicz, *Przyczynki do historii kultury Krakowa...*, s. 125-126; M. Karpowicz, *Artisti ticinesi...*, s. 131.
- 111 Paczółtowie, Archiwum Parafialne [dalej: APAr.], *Metrica baptisatorum*, w: *Metrica baptisatorum*, APAr., *Metrica baptisatorum*, s. nlb. (wzmiankowany 6.6.1637-1661, zm. przed 23.2.1661); Paczółtowie, APAr., *Metrica Matrimonii Sancti Copulatorum parter Copulandorum pertinens ad Parochialem Ecclesiam Paczółtoviensem Tituli Beatissimae Ac Immaculatae V. Mariae Visitationis in Dioecesi Crac[oviensi]. sub Decanatu Novi Montis. Symma diligentia ab Alexandro Kurczowski Plebano ibidem et a Vicariis ab Anno 1617 scripta et notata*, 1617-1728, s. nlb. (odnotowany w 1644 r.). Por. Czerna, AKKKr, sygn. AKC 322, k. 23r (wzmiankowany w lutym 1653 r. jako piwowar).
- 112 Czerna, AKKKr, sygn. AKC 322, k. 3r-13r (notowany 22.9.1646-11.1665).
- 113 Paczółtowie, Archiwum Parafialne [dalej: APAr.], *Metrica baptisatorum*, s. nlb. (wzmiankowany 6.6.1637-1661, zm. przed 23.2.1661); Paczółtowie, APAr., *Metrica Matrimonii Sancti Copulatorum parter Copulandorum pertinens ad Parochialem Ecclesiam Paczółtoviensem Tituli Beatissimae Ac Immaculatae V. Mariae Visitationis in Dioecesi Crac[oviensi]. sub Decanatu Novi Montis. Symma diligentia ab Alexandro Kurczowski Plebano ibidem et a Vicariis ab Anno 1617 scripta et notata*, 1617-1728, s. nlb. (odnotowany w 1644 r.). Por. Czerna, AKKKr, sygn. AKC 322, k. 23r (wzmiankowany w lutym 1653 r. jako piwowar).

- 114 Innymi współpracownikami obu mistrzów byli: Krzysztof Kamiennik z Lanckorony (notowany w listopadzie 1631) i Feliks Piotrkowczyk *vel* Kamiennik z Krakowa (wzmiankowany 2 lipca 1632 r.). Zob.: Paczółtowiec, APAr., *Metrica baptisatorum...*, s. nlb.; Paczółtowiec, APAr., *Metrica Matrimonii...*, s. nlb. (notatki pod ww. datami).
- 115 Spadek/Spatek *vel* Lepiasz jest notowany w aktach parafii w Paczółtowicach od 31 grudnia 1627 r. do czerwca 1653 r. Zob.: Paczółtowiec, APAr., *Metrica Baptisatorum...*, 1622-1728, s. nlb. Por. też: Czerna, AKKKr, sygn. AKC 62, s. 16 (notatka pod datą roczną 1644); Czerna, AKKKr, sygn. AKC 322, k. 25r.
- 116 A. Łaptas: *Sedymentacja utworów węglanowych dewonu środkowego rejonu Dębника*, „Studia Geologica Polonica”, 74-75: 1983, s. 67-71, il. 1; M. Narkiewicz, G. Racki, *Stratygrafia dewonu antykliny Dębника*, „Kwartalnik Geologiczny”, 28: 1984, nr 3/4, s. 523-525, 530-531, il. 1; P. Niemcewicz, *Konserwacja wapienia dębnickiego*, Toruń 2005, s. 10, 15, il. 1; J. Rajchel, *op. cit.*, s. 28-30.
- 117 M. Weber, *Historia kamieniołomów dębnickich*, „Kamień i Wapno”, 3: 1948, nr 1, s. 37-39; P. Niemcewicz, *op. cit.*, s. 15.
- 118 M. Weber, *Historia kamieniołomów...*, s. 37-39; W. Tatar-kiewicz, *op. cit.*, s. 349-350; J. Rajchel, *op. cit.*, s. 30, il. 11-12.
- 119 M. Weber, *Historia kamieniołomów...*, s. 37-38; J. Rajchel, *op. cit.*, s. 30.
- 120 W. Tatar-kiewicz, *op. cit.*, s. 350, 394-395; A. Łaptas, *op. cit.*, s. 67-71, il. 2, 4-6, 11-13, tabl. I-X; M. Narkiewicz, G. Racki, *op. cit.*, s. 523-525, 530-531, il. 3-4, tabl. I-VI; J. Rajchel, *op. cit.*, s. 27-29; P. Niemcewicz, *op. cit.*, zwł. s. 7-15, 38-66.
- 121 W. Tatar-kiewicz, *op. cit.*, s. 350; P. Niemcewicz, *op. cit.*, s. 38-39, 43-52.
- 122 J. Rajchel, *op. cit.*, s. 27-28; P. Niemcewicz, *op. cit.*, s. 8-9, 11-12.
- 123 M. Wardzyński, *Organizacja pracy i praktyka warsztatowa w kamieniołomach dębnickich od 2. ćw. XVII do pocz. XVIII w. a „długie trwanie” form późnomanierystycznych i wczesnobarokowych*, w: *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 11: *Tradycja i innowacja w sztuce nowożytnej*, red. I. Rolska-Boruch, K. Gombin, Lublin 2012, s. 334-335.
- 124 Z najważniejszych prac zob.: P. Den Dooven, *Histoire de la marbrerie antique de Theux et des tombeaux de la famille de la Marck dans L'Eifel*, „Bulletin de la Société Ver-viétoise d'Archéologie et d'Histoire”, 53: 1966, s. 117-158; A. De Valkeneer, *op. cit.*, s. 75-97; J. J. M. Timmers, *Grafkunst*, w: idem, *De kunst van het Maasland*, d. 2: *De gotiek en de renaissance*, Assen 1980, s. 240-242, 246-249; E. Van Caster, R. Op De Beeck, *De Grafkunst in Belgisch Limburg. Vloerzerken en platen met persoonsvoorstellungen (13e tot 17e eeuw)*, Assen 1981, s. 14-20.
- 125 T. Kirnbauer, *Nassau Marble (Nassauer Marmor) or Lahn Marble (Lahnarmor) – a famous Devonian dimension stone from Germany*, w: *Denkmalgesteine. Festschrift für Wolf-Dieter Grimm*, hg. S. Siegesmund, R. Snethlage, Hannover 2008 (= *Schriftenreihe der Deutschen Gesellschaft für Geowissenschaften*, Bd. 59), s. 207.
- 126 W. Tatar-kiewicz, *op. cit.*, s. 350.
- 127 M. Karpowicz, *Z zagadnień wystroju Jasnej Góry*, „Studia Claramontana” [dalej: „SCM”], 6: 1985, s. 379-380; ostatnio M. Wardzyński, *Rzeźbiarze i kamieniarze na usługach polskiej prowincji zakonu paulinów w epoce nowożytnej*, „SCM”, 27: 2009, s. 576-578.
- 128 M. Wardzyński, *Import and Use of Belgian Marble and Limestone in Small Architecture and Stone Sculpture on Polish Territory from the Middle Ages to the Second Half of the Eighteenth Century*, w: *Actes du XVe Colloque International de Glyptographie de Cordue, 17-21 juillet 2006*, ed. J.-L. Van Belle, Braine-le-Château 2007, s. 382, 393.
- 129 Po 1818 r. pomnik umieszczono na ścianie wschodniej 2. filara południowego, natomiast przed 1841 r. Idżkowski zdecydował o jego przesunięciu na ścianę między 3. i 4. przęsłem nawy południowej. Zob.: Warszawa, kolekcja prywatna, Marcin Zaleski, *Wnętrze kościoła św. Jana w Warszawie od wielkiego ołtarza*, ol./pł., przed 1838. Zob.: Marcin Zaleski (1796-1877)..., s. 54, poz. kat. 15; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, il. 59. Por. Warszawa, AAW, sygn. 873/A.X.3.9, k. 21-21v, poz. 14; S. Starowski, *op. cit.*, s. 247; F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 131, przyp. 45; F. M. Sobieszczański, *Kościół św. Jana...*, s. 137; J. Bartoszewicz, *op. cit.*, s. 13; W. Czajewski, *op. cit.*, s. 85-86, ryc. nlb. na s. 86; Z. Kossakowska-Szanajca, *op. cit.*, s. 177, il. 14; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 70, il. 21; M. Karpowicz, *Malarsztwo i rzeźba...*, s. 117-118 (tu rozpoznanie kamienia jako wapienia dębnickiego i atrybucja Constantemu Tencalli i Sebastianowi Sali); idem, *Matteo Castello – architekt...*, s. 43-44.
- 130 W. Trojanowski, *op. cit.*, s. 34.
- 131 M. Karpowicz, *Matteo Castello – architekt...*, s. 44, il. 24, 26. Por. A. Betlej, *Przykłady oddziaływania wzorów Giovanniego Battisty Montany i Bernardino Radiego w sztuce polskiej XVII i XVIII w.*, w: *Barok i barokizacja. Materiały sesji oddziału krakowskiego SHS, Kraków 3-4 XII 2004*, red. K. Brzezina i J. Wolańska, Kraków 2007, s. 174-175, il. 32-35.
- 132 M. Karpowicz, *Artisti ticinesi...*, s. 155-192, il. 66-68, 138-140, 146-218, 226-228.
- 133 R. Szymdyki, *Artystyczno-dyplomatyczne kontakty...*, s. 212-241, szczególnie s. 228, 234, 235, 236, 240.
- 134 [...] *Capella a fundamentis sumptuose constructa marmorea opera transmarina exornata* [...]. Zob.: Kraków, Archiwum Prowincji Polskiej oo. Dominikanów [dalej: APPDKR], sygn. Kr 6, Materiały do historii kościoła i klasztoru oo. dominikanów w Krakowie, s. 405-406. Za zwrócenie uwagi na ten zapis dziękuję uprzejmie prof. dr. hab. Piotrowi Kraśnemu i dr. Michałowi Kurzejowi (IHS UJ).
- 135 M. Wardzyński, *Marmury i wapienie południowoniderlandzkie...*, s. 343-344.
- 136 Odnośnie osoby artysty z najnowszych prac zob.: M. Paknys, *Tencalla Jacopo (Jacobus)*, w: *Lietuvos dailininkų žodynas*, t. 1: *XVI-XVIII a.*, red. A. Palušytė, Vilnius 2005, s. 257-258; P. J. Jamski, *Kaplica świętego Kazimierza w Wilnie i jej twórcy*, „BHS”, 68: 2006, nr 1, s. 23-24, 27-31, Aneks.
- 137 Odnośnie wymienionych zabytków zob. ostatnio: M. Karpowicz, *Artyści włoscy w Wilnie w XVII wieku*, w: *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1995, s. 64-67, il. 20-21; idem, *Andrea i Antonio Castello: rzeźbiarze krakowscy XVII w.*, Warszawa 2002, s. nlb.; idem, *Matteo Castello: l'architetto...*, s. 155-159, il. 94, 95, 97.
- 138 P. J. Jamski, *op. cit.*, s. 28, 31.
- 139 M. Wardzyński, *Organizacja pracy i praktyka warsztatowa...*, s. 357-358, il. 19-20.
- 140 F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 65, 69-70; A. Idżkowski, *op. cit.*, pl. IX, il. 1; F. M. Sobieszczański, *Kościół św. Jana...*, s. 140; W. Trojanowski, *op. cit.*, s. 23-24; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 63; L. Dunin, *Wnętrze bazyliki archikatedralnej...*, s. 67-68; ostatnio M. Karpowicz, *Tomasz Poncino (ok. 1590-1659)...*, s. 57-58, il. 10 (tu atrybucja projektu Tommasowi Poncinowi). Precyzyjne datowanie podaje jedynie ks. Stanisław Niewiarowski. Zob.: idem, *Kościół*

archikatedralny ś-ego Jana w Warszawie skreślił..., Warszawa 1884, s. 16. Władysław Kwiatkowski, opisując nieistniejące dębniekie epitafium sekretarza królewskiego Stanisława Baryczki (zm. 1651), ufundowane przez jego bratanka, także Stanisława, zacytował tekst inskrypcji, mówiący o ufundowaniu przez tegoż ołtarzy w archikolegiacie. Można zatem przyjąć, iż inskrypcja ta odnosiła się także do samego portalu kaplicy Baryczkowskiej. Zob.: W. Kwiatkowski, *op. cit.*, s. 34.

141 M. Karpowicz, *Kilka obserwacji...*, s. 176, il. 9; M. Wardzyński, *Ołtarz główny...*, s. 73, przyp. 46, il. 6.

142 Ikonografia: obraz Marcina Zaleskiego pt. *Wnętrze kościoła św. Jana po przebudowie* (1841), publikowany w: A. Okońska, *Marcin Zaleski: malarz Warszawy*, Warszawa 1990, s. 19-20, il. na s. 21; A. Idźkowski, *op. cit.*, pl. IX, il. 1; Warszawa, IS PAN 0000024066, fot. H. Poddębski, 1933; Warszawa, IS PAN 0000024074, fot. H. Poddębski, 1925; Warszawa, IS PAN 000077436, fot. A. Karoli, k. XIX w.; W. Kwiatkowski, *op. cit.*, il. 4, 21 (widok od frontu).

143 Warszawa, AAW, sygn. 870/A.X.3.7, s. 138; F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 64 (tamże przekaz inskrypcji fundacyjnej z predelli nastawy); F. M. Sobieszczański, *Kościół św. Jana...*, s. 139; W. Czajewski, *op. cit.*, s. 146; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 58, 60, il. 16; M. Karpowicz, *Malarstwo i rzeźba...*, s. 118 (tu atrybucja Costantemu Tencalli i Sebastianowi Sali); idem, *Matteo Castello – architekt...*, s. 39, il. 40 (tu atrybucja projektu Matteowi Castellowi).

144 *Altare Salvatoris [...] constructum est ex marmore diversae qualitat. Patres altaris inferiors sunt de marmore nigro, binae, columnae ordinis jonici sunt de marmore brevia dicto, bases de marmore nigro cum nonnullis ornamentis de marmore albo*. Zob.: Warszawa, AAW, sygn. 870/A.X.3.7, s. 138.

145 M. Karpowicz, *Andrea i Antonio Castello...*, s. 3-4, 5-6, 12, fot. 2, 3, 5, 6, 8, 9, 38, 58, 59.

146 F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 64, 68-69; A. Idźkowski, *op. cit.*, pl. IX, il. 1, 2; F. M. Sobieszczański, *Kościół św. Jana...*, s. 139; W. Czajewski, *op. cit.*, s. 28, ryc. nlb.; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 58, 60, il. 16; M. Karpowicz, *Malarstwo i rzeźba...*, s. 118; idem, *Matteo Castello – architekt...*, s. 39, il. 40.

147 Z najważniejszych prac geologicznych zob.: J. Rychlicki, *O hipsometrycznym rozmieszczeniu gipsu na południowo-zachodniej krawędzi płyty podolskiej*, „Kosmos. Czasopismo Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika”, 38: 1913, s. 179-202; J. Nowak, *Dniestr a gipsy tortońskie*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Geologicznego”, 14: 1938, s. 155-179; W. Heflik, *Kamienie ozdobne Polski*, Warszawa 1989, s. 171-173; D. Peryt, T. M. Peryt, *Badenian (Middle Miocene) Ratyn limestone on Western Ukraine and Moldavia: microfacies, calcareous nannoplankton and isotop geochemistry*, „Bulletin of the Polish Academy of Science. Earth Sciences”, 42/2, 1994, s. 127-136; O. I. Petryczenko, G. M. Panow, T. M. Peryt, B. I. Srebrzdolski, A. W. Pobeżerski, W. M. Kowalewicz, *Zarys geologii miocénskich formacji ewaporatowych ukraińskiej części zapadliska przedkarpacciego*, „Przegląd Geologiczny”, 42: 1994, nr 9(497), s. 734-737; T. M. Peryt, A. W. Pobeżerski, M. Jasionowski, O. I. Petryczenko, D. Peryt, W. Ryka, *Facje gipsów badeńskich Ponidzia i Naddniestrza*, „Przegląd Geologiczny”, 42: 1994, nr 9(497), s. 771-776.

148 M. Gębarowicz, *Artyści – przedsiębiorcy epoki renesansu*, „BHS”, 21: 1969, nr 3, s. 257-258, 261-262, 272; *Hutte van Herman zw. Czapka*, w: SAP, t. 3, red. J. Maurin-Białostocka i J. Derwojed, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979, s. 138-139 (hasło nieautoryzowane).

149 W. Łoziński, *Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. Architektura i rzeźba*, Lwów 1901, s. 115; M. Gębarowicz, *op. cit.*,

s. 273-274; M. Heydel, *Horst Henryk*, w: SAP, t. 3..., s. 120-121; ostatnio J. Rajchel, *op. cit.*, s. 77, fot. 30.

150 M. Potocki, *Sprawozdanie z czynności konserwatorskich co do utrzymania i restauracji dawnych pomników w części wschodniej Galicji za czas od r. 1870-1874*, Lwów 1874, s. 17; M. Gębarowicz, *op. cit.*, s. 273-274.

151 Za identyfikację miejscowych złóż i wiele wnoszące konsultacje dziękuję dr. Tomaszowi Śliwie (AGH).

152 W. Łoziński, *op. cit.*, s. 94, 115, przyp. 7 na s. 94. Z najnowszych opracowań zob.: M. Heydel, *Berner Andrzej*, w: *Allgemeines Künstlerlexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, Bd. 8, München-Leipzig 1994, s. 379; eadem, *Pfister Johann*, w: SAP, t. 7, red. K. Mikocka-Rachubowa, Warszawa 2003, s. 80.

153 A. Lipińska, *op. cit.*, zwł. s. 12-20; A. Kriegseisen, *Alabaster jako materiał rzeźbiarski. Cechy materiałowe, polichromia, zniszczenia/Alabaster as a sculpture material – the properties of the material, polychromy, damage*, w: *Materia światła i ciała...*, s. 62-99.

154 M. Wardzyński, *Marmury i wapienie południowoniderlandzkie...*, s. 344; idem, *Między Italią i Niderlandami...*, s. 448, 450.

155 Z najnowszych badań zob.: K. Kuczman, *op. cit.*, s. 351-352; M. Karpowicz, *Artisti ticinesi...*, s. 174-192, il. 189-205, 211-214, 217-218, 226-228.

156 Na temat biografii i twórczości artysty zob.: M. Karpowicz, *Chronologia i geografia niderlandyzmu...*, s. 45, 47-48, il. 2-4; M. Wardzyński, *Artifices chencinenses...*, s. 161-168.

157 A. Idźkowski, *op. cit.*, il. VIII; L. Dunin, *Skarby spod gruzów...*, s. 18, il. nlb. na s. 19; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 76, il. 25; M. Karpowicz, *Malarstwo i rzeźba...*, s. 118. Po 1818 r. chrzcielnicę ustawiono pod ścianą między 2. i 3. przęsłem nawy południowej, by przed 1841 r. przenieść ją pod ścianę zachodnią nawy północnej. Zob.: Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. Mp 48, depozyt PTPN, Marcin Zaleski, *Wnętrze kościoła katedralnego św. Jana w Warszawie z nagrobkiem Stanisława Małachowskiego*, ol./pt., przed 1837. Zob.: *Marcin Zaleski (1796-1877)*..., s. 54, poz. kat. 14, Tabl. III.

158 W. Trojanowski, *op. cit.*, Warszawa 1923, s. 32.

159 A. Idźkowski, *op. cit.*, pl. VIII; W. Kwiatkowski, *op. cit.*, il. 7; M. Karpowicz, *Matteo Castello – architekt...*, s. 44-45, il. 38.

4.

LATA 30.-50. XVII W.

MARMUR KARARYJSKI

Przełom w imporcie i zastosowaniu *marmo bianco statuario di Carrara* w Rzeczypospolitej, ograniczony wprawdzie przed końcem lat 20. XVII w. wyłącznie do wąskiego kręgu dworu królewskiego, przyniosły dopiero przebadane niedawno wszechstronnie zakupy artystyczne Zygmunta III Wazy, dokonane w czerwcu i lipcu 1619 r. w południowych Niderlandach¹. Obok wielu ton eksportowanych marmurów i wapieni mozańskich, kupiec włoski Philippo Calderini nabył w Italii, prawdopodobnie za pośrednictwem spółki Willema van der Broecke w Livorno oraz przy pomocy ulokowanego w Maastricht i Amsterdamie przedsiębiorstwa wydobywczo-handlowego Pietera i Willema van Neurenbergów, a także znanego rzeźbiarza i architekta Hendricka de Keysera i amsterdamskiego kamieniarza Johana Philipsa, małą partię *marmo bianco statuario* oraz sławnego w całej Italii ciemnozielonego marmuru brekcyjnego *Verde alpi/alpina* z leżącej w księstwie Piemontu Valle d'Aosta². Wszystkie wymienione gatunki kamieni miały posłużyć do ozdobienia w trójbarwej – czarno-czerwono-białej – gamie materiałowo-kolorystycznej *op Nederlandse manier* reprezentacyjnych wnętrz Zamku Królewskiego w Warszawie (po 1619–32) i kaplicy św. Kazimierza przy katedrze w Wilnie (1624–31)³. Z bloków pochodzących z tej samej dostawy najprawdopodobniej ostatni z wymienionych odkuł jeszcze omówiony wcześniej biust portretowy w warszawskim epitafrum Asprilia Pacellego (zm. 1623 r.) oraz detale figuralne i ornamentalne wileńskich nagrobków Teresy z Chodkiewiczów Tyszkiewiczowej w cerkwi bazylikańskiej (1627–9) i Mikołaja Krzysztofa Sapiehy (ok. 1630–5) w kościele bernardynek⁴. *Marmo statuario* użyto też w kartuszu herbowym i detalach portalu głównego kościoła karmelitów bosych p.w. św. Teresy (po 1636 r.)⁵. Daleko posuniętą oszczędność w stosowaniu obu gatunków we wnętrzu kaplicy św. Kazimierza (najważniejszą partię dekoracji: kapitele i fryz odkuto z piaskowca gotlandzkiego *Burgsvik*, upodabniając go do marmuru kararyjskiego przez nałożenie białej gipsowej polichromii i złocień)⁶ i w pozostałych realizacjach można wytłumaczyć ograniczoną skalą tego zamówienia i redystrybucją bloków między prace prowadzone równolegle w obu stolicach⁷.

Brak odpowiednich źródeł nie pozwala dziś również określić, czy z tej samej, omówionej już dostawy z lat 1619–20 pochodziły kolejne białomarmurowe rzeźby, które powstały na zamówienie synów Zygmunta: Władysława IV i Jana II Kazimierza. W 1637 r. pierwszy z władców zamówił we Florencji *via Genua* i Gdańsk zespół płaskorzeźb do wyposażenia Villae Regiae, przygotowując tę rezydencję na ślub z Cecylią Renatą von Habsburg. Przed 1643 r. w tym samym miejscu znajdowały się opisane przez Adama Jarzębskiego liczne grupy rzeźbiarskie oraz dekorowane figuralnie marmurowe i odlewane w brązie fontanny, z których przynajmniej część stanowiły importy włoskie bądź wykute na miejscu w tej samej manierze prace nadwornych rzeźbiarzy⁸, między innymi specjalizujących się w pracy w takich materiałach późniejszych serwitörów: Giovanniego Battisty Falconiego⁹ i Antonia Markiezeego¹⁰. Wedle przedwojennej relacji Szymona Zajczyka, podtrzymanej przez Władysława Tomkiewicza, król nabył w tym okresie w Italii (być

może w Rzymie) pewną kolekcję rzeźb antycznych lub ich kopii, wykonanych naturalnie w tym samym szlachetnym kararyjskim materiale¹¹. Kolekcję taką mieścił też warszawski pałac Jerzego Ossolińskiego, kanclerza wielkiego koronnego, w którego reprezentacyjnej Sali Wielkiej na *piano nobile* znajdowała się, według opisu Jarzębskiego, galeria określonych jako starodawne białomarmurowych popiersi cesarzy rzymskich¹². W kręgu projektantów i rzeźbiarzy królewskich powstał w tym czasie w warszawskiej archikolegiacie jeszcze tylko jeden pomnik nagrobny – koniuszego nadwornego Wojciecha Baryczki (zm. 1643), sprawiony sumptem synów¹³.

Dwa spore kubiki *marmo bianco statuario* posłużyły w 1651 r. sprowadzonemu z Rzymu Giovanniemu Francescowi de Rossi zw. Vecchietta, uczniowi wybitnego Alessandra Algardi, do wykucia popiersi pary królewskiej: Jana II Kazimierza Wazy i Ludwiki Marii Gonzagi (il. 76-77)¹⁴. Trzeci blok, zakupiony zapewne również ze stołecznej królewskiej pracowni rzeźbiarskiej, Rossi wykorzystał w latach 1652-3 w kreacji *effigies* związanej z dworem Teodory Krystyny Sapieżyńskiej, żony podkanclerzego i marszałka nadwornego litewskiego Kazimierza Leona Sapiehy, w jej nagrobku w kościele św. Michała w Wilnie. Nagrobek został wprowadzie zaprojektowany przez nadwornego projektanta królewskiego Gianbattistę Gisleniego, ale w zakresie architektury i ornamentu powierzono go nieustalonemu gdańskiemu warsztatowi rzeźbiarskiemu, który z braku marmuru z Carrary skorzystał z dostępnego w mieście nad Motławą alabastru angielskiego¹⁵. Czwarty kubik rzeźbiarz spożytkował na biust portretowy biskupa krakowskiego Piotra Gembickiego, zaginiony już w XVIII w.¹⁶ Niemal wszystkie wymienione prace zostały zagrabione albo przepadły w czasie „potopu szwedzkiego”¹⁷.

PRACE SPROWADZONE Z CHĘCIN

Nieliczne zamówienia kierowane z nowej stolicy do kamieniarzy i rzeźbiarzy chęcińskich miały swoją kontynuację także po 1630 r. Jak ustalił ostatnio Karpowicz, z wileńskim i warszawskim *oeuvre* następcy Castella na stanowisku nadwornego architekta – jego siostrzeńca Costantego Tencalli – wiąże się zaprojektowany najprawdopodobniej w latach 30. XVII w. i odnotowany w wizycie biskupa Okęckiego jako wykonany *ex marmore Chęcimensi*, czyli z pochodzącego z Góry Zamkowej lub Bolechowic, portal kaplicy bocznej Najśw. Sakramentu (tzw. kaplicy Wodzińskiej) (il. 78)¹⁸. Powyższa identyfikacja „marmuru” stoi jednak w sprzeczności z późniejszymi przekazami i samym zabytkiem, który – mimo zniszczenia w pięćdziesięciu procentach w 1944/1945 r. – został zrekonstruowany ok. 1960 r. w błędnie dobranym materiale: wapieniu z Dębnika¹⁹.

Linearność jego form i skomplikowany schodkowy wykrój uszakowatego zamknięcia, powtarzający rzymskie koncepty Bernardina Radiego²⁰, stanowią autocytat z obramień nisz we wnętrzu kaplicy św. Kazimierza (1624-31) i bocznych przęseł fasady kościoła karmelitów

bosych św. Teresy (1635–50). Zdjęcie oryginalnego portalu sprzed 1899 r.²¹ pozwala ponadto stwierdzić, iż do wykonania potrójnych guzków, pałek oraz ząbków dekorujących doryckie nadstawki w narożach kamieniarze mogli posłużyć się alabastrem lub, co równie prawdopodobne, żyłową *Różanką Żelejowską*. Wtórnymi elementami tych odrzwi, dołączonymi zapewne zgodnie z projektem Idźkowskiego (1836–41), były wieńczące je elementy rzeźbiarskie: brązowy lub blaszany kartusz w kluczu, ujęty obramieniem chrząstkowo-małowinowym i monogramami: *IHS*, *MARIA* i *SJ* pod królewską koroną²², oraz cała nadstawa ponad gzymsem koronującym, z późniejszymi figurami św. św. Piotra i Pawła oraz uskrzydloną główką anielską z przyciętymi fragmentami festonów. Ta ostatnia, odkuta z alabastru, przetrwała kataklizm świątyni w powstaniu warszawskim i jest obecnie wmurowana w ścianę klatki schodowej przy zakrystii (**il. 79**)²³.

Drugim równie ważnym przypadkiem zastosowania „marmuru” bolechowickiego było (zniszczone później w powstaniu warszawskim) epitafium szatnego-dworzanina króla Władysława IV Wazy, Mateusza Bolińskiego (zm. 1631), wystawione w 1639 r. przez wdowę, Barbarę z Fuggerów (Fukierów) (**il. 80-81**), którego ocalone do dzisiaj przedstawienie w półfigurze (często mylnie identyfikowane jako przedstawiające zmarłego w 1634 r. Zygmunta Kazanowskiego) odkuto w niezwykle rzadko wykorzystywanej w rzeźbie figuralnej biało-kremowej, różowo użylonej odmianie *Różanki Żelejowskiej*, utworzonej ze szpatu kalcytowego²⁴. Model struktury architektonicznej tego pomnika i samej figury doczekały się jeszcze w latach 30. XVII w. co najmniej trzech kopii, sporządzonych – już jednak przez mniej utalentowanych kamieniarzy z Chęcín – z tych samych gatunków „marmurów” chęcińskich: w samej archikolegiacie warszawskiej (epitafium burmistrza Starej Warszawy Pawła Zembrzuskiego zw. Klucznikiem, zm. 1633, z fundacji żony Christiny Freitag, przed zniszczeniem w 1944 r. na filarze między 3. i 4. przęsłem nawy południowej) (**il. 82**)²⁵, dla kanoników w kolegiatach w Pułtusku i Kielcach (z portretem malowanym olejno na blasze) (**il. 83**)²⁶, a także pojedynczej trawestacji autorstwa nieustalonego rzeźbiarza z Dębnika, przeznaczonej do kolegiaty w Łowiczu²⁷.

Najpóźniejszym zidentyfikowanym elementem zdobniczym odkutym w tym samym gatunku wapienia chęcińskiego jest niezwykle okazały pięciopłowy kartusz herbowy królewicza-biskupa Karola Ferdynanda Wazy, umieszczony najprawdopodobniej w 1647 r. na szczycie zachodnim domku klauzurowego w eremie kamedulskim na Bielanach (**il. 84**)²⁸. Kształty skromnego, acz wykwintnego, obramienia wolutowego tarczy powtarzają bez większych zmian obrys analogicznego kartusza, upamiętniającego prestiżową fundację starszego brata królewskiego – kardynała Jana Alberta Wazy, biskupa krakowskiego – w kolegiacie kieleckiej (1635), w portalu zachodnim (**il. 85**)²⁹. Wspólnota materiału i wzornictwa wskazuje jednoznacznie na środowisko chęcińskie, gdzie podobne formy występują w tym czasie w dziełach kamieniarskich wiązanych z mistrzem Januszem Oleksym³⁰.

IMPORTY GDAŃSKIE

Po 1634 r. Adam i Stanisław Kazanowscy upamiętnili okazałym nagrobkiem we wspomnianym kościele bernardynek w Warszawie swojego ojca Zygmunta, podkomorzego nadwornego koronnego oraz nauczyciela i zaufanego króla Władysława IV³¹. Zadanie to powierzono utalentowanemu, nieustalonemu rzeźbiarzowi z Gdańska (**il. 86**). Opis Wiktora Czajewskiego oraz skromna ikonografia pomnika, ograniczona do trzech fotografii ze zbiorów IS PAN i Archiwum Państwowego m.st. Warszawy³², pozwalają przypuszczać, iż w elementach jego struktury użyto – poza tradycyjnymi odmianami marmurów i wapieni południowoniderlandzkich i olandzkich – także cennego i niezwykle rzadko spotykanego w Europie Środkowej gatunku marmuru z północnej Italii, prawdopodobnie *Verde alpi/alpina* z miejscowości Champ de Praz z podalpejskiej Aosty, eksportowanego do państw Europy Zachodniej i Północnej *via* Genua (**il. 87**). Prymat rzeźby figuralnej nad surową architekturą (**il. 88**) wskazuje na stylistykę stosunkowo bliską współczesnym kreacjom innego wybitnego rzeźbiarza wykształconego nad Motławą, anonimowego *Mistrza Nagrobka Biskupa Adama Nowodworskiego*, czynnego na Mazowszu w Pęcicach pod Warszawą (**il. 89**) i katedrze płockiej³³. Co więcej, charakterystyczna kompozycja wypukłorzeźby w polu głównym doczekała się po 1650 r. trawestacji w kilku realizacjach innego warsztatu gdańskiego, który wysyłał dzieła do kościoła opackiego cystersów w Oliwie³⁴, a także do Bydgoszczy i Poznania (**il. 90**)³⁵, jednakowoż w żadnym z nich nie osiągnęła już ona zbliżonego poziomu finezji dłuta.

Jednym z najwybitniejszych przykładów rzeźby gdańskiej doby późnego manieryzmu jest datowany dotąd na ok. 1630 r., ufundowany ze środków kapituły archikolegiackiej boczny ołtarz Najśw. Sakramentu w kaplicy pod tym samym wezwaniem (Wodzińskiej) (**il. 91**), którego obecny kształt, będący efektem częściowej i nieprofesjonalnej rekonstrukcji Józefa Trenarowskiego z około roku 1960³⁶, jest tylko namiastką pierwotnej kreacji rzeźbiarskiej. Jego struktura, ogólnie wzorowana zapewne na rytowanym projekcie włoskiej proveniencji, została jednak zinterpretowana przez wykonawcę, co podniósł już Karpowicz, w duchu manieryzmu niderlandzkiego i północnoniemieckiego³⁷ i odkuta z takichże materiałów: marmuru *Noir Belge* i alabastru angielskiego. Północnoeuropejska, ściślej: gdańska, proveniencja artysty zaważyła też na unikatowej redakcji kapiteli jońskich, wzorowanych na wcześniejszych o trzydzieści lat głowicach podpór autorstwa Abrahama van den Blocka i anonimowego *Mistrza Nagrobka Biskupa Adama Nowodworskiego* oraz na mistrzowskim zredagowaniu uszaków w ornamencie chrząstkowo-małowinowym, z aplikowanymi uskrzydłonymi główkami anielskimi. Klasyczny wyraz estetyczny wypukłorzeźby *Chrystus u słupa*, ściśle powtarzającej układ ze znanej ryciny Aegidiusa II Sadelera z 1607 r.³⁸, dłuta wybitnego, ale wciąż anonimowego rzeźbiarza wykształconego we Flandrii, podkreśla jeszcze biel użytego marmuru kararyjskiego, który w tym okresie w Gdańsku był rzadkością (**il. 92**). Detale architektoniczne, przede wszystkim rzeczony kapitele, i ornamentalne nastawy znajdują najbliższe analogie z dwoma bardzo zbliżonymi formalnie marmurowo-alabastrowymi

epitafiami ks. kanoników: Piotra Odorowskiego (zm. 1651) i Aleksandra Głębockiego (zm. 1660), sprowadzonymi z Gdańska do archikatedry gnieźnieńskiej (**il. 93**)³⁹. Poza tym znakomity ołtarz warszawski można uznać za dzieło wyjątkowe w całej kamieniarsce 1. połowy lat 50. XVII w. na terenie Rzeczypospolitej.

Jeszcze jednym, zupełnie dotąd zapomnianym zabytkiem warszawskim, wykonanym najprawdopodobniej w Gdańsku z marmuru koralowcowego *Rouge griotte/Vieux Rance*, jest owalna chrzcielnica lub kropielnica (?) na tralkowej podstawie, przechowywana obecnie w zakrystii kościoła poberegardyńskiego św. Anny (**il. 94**). Podobne sprzęty kościelne są na terenie dawnej Rzeczypospolitej niezwykle rzadkie, o czym świadczą obecność tylko jednej znanej mi analogii – identycznej chrzcielnicy w dawnym luterańskim (obecnie katolickim) kościele parafialnym w Pruszczu Gdańskim⁴⁰.

ZAMÓWIENIA Z KRAKOWA I DĘBNIKA

Na podstawie rozpoznanego materiału zabytkowego można podejrzewać, że okresem niezwykłego zintensyfikowania zamówień na nagrobki i epitafia dębnickie i krakowskie były w Warszawie dopiero lata 40. XVII w. Z „czarnego marmuru” z Dębника korzystał obficie sam Costante Tencalla, m.in. projektując odkute z niego portale boczne Domku Loretańskiego na Pradze (1640-2), o najprostszych formach uszakowanych z odcinkowymi naczółkami (**il. 95**)⁴¹. Zamówienia na „marmur” dębnicki docierały bezpośrednio z Warszawy – świadczą o tym adnotacje w księdze rachunkowej konwentu czarneńskiego⁴².

Z projektem Tencalli oraz Agostina Locciego starszego należy związać szerokie wykorzystanie wapienia dębnickiego w cokole, piedestale, belkowaniu i podstawie figury kolumny Zygmunta III Wazy, ustawionej przed Bramą Krakowską między jesienią 1643 a listopadem 1644 r. Uszkodzone lub nadwątlone erozją elementy wymieniano sukcesywnie na nowe w trakcie remontów w 1743 r. (kamieniarz królewski Franciszek Dąbrowski i mistrz Jan Stachowski z Dębника) i w latach 1808-10 (Giuseppe Boretti). Ostatnie usunięto w 1886-7 r.⁴³ Baczna obserwacja zastosowanego w pomniku Zygmunto wskazywał na zestawienia materiałowego: „czarnego” wapienia z Dębника, czerwonego zlepieńca *Zygmuntówka* i złożonego ogniowo spiżu przywodzi na myśl rozwiązania przyjęte wcześniej w Krakowie przez Giovanniego Battistę Trevana starszego lub Mattea Castella w baldachimie nad ołtarzem relikwiarzowym św. Stanisława w katedrze na Wawelu (1626-9)⁴⁴ oraz przez braci Castellich w ich wymienionych dziełach z przełomu lat 20. i 30. XVII w. w Krakowie i Alba Julia oraz w warszawskim ołtarzu Chwałoszów w archikolegiacie (1630). W podobnej trójbarwnej tonacji, inspirowanej ogólnie gamą materiałową *op Nederlandse manier*, było utrzymane znakomite wnętrze Pokoju Marmurowego na Zamku Królewskim w Warszawie (1640-3, proj. Giovanni Battista Gisleni)⁴⁵.

PROJEKTY MISTRZÓW KRAKOWSKICH

Zniszczoną całkowicie w 1944 i 1945 r. serię znakomitych epitafiów w archikolegiacie otworzył pomnik dedykowany długoletniemu rajcy staromiejskiemu Janowi Horlemesowi (zm. 1641), ufundowany przez żonę Barbarę Giżankę z synami (**il. 96**). Na podstawie analizy obrazu Marcina Zaleskiego⁴⁶ można przyjąć, iż przed 1836 r. obiekt mógł znajdować się na ścianie czołowej dawnego chóru muzycznego, bliżej nawy południowej. Po 1841 r. Idźkowski polecił przenieść go na północną ścianę filaru północnego chóru, ponad epitafium ks. Gizy. Na podstawie kadru z przedwojennej fotografii Zdzisława Marcinkowskiego⁴⁷ można przyjąć, iż kompozycja tego skromnego, acz eleganckiego dzieła wywodzi się z zapoczątkowanej około roku 1640 serii kilku wyróżniających się niezwykle plastycznym, wręcz mięsistym potraktowaniem wolut i obramień kartuszy epitafiów dębnickich z kręgu Sebastiana Sali. Z Dębника i Krakowa trafiły one w 1. połowie lat 40. XVII w. do katedry na Wawelu, kościołów: franciszkańskiego i karmelitów trzewickowych na pobliskim Piasku, Bydgoszczy, Tarczyna oraz Łęczycy (**il. 97**)⁴⁸. Zabytek warszawski odróżnia jednak od pozostałych dzieł odmienna, bardziej zoomorficzna redakcja ornamentu tworzącego oba kartusze, który zdaje się zwisać pod własnym ciężarem⁴⁹.

Zbliżony schemat kompozycyjny wykorzystano przy projektowaniu nieco większego pomnika, dedykowanego zmarłemu rok później kan. Wojciechowi Czaplicy, umieszczonego po 1841 r. na ścianie północnej sąsiedniego filara chórowego (**il. 98**)⁵⁰. Stanowi on modyfikację wcześniej omówionego typu, zaś bliskimi analogiami są pomniki odkute w tym samym ośrodku dla Zofii Herburzówny (zm. 1630), w krużganku klasztoru dominikańskiego w Krakowie, i kan. Pawła Rzeczyckiego (zm. 1633), w kolegiacie w Klimontowie⁵¹. Najbliższe wydaje się być epitafium archidiakona i oficjała sandomierskiego Sebastiana Kokwińskiego w prezbiterium kolegiaty w Sandomierzu, ufundowane przez niego za życia, w 1650 r. (**il. 99**)⁵². Data taka może pośrednio wskazywać na powstanie dzieła warszawskiego.

Pionierski charakter ma wykonane z wapienia dębnickiego i białego marmuru kararyjskiego niewielkie epitafium wystawione za życia przez wspomnianego Wojciecha Baryczkę (zm. 1643), koniuszego koronnego i sekretarza królewskiego oraz tenutariusza ujazdowskiego, w kaplicy Krzyża Świętego (Pana Jezusa) (**il. 100**)⁵³. Jego obecna forma odbiega nieco od pierwotnej – przed rokiem 1922 w górnym zamknięciu portretu wymieniono uskrzydloną główkę anielską i usunięto kartusz z gmerkiem Baryczki, przeniesiony następnie na zachodnią ścianę nawy północnej⁵⁴. Po 1945 r. z nieznanых przyczyn zlikwidowano cały odcinkowy naczółek oraz wymieniono dolną część struktury, zastępując oryginalne detale z wapienia dębnickiego nowymi, stylizowanymi – te odkuto z marmuru kararyjskiego. Stan ten próbowano przywrócić w 2012 r., ale błędna decyzja o umieszczeniu w zwieńczeniu samego kartusza – bez ujmujących go odcinków gzymsu – sprawiła, że obecny układ jest sztuczny i daleki od estetyki nowożytnej, co więcej,

odbiega od przyjętej powszechnie praktyki restauratorskiej⁵⁵. Projekt pomnika na pierwszy rzut oka kojarzy się z późniejszymi zaledwie o kilka lat barokowymi, „berniniowskimi” projektami Giovanniego Battisty Gisleniego (głównie ze zniszczonym w 1944 r. nagrobkiem Remigiusza de Otok Zaleskiego, 1648), ma jednak tyle samo wspólnego z powszechną w Europie Zachodniej i Środkowej recepcją późnomanierystycznych rzymskich wzorników Bernardina Radiego i Gianbattisty Montany, wydanych ponadto w 1642 r. w Amsterdamie przez Crispijna de Passe’a w zbiorze rycin pod wspólnym tytułem *Officina Arcularia*⁵⁶. Stąd skopiowano nie tylko sam typ aediculi, a przede wszystkim specyficzny typ jońskiego kapitelu z podwieszoną między ślimacznicami draperią (w redakcji odmiennej od tej wykorzystywanej wcześniej w Krakowie przez braci Castellich i Bartholomea Stopana)⁵⁷ oraz kształt tablicy inskrypcyjnej, zredagowanej jako podwieszona draperia o ząbkowanym brzegu, a także konsolek ozdobionych mięsistymi liśćmi akantu. Z tych samych wzorów od lat 40. do 60. XVII w. korzystali zresztą przedstawiciele dwóch pokoleń projektantów i rzeźbiarzy flamandzkich i północnoniemieckich w Gdańsku, na czele z Hansem Gasparem i Hansem Michaeliem Gockhellerami⁵⁸.

Innym, zinterpretowanym już szeroko dziełem projektu Gisleniego wykonanym przez kamieniarzy dębnickich była monumentalna serliana-portal, zamykająca nawę główną od zachodu (ok. 1630–40), udekorowana do 1944 r. snycerskimi figurami św. św. Pawła i Teresy z Avila, po rekonstrukcji w 1956 r. zastąpionymi przez współczesne marmurowe (wapień *Morawica*) postaci św. św. Wojciecha i Stanisława, autorstwa Machowskiego⁵⁹. W jej strukturze na baczniejszą uwagę zasługuje ocalony ze zniszczeń umieszczony w kluczu kartusz z herbem dynastii Wazów, odkuty z bryły wzorzystego białawo-różowo-wiśniowego kalcytu *Różanki Zelejowskiej* lub *Paczółtowickiej* (**il. 101**).

Równie eleganckie, wczesnobarokowe formy, inspirowane twórczością Sali, uzyskało bardzo okazałe epitafium Mikołaja Erlera, prepozyta kieleckiego, kanonika warszawskiego i sandomierskiego, wystawione z jego własnej fundacji w 1645 r. (**il. 102**)⁶⁰. Po 1818 r. zawieszono je na ścianie północnej trzeciego filara południowego, natomiast po 1841 r. trafiło ono na ścianę zachodnią tej nawy⁶¹. Epitafium naśladuje reprezentacyjny pomnik Zofii z Kiellarów Kanafolskiej (zm. 1640) w farze w Krośnie, odznaczający się jednak szeregiem detali mistrzowsko wyciętych w alabastrze ruskim (**il. 103**)⁶². Formy detali tej zamkniętej przerwanym naczółkiem odcinkowym nadwieszanej aediculi: górnego listowo-wolutowego obramienia portretu oraz dolnego zamknięcia z kartuszem herbowym zdradzają projektanta pomników Horlemesa i Czaplica – Salę, natomiast zastosowanie w dekoracji kapiteli jońskich podwieszanych chust skłania do przyjęcia zaproponowanej przez Karpowicza zbiorczej atrybucji identycznych prac dębnickiemu warsztatowi Bartholomea Stopana w Czernej, Krakowie, Sandomierzu i na Jasnej Górze, wszystkich datowanych na lata 40. XVII w.⁶³

Po 1648 r. powstało mocno rozbudowane i bogato zdobione architektoniczne epitafium rajcostwa warszawskiego: Veroniki z Petardinich (zm. 1633) i Giacomina (zm. 1648) Gianottich,

do 1944 r. zawieszane na ścianie wschodniej kaplicy Najśw. Sakramentu **(il. 104)**⁶⁴. Głowice jońskich kolumn, już zniszczone na fotografiach z końca XIX w., były pierwotnie dekorowane aplikowanymi alabastrowymi chustami, rozpiętymi między ślimacznicami. Obecność takich detali porządku jońskiego wskazuje na zastosowanie tutaj redakcji tego porządku preferowanej przez Gianbattistę Gisleniego. Podobnie rzecz ma się z okalającymi portrety i herby zmarłych powyginanymi fantazyjnie wolutowymi kartuszami z pasami cekinów i wkomponowanymi w ich górne i dolne zamknięcia ornamentalnymi maskami-maszkaronami, które podobnie jak ww. głowice znajdują wiele analogii w rysunkowej spuściźnie tego architekta⁶⁵. Koncept nadwornego projektanta króla Jana Kazimierza Wazy uzyskał w tym przypadku godnego wykonawcę, który wzorem obu braci Castelletti i Sali najważniejsze detale ornamentalne – uskrzydloną główkę anielską oraz podwieszane na festonach girlandy owocowo-kwiatowe – odkuł w półprzezroczystym miodowo-żółtym alabastrze z Wasiuczyna.

Przełomowy dla rozwoju stylu barokowego w małej architekturze Rzeczypospolitej nagrobek Remigiusza z Otoka Zaleskiego (zm. 1645), kasztelana łęczyckiego i referendarza koronnego, został wzniesiony staraniem brata zmarłego, Aleksandra, również referendarza, w 1648 r. **(il. 105)**⁶⁶. Jego wykonanie Gisleni powierzył także kamieniarzom dębnickim, którzy jednak nie potrafili odpowiednio zinterpretować w trudnym w obróbce kamieniarskiej materiale (szczególnie dotyczy to dolnokarbońskiego wapienia brekcyjno-żyłowego *Różanki Paczółtowickiej*) przestrzennej struktury i skomplikowanego detalu ornamentalnego, spłycając go i w kilku miejscach zastępując elementami własnej inwencji. Przez to sama realizacja nie sięgnęła klasy wybitnego projektu.

W dotychczasowych badaniach zabrakło należytej informacji o pozostałych gatunkach „marmurów”, jakie wydobywano w pobliżu Dębника i Krakowa w celu wzbogacenia lokalnie preferowanej kolorystycznej gamy materiałowej. Na szczególne podkreślenie w takim zestawieniu zasługuje tzw. *Różanka Paczółtowicka*⁶⁷. Jej trzy historyczne łomy są zlokalizowane na obszarze wsi, której przysiółkiem był osławiony Dębnik – Paczółtowic (tzw. Banduły i Pod Grzybki) – oraz w bezpośrednim sąsiedztwie eremu karmelickiego w Dolinie Eliaszkówki, na wschodnim brzegu potoku (zw. Przy Pralni)⁶⁸. Stopień natężenia barwy materiału zależy od procentowego udziału związków hematytu z lokalnymi przebarwieniami samego szpatu kalcytowego, przy czym w tej odmianie skały w jej strukturze przeważają formy pasmowe lub wstęgowe – brak jest wyraźnych brekcji lub najbardziej dekoracyjnych układów kokardowych, będących następstwem wtórnego wymieszania szutru kalcytowego i ponownego zalania go przez węglan wapnia **(il. 106)**. Ta generalna cecha pozwala łatwo odróżniać *Róż Paczółtowicki* od pochodzącej z tego samego wieku geologicznego i wydobywanej w tym samym okresie w trzech łomach na grani Góry Zelejowej pod Chęcunami *Różanki Zelejowskiej*. W obu ośrodkach omawiane gatunki wapieni spełniały taką samą rolę – materiału we wstawkach inkrustacyjnych struktur⁶⁹.

Wbrew wcześniejszym sądom, *Róż Paczółtowicki* – pomimo swej bardzo ograniczonej błochności i niejednolitej struktury geologicznej – był materiałem kamieniarskim nadającym się do bardziej skomplikowanej obróbki, nie wyłączając rzeźby figuralnej. Najciekawszym, a przy tym unikatowym przykładem jego zastosowania w tej ostatniej roli pozostaje nagrobek biskupa poznańskiego Andrzeja Opalińskiego (zm. 1623) w wielkopolskim Radlinie, z 1686 r.⁷⁰, gdzie znany dębnicki kamieniarz i dzierżawca łomów, Jakub Bielawski *vel* Bilowski, inspirując się wyraźnie wcześniejszymi o ponad półwiecze krakowskimi nagrobkami braci Castelletti⁷¹, wyrzeźbił wszystkie statuy w tym właśnie arcytrudnym materiale, dając popis najwyższych nie tyle rzeźbiarskich, co kamieniarskich umiejętności (**il. 107**). Z przedstawicielami rodziny Bielawskich: przybyłym z Podola krakowskim snycerzem i „kamiennikiem” cechowym Marcinem (notowany w Krakowie i Dębniku odpowiednio od 1654 i 1658, zm. po 5 VI 1689)⁷², jego synem Jakubem (ur. ok. 1660, zm. 1715)⁷³ i wnukiem Stanisławem (zm. 28 XII 1721)⁷⁴ wypada związać – potwierdzone w części dzięki źródłom jako ich własne – serie *quasi*-jońskich i kompozytowych kapiteli w grupie najlepszych dzieł dębnickich z okresu od lat 70. XVII do 10. XVIII w.⁷⁵

Ostatnim z serii wczesnobarokowych dębnickich pomników epitafijnych w archikolegiacie było epitafium Marcina Świerzyńskiego, wiceinstygatora Wielkiego Księstwa Litewskiego i sekretarza królewskiego, które po jego śmierci w 1650 r. wystawili: wdowa Izabela z Arnotów, synowie i uczniowie (**il. 108**)⁷⁶. O wyrazie artystycznym tego prostego pod względem kompozycji dzieła decydują wysmakowane detale i ornamenty, wśród których na uwagę zasługują finezyjnie wycięte, utworzone z ornamentu chrząstkowo-małowinowego maski, plastyczne wazy płomieniste i mięsiste labry, wijące się wokół tarczy herbowej. Wysoka klasa detalu rzeźbiarskiego oraz niespotykany dotąd w produkcji warsztatów dębnickich północnoeuropejski, późnomanierystyczny ornament zdają się wskazywać na zaangażowanie tutaj utalentowanego rzeźbiarza krakowskiego pochodzącego z Kopenhagi – Martina Christiana Petersona (notowany od 1648, zm. po 1665), który po śmierci Sali (podczas zarazy w 1652 r.) stał się głównym odbiorcą wapienia dębnickiego w Krakowie⁷⁷.

DZIEŁA KAMIENIARZY DĘBNICKICH

Przynajmniej jedno dzieło w archikolegiacie można powiązać z działalnością projektową ówczesnych kierowników kamieniołomów dębnickich – Bartholomea Stopana i Szymona Spatka *vel* Lepiasza⁷⁸. Najważniejszym był ołtarz boczny Przemienienia Pańskiego, usytuowany od 1818-20 r. w 2. przęśle nawy południowej (**il. 109-110**)⁷⁹. Powtarza on w uproszczeniu typ aediculi kolumnowej w porządku korynckim, nakrytej otwartym naczółkiem trójkątnym, spopularyzowany dzięki rycinie z przedstawieniem antycznego portalu z amfiteatru w okolicach Frondi i Terraciny z III księgi traktatu architektonicznego Sebastiana Serlia⁸⁰, a wykorzystany wcześniej, z zastosowaniem porządku korynckiego, przez Abrahama van den Blocka i Wilhelma Richtera

w nagrobku prymasa Henryka Firleja w kolegiacie w Łowiczu (1626–9) **(il. 111)**⁸¹. Użycie w kolumnach nastawy charakterystycznych kapiteli jońskich o zredukowanych formach i podwieszanej między wolutami draperii, których skomplikowaną genezę omówił ostatnio Karpowicz⁸², wiąże ołtarz warszawski ze stworzonymi przez Stopana i Spadka w 1640 r. ołtarzem głównym i portalem zachodnim świątyni *desertum* karmelitów bosych w Czernej **(il. 112)**⁸³. Inne dzieła, wiernie powtarzające formy ołtarza i portalu karmelickiego, obaj marmurnicy dębniacy wyekspediowali w ciągu lat 40. XVII w. jeszcze m.in. do Krakowa, w tym do katedry na Wawelu, Bochni, na Jasną Górę, do kolegiaty w Sandomierzu oraz do świątyni jezuickiej w Lublinie⁸⁴ oraz powtórnie do Warszawy, skąd zamówienie na własne epitafium złożył w 1645 r. ks. Mikołaj Erler⁸⁵.

Nową serię importów z Dębника i Krakowa rozpoczyna epitafium ks. Jana Aleksandra Alancego (zm. 1648), prepozyta warszawskiego i wychowawcy dzieci królewskich, po 1841 r. umieszczone na ścianie nawy północnej po lewej stronie portalu kaplicy św. Stanisława **(il. 113)**⁸⁶. Formą naśladuje ono, w niewielkim powiększeniu, wcześniejszy o ćwierćwiecze znakomity pomnik Pacellego, ale poza uszakowatym obramieniem struktury diametralnej zmianie uległy wszystkie detale ornamentalne. Miejsce obowiązujących wcześniej eleganckich form typowych dla lombardzko-rzymskiego *il transizione*, preferowanego przez wywodzących się z Ticino projektantów nadwornych: Trevana starszego, Castella czy Tencallę, zajęły motywy chrząstkowo-małowinowe, zredegowane dość grubo, acz mięsiste w wapieniu dębnickim. Taka generalna zmiana we wzornictwie ornamentyki była następstwem wymiany pokoleniowej w ośrodku dębnickim. Stopana i Spadka *ve*/Lepiasza zastąpił na stanowisku kierownika dzierżawionych łomów karmelickich Polak Adam Gabryś/Gabrysiowicz *ve*/Negowicz (notowany od grudnia 1649, zm. 15 marca 1681)⁸⁷, natomiast w Krakowie na ten właśnie czas przypadł udany debiut Duńczyka Martina Christiana Petersona. Z jego projektem i dłutem należałoby związać oba utrzymane w północnoeuropejskiej stylistyce późnomanierystyczne kartusze oraz całe elegancko i głęboko wycięte dolne zamknięcie z charakterystycznymi, podwieszonymi, ostro załamanymi festonami⁸⁸.

Ci sami twórcy są najprawdopodobniej odpowiedzialni za wykonanie epitafium Stanisława Baryczki starszego (zm. 1651), sekretarza królewskiego i burmistrza Starej Warszawy **(il. 114)**, które po likwidacji w 1818 r. dawnej kaplicy Baryczkowskiej zostało poważnie uszkodzone i – po redukcji pary flankujących je spływów wolutowych oraz całego odcinkowego naczółka zwieńczenia – przeniesione na ścianę nawy północnej między ołtarze Trójcy Świętej i Trzech Króli. Przetrwało tam aż do 1944 r. jako linearna uszakowata tablica z rzeźbiarsko dekorowanymi dolnym zamknięciem i wolutowym obramieniem owalnego portretu zmarłego⁸⁹. Wydaje się, że inspiracji dla pierwotnej kompozycji pomnika mógł dostarczyć jeden z projektów Gisleniego umieszczony w tzw. *Szkicowniku Drezdeńskim*⁹⁰. Piszący te słowa zidentyfikował niedawno w lapidarium przy Muzeum Ziemi PAN w Warszawie dwa silnie uszkodzone fragmenty owego dolnego zamknięcia, w którym między wolutami mieści się kartusz z rozbudowanym herbem

Baryczków i charakterystycznym maszkaronem chrząstkowo-małowinowym. Porównanie zdjęć archiwalnych epitafiów Stanisława Baryczki starszego i zasłużonego dworzanina królewskiego – pochodzącego z Normandii kan. Mariana Lauscheffera *ve/Lauschefta* (zm. 1667)⁹¹ – wskazuje, że to drugie było wiernie wzorowane na pierwszym, ale dzielący je upływ lat odbił się na jakości wykonania i uproszczeniu niektórych detali.

W tej samej stylistyce utrzymane były jeszcze dwa epitafia warszawskie: sekretarza królewskiego Davida Mintzera (zm. 1652) **(il. 115)**⁹² i rajcy Starego Miasta oraz dworzanina królewskiego Jana Gommera (zm. 1654) oraz jego żony Agnieszki z Golimowskich⁹³ – ostatnie, jakie powstały przez „potopem szwedzkim”. Pierwsze znalazło się po 1841 r. na ścianie między 3. i 4. przęsłem nawy północnej, drugie – przy narożniku północno-zachodnim, między chrzcielnicą i portalem kaplicy św. Stanisława. Skromne formy struktury pomnika Mintzera powtarzają w uproszczeniu model zastosowany na początku lat 40. XVII stulecia w epitafium Horlemesa: redukcji uległa sama uszakowata tablica, wszystkie elementy wolutowe – wyolbrzymieniu w ślimacznice, wazy płomieniste zastąpiły natomiast prostsze obeliski. W latach 50. w Dębniku powstały jeszcze przynajmniej trzy podobne tablice, upamiętniające osoby blisko związane z Krakowem, kolejno: niezachowana Gabriela Łojkowicza (zm. 1653) na elewacji bazyliki Mariackiej⁹⁴, biskupa sufragana krakowskiego Wojciecha Lipnickiego (zm. 1657) w farze w Bieczu **(il. 116)**⁹⁵ i prof. Wojciecha Wałkowicza w kościele św. Marka w Krakowie⁹⁶. Bujne i mięsiste ślimacznicowe formy tablicy Gommerowskiej **(il. 117)** znajdują wiele bliższych i dalszych analogii w kilku epitafiach krakowskich z tego samego okresu, ustępując im jednak poziomem wykonania **(il. 118)**⁹⁷. Wszystkie czarnomarmurowe pomniki warszawskie z 2. ćwierci XVII w. wykazują zatem ścisłe zależności od współczesnej plastyki krakowskiej doby wczesnego baroku.

Z kilkudziesięciu innych epitafiów i tablic inskrypcyjnych ufundowanych w świątyniach warszawskich, szczególnie w archikolegiacie w 1. połowie XVII w., odnotowanych kolejno przez ks. Szymona Starowolskiego⁹⁸ oraz wizytatorów z 1787 i 1863 r., a później uwiecznionych na obrazach Marcina Zaleskiego, rysunkach inwentaryzacyjnych Idźkowskiego oraz litografiach i fotografiach z końca XIX i 1. tercji XX w., po hekatombie powstania warszawskiego nie zostało już ani jedno⁹⁹.

- 1 R. Szmydki, *Niderlandzcy kamieniarze...*, s. 45-46, 49-54; idem, *Południowoniderlandzkie marmury w Zamku Królewskim w Warszawie za Zygmunta III*, „Kronika Zamkowa”, 2000, nr 20(40), s. 5-6, 9; idem, *Marbres mosans dans les demeures royales en Pologne sous Sigismond III Vasa*, w: *Pouvoir(s) de marbres...*, s. 77-79; G. van Tussenbroek, *op. cit.*, s. 65-66; P. J. Jamski, *op. cit.*, s. 33-34; R. Szmydki, *Artystyczno-dyplomatyczne kontakty...*, s. 207-208, 210-212.
- 2 P. J. Jamski, *The Building Stones of Zygmunt III Vasa in the Grand Duchy of Lithuania*, w: *Actes du XIVe Colloque International de Glyptographie de Chambord, 19-23 juillet 2004*, ed. J.-L. Van Belle, Braine-le-Château 2005, s. 509-510. Na temat marmuru *Verde alp/alpina* zob.: M. Pieri, *I Marmi d'Italia. Graniti e pietre ornamentali*, Milano 1964, s. 335, tabl. XXVIIIa.
- 3 R. Szmydki, *Artystyczno-dyplomatyczne kontakty...*, s. 220-223; M. Wardzyński, *Marmury i wapienie mozańskie, alabaster angielski oraz importy gdańskie w małej architekturze oraz plastyce sakralnej i sepulkralnej 1. poł. XVII w. w Warszawie*, w: *Kultura artystyczna Warszawy...*, Warszawa 2010, s. 44-46, il. 2-3.
- 4 M. Karpowicz, *Matteo Castello – architekt...*, s. 77, il. 79-88; M. Matuśkaitė, *Išėjusiems atminti...*, s. 175-181, il. 220-227.
- 5 B. J. Wanat, *op. cit.*, s. 283.
- 6 P. J. Jamski, *The Building Stones...*, s. 509-510, il. 10-11.
- 7 R. Szmydki, *Artystyczno-dyplomatyczne kontakty...*, s. 222-224; M. Wardzyński, *Marmury i wapienie mozańskie...*, s. 45-46; ostatnio idem, *From Carrara through Amsterdam to the Commonwealth of the Two Nations. Three royal Polish Commissions for Carrara Marble in the 17th Century*, w: *Carrara Marble and the Low Countries*, ed. E. Lock, E. van Binnebeke, Brussel-Leuven 2014 (w druku).
- 8 W. Tomkiewicz, *Zbiory artystyczne Władysława IV*, w: idem, *Z dziejów polskiego mecenatu...*, s. 37; A. Badach, „Statuae cu-downe, nie złote ale kosztowne”. *Z dziejów Villa Regia w Warszawie*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, 47: 1999, nr 4, Historia sztuki, zeszyt specjalny, s. 157-158, 165-167, il. 6.
- 9 J. Kowalczyk, *Architektoniczno-rzeźbiarskie dzieło Falconiego w Lublinie (Kaplica św. Krzyża przy kościele dominikanów)*, „BHS”, 24: 1962, nr 1, s. 41, aneks; por. M. Karpowicz, *Artisti ticinesi...*, s. 193, 197-200.
- 10 W. Tomkiewicz, *Zbiory artystyczne...*, s. 34.
- 11 *Ibidem*, s. 40, przyp. 36-38.
- 12 A. Jarzębski, *op. cit.*, s. 94. Sprawy tej nie poruszył w analizie dekoracji tej sali Zbigniew Bania. Zob.: idem, *Górna sala warszawskiego pałacu kanclerza Jerzego Ossolińskiego*, „Archaeologia Historica Polona”, 15: 2005, nr 1, s. 309-317.
- 13 Pomnik ten został częściowo przekształcony w 2. połowie XIX w., z dodaniem kilku elementów neobarokowych, odkutych w *marmo bianco statuario di Carrara*: konsoli i dolnego pasa z rytowaną, barwioną na czarno dekoracją, główką anielską w kluczu obramienia portretu oraz kartuszem z gmerkiem. Oryginalne jest tylko wykrojowe obramienie portretu oraz zredagowana jako podwieszona draperia tablica inskrypcyjna. Na temat zabytku zob.: F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 165, przyp. 62; F. M. Sobieszczański, *Kościół św. Jana...*, s. 142; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 71, il. 23.
- 14 W. Tomkiewicz, *Francesco Rossi i jego działalność rzeźbiarska w Polsce*, „BHS”, 19: 1957, nr 3, s. 199-203, 206-207, ryc. 2, 5; E.-L. Karlsson, *Popiersia Jana Kazimierza i Ludwiki Marii*, w: *Orzeł i Trzy Korony. Świątynia polsko-szwedzkie nad Bałtykiem w epoce nowożytnej (XVI-XVIII w.)*, katalog wystawy, Zamek Królewski w Warszawie, red. K. Połujan, Warszawa 2002, s. 173-174, kat. Il 67; ostatnio M. Wardzyński, *From Carrara through Amsterdam...*
- 15 M. Karpowicz, *Giovanni Battista Gisleni i Francesco de' Rosi. Z dziejów współpracy architekta i rzeźbiarza*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 36: 1991, z. 1, s. 12-14, ryc. 18; M. Matuśkaitė, *Išėjusiems atminti...*, s. 185, 189-191, il. 235, 239. Por. ostatnio D. Piramidowicz, *Feniks świata litewskiego. Fundacje i inicjatywy artystyczne Kazimierza Leona Sapiehy (1609-1656)*, Warszawa 2012, s. 153-156, il. 158-163, 167.
- 16 K. J. Czyżewski, *Biskupa Piotra Gembickiego dary i fundacje artystyczne dla katedry krakowskiej*, w: *Katedra krakowska w czasach nowożytnych (XVI-XVIII w.)*, red. D. Nowacki, Kraków 1999, s. 69, przyp. 61-63; M. Walczak, K. J. Czyżewski, *Nagrobki popiersiowe biskupów krakowskich*, w: *Między Wrocławiem i Lwowem. Sztuka na Śląsku, w Małopolsce i na ziemiach ruskich Korony od XVI do XVIII wieku*, red. A. Betlej et al., Wrocław 2010, s. 139, 141.
- 17 W. Tomkiewicz, *Zagłada zbiorów królewskich w czasie najeźdu szwedzkiego*, w: idem, *Z dziejów polskiego mecenatu...*, s. 52-54.
- 18 Warszawa, AAW, sygn. 870/A.X.3.7, s. 122; F. M. Sobieszczański, *Kościół św. Jana...*, s. 141; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 61, il. 17 (tu propozycja datowania na 1. ćw. XVII w.); M. Karpowicz, *Artisti ticinesi...*, s. 143, il. 68, 114.
- 19 L. Dunin, *Wnętrze bazyliki archikatedralnej...*, s. 67-68, il. nlb. na s. 68.
- 20 A. Betlej, *op. cit.*, s. 167, 171, il. 5, 16.
- 21 W. Czajewski, *op. cit.*, ryc. na s. 25. Por. Warszawa, IS PAN, 00000090389r, fot. NN, pocz. XX w.
- 22 Dostępna ikonografia sprzed wojny, szczególnie zdjęcie w silnym skrócie z lewej, na którym kartusz lśni metalowym odbiciem światła, pozwala przyjąć taką możliwość. Zob.: W. Kwiatkowski, *op. cit.*, il. 17, 18. Być może kartusz ten ma związek ze wspomnianym uprzednio ołtarzem św. Józefa, mieszczącym obraz Świętej Rodziny?
- 23 Warszawa, Narodowy Instytut Dziedzictwa, DZR, karta nr WAX 000001375, oprac. P. Paszkiewicz, 26.8.1985.
- 24 Warszawa, AAW, sygn. 873/A.X.3.9, k. 20, poz. 9; F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 126-128; F. M. Sobieszczański, *Kościół św. Jana...*, s. 137; W. Czajewski, *op. cit.*, s. 235; M. Baruch, *Ród Fukierów...*, s. 39-41; W. Trojanowski, *op. cit.*, s. 34-35; Z. Kossakowska-Szanajca, *op. cit.*, s. 174; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 70. Innymi przykładami rzeźby figuralnej z ośrodka w Chęcinach odkutej w tym samym materiale są m.in.: posągi Fides i Spes w wymienionym nagrobku w kolegiacie w Środzie Wielkopolskiej (ok. 1600-10), półpostać Matki Bożej w portalu kaplicy Szczawińskich przy farze w Łęczycy (ok. 1637) oraz popiersia w wymienionych poniżej dwóch epitafiach kanonickich w kolegiacie w Pułtusk. Żyłowy wapień zelejowski w rękach doświadczanego rzeźbiarza, takiego jak Augustin van Oyen, mógł być też wykorzystywany do tworzenia skomplikowanych detali architektonicznych lub ornamentalnych, m.in. stylizowanych jońskich i korynckich kapiteli oraz płaskorzeźbionych girland, główek anielskich i lwich masek w ołtarzach: dawnym głównym katedry we Włocławku z ok. 1639-40 r. (obecnie w kościele par. w Zduńskiej Woli), głównym kolegiaty w Chocz (po 1645) i nastawie w kaplicy Korcińskich przy farze w Nowym Korczyniu (ok. 1640) oraz w nagrobkach: Marcina Leśniowolskiego młodszego w kościele jezuitów w Lublinie (1627-8), biskupów kujawskich Macieja Pstrokońskiego i Macieja Łubieńskiego w katedrze we Włocławku (1627), biskupów Hieronima Cieleckiego (zm. 1627) i Stanisława Łubieńskiego (zm. 1640) w Płocku, Franciszka i Wawrzyńca Lipskich w Krzemienicy pod Rawą Mazowiecką (ok. 1634), a także kanonika Wojciecha Łubieńskiego (zm. 1640) w Pułtusk i portalu głównym kaplicy

Cudownego Obrazu Matki Bożej Jasnogórskiej (1643). Odnośnie wymienionych zabytków zob. ostatnio: M. Karpowicz, *Chronologia i geografia niderlandyzmu...*, s. 44-48, il. 3. Tamże wykaz literatury przedmiotu.

25 Epitafium to po 1818 r. znajdowało się na ścianie zachodniej 1. filaru południowego, natomiast przed 1841 r. przeniesiono je na ścianę południową takiegoż filara chóru muzycznego. Zob.: *Marcin Zaleski (1796-1877)...*, s. 54, poz. kat. 15; Warszawa, IS PAN, Zbiory Specjalne, nr neg. W 17 poz., fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930; Warszawa, AAW, sygn. 873/A.X.3.9, k. 21v-22, poz. 16; S. Starowolski, *op. cit.*, s. 252; F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 133, przyp. 47; F. M. Sobieszczański, *Kościół św. Jana...*, s. 137; W. Czajewski, *op. cit.*, s. 97-98, ryc. nlb. na s. 98 (tu mylnie rozpoznanie marmuru jako czarny); Z. Kossakowska-Szanajca, *op. cit.*, s. 173-174, il. 12; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 68, 70, il. 20. Pogruclotane szczątki obudowy architektonicznej i relief z krucyfiksem z tego pomnika zachowały się do dziś w kryptach kościoła jezuitów.

26 Zob. epitafia kanoników: Stanisława Fałęckiego (zm. 1631) i Sebastiana z Poznania (zm. 1638) w Pułtuskim oraz Macieja Obłomkowicza w Kielcach (zm. 1654). Zob. KZSP, t. 3, z. 4, s. 29; KZSP, t. 10: *Dawne województwo warszawskie*, red. I. Galicka i H. Sygietyńska, z. 20: *Pułtusk i okolice*, oprac. zbiorowe, Warszawa 1999, s. XXXVII, 49, il. 318, 319.

27 Zob. pomnik Mikołaja Łąszczewskiego, kasztelana sochaczewskiego (zm. 1655), w kolegiacie prymasowskiej w Łowiczu. Zob.: KZSP, t. 2, z. 5: *Powiat łowicki*, oprac. S. Kozakiewicz i A. J. Miłobędzki, Warszawa 1953, s. 24.

28 M. Brykowska, *Kościół kamedułów na Bielanych*, Warszawa 1982, s. 25, il. 6, 10.

29 KZSP, t. 3, z. 4, s. 27, il. 44; M. Pieniążek-Samek, *Tributum gratitudinis reddo: fundacje artystyczne na terenie Kielc w XVII i XVIII wieku: studium z historii kultury*, Kielce 2005, s. 86, il. 2.

30 M. Wardzyński, *The Quarries, the 'Marble'...*, s. 388-389.

31 Kraków, APPB, sygn. S-ber-2, s. 249-250; Warszawa, AAW, sygn. 873/A.X.3.9, k. 25-25v, poz. 30; S. Starowolski, *op. cit.*, s. 261; F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 143; idem, *Wiadomość o kościele bernardynek...*, s. 175; F. M. Sobieszczański, *Kościół św. Jana...*, s. 138-139; idem, *Kościół bernardynek...*, s. 150.

32 W. Czajewski, *op. cit.*, s. 99-100, il. nlb. na s. 101; Warszawa, IS PAN, 0000061694, fot. Z. Marcinkowski; Warszawa, IS PAN, 0000024066, fot. H. Poddębski, 1933; Warszawa, Archiwum Państwowe m. St. Warszawy [dalej: APW], zesp. 1630, Zbiór fotografii Zbigniewa Marcinkowskiego, fot. PL-072-1630-0-X-0046-1-1.

33 M. Karpowicz, *Chronologia i geografia niderlandyzmu...*, s. 49, 50, il. 7, 9; M. Wardzyński, *Marmury i wapienie południowoniderlandzkie...*, s. 326, 327. Artysta ten jest, zdaniem autora, tożsamy ze znanym mistrzem gdańskim Conradem Waltherem. Zob.: M. Wardzyński, *Marmo bianco statuario z Carrary...*

34 Por. ołtarz boczny Wszystkich Świętych w nawie północnej z 1653 r. Zob.: Z. Iwicki, *Oliwa wczoraj i dziś...*, s. 25-26, il. nlb. na s. 25.

35 W. Gałka, *O architekturze i plastyce dawnego Poznania do końca epoki baroku*, Poznań 2001, s. 241-242, il. 270-274; M. Karpowicz, *Chronologia i geografia niderlandyzmu...*, s. 50-51 (tu, czy słuszna, atrybucja całej ww. grupy dzieł znanemu lokalnemu snycerzowi z Chwaliszewa, Janowi Hanusikowi).

36 Warszawa, AAW, sygn. 870/A.X.3.7, s. 122-123; F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*,

s. 70; F. M. Sobieszczański, *Kościół św. Jana...*, s. 141; W. Czajewski, *op. cit.*, s. 26-27; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 61; M. Szypowska, *op. cit.*, s. 67, il. nlb. na s. 67 i 192. Na temat ikonografii zob.: Warszawa, IS PAN, nr neg. 0000090398r, fot. NN, pocz. XX w.; Warszawa, Muzeum Powstania Warszawskiego, nr inw. IN/4895, fot. K. Pęcherski, 1947.

37 M. Karpowicz, *Malarstwo i rzeźba...*, s. 118.

38 *The Illustrated Bartsch*, vol. 72, part 1, *Aegidius Sadeler II*, ed. I. de Ramaix, New York 1997, s. 76-77, il. 048 S1.

39 Z. Świechowski, L. Krzyżanowski, *Nagrobki i epitafia*, w: *Katedra gnieźnieńska*, praca zbiorowa pod red. A. Świechowskiej, t. 1, Poznań-Warszawa-Lublin 1970, s. 258-259, poz. 52-53, tabl. CIV a, CV a.

40 KZSP, Seria Nowa, t. 5: *Województwo gdańskie*, red. B. Roll i I. Strzelecka, z. 1: *Pruszcz Gdański i okolice*, oprac. B. Roll i I. Strzelecka, Warszawa 1986, s. 45, il. 117 (tu datowanie na pocz. XVII w.).

41 J. Putkowska, *Architektura Warszawy XVII wieku*, Warszawa 1991, s. 240, 242, il. 166; ostatnio K. Guttmeier, *Barokowy zespół architektoniczny Bernardynów na Pradze*, w: *Na prawym brzegu. Dziedzictwo kulturowe warszawskiej Pragi*, red. Z. Michalczyk, Warszawa 2005, s. 11, 33, il. 12.

42 W latach 1650 i 1652 nieustaleni kamieniarze z Warszawy kupowali w Dębniku dwukrotnie taki materiał odpowiednio za: 12 i aż 300 złp. Zob.: Czerna, AKKKr, sygn. AKC 322, k. 15r (19 VII 1650), 19v (13 V 1652).

43 K. Lesiak, *op. cit.*, zwł. s. 124-127, 132, il. 22.

44 M. Rożek, *Katedra wawelska w XVII wieku*, Kraków 1980, s. 73-74, 78-79, il. 15-17; M. Karpowicz, *Matteo Castello: l'architetto...*, s. 124-125, il. 71.

45 J. Lileyko, *op. cit.*, s. 124-126, il. 93-97.

46 *Marcin Zaleski (1796-1877)...*, s. 54, poz. kat. 15; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, il. 59.

47 Warszawa, AAW, sygn. 873/A.X.3.9, k. 28v, poz. 42; Warszawa, APW, zesp. 1630, sygn. X020, fot. Z. Marcinkowski, 1933; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 76.

48 Por. prototypowe dla tej grupy bliźniacze pomniki: Anny z Karnkowskich Szczawińskiej (zm. 1616), żony Jakuba, oraz Mikołaja Szczawińskiego (zm. 1620), drugi pierwotnie w niezachowanym kościele norbertanek w Łęczycy, a także kan. kan. Jana Focha (zm. 1636) i Jakuba Naymana (zm. 1641) w katedrze krakowskiej oraz Jadwigi Głochyńskiej (zm. 1646) w kaplicy Matki Boskiej Bolesnej przy tamtejszym kościele franciszkańskim. Por. *Pomniki Krakowa Maksymiliana i Stanisława Cerchów z tekstem Feliksa Koperskiego*, t. 3, Kraków 1904, s. 269-271, tabl. 52, 59, 70; KZSP, t. 4, cz. 1, s. 73; KZSP, t. 4, cz. 2: *Kościoty i klasztory Śródmieścia*, 1, oprac. zbiorowe, red. A. Bochnak i J. Samek, Warszawa 1971, s. 116; M. Rawita Witanowski, *Monografia Łęczycy*, Kraków 1898, s. 106, 128; KZSP, t. 2, z. 4: *Powiat łęczycki*, oprac. M. Kwiczala i K. Szczepkowska, Warszawa 1953, s. 12 (Łęczycza), 20 (Ozorków). Do serii tej należą m.in. epitafia: Marcina Orłowity (zm. 1630), burmistrza bydgoskiego, w tamtejszej farze, ks. Mateusza Glancierinusa (zm. 1640) w świątyni dominikanów w Klimontowie, kan. Tomasza Swinarskiego (zm. 1641) w kościele karmelitów trzewickich na Piasku w Krakowie oraz Marcina z Dębia Dębskiego (zm. 1634, wyk. 1644) w kościele par. w Tarczynie. Odnośnie ww. dzieł zob.: *Pomniki Krakowa...*, s. 270, tabl. 75 (Kraków-Piasek); KZSP, t. 3, z. 11, s. 17, il. 273 (Klimontów); KZSP, t. 10, z. 5: *Powiat grójcecki*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1971, s. 67, il. 204 (Tarczyn); KZSP, t. 11, z. 3: *Bydgoszcz*

i okolice (d. powiat bydgoski), oprac. T. Chrzanowski, M. Kornecki oraz R. i T. Juraszowie, Warszawa 1977, s. 10-11 (Bydgoszcz).

49 Rozwiązanie takie antycypuje formy analogicznych detali w dwóch późniejszych epitafiach: Barbary Lanckorońskiej (zm. 1649) w dawnym kościele reformackim w Stopnicy i Małgorzaty z Masłowic Łayszczewskiej (zm. 1651) w kościele jezuickim w Kaliszu. Zob.: KZSP, t. 3, z. 1: *Powiat buski*, oprac. K. Kutrzebiana, Warszawa 1957, s. 63; KZSP, t. 5, z. 6: *Powiat kaliski*, oprac. T. Ruszczyńska, A. Sławska i Z. Winiarz, Warszawa 1960, s. 33.

50 Warszawa, AAW, sygn. 873/A.X.3.9, k. 23v, poz. 23.

51 KZSP, t. 3, z. 11, s. 13, il. 272 (Klimontów); KZSP, t. 4, cz. 3: *Kościół i klasztor Śródmieścia*, 2, oprac. zbiorowe, red. I. Rejduch-Samkowa i J. Samek, Warszawa 1978, s. 165, il. 841.

52 KZSP, t. 3, z. 11, s. 61, il. 271.

53 Warszawa, AAW, sygn. 873/A.X.3.9, k. 32, poz. 53; S. Starowolski, *op. cit.*, s. 252; F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 165, przyp. 62 (tu błędna informacja o ufundowaniu go przez synów); F. M. Sobieszczański, *Kościół św. Jana...*, s. 142; M. Baruch, *Baryczkowie...*, s. 58, 64-66, il. VI, XI; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 71, il. 23.

54 W. Trojanowski, *op. cit.*, s. 27. Zdjęcie pomnika w stanie zbliżonym do pierwotnego zamieszcza Władysław Kwiatkowski. Zob.: W. Kwiatkowski, *op. cit.*, il. 51.

55 Por. M. Szypowska, *op. cit.*, s. 66, il. nlb.

56 *Oficina arcularia in qua sunt ad spectantia diversa eximia exempla ex varijs autoribus collecta door Crispinum Passeum Juni*, Amstelodami 1642. Por. A. Betlej, *op. cit.*, s. 162-168.

57 M. Karpowicz, *Artyści włosko-szwajcarscy w Polsce w I połowie XVII wieku*, Warszawa 2013, s. 149-152, 185-186, il. 143.

58 M. Wardzyński, *Flemish Trend in Schleswig-to-Königsberg Baroque Sculpture in Marble and Stone in the Second Half of the 17th Century*, w: *Polish Baroque, European Contexts: Proceedings of an International Seminar held at The Institute for Interdisciplinary Studies, Artes Liberales, University of Warsaw, June 27-28, 2011*, ed. P. Salwa, Warszawa 2012, s. 241-242.

59 Warszawa, IS PAN, Zbiory Specjalne, sygn. Varia 1, k. 56, nr neg. 159780; W. Czajewski, *op. cit.*, s. 63-64, ryc. nlb.; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 46, 48, il. 10, 11; L. Dunin, *Wnętrze bazyliki archikatedralnej...*, s. 77-78.

60 Warszawa, AAW, sygn. 873/A.X.3.9, k. 22v, poz. 19; S. Starowolski, *op. cit.*, s. 245; F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 136, przyp. 48; Z. Kossakowska-Szanajca, *op. cit.*, s. 177, il. 19. Por. także: A. Idźkowski, *op. cit.*, pl. VIII, il. 2; Warszawa, IS PAN, 0000199825, fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930.

61 *Marcin Zaleski (1796-1877)...*, s. 54, poz. kat. 15. Jedynym zachowanym elementem pomnika jest malowany olejno na blasze portret Erlera, przechowywany w Muzeum Historycznym m.st. Warszawy, nr inw. MHW 2491. Zob.: K. Liszewska, *Portret epitafijny Mikołaja Erlera*, w: *Narodziny stolicy...*, s. 359, poz. kat. XI 21.

62 KZSP, Seria Nowa, t. 1: *Województwo krośnieńskie*, red. E. Śnieżyńska-Stolot i F. Stolot, z. 1: *Krosno, Dukla i okolice*, oprac. E. Śnieżyńska-Stolot i F. Stolot oraz K. Kutrzebiana, M. Lemańska-Trepińska i J. Ross, Warszawa 1977, s. 77; J. Samek, *Dziewięć zabytków krośnieńskich na firmamencie sztuki polskiej*, w: *Kościół farny w Krośnie: pomnik kultury artystycznej miasta. Materiały z sesji naukowej, Krosno, listopad 1996*, red. P. Łopatkiewicz i E. Mańkowska, Krosno 1997, s. 175, il. 13.

63 M. Karpowicz, *Z zagadnień wystroju...*, s. 378-380, il. 6-7; ostatnio: idem, *Artyści włosko-szwajcarscy...*, s. 149-151.

64 A. Idźkowski, *op. cit.*, pl. VIII, il. 1; S. Starowolski, *op. cit.*, s. 262; F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 164, przyp. 61; Warszawa, AAW, sygn. 873/A.X.3.9, k. 31v-32, poz. 52; F. M. Sobieszczański, *Kościół św. Jana...*, s. 141; W. Czajewski, *op. cit.*, s. 115-116, il. nlb. na s. 115; Z. Kossakowska-Szanajca, *op. cit.*, s. 177, il. 18; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 76. Ikonaografia: Warszawa, IS PAN, Zbiory Specjalne, nr neg. 0000199826, fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930.

65 Por. projekty G. B. Gisleniego z tzw. *Szkicownika drezdeńskiego*, m.in. jeden z niezrealizowanych projektów epitafium Krzysztofa Gosiewskiego (zm. 1643), referendarza wielkiego litewskiego, w kościele karmelitów bosych św. Terezy w Wilnie (1652-3) oraz dwa niezidentyfikowane rysunki portalu i kominka. Zob.: Warszawa, IS PAN, Zbiory Specjalne, sygn. Varia 1, k. 13v, nr neg. 159696; k. 21, nr neg. 159710; k. 37, nr neg. 159739; k. 57v-58v, nr neg. 159784-159786; k. nlb., nr neg. 159753, fot. NN, przed 1960. Por. też M. Karpowicz, *Giovanni Battista Gisleni...*, s. 11, ryc. 14.

66 W wyniku remontu w 1818 r. pomnik ten znalazł się prawdopodobnie na ścianie północnej 1. filara południowego, skąd pod chór muzyczny trafił za sprawą Idźkowskiego przed 1841 r. Zob.: *Marcin Zaleski (1796-1877)...*, s. 52, 54, poz. kat. 10, 15; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, il. 59. Na temat samego zabytku zob.: Warszawa, AAW, sygn. 873/A.X.3.9, k. 23-23v, poz. 22; S. Starowolski, *op. cit.*, s. 246; F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 138-139, przyp. 49; W. Czajewski, *op. cit.*, s. 106-107, ryc. nlb. na s. 107; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 71, 76, il. 24; M. Karpowicz, *Malarstwo i rzeźba...*, s. 122; idem, *Giovanni Battista Gisleni...*, s. 6-9, ryc. 6-11.

67 J. Rajchel, *op. cit.*, s. 71-73, fot. 29.

68 Za konsultację i pomoc w poszukiwaniach terenowych ww. złóż dziękuję gorąco Panu Adamowi Cekierze.

69 M. Wardzyński, *Z zagadnień genezy i przekształceń struktury architektonicznej ołtarza głównego w kościele św. Michała Archaniola w Wilnie*, „Ikonothea”, 17: 2004, s. 124, 132-133; idem, *Organizacja pracy i praktyka warsztatowa...*, s. 337-338, il. 7-8.

70 KZSP, t. 5, z. 5, s. 15, il. 66; M. Wardzyński, *Nagrobek Bartłomieja Michała Tarły...*, s. 216-217, il. 7.

71 Wzorem mogły być nagrobki projektu i autorstwa tych twórców: biskupa krakowskiego Andrzeja Lipskiego w katedrze na Wawelu (1633) oraz św. Stanisława Kazimierczyka w kościele par. p.w. Bożego Ciała kanoników regularnych laterańskich na Kazimierzu (ok. 1630-2). Por. ostatnio M. Karpowicz, *Andrea i Antonio Castello...*, s. 8-9, il. 12, 13, 23, 28.

72 *Bielawscy*, w: SAP, t. 1..., s. 156; M. Heydel, *Bielawski, Bildhauer- und Steinmetz-Familie*, w: *Allgemeines Künstlerlexikon...*, Bd. 10, München-Leipzig 1995, s. 539; M. Wardzyński, *Organizacja pracy i praktyka warsztatowa...*, s. 338-339, przyp. 23.

73 *Bielawscy...*; M. Heydel, *Bielawski...*; M. Wardzyński, *Organizacja pracy i praktyka warsztatowa...*, s. 338-339, przyp. 24.

74 Romuald od św. Eliasza, *Monografia klasztoru ojców karmelitów bosych w Czerny z ilustracjami*, Czerna 1914, s. 65-66; W. Tatarkiewicz, *op. cit.*, s. 356; *Bielawscy...*; M. Heydel, *Bielawski...*

75 Por. zespół identycznych lub bardzo zbliżonych formalnie i stylistycznie kapiteli w: baldachimie sarkofagu św. Jądwigi w Trzebnicy na Dolnym Śląsku (1677-80, wyk. Marcin Bielawski i Michał Poman), zespole ołtarza oraz tabernakulum w kościele karmelitów bosych na Wesołej w Krakowie

(1685-8, wyk. Michał Poman i Jakub Bielawski), portalu głównym (zachodnim) oraz parze bocznych (południowym i południowym) kościoła Mariackiego (1689, wyk. Jakub Bielawski), portalach wewnętrznych – zachodnim i południowym w katedrze (lata 80. lub 90. XVII w.), portalu wejściowym kościoła wizytek w Krakowie (1694-5, wyk. Michał Poman), ołtarzu głównym w świątyni karmelickiej św. Michała we Lwowie (ok. 1700) oraz warszawskim nagrobku biskupa poznańskiego Bartłomieja Michała Tarły (1716). Na temat ww. zabytków zob.: KZSP, t. 4, cz. 1, s. 67, il. 292 (tu zadatowane mylnie na 2. ćw. XVII w.); M. Rożek, *Katedra wawelska...*, s. 49-50 (tu błędne powiązanie budowy portali wewnętrznych katedry wawelskiej z fundacją kan. Wojciecha Serebryskiego z lat 1636-7); A. Bernatowicz, *Poman Michał*, w: SAP, t. 7, red. K. Mikocka-Rachubowa, Warszawa 2003, s. 389; M. Heydel, *Bielawski...*; M. Wardzyński, *Nagrobek Bartłomieja Michała Tarły...*, s. 214-216, il. 3, 7, 9.

76 Warszawa, AAW, sygn. 873/A.X.3.9, k. 24-24v, poz. 26; F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 141; A. Idźkowski, *op. cit.*, pl. IX, il. 2; W. Czajewski, *op. cit.*, s. 131, il. nlb. na s. 132; Z. Kossakowska-Szanajca, *op. cit.*, s. 177, il. 21. Ikonografia: Warszawa, IS PAN, 0000199831, fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930.

77 Na temat tego mało znanego artysty zob.: W. Tartakiewicz, *op. cit.*, s. 352; *Krystian Marcin*, w: SAP, t. 4, red. J. Maurin-Białostocka i J. Derwojed, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1986, s. 294. Por. M. Wardzyński, *Artifices chencinenses...*, s. 166-167.

78 W. Tatarkiewicz, *op. cit.*, s. 351-352; B. J. Wanat, *Maryjne sanktuarium karmelitów bosych w Czernej. Przewodnik*, Kraków 1992, s. 36-37; P. Niemcewicz, *op. cit.*, s. 18-19; M. Karpowicz, *Tomasz Poncino na Jasnej Górze, „SCM”*, 26. 2008, s. 411-412.

79 F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 64-65; A. Idźkowski, *op. cit.*, pl. IX, il. 1; F. M. Sobieszczański, *Kościół św. Jana...*, s. 136 (autor nie podał informacji o zmianie funkcji tej struktury); W. Czajewski, *op. cit.*, s. 30, 150. Odnośnie ikonografii zob.: Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. Mp. 48, depozyt Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk: Marcin Zaleski, *Wnętrze kościoła katedralnego św. Jana w Warszawie z nagrobkiem Stanisława Małachowskiego*, ol./pł., sygn., przed 1837, zob.: *Marcin Zaleski (1796-1877)...*, s. 54, poz. kat. A 14, tabl. III; Warszawa, IS PAN, nr neg. 0000199816, fot. S. Nofok-Sowiński, do 1918; Warszawa, IS PAN, nr neg. 0000024082, fot. H. Poddebski, 1933; Warszawa, Narodowe Archiwum Cyfrowe, zesp. Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny, sygn. 1-U-6957-1, fot. NN, 1926.

80 J. Kowalczyk, *Sebastiano Serlio a sztuka polska. O roli włoskich traktatów architektonicznych w dobie nowożytnej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 151-152, il. 116, 117.

81 J. Gajewski, *Sztuka w prymasowskim Łowiczu...*, s. 495-496.

82 M. Karpowicz, *Tomasz Poncino na Jasnej Górze...*, s. 408-412, il. 6, 12.

83 W. Pęczkowska, *op. cit.*, s. 26, il. 6; B. J. Wanat, *Maryjne sanktuarium...*, s. 93-94, 96-97.

84 M. Karpowicz, *Tomasz Poncino na Jasnej Górze...*, s. 410. Tamże wykaz literatury. Odnosząc się do ustaleń Autora, należy stwierdzić, iż uznany za najwcześniejszy, wzorcowy dla całej omawianej grupy dawny portal główny kościoła par. w Burzeninie pod Sieradzem (1642) nie jest produktem warsztatu Stopana i Spadka ve! Lepiasza. Jedyńm elementem tej ołdutej z bezbarwnego wapienia aediculi, wzorowanej na analogicznych pracach Sebastiana Sali z „marmuru” dębnickiego, jest tablica inskrypcyjna. Ponadto typ użytego w Burzeninie kapiteła jońskiego nie jest w ogóle podobny

do innych realizacji obu *marmurników* dębnickich i wywodzi się z udekorowanych identyczną girlandką jońskich kapiteł ołtarza i nagrobków w kaplicy książąt Zbarskich w Krakowie, braci Andrei i Antonia Castellich, przy jednocześnie twórczym rozwinięciu i wzbogaceniu poszczególnych jego elementów, przede wszystkim silniej wygiętych i dekorowanych na grzbiecie wolut. Należy podkreślić, iż typ uproszczonego kapiteła jońskiego z podwieszoną chustą został rozpowszechniony również za sprawą wspomnianej twórczości projektowej Bernardina Radiego. Jest podstawowym typem kapiteła w serii wzornikowych rycin *Disegni varii di depositi o sepulcri inventati di...*, wydanej w Rzymie w 1619 r. Zob.: A. Betlej, *op. cit.*, s. 167, 173-174, il. 15, 16, 22, 25.

85 Warszawa, AAW, sygn. 873/A.X.3.9, k. 22v, poz. 19; S. Starowolski, *op. cit.*, s. 245; F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 136, przyp. 48; Z. Kossakowska-Szanajca, *op. cit.*, s. 177, il. 19. Por. także: A. Idźkowski, *op. cit.*, pl. VIII, il. 2; Warszawa, IS PAN, 0000199825, fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930.

86 Warszawa, AAW, sygn. 873/A.X.3.9, k. 26v, poz. 36; S. Starowolski, *op. cit.*, s. 247; F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 149, przyp. 53; W. Czajewski, *op. cit.*, s. 117; Z. Kossakowska-Szanajca, *op. cit.*, s. 177, il. 20; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 177. Ikonografia: Warszawa, IS PAN, 0000199819, fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930.

87 M. Wardzyński, *In Black, Rosy and Whitish...*

88 Podobnie zaprojektowane dolne zamknięcie uzyskało okazałe dębnickie epitafium dwóch opatów Mąkowskich w kościele opackim cystersów w Jędrzejowie: cystersa Adama (zm. 1623) i benedyktyna Stanisława z konwentu w wielkopolskim Lubiniu (zm. 1658), wystawione jeszcze za życia tego drugiego. Zob.: KZSP, t. 3, z. 3: *Powiat jędrzejowski*, oprac. T. Przyppkowski, Warszawa 1957, s. 11.

89 Warszawa, AAW, sygn. 873/A.X.3.9, k. 29-29v, poz. 45; M. Baruch, *Baryczkowie...*, s. 66-68, il. XII-XIII; W. Kwiatkowski, *op. cit.*, s. 34-35, il. 4.

90 Warszawa, IS PAN, Zbiory Specjalne, sygn. Varia 1, k. 52v, nr neg. 159773.

91 Warszawa, AAW, sygn. 873/A.X.3.9, k. 22-22v, poz. 18; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 76.

92 Warszawa, AAW, sygn. 873/A.X.3.9, k. 27v-28, poz. 39; F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 151-152; W. Czajewski, *op. cit.*, s. 229; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 76. Ikonografia: Warszawa, IS PAN, 0000024066, fot. H. Poddebski, 1933.

93 Warszawa, AAW, sygn. 873/A.X.3.9, k. 26-26v, poz. 34; F. K. Kurowski, *Wiadomość o kościele metropolitalnym...*, s. 146-147. Odnośnie ikonografii zob.: A. Idźkowski, *op. cit.*, pl. VIII, il. 2; W. Czajewski, *op. cit.*, s. 134; Z. Kossakowska-Szanajca, *op. cit.*, s. 177, il. 22; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 76. Ikonografia: Warszawa, IS PAN, 0000199828, fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930. Ostatnim reliktem epitafium Gomera jest dziś jego portret malowany olejno na blasze. Zob.: K. Liszewska, *Portret epitafijny Jana Gomera*, w: *Narodziny stolicy...*, s. 362, poz. kat. XI 27.

94 *Pomniki Krakowa...*, s. 272, il. 96a.

95 S. Tomkowicz, *Inwentaryzacja zabytków Galicji Zachodniej: powiat gorlicki*, „Teki Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej”, 1: 1900, s. 200.

96 *Pomniki Krakowa...*, s. 274, il. 100; KZSP, t. 4, cz. 2, 1, s. 40. Z końca stulecia pochodzi natomiast zamówione w 1694 r. epitafium Andrzeja z Woli Kmity w kościele bernardyńskim w Krakowie. Zob.: KZSP, t. 4, cz. 4, 1, s. 19, il. 752.

97 Por. epitafium Franciszka Kaczorowicza, dziekana Akademii Krakowskiej, w kościele św. Mikołaja (zm. 1639), tablicę nad nagrobkiem Gabriela Stokowskiego (zm. 1652) w krużganku klasztoru franciszkanów, podwójne epitafium kanoników: Jakuba Górskiego (zm. 1652) i rektora Akademii Stanisława Różyckiego (zm. 1653), dawniej w kościele Wszystkich Świętych, przeniesione na elewację kolegiaty św. Anny, Gabriela Łojkowicza (zm. 1653) na elewacji świątyni Mariackiej oraz proboszcza Jana Kopciowicza (zm. 1684) w kościele św. Mikołaja. Odnośnie ww. zabytków zob.: *Pomniki Krakowa...*, s. 270, 271, 272, 276, tabl. 58, 74, 86, 96, 127.

98 S. Starowolski, *op. cit.*, s. 244-275.

99 Szczegółowe zestawienie 27 nagrobków i epitafiów wystawionych do poł. XVII w. i zniszczonych do 1840 r. podaje Czajewski. Dalsze straty odnotowują już cytowane publikacje powojenne. Zob.: W. Czajewski, *op. cit.*, s. 118-126; M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 65.

5.

CZAS „POTOPU”. ZNISZCZENIA WARSZAWY

(Hubert Kowalski i Michał Wardzyński)

Przenosiny dworu królewskiego z Krakowa do Warszawy spowodowały niezwykle przyspieszenie rozwoju miasta. Przez zaledwie kilkadziesiąt lat 1. połowy XVII stulecia Warszawa przemieniła się w metropolię Środkowej Europy. Stare budynki zaczęły przybierać nową formę. W szybkim tempie powstawały dwory, kościoły i pałace, przy których zakładano wspaniałe ogrody. Lektura wydanego przez Adama Jarzębskiego w 1643 r. przewodnika uzmysławia nam, w jak efektowne miasto przeobraziła się Warszawa¹. Majestatyczne budowle, wspaniałe dekoracje rzeźbiarskie, sprowadzane z Włoch rzeźby, zakładane kolekcje obrazów, jak również gromadzone przez lata archiwa i księgozbiory stanowiły o zamożności stolicy². Jarzębski, który był świadkiem metamorfozy miasta³, nie miał wątpliwości co do tego, że znajdująca się u szczytu rozwoju Warszawa powinna – wzorem innych wielkich miast europejskich – posiadać swój przewodnik, opisujący jej splendor. Dzięki temu do naszych czasów zachował się opisowy obraz dynamicznie rozwijającej się stolicy. Niestety, już wkrótce – w ciągu trzech zaledwie lat (1655–7) – trzy okupacje Szwedów, Brandenburczyków i Siedmiogrodzian zrujnowały Warszawę, co skutkowało brutalnym zahamowaniem jej rozwoju, a nawet doprowadziło miasto do stanu sprzed wielu dekad⁴. Najazd szwedzki spowodował upadek, z którego Warszawa nie podniosła się przed długie lata. Strat w zakresie dóbr kultury nie udało się zrekompensować w ciągu kolejnych stuleci⁵.

Grabież szwedzka miała charakter celowy. Była zaplanowana i systematyczna, co sprawiło tym większe spustoszenie⁶. Szwecja, ze swym niewielkim dorobkiem kulturalnym, w tym skromnymi zasobami dzieł sztuki, była nastawiona przede wszystkim na wzbogacenie się właśnie na tym polu⁷. Król Karol X Gustaw Wittelsbach osobiście nadzorował plądrowanie Warszawy. Wspomagany przez swoich dowódców, urzędników i odpowiedzialnego w dużej mierze za „być albo nie być” polskich zabytków kwatermistrza armii szwedzkiej, podpułkownika Erika Jönsona Dahlbergha, grabił bez litości nie tylko Warszawę. Niemieccy najemnicy z wojsk sprzymierzonych mieli ponadto sami na siebie zarobić, co w praktyce oznaczało jeszcze większy rabunek polskich dóbr. Przez tych kilka lat łupem padły m.in. najważniejsze biblioteki i archiwa królewskie, katedralne i zakonne, kolekcje rzeźb i obrazów, militaria, tkaniny, meble i inne wyroby rzemiosła artystycznego, jak zastawy stołowe. Skarbce kościelne i krypty, m.in. w Krakowie (w tym na Wawelu) i Warszawie, były plądrowane kilkakrotnie. Ogołocone z wyposażenia kościoły i pałace podpalano. Rabunek nie oszczędził nawet obiektów ważących po wiele ton – grabiono kolumny, elementy schodów, portali, nagrobków, okien i kominków, tafle okładzin ściennych, a nawet setki metrów kwadratowych posadzek. Zniszczenia ulic przekraczały niekiedy dziewięćdziesiąt procent. Zamek Królewski i pałace: Prymasowski, Biskupów Krakowskich, Kazanowskich, Ossolińskich, Ujazdowski i Kazimierzowski zostały zrujnowane doszczętnie⁸. Warszawa stała się niczym innym, jak swego rodzaju kamieniołomem dla najeźdźców ze Szwecji, Brandenburgii, Prus i Węgier. Dziesiątki sztuk z setkami ton marmurów spływało Wisłą do portów przeładunkowych⁹. [...] *tak rzadkie mury w Polsce y komin z gruntu murowany/zwłaszcza gdzie kamienia*

nie ma/jest tak wielkiej wagi/jak colossus w Rzymie albo Pyramis Egipska.¹⁰ Na taki komentarz pozwolił sobie w 1659 r. anonimowy architekt. To jedno zdanie, opisujące stan, w którym znalazł się cały kraj, równocześnie przedstawia sytuację Warszawy z końca lat 50. XVII w.

Dnia 8 września 1655 r. rozpoczęła się pierwsza okupacja miasta, trwająca do 1 lipca 1656 r. Już na samym początku swojej bytności Karol Gustaw nałożył na Warszawę kontrybucję¹¹. Zamek, pałace i dwory, opuszczone przez króla i magnaterię we wrześniu, uległy pierwszym rabunkom¹². Wydany przed 11 września edykt o konfiskacie budynków i mienia, do których *w przeciągu sześciu tygodni*¹³ nie wrócą właściciele, był jednym z pierwszych posunięć Bengta Gabrielszona hr. Oxelstierny, którego król szwedzki ustanowił gubernatorem. Dokument ten pozwolił na „zgodne z prawem” przejęcie licznych posiadłości warszawskich. Następnie wydano rozkaz oddania każdej sztuki broni, co pozwoliło – pod pretekstem wyszukiwania nieoddanych militariów – przetrząsnąć każde miejsce. Skutek był oczywisty: okupanci [...] *rewidowali najmniejsze kąty, skrzynie sobie otwierać i z nich wyładać kazali rzeczy, a co się oczom podobało (lubo nic nie znaleźli), albo sercu przypadło o to prosili że albo mi daruj, ale sprzedaj; i tak umysł ludu jakoby z dobroczynności wyławiali, i często temi sposobami co raz szkodowali i zdradzali* [...].¹⁴

W świetle korespondencji Pierre’a Des Noyersa, sekretarza królowej Ludwiki Marii Gonzagi, już przed 8 listopada 1655 r. do Głogówka (w księstwie opolsko-raciborskim) – podówczas miejsca pobytu dworu królewskiego – dotarły z Warszawy budzące grozę wieści o barbarzyńskim postępowaniu Karola Gustawa: [...] *kazał poobdzierać obicia w trzech pałacach i powyjmować marmurowe ściany, rozebrać łóżę w ogrodzie złożoną z 32 pięknych kolmun marmurowych, które przy rozbieraniu potłuczono. Lecz to nie dosyć: każe brać okna i szyby. [...] Dawał on 3 tysiące talarów cesarskich za zniesienie i przeprowadzenie na inne miejsce, oddalone na strzał pistoletowy, kolumny marmurowej, na której się znajduje posąg Żygmunta* [...].¹⁵

Z początkiem 1656 r. utrzymywana przez kilka miesięcy „gra pozorów” przestała obowiązywać. Kolejny okres okupacji przemienił się w jawny rabunek. Do grabieży doszło dodatkowo rujnowanie budynków w ramach umacniania fortyfikacji czy też niszczenie obiektów stanowiących potencjalną ochronę dla wojsk szturmujących miasto. Strach Szwedów przez utratą Warszawy, w której znajdowały się główne magazyny łupów wojennych z całej Rzeczypospolitej, przyspieszył ładowanie zagrabionych dóbr na szkuty. W końcu kwietnia dotarło tutaj trzydzieści wozów z kosztownościami i armatami skradzionymi w Krakowie i Małopolsce przez gen. Arwida Wittenberga von Debern. Z pewnością liczba transportów wzrosła kilkukrotnie. Tylko na przełomie maja i czerwca łupami zapełniono dziewiętnaście łodzi¹⁶. Planowano wysłanie ich do Elbląga, jednakże ze względu na niski stan wody ten akurat transport nigdy nie opuścił Warszawy. Dodatkowo, aby uniemożliwić odzyskanie przez warszawiaków ładunków, zakotwiczone na środku rzeki szkuty zostały przez Szwedów zatopione¹⁷. Administrujący garnizonem warszawskim

gen. Wittenberg planował w kwietniu lub maju 1656 r. zaminowanie i wysadzenie w powietrze gmachu Zamku Królewskiego i kilku świątyń¹⁸.

Z początkiem lipca do miasta wkroczył Jan Kazimierz. Niestety, panowanie Polaków w stolicy trwało zaledwie miesiąc. Po zakończonej odwrotem wojsk polskich trzydniowej bitwie, król szwedzki razem z elektorem brandenburskim ponownie wkroczyli do Warszawy (3 sierpnia). Miasto potraktowali tym razem jako zdobyczne¹⁹. Mimo że kolejna okupacja trwała tylko do 1 września, straty, które przyniosła, a szczególnie zniszczenia, były wyjątkowo dotkliwe. W ostatnim etapie grabieży wzięli też udział Brandenburczycy, którzy zabrali z pałaców resztki niezagrabionych przez Szwedów okładzin marmurowych i posadzek, ogoławając obiekty z ostatnich wartościowych detali²⁰. Wtedy też król szwedzki wydał oficjalny rozkaz o wywiezieniu z Zamku Królewskiego resztek kosztowności oraz marmurów i jaspisowych kolumn z willi królewskiej. Spław sprzed 19 sierpnia t.r., przeznaczony do Elbląga, ponownie nie udał się – znów z powodu zbyt niskiego stanu wody. Szwedzi spalili wtedy część szkut. Z ramienia Brandenburczyków operacją tą kierował hr. Georg Friedrich Waldeck, który zaordynował wywiezienie do Królewca (pojedynczym statkiem wiślanym) od ośmiu do dziesięciu dział, z których jedno – kolubryna sprowadzona z arsenału lwowskiego – zwane było Smokiem i zasłynęło podczas niedawnego polskiego oblężenia i szturm generalnego²¹. W dniu 27 sierpnia 1656 r. Des Noyers pisał: *Szwedzi znowu zrabowali Warszawę i sześć ogromnych statków naładowali samemi łupami*²². Również i tym razem części ze zrabowanych łupów najeźdźcy nie zdołali spławić. Niski stan wody ponownie uniemożliwił wypłynięcie przeciążonych szkut. Część z nich zatopili uciekający Szwedzi, kilka innych – uszkadzając kadłub – osiadło na mieliźnie w okolicach wsi Półków (obecnie część Bielan).

We wrześniu 1656 r., po ponownym opuszczeniu Warszawy przez Szwedów, podjęto pierwszą próbę wydobycia przedmiotów: *Nieprzyjacieli, łupu nie nasycony, pałac rezydencjonalny WKrMości zrujnowawszy, tych spoljatorów, osobiwie dział, marmurów etc., dla małości wody sprowadzić nie mogąc, jedne w wodzie, drugie na piaskach, w pół Wisły pod Polkowem reliquit, które lubośmy, jako wierni i życzliwi panu naszemu miłościwemu, nazad sprowadzić i wyratować chcieli, tedy dla małości wody, a najwięcej niedostatku ludu, który z miasta przed plagą morowego powietrza pouchodził, – sposobu nie widzimy [...]*, pisali w liście z dnia 1 września 1656 r. burmistrz Juliusz Ginther i rada Starej Warszawy do króla Jana Kazimierza, przebywającego wtedy w Lublinie²³. W dniu 13 września król odpowiedział: *Sławetni, wiernie nam mili! [...] A że nam wierności wasze oznajmują o odbieźeniu szkut i rzeczy pod Polkowem, przez Szwedów w Warszawie zabranych, zlecamy to i koniecznie mieć chcemy, abyście pilne około tego staranie uczynili, jakobyście te szkuty pod miasto sprowadzili i rzeczy z nich zabrawszy, poprzątnęli i pochowali. A jeżelibyście temu dosyć uczynić nie mogli, tedy abyście rzeczy wszystkie, na nich odbieżane, zabrali i na brzegu gdzie dobrze zakopali, aby ich nie tak snadno nieprzyjacieli mógł dostać [...]*²⁴. Około 23 września z dna Wisły wydobyto z trudem działa, rzeźby i inne przedmioty, niestety, częściowo już zniszczone²⁵. Ze względu na warunki pogodowe, ale i brak zaplecza osobowego,

nie wszystkie przedmioty udało się podjąć z dna. Pracami tymi kierował szafarz miejski Hans Lanckberk, w którego księdze rachunkowej z tego czasu zachowały się stosowne adnotacje²⁶.

Przez kilka kolejnych lat porozrzucane w korycie rzeki marmurowe elementy wzbudzały zainteresowanie. W dniu 19 września 1657 r., na mocy postanowień traktatu welawskiego, Jan Kazimierz ofiarował w dowód przyjaźni Wielkiemu Elektorowi Fryderykowi Wilhelmowi von Hohenzollernowi zespół jaspisowych kolumn z własnej rezydencji warszawskiej. Większość z nich trafiła latem 1662 r. flisem wiślanym *via* Gdańsk na dwór berliński, z przeznaczeniem do udekorowania reprezentacyjnej klatki schodowej podmiejskiej rezydencji w Oranienburgu. Za bezpieczeństwo transportu odpowiedzialni byli: agent elektorski w Gdańsku Johann Stöckel oraz radca Johann von Brerbrecke²⁷. Rok później Bogusław Radziwiłł, podówczas namiestnik elektora brandenbursko-pruskiego w Prusach Książęcych, powierzył swemu oficjalscie Wilhelmowi Gordonowi misję przetransportowania tą samą trasą pozostałych zatopionych w Wiśle podpór (**il. 119**). Chodziło o marmury, *które Król Jegomość dawał Kurfistowi Jegomości wszystkie od Logi Ogrodnej*. Radziwiłł, dość dobrze poinformowany, dalej instruował Szkota: *Jest w Ogrodzie Pani Mincerowej jedna sztuka od Kipeletu Jaspisowego, u Kamedułów zaś leży z Chęcińskiego Marmuru Filar, drugi niedaleko od tegosz miejsca w Wiśle zatopiony, a oprócz tego jest kilka sztuk które także nad Wisłą leżą [...]*²⁸.

Dokument ten, szczęśliwie zachowany do naszych czasów, wskazuje nie tylko na żywe zainteresowanie niedoszłym łupem szwedzkim, ale także odpowiada na szereg pytań. Po pierwsze, precyzuje kwestię pochodzenia zatopionych obiektów – mowa jest o loggii pochodzącej z Villa Regia (Pałacu Kazimierzowskiego). Po drugie, wyjaśnia proveniencję pary kolumn, które we wrześniu 1681 r. architekt królewski Agostino Vincenzo Locci, budując willę królewską Jana III Sobieskiego w Wilanowie, usiłował bezskutecznie odkupić od *Ojców Bielańskich*²⁹. Po trzecie, wyjaśnia również pochodzenie materiału wykorzystanego przy wzniesieniu w 1669 r. na Bielanach kolumny elekcyjnej Michała Korybuta Wiśniowieckiego (niezachowanej). Do dziś na terenie przykościelnym dawnego eremu kamedulskiego zachował się ułomek trzonu kolumny z południowoniderlandzkiego wapienia koralowcowego *Rouge griotte/Vieux Rance*³⁰. Jest to zapewne ostatni materialny ślad słynnej kolumnady loggii willi królewskiej (**il. 120**).

MARMURY Z VILLA REGIA (PAŁACU KAZIMIERZOWSKIEGO)

Dalsze próby wydobywania pozostałych marmurów nie są znane. Dopiero rok 1906 przyniósł przypadkowe odkrycie następnych fragmentów. Warszawscy piaskarze, których pracami kierował inż. Heliodor Nieciengiewicz, natrafili na miejsce zatonięcia XVII-wiecznego ładunku (**il. 121**)³¹. W trakcie kilkutygodniowych prac udało się podjąć z dna kilkadziesiąt obiektów. Oprócz czterech białomarmurowych, bogato dekorowanych wazonów (**il. 122-123**), baz pod kolumny i narożnika

arkady z herbem wazowskim, z wody wyciągnięto rzeźbę *amorka, dzierzącego maczugę, wykutego z marmuru białego (il. 124)* oraz *delfina, wykutego z jednej bryły szarego marmuru z niebieskawymi żyłkami* – zapewne odmiany *Bardiglio* lub *Calacatta* z Carrary **(il. 125-126)**³². Władysław Koro-tyński, który przybył na miejsce wydobywania, jednoznacznie powiązał delfina i putto z rzeźbą ogrodową z ogrodu Villae Regiae. Grupa ta została opisana przez Adama Jarzębskiego³³. Piaskarzom nie udało się wydobyć pozostałych elementów. Wkrótce po ukazaniu się artykułu Koro-tyńskiego władze carskie zakazały prowadzenia dalszych prac. W ten sposób XVII-wieczne marmury przeleżały na dnie Wisły przez ponad 100 kolejnych lat. Wydobyte fragmenty zostały po 1945 r. zdeponowane w lapidarium Muzeum Historycznego m.st. Warszawy, gdzie doczekały się wstępnej konserwacji³⁴.

W 2009 r. na Wydziale Historycznym UW powrócono do poszukiwań. Zainicjowany został interdyscyplinarny projekt badawczy, mający na celu zlokalizowanie zabytków, których nie udało się wydobyć 100 lat wcześniej. Z końcem 2011 r., po 105 latach od odkrycia piaskarzy i 355 latach od zatonięcia transportu, udało się zlokalizować i wydobyć ponad 6 ton marmurowych fragmentów architektonicznych, zdobiących niegdyś Pałac Kazimierzowski. Kontynuacja tych badań w roku 2012 przyniosła wydobywanie kolejnych 6 ton elementów. W sumie z rzeki wyciągnięto ponad kilkaset obiektów **(il. 127)**, wśród których znalazły się m.in.: obramienie okienne, nadproża, trzon i misy z dwóch fontann **(il. 128)**, obramienia portretowe, fragmenty posadzki **(il. 129)**, baza kolumny **(il. 130)**, detale balustrady **(il. 131)**, kilkanaście fragmentów archiwolt i klucze (niektóre z ołowianymi zaczepami) **(il. 132)**, parapet, ława, przyłącza arkad **(il. 133-134)**, kilkanaście gzymsów, fragmenty draperii, obramienie wejścia oraz dwuczęściowa, łączona kołkami dębowymi, płycina z wstawką marmurową. Poza kilkunastoma niedającymi się połączyć potłuczonymi odłamkami, większość fragmentów to elementy pochodzące z jednej konstrukcji. Mamy tu ewidentnie do czynienia m.in. z kilkunastometrową budowlą arkadową. Mowa o XVII-wiecznej monumentalnej klatce schodowej na fasadzie zachodniej (frontowej) Villae Regiae³⁵.

Z dna Wisły udało się wydobyć kilka grup znakomitych zdobionych detali, odkutych w kilku różnorodnych gatunkach marmurów i wapieni. Wstępne badania petrograficzne i historyczno-materiałoznawcze pozwalają przypuszczać, iż w dużym stopniu są to skały pochodzące z Gór Świętokrzyskich. Większość elementów to wyroby kamieniarsko-rzeźbiarskie ze zbitych wapieni chęcińskich *Góra Zamkowa/Bolechowice*, *Zygmuntówka* i *Różanka Zelejowska*³⁶. Mniejszy zespół detali architektonicznych oraz płytek posadzkowych wykonano z importowanych do Warszawy *via* Amsterdam szlachetnych gatunków marmurów i wapieni *Noir de Namur/Noir Belge* lub *Noir de Dinant* oraz *marmo bianco ordinario* z Carrary i *Verde alpi/alpina* z Valle d'Aosta³⁷. Najmniejszą grupę tworzą różnorodne detale z ciemnopopielatego wapienia z podkrakowskiego Dębniaka³⁸ oraz z szeregu odmian wapieni i piaskowców, m.in. *Burgsvik* z Gotlandii oraz pińczowskiego, kunowskiego i szydłowieckiego³⁹.

Powstanie omówionych detali i fragmentów należy powiązać przede wszystkim ze zrealizowaną przed latem 1637 r. przez króla Władysława IV Wazę kompleksową przebudową Villae Regiae. Władca zakupił wtedy we Florencji za poważną sumę zespół białomarmurowych płaskorzeźb i figur o tematyce mitologicznej⁴⁰, które następnie ustawiono w pałacu i ogrodzie pod kierunkiem nadwornego architekta rzymskiego Agostina Locciego starszego⁴¹. Rzeźbiarzami królewskimi byli w tym czasie Giovanni Battista Falconi i Antonio Markieži⁴², którym można zaryzykować przypisanie pomniejszych prac adaptacyjnych i montażowych. Omówiona okazała loggia w fasadzie frontowej wspierała się na kolumnach z marmurów pochodzenia południowoniderlandzkiego i włoskiego, których dostawy docierały na dwór królewski kilkakrotnie od 1619/20 r.

Elementy z wapieni chęcińskich, zwłaszcza ułatwiające identyfikację konkretnej pracowni rzeźbiarskiej ich detale figuralno-ornamentalne, wyraźnie wykazują daleko idącą zależność od prac najważniejszego miejscowego warsztatu 1. tercji XVII w. – *Mistrza Wyprostowanych Postaci* Bartholomea Venosty. Tralkowy trzon fontanny, ozdobiony trzema maszkaronami (**il. 135**), znajduje analogie w trzech innych bardzo podobnych zabytkach chęcińskiej proveniencji, ulokowanych w kościołach parafialnych w Janowie Lubelskim (**il. 136**), Zaklikowie pod Kraśnikiem oraz w Skokach nieopodal Poznania⁴³ (wszystkie z lat 10.–30. XVII w.). Co więcej, w spisie ruchomości kamieniarskich, sporządzonym wiosną 1640 r. w chęcińskim domu i pracowni po śmierci Sebastiana Venosty (brat lub kuzyn Bartholomea i spadkobierca jego pracowni, działający tamże od 2. połowy lat 20. XVII w. do śmierci przed 10 sierpnia 1639 r.), odnotowano dwie identycznie opisane, nieukończone fontanny z „marmuru” chęcińskiego⁴⁴. Z kolei wczesnobarokowe, inspirowane jeszcze stylistyką rzymsko-lombardzkiego *il transizione*, architektoniczno-rzeźbiarskie kształty i detale międzyłuczy arkad i ławek ogrodowych wykonano w Chęcinach na pewno według projektów architektów nadwornych z Warszawy. Należy przy tym zaznaczyć, że ich skromne formy różnią się znacząco od pozostałych dzieł kamieniarki z tego okresu, zamówionych przez dwór królewski w Krakowie, Łobzowie i Warszawie. Jedynym elementem wspólnym w całym tym kręgu jest typ ujętego grubym półwałkiem opaski owalnego obramienia niszy dla popiersia, które najbliższą analogię znajduje w nagrobku biskupa krakowskiego Marcina Szyszkowskiego na Wawelu (1626–9)⁴⁵. Eleganckie formy takiego obramienia doczekały się recepcji w samym ośrodku chęcińskim, o czym świadczą późniejsze prace m.in. Flamanda Augustina van Oyena oraz Agostina i Giacoma Venostów z lat 30. i 40. XVII w. Podobnie rzecz ma się z surowym w wyrazie, wykrojowym kartuszem z herbem Wazów, którego kształty powtarzają w uproszczeniu analogiczne detale w zespole zamówionych w 1641 r., zapewne w pracowni Janusza Oleksego, portali rezydencji hetmańskiej Stanisława Koniecpolskiego w Podhorcach na Rusi⁴⁶. Na koniec warto podkreślić, że fragment dębnickiego uszakowatego obramienia okna/portalu lub niszy (**il. 137**) znajduje swoje rysunkowe odwzorowanie w *Szkiecy drezdeńskim* Gisleiniego⁴⁷.

Liczne ślady obróbki kamieniarskiej powierzchni, znakowanie montażowe poszczególnych elementów oraz otwory po wpustach i znaczne partie fug ołowiowych rozszerzają wiedzę na temat praktyki warsztatowej zakładów budowlanych i kamieniarskich w okresie nowożytnym, a dzięki doskonałemu stanowi zachowania – pozwalają na porównanie z bardzo rzadko spotykanymi obiektami zachowanymi *in situ* (il. 138). Odzyskane po 355 latach poszukiwań obiekty stanowią bezcenne świadectwo naszego dziedzictwa kulturowego⁴⁸.

MARMUR W POZOSTAŁYCH REZYDENCJACH WARSZAWSKICH ZNISZCZONYCH W „POTOPIE”

Tekst *Gościńca*... Adama Jarzębskiego zawiera też kilka innych ważnych dla niniejszej analizy opisów wnętrz lub dekoracji niezachowanych budynków świeckich i kościelnych. Dziś jedynym istniejącym przykładem pozostaje odtworzony w latach 1977-84 Pokój Marmurowy w Zamku Królewskim (1640-3, proj. Giovanni Battista Gisleni, przekształcony w poważnym stopniu w latach 1769-71 pod kierunkiem Jakuba Fontany w stylu wczesnoklasycystycznym⁴⁹). Analogiczna sala z okładzinami marmurowymi znajdowała się w Pałacu Kazimierzowskim⁵⁰, tam również – we wspólnie urządzonej łazience królowej – umieszczono obszerną marmurową wannę z sześcioma schodkami⁵¹. Skromne detale marmurowe znajdowały się nawet w willi na Jazdowie, gdzie według słów Jarzębskiego składowano w krużgankach dziedzińca znacznych rozmiarów kolumny oraz cztery mistrzowsko odkute postaci lwów⁵². Wystrój marmurowy wzniesionej w 1620 r. z inicjatywy króla Zygmunta III Wazy Kaplicy Moskiewskiej omówili ostatnio Juliusz A. Chrościcki i Piotr J. Jamski⁵³.

Sale zniszczonego w pożarze w dniu 15 czerwca 1657 r. pałacu Kazanowskich/Hieronima Radziejowskiego⁵⁴ także uposażone były w wiele efektownych detali marmurowych, m.in. okazały, dekorowany rzeźbiarsko portal w sieni, kominek i posadzka w sypialni pańskiej, takie same elementy pojawiły się w wystroju gabinetów i sal *piano nobile*. W spiżarni pałacowej urządzono przed 1643 r. skład marmurów, przeznaczonych zapewne do rozbudowy lub doposażenia tej rezydencji⁵⁵.

W pałacu kanclerza wielkiego koronnego Jerzego Ossolińskiego (zm. 1650), zbudowanym według nieznanego projektu w latach 1639-43, dekoracje marmurowe były bardziej okazałe i obejmowały portal wejściowy w fasadzie. Skromniejsze znajdowały się także w pokojach na parterze. W Sali Wielkiej na piętrze stał wielki czarnomarmurowy kominek ze stiukową figurą konną króla Władysława IV Wazy, a ściany pomieszczenia w górnej strefie udekorowano rzędami wspomnianych wcześniej białomarmurowych popiersi cesarzy rzymskich. Sąsiadujące z salą amfiladowe pokoje piętra uzyskały czarnomarmurowe portale i wzorzyste posadzki, natomiast

w sypialni i gabinecie kanclerskim w wieżyczce narożnej znajdowała się m.in. marmurowa mozaika (lub kompozycja w typie włoskiej *pietradura*) oraz podobnie dekorowany stół⁵⁶.

Można ostrożnie przypuszczać, że w tym ostatnim wypadku przynajmniej część portali *piano nobile* przetrwała „potop” i późniejsze przebudowy pałacu w 2. połowie XVII w. Potwierdza to datowany na 1747 r. rysunek projektowy dyrektora saskiego królewskiego Urzędu Budowlanego (Bauamtu), Joachima Daniela von Jaucha, powstały zapewne w związku z niezrealizowaną przebudową gmachu na rezydencję, która miała wejść w skład kompleksu Pałacu Saskiego króla Augusta III (**il. 139**)⁵⁷. Rysunek przedstawia prosty kompozycyjnie wczesnobarokowy portal marmurowy, ujęty kolumnami w stylizowanym porządku jońskim, z aplikowanymi maskami, boniami diamentowymi w odcinkach fryzu i prostymi obramieniami płyt i główką putta/maszkaronem (z wolutami po obu stronach) na osi.

- 1 A. Jarzębski, *op. cit.*, *passim*.
- 2 A. J. Miłobędzki, *Architektura Warszawy za Wazów*, w: *Narodziny stolicy...*, s. 69-81; M. Karpowicz, *Europejskie walory sztuki doby Wazów*, w: *ibidem*, s. 85-90; J. A. Chrościcki, *Dwór królewski a problematyka mecenatu polskich Wazów*, w: *ibidem*, s. 93-101.
- 3 Warto w tym miejscu przypomnieć, że urodzony w Warce nad Pilicą Jarzębski dopiero jako prawie trzydziestolatek osiadł na stałe w Warszawie. Zob.: H. Feicht, S. Herbst, *Jarzębski Adam*, w: PSB, t. 11, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964, s. 24-25.
- 4 J. Wegner, *Szwedzi w Warszawie 1655-1657*, Warszawa 1936, *passim*.
- 5 I. Gieysztorowa, *Zniszczenia i straty wojenne oraz ich skutki na Mazowszu, w: Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660*, red. K. Lepszy et al., Warszawa 1957, s. 320-326, 330-332; J. Wegner, *Warszawa w latach potopu szwedzkiego 1655-1657*, wyd. 2, Wrocław 1957, zwł. s. 145, 149-154.
- 6 Na temat rabunku i zniszczeń dokonanych przez wojska szwedzkie zob.: S. Nahlík, *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Wrocław-Kraków 1958, s. 18-21; J. Wegner, *Warszawa w czasie najazdu szwedzkiego 1655-1657*, w: *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660...*, s. 231-259; W. Tomkiewicz, *Zniszczenia wojenne w dziedzinie kultury*, w: *ibidem*, zwł. s. 441-448; Z. Łakoćński, *Polonica Svecana artistica (= Źródła do dziejów sztuki polskiej*, red. A. Ryszkiewicz, t. 17), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; P. Skrowoda, *Wojny Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją*, Warszawa 2007, s. 197-201 do 207. Por. ponadto: *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655-1660*, red. M. Nagielski, Warszawa 2014 (w druku).
- 7 J. P. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski, jego straty i ochrona prawna*, Kraków 2001, t. 1, s. 239.
- 8 J. Wegner, *Warszawa w czasie najazdu szwedzkiego 1655-1657...*, s. 257-258; *idem*, *Warszawa w latach potopu...*, s. 145-148.
- 9 Zob.: M. Nagielski, *Rola militarna Wisły w okresie „potopu”*, w: *Rola militarna Wisły w dziejach Polski*, cz. 1: *Od czasów Piastowskich do 1864 r.* Zbiór studiów, red. K. Myśliński, Warszawa 1992, s. 59-131.
- 10 *Krótka nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego*, b.m.w. 1659, oprac. A. J. Miłobędzki, Wrocław 1957, s. 7-8.
- 11 F. K. Pruszkowski, *Pamiętnik przyjsia szwedzkiego do Warszawy roku 1655 (= Biblioteka Warszawska*, t. 4), Warszawa 1851, s. 6.
- 12 *Le roi de Suède est courageux, vigilant, civil, mais le plus avaré de tous les hommes; il fait tous les comptes de sa dépense. Il a fait dépaver tout le palais de Varsovie et ôter le parquet des chambres, pour chercher s'il n'y avait point de cache* [podkreślenie: H. Kowalski]. Cyt. za *Lettres de Pierre Des Noyers secrétaire de la reine de Pologne Marie-Louise de Gonzague Princesse de Mantoue et de Nevers, pour servir à l'histoire de Pologne et de Suède de 1655 à 1659*, Berlin 1859, s. 6.
- 13 F. K. Pruszkowski, *op. cit.*, s. 6; J. Wegner, *Warszawa w latach potopu...*, zwł. s. 38-51.
- 14 F. K. Pruszkowski, *op. cit.*, s. 7.
- 15 *Portofolio Królowej Maryi Ludwiki, czyli zbiór listów, aktów urzędowych i innych dokumentów ściągających się do pobytu tej monarchini w Polsce, przełożonych z francuzkiego na język polski przez Konstancję hr. Raczyńską, hr. Józefę Radolińską, Romana Zioteckiego i Jastrzębskiego*, wyd. E. Raczyński, t. 2, Poznań 1844, s. 198; *Lettres de Pierre Des Noyers...*, s. 10-11 (list z Głogowa, 8 XI 1655). Por. J. Wegner, *Warszawa w latach potopu...*, s. 51-53; W. Tomkiewicz, *Zagłada zbiorów królewskich...*, s. 52.
- 16 *Lettres de Pierre Des Noyers...*, s. 188.
- 17 W. H. Kochowski, *Historia panowania Jana Kazimierza*, t. 1, wyd. E. Raczyński, Poznań 1859, s. 304. Por. J. Wegner, *Warszawa w latach potopu...*, s. 70; W. Tomkiewicz, *Zagłada zbiorów królewskich...*, s. 52-53.
- 18 *Portofolio Królowej Maryi Ludwiki...*, s. 11; *Lettres de Pierre Des Noyers...*, s. 168 (list z 18 V 1656).
- 19 Na temat bitwy zob. ostatnio: M. Nagielski, *Bitwa pod Warszawą 1656*, Warszawa 2007.
- 20 *Portofolio Królowej Maryi Ludwiki...*, s. 78; *Lettres de Pierre Des Noyers...*, s. 238 (list z 5 IX 1656). Por. J. Wegner, *Warszawa w latach potopu...*, s. 116, 119.
- 21 F. F. Carlson, *Geschichte Schwedens (= Geschichte der europäischen Staaten*, hg. A. H. L. Heeren, F. A. Ukert, Bd. 4), Gotha 1855, s. 153, przyp. 1. Por. J. Wegner, *Warszawa w latach potopu...*, s. 120-122.
- 22 *Portofolio Królowej Maryi Ludwiki...*, s. 72; *Lettres de Pierre Des Noyers...*, s. 229-230 (list z 27 VIII 1656); W. Tomkiewicz, *Zagłada zbiorów królewskich...*, s. 53-54.
- 23 W. Korotyński, *Pół królewski*, „Kurier Warszawski” z dn. 26 maja 1906, nr 144, s. 4.
- 24 *Starożytności Warszawy. Dzieło zbiorowe*, red. A. Wejnert, seria 2, t. 5, Warszawa 1857, s. 386-388; W. Korotyński, *op. cit.*, s. 4; J. Wegner, *Warszawa w latach potopu...*, s. 123-124; W. Tomkiewicz, *Zagłada zbiorów królewskich...*, s. 54.
- 25 J. Wegner, *Szwedzi w Warszawie...*, s. 158-159. Por. *Lettres de Pierre Des Noyers...*, s. 256-257.
- 26 *Działa z wody windując sztuki (zniszczone) (3) – 80 złp; sam jadąc do tychże dział dwiema razy rybakom 2 złp*. Zob.: *Starożytności Warszawy...*, s. 391 (spis rachunków pod datą 23 IX 1656); J. Wegner, *Warszawa w latach potopu...*, s. 124.
- 27 G. Hinterkeuser, *Ex oriente lux? – Andreas Schlüter und der polnische Anteil am Ausbau Berlins zur Königsmetropole*, w: *Wanderungen. Künstler – Kunstwerk – Motiv – Stifter/ Wędrowki. Artysta – Dzieło – Wzorzec – Fundator. Beiträge der 10. Tagung des Arbeitskreises deutscher und polnischer Kunsthistoriker in Warschau, 25.-28. September 2003/Materiały X Konferencji Grupy Roboczej Polskich i Niemieckich Historyków Sztuki w Warszawie, 25-28 września 2003 r.*, hg. M. Omilanova i A. Straszewska, Warszawa 2005, s. 27-28, przyp. 1-4. Tamże wykaz źródeł i literatury przedmiotu.
- 28 Warszawa, AGAD, Dział X: Archiwum Radziwiłłowskie, dokument nieopracowany, *Memoriał Panu Wilhelmowi Gordonowi do Warszawy dany...* Za udostępnienie tego dokumentu do badań pragniemy złożyć gorące podziękowania dr. Jarosławowi Zawadzkiemu (AGAD).
- 29 J. Starzyński, *Wilanów. Dzieje budowy pałacu za Jana III*, Warszawa 1976, s. 22, 91, 92 (listy Locciego do króla z 5 i 19 IX 1681).
- 30 Omawiany element mierzy 124 cm wysokości nad poziom gruntu. Jego średnica u podstawy to ok. 33 cm.
- 31 W. Korotyński, *op. cit.*, s. 2.
- 32 M. Pieri, *op. cit.*, s. 296-299, 302-303, tabl. III, VI-VII.

33 *Wpadnę na delfinorybą,
Z okrutną paszczką rybą.*

A na niej stoi chłopiątko,

Z jakąś patką, niebożatką;

Chcąc ją zabić, z góry zmierzyl,

A piędź się swą nie zmierzyl.

Wszystko to z marmuru rzeczy,

Kunsztownie zrobione, grzeczy.

Zob.: A. Jarzębski, *op. cit.*, s. 138.

34 W. Korotyński, *op. cit.*, s. 2-7; *Szczątki Pałacu Królewskiego*, „Kurier Warszawski” z dnia 14 lipca 1906, nr 192, s. 2; *Dar dla Muzeum Dawnej Warszawy*, „Bluszcz”, 1939, nr 12, s. 22; *Cenne rzeźby z pałacu Kazimierzowskiego znalezione na dnie Wisły*, „Gazeta Polska”, 1939, nr 69, s. 8. Por. Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, m.in. nr inw. 2929, 2930, 2931, 2932, 15654. Na temat ww. dzieł zob.: S. Żaryn, *Trzynaście kamienic staromiejskich. Strona Dekerta*, Warszawa 1972, s. 155; K. Liszewska, *Wazon z herbem Wazów*, w: *Narodziny stolicy...*, s. 327, poz. kat. IX 11; M. Szafrńska, *Wazon z maskami ludzkimi*, w: *ibidem*, s. 327, poz. kat. IX 12; K. Liszewska, *Posąg delfina*, w: *ibidem*, s. 332, poz. kat. IX 23; M. Szafrńska, *Baza kolumny*, w: *ibidem*, s. 335, poz. kat. IX 31. Zob. ponadto: W. Tomkiewicz, *Zbiory artystyczne...*, s. 38, 39-40, tabl. XVIII; *Sztuka warszawska od średniowiecza do połowy XX wieku. Katalog wystawy jubileuszowej zorganizowanej w stułecie powstania Muzeum Narodowego 1862-1962*, Muzeum Narodowe w Warszawie, Warszawa 1962, s. 92, 93, kat. 178, 179; J. Lilejko, *op. cit.*, s. 92, 122.

35 *Kolumnety stoją w przodku,
Pod nimi frambuży* [arkady – przyp. M. Wardzyński] *w środku.* Loggię ogrodową od strony Wisły opisał on natomiast jako:

Na kolumnach marmurowych,

Tuż przy filarach murowych,

Gdzie Królestwo zwykło jadać,

I czasem pod wieczór siadać, [...].

Zob.: A. Jarzębski, *op. cit.*, s. 134, 135 (wiersze 1899-1900 i 1927-1930). Wyniki dotychczasowych badań zostały opublikowane w następujących tekstach: H. Kowalski, *Królewskie rezydencje na dnie Wisły*, „Z otchłani wieków”, 56: 2011-2012, nr 1-4, s. 120-125; idem, *Wazowskie dekoracje rzeźbiarskie, wydobyte z dna Wisły*, „Renowacje i Zabytki”, 3: 2012, s. 138-140; idem, *Fragmenty wazowskich rezydencji odnalezione na dnie Wisły*, w: *Zagarnięte – ukryte – poszukiwane – odzyskane. Materiały konferencyjne. Instytut Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 19-20 września 2012 r.*, Warszawa 2013 (w druku).

36 Są to m.in. gzymsy, klucze i międzyłucza pięciu z siedmiu arkad loggii z owalnymi wgłębnyimi obramieniami na biusty portretowe, kartuszem herbowym dynastii Wazów i podwieszonymi na guzach chustami, następnie dekorowane pasami cekinów ławki i konsole oraz nadproża nieustalonych portali.

37 Zespół ten składa się z elementów okładzin ściennych, pojedynczej bazy przyścienniej kolumny i fragmentu balustrady.

38 Pojedynczy fragment dawnego obramienia okiennego lub portalu i pomniejsze detale.

39 Gzymsy, nieliczne detale architektoniczne zdobione ornamentalnie oraz elementy wielostopniowych fontann.

40 *Acta Nuntiaturae Polonae*, t. 25: *Marius Filonardi (1635-1643)*, cz. 2: (1 XI 1636 – 31 X 1637), red. T. Chynczewska-Hennel, Kraków 2006, s. 324-325 (list nr 208, Varsaviae, 11 VII 1637).

41 W. Tomkiewicz, *Zbiory artystyczne...*, s. 37-40, 45-46; A. Badach, „*Statuae cudowne...*”, s. 157-158, 165-167, il. 6. Tamże wykaz źródeł i literatury przedmiotu.

42 W. Tomkiewicz, *Zbiory artystyczne...*, s. 34; J. Kowalczyk, *Architektoniczno-rzeźbiarskie dzieło Falconiego...*, s. 41, aneks; por. M. Karpowicz, *Artisti ticinesi...*, s. 193, 197-200.

43 KZSP, t. 5, z. 27: *Powiat wągrowiecki*, oprac. I. Galicka, I. Kaczorowska i H. Sygietyńska, Warszawa 1964, s. 23 (Skoki); KZSP, t. 8, z. 7: *Powiat janowski*, oprac. I. Galicka i E. Rowińska, Warszawa 1961, s. 6 (tu błędne datowanie na 2. poł. XVIII w.); KZSP, t. 8, z. 9: *Powiat kraśnicki*, oprac. I. Galicka i E. [Smulikowska]-Rowińska, Warszawa 1961, s. 39.

44 Kraków, BJ, rkps 5232, k. 242v-243v. Por. M. Wardzyński, *Rzeźbiarsko-kamieniarska rodzina Venosta...*

45 M. Rożek, *Katedra wawelska...*, s. 102-104; M. Karpowicz, *Matteo Castello – architekt...*, s. 70-71, il. 66.

46 Z. Bania, *Pałac w Podhorcach*, „RHS”, 12: 1981, s. 103, 111, 114, 156-158, 168 (tu atrybucja projektów portali i kolumnów Costantemu Tencalli lub Giovanniemu Battistie Gisleniemu), il. 24, 26, 27. Identyczne kartusze występują jeszcze w późniejszych portalach warsztatów chęcińskich w dworze starościńskim w Podzamczu Chęcińskim (zapewne lata 40. XVII w.) i w obramieniu odrzwi zakrystii w kościele par. w Leżajsku, obsługiwanym przez zakon bogobogobców z Miechowa. Na temat wymienionych zabytków zob.: KZSP, t. 3, z. 4, s. 52; KZSP, Seria Nowa, t. 3: *Województwo rzeszowskie*, red. E. Śnieżyńska-Stolot i F. Stolot, z. 4: *Leżajsk, Sokołów Małopolski i okolice*, oprac. E. Śnieżyńska-Stolot i F. Stolot, red. M. Omilanowska i J. Sito, Warszawa 1989, s. 27, il. 21 (tu datowanie: ok. 1664?).

47 Warszawa, IS PAN, Zbiory Specjalne, sygn. Varia 1, k. 70, nr neg. 159808.

48 Organizatorami badań są: dr Hubert Kowalski z Instytutu Archeologii UW (kierujący projektem) i dr Justyna Jasiewicz z Instytutu Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych UW oraz Marcin Jamkowski, dziennikarz wyprawowy i członek The Explorers Club. W badaniach uczestniczyli też dr Andrzej Osadczuk z Uniwersytetu Szczecińskiego, dr Piotr Kuźniar z Politechniki Warszawskiej i dr hab. Grzegorz Kowalski z Wydziału Fizyki UW; badania przeprowadzono przy współpracy z Ministerstwem Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Narodowym Instytutem Dziedzictwa. Ponadto wsparcia finansowego udzielił: Miasto Stołeczne Warszawa, Urząd Miasta Stołecznej Warszawy/Biuro Kultury, Wydział Historyczny UW, Wydział Geologii UW, Instytut Archeologii UW i Klub Absolwentów UW. Podczas prowadzonych badań współpracowano także z Komendą Główną Policji, Komendą Stołeczną Policji, Komisarzatem Policji Rzecznym w Warszawie, Komendą Wojewódzką Państwowej Straży Pożarnej i Komendą Powiatową Państwowej Straży Pożarnej w Legionowie, a także z jednostkami inżynieryjnymi Wojska Polskiego.

49 J. Lilejko, *op. cit.*, s. 124-129, il. 93-97; R. Szymdyki, *Południowoniderlandzkie marmury...*, s. 7. Tamże wykaz źródeł, relacji z epoki i literatury przedmiotu.

50 *Potym krętnym wschodkiem idę,*

Z góry na dół, w pokój wnidę;

Az tam wszystko z marmuru:

Posadzki, stół, mały mur; [...].

W sieni willi królewskiej znajdował się także marmurowy portal dekorowany figuralnie. Zob.: A. Jarzębski, *op. cit.*, s. 135, 136 (wiersze 1945-1948 i 1963-1966).

51 J. A. Chrościcki, *Apartament Ludwika Marii w Pałacu Letnim. Próba rekonstrukcji*, w: *Francusko-polskie relacje artystyczne w epoce nowożytnej*, red. A. Pieńkos i A. Rosales-Rodriguez, Warszawa 2010, s. 95. Tamże zestawienie źródeł archiwalnych.

52 *Wewnątrz plac jest trochę ciasny,
Dlatego też nie jest jasny.
Architekt, musi być, zbłądził,
Abo magister źle zrzędził.
Sklepy naokoło potężne,
W murynku przestronie mężne,
W których widzieliśmy wielkie
Kolumny, leżące wszelkie,
I lwy cztery generalne
Między nimi, naturalne,
Właśnie żywe wyrobione,
A z marmuru są zrobione;
Nie odlewane to rzeczy,
mistrzowską robotą grzeczny.*

Zob.: A. Jarzębski, *op. cit.*, s. 148 (wiersze 2265-2278).

53 J. A. Chrościcki, *Mauzoleum carów Szujskich (Kaplica Moskiewska) w przestrzeni ceremonialnej Warszawy*, w: *Hołd carów Szujskich*, red. J. A. Chrościcki i M. Nagielski (= Biblioteka „Baroku”, t. 1), Warszawa 2012, s. 137, 140; P. J. Jamski, *Legenda Kaplicy Carów Moskiewskich w Warszawie (1620-1914)*, w: *ibidem*, s. 146-147, 151, 155.

54 J. Wegner, *Warszawa w latach potopu...*, s. 132.

55 A. Jarzębski, *op. cit.*, s. 113-115, 177, 122 (wiersze: 1313-1314, 1363-1364, 1387-1388, 1468-1469, 1491-1495, 1641-1645).

56 *Ibidem*, s. 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161 (wiersze: 2435-2438, 2505-2506, 2531-2539, 2567-2572, 2595-2599, 2605-2610, 2629-2634, 2659-2660). Por. Z. Bania, *Górna sala...*, s. 309-317.

57 K. Konarski, *Pałac Brühlowski w Warszawie*, Warszawa 1915, s. 3-4, 35, ryc. 3.

6.

OKRES ODBUDOWY –
LATA 60. I 70. XVII W.

Kryzys gospodarczy po zniszczeniach „potopu szwedzkiego”, nawracające w latach 60. XVII w. epidemie oraz konieczność szybkiej odbudowy stolicy i majątków patrycjatu, połączone z generalnymi zmianami w strukturze handlu zewnętrznego i rzemiosła Warszawy, spowodowały gwałtowne zahamowanie pobożnych fundacji komemoratywnych i kultowych w archikolegiacie. W ostatnim okresie panowania Jana Kazimierza stracili na znaczeniu cudzoziemscy dworzanie królewscy, a ster rządów przejęła magnateria, niezainteresowana upamiętnianiem własnych pochówków w stołecznych świątyniach parafialnych, koncentrująca uwagę na zakładaniu i rozwoju okolicznych jurydyk¹. Wpływowe rodziny szlacheckie, podkreślające swoje związki z Warszawą, wybierały na miejsce ostatniego spoczynku współfundowane lub uposażane świątynie zakonne: augustianów, bernardynów, dominikanów, franciszkanów-reformatów, misjonarzy i pijarów. Zabiegi polityczne szlachty zgromadzonej na elekcji Michała Korybuta Wiśniowieckiego, w 1669 r., wymogły wprowadzenie do *pacta conventa* zapisu o ograniczeniu dostępu cudzoziemców i mieszczan do grona kolegium kanonickiego archikolegiaty. Prestiżowy – skądinąd – przywilej państwowy dla najważniejszej świątyni miasta miał jednak poważne konsekwencje dla dotychczasowych jej gospodarzy: kapituły i mieszczaństwa. Od tej chwili podkreślano status państwowy tego kościoła, natomiast fundacje „sławetnych” mieszczan skupiły się wokół bractw religijnych i kontynuacji opieki nad erygowanymi wcześniej kaplicami i altariami. Jedynym przykładem okazałego epitafium dedykowanego osobie z tego kręgu jest wzmiankowany wcześniej pomnik Francuza kan. Mariana Lauscheffera/Lauschefta (zm. 1667), ufundowany przez samą kapitułę (il. 140).

Z uwagi na zniszczenie w ciągu XIX i XX w. wszystkich pomników w kościołach: augustiańskim, bernardyńskim i pijarskim, przedmiotem badań będą wyłącznie zabytki z pozostałych świątyń Warszawy. Grupa ta liczy kilkanaście obiektów, które – z wyjątkiem znakomitej kaplicy Kotowskich przy kościele dominikańskim oraz pary epitafiów portalowych rodziny Skarszewskich u franciszkanów-reformatów² – nie doczekały się dotąd należytej uwagi badaczy. Zaskakujący jest brak większej liczby dzieł z lat 70. XVII w., mimo iż był to czas dynamicznego rozwoju ośrodka dębnickiego – w tym okresie w stolicy zamawiano jeszcze wyroby chęcińskie.

MARMURY W PIERWSZYCH FUNDACJACH SAKRALNYCH

W latach 60. XVII w. szlachetne gatunki materiałów kamieniarsko-rzeźbiarskich występowały w odbudowywanej mozolnie stolicy jeszcze w niewielkich ilościach. W tym czasie miała miejsce kompleksowa odbudowa spalonego w czerwcu 1657 r. kościoła bernardynów św. Anny³. Nowe, ściennie-filarowe i udekorowane stiukaturami wnętrze nawy świątyni (1663-7) przesłonięto wtedy nieukończoną ostatecznie bezwieżową fasadą, która zyskała w tym

okresie wykwinny detal kamieniarski, złożony z czterech zachowanych do dziś portali, odkutych z piaskowca kunowskiego. Według opinii Dariusza Kaczmarzyka portale główny i boczny południowy są obecnie poprzestawiane, co wiąże się z przebudową fasady i kruchty między 1727 i 1749 r.⁴ Ich linearne, uszakowate wykroje i taśmowe ornamenty nawiązują jeszcze silnie do wczesnobarokowego stylu Matthia Trapoli (zm. 1637) i Costante Tencalli (zm. 1647) – realizacji z lat 30. i 40. XVII w. w Wilnie, Warszawie i Wiśniczu Nowym. Dotyczy to zwłaszcza wiodącego do korytarza klasztornego portalu południowego z fundatorskim herbem Starykoń w naczółku (syndyka klasztoru Jana z Wielopola Wielopolskiego, podówczas kasztelana wojnickiego i m.in. starosty warszawskiego, od 1667 wojewody krakowskiego⁵), który jest powtórzeniem portalu głównego wiśnickiego kościoła karmelitów bosych (przed 1635), skopiowanego następnie w świątyni tego zakonu na Wesołej w Krakowie (przed 1683)⁶. Jednorodność stylowa podpór i naczółka tego portalu zdają się przeczyć hipotezie Kaczmarzyka. Z kolei jońskie kapitele portalu głównego można uznać za wzorowane na zespole stiukatur w nawie (typ kapitelu jońskiego z podwieszoną girlandką)⁷. Użycie marmuru ograniczyło się tutaj zaledwie do pojedynczego kaboszonu na osi fryzu portalu głównego (**il. 141**)⁸, do którego odkucia wykorzystano najprawdopodobniej bryłkę wapienia *Noir de Dinant*, odjętą z jednego ze zniesionych w tym czasie zrujnowanych pomników nagrobnych z 1. połowy XVII w.⁹. Ustawiona obok w kruchcie skromna, acz elegancka kropielnica, wykonana przez anonimowego kamieniarza w ośrodku dębnickim, jest dziś pozbawiona kolistej lub ośmiobocznej, dwustopniowej podstawy (**il. 142**).

Zapewne dopiero po 1664 r. powstał datowany dotąd na rok 1647 takż piaskowcowy portal wejściowy refektarza (obecnie tzw. sali prowincjańskiej) klasztoru dominikańskiego przy nowomiejskiej Frece (**il. 143**). Aplikowana do fryzu tablica inskrypcyjna z „marmuru” dębnickiego upamiętnia jeszcze fundację Wojciecha Baryczki (zm. 1643), której kontynuację sfinansował pochowany w tym miejscu w 1682 r. syn, Stanisław Baryczka młodszy, tu wymieniony już jako podstoli czernihowski (nominacja w 1664)¹⁰. Dotąd nie podjęto analizy form struktury architektonicznej obiektu – cechuje ją zachowawczość i grubość detalu, a pewnej dynamiki obramieniu dodaje tylko para ślimacznic, będących dalekim echem późnomanierystycznych rozwiązań Andrei Spezzy i Trapoli w kręgu fundacji Stanisława Lubomirskiego i Koniecpolskich. Podobny zestaw detali architektonicznych występuje też w zespole portali dworu Jana z Wielopola Wielopolskiego w Oborach pod Warszawą (po 1650 wg Karpowicza lub 1678–88 wg Andrzeja Zienca i Adama J. Miłobędzkiego)¹¹. Atrybucja całej omówionej grupy zbliżonych formalnie portali z kościoła bernardyńskiego i klasztoru dominikanów z lat 60. XVII w. musi na razie pozostać bez rozwiązania z uwagi na wcześniejsze hipotezy, wiążące ich powstanie kolejno aż z pięcioma architektami, reprezentującymi zgoła różną stylistykę: Giovannim Battistą Gislenim, Titusem Liviusem Burattinim, Tommasem Poncinem, Isidorem Affaitatim czy Tilmanem van Gameren¹².

Zniszczenie w 1944 r. wieńczącego portal kamiennego (?) popiersia Wojciecha zaważyło najpewniej na nikłym nim zainteresowaniu wśród badaczy. Tymczasem, w świetle analizy dostępnych zdjęć archiwalnych, była to bardzo wysokiej klasy rzeźba portretowa, która dokładnie odpowiada znakomitemu olejnemu portretowi Baryczki z jego własnego epitafium w archikolegiacie¹³. Sposób odwzorowania kształtu i rysów twarzy oraz realistyczne oddanie włosów, zarostu i typowo szlacheckiego ubioru – żupana z narzuconą na modłę stanu rycerskiego na lewe ramię delią z sobolowym kołnierzem – wskazuje jednoznacznie, że było to dzieło wytrawnego rzeźbiarza. Popiersie powstało prawdopodobnie jeszcze za życia Wojciecha Baryczki (zm. 1643), jest studium żywego modelu, a pierwotnie mogło służyć jako reprezentacyjny element wystroju kamienicy Baryczkowskiej na rynku staromiejskim¹⁴.

Jak już wspomniano, w 1669 r. w podwarszawskich Bielaniach, na terenie eremu kamedułów, stanęła kolumna, upamiętniająca elekcję księcia Michała Korybuta Wiśniowieckiego na króla Rzeczypospolitej. Fundatorem był nowo wybrany władca, który wzniósł ten pomnik *ex voto* za udany wybór i cudowne uratowanie przed otruciem podczas bankietu w tym samym dniu, 19 czerwca t.r. Opis, autorstwa Ildefonsa Starożyka, z 1884 r., mówiący o odkuciu trzonu kolumny z piaskowca szydłowieckiego, a szczytu z mitrą książęcą z „marmuru” chęcińskiego, stoi w sprzeczności z dołączoną ryciną według rysunku Bronisława Podbielskiego, która przedstawia kolumnę (dziś nieistniejącą) w porządku tokańskim, wytoczoną z materiału zdecydowanie ciemniejszego od piaskowca (il. 144)¹⁵.

Można domniemywać, iż był to brunatno-brązowy wapień chęciński gatunku *Góra Zamkowa/Bolechowice*. Tak samo opisano w 1663 r., w omówionym już liście Bogusława Radziwiłła do Wilhelma Gordona, dwie kolumny lub filary z loggii ogrodowej Pałacu Kazimierzowskiego, zatopione w Wiśle w pobliżu eremu po wypadku lub celowym podpaleniu skutk szwedzkich. Jakiś czas przed 5 września 1681 r. kameduli zgodzili się sprzedać Agostino Vincenzo Locciem do Wilanowa dwie analogiczne (spękane lub częściowo uszkodzone) kolumny do Sieni Wielkiej, do czego ostatecznie nie doszło – wskutek sprzeciwu samych kamedułów¹⁶. Lapidarność relacji Locciego nie pozwala potwierdzić, czy były to kolumny z południowoniderlandzkiego wapienia koralowcowego *Rouge griotte/Vieux Rance*, czy wspomnianego wapienia chęcińskiego. W świetle wszystkich zebranych danych można przyjąć, że między 1663 i 1669 r. kameduli wydobyli z Wisły co najmniej cztery kolumny, z których tylko jedna miała udokumentowane nadmozańskie pochodzenie. Jej destrukcja znajduje się obecnie obok kościoła bielańskiego.

DZIEŁA Z OŚRODKA CHĘCIŃSKIEGO

Z lat 60. i 70. XVII w. pochodzi niewielka seria dzieł kamieniarsko-rzeźbiarskich z Chęcin, przeżywających po spaleniu w roku 1657 i wyludnieniu w zarazach z lat 1660–3 wyraźny

kryzys gospodarczy¹⁷. Z miejscowego środowiska, osieroconego jeszcze przed „potopem szwedzkim” przez najważniejszych mistrzów: Sebastiana Venostę (zm. 1639), Janusza Oleksego (zm. po 1646) i Augustina van Oyena (zm. 1655), pozostali jedynie Piotr i Marcin Januszowicowie (zm. odpowiednio 1669 i 1665) oraz domniemany spadkobierca van Oyena – Andrzej Czernic/Czernica zw. Kacikiem (notowany do 1675). W latach 70. XVII w. zadebiutowali przedstawiciele młodszego pokolenia: Andrzej Kornicz/Kornicki *alias* Wroncza (wzmiankowany 1663–84) i Michał Mirkowicz/Miśkowicz zw. Drabikiem (notowany od 1664, zm. przed 23 lipca 1675)¹⁸. Trzej ostatni mogli być prawdopodobnymi autorami i wykonawcami omówionych poniżej trzech dzieł, wszystkich odkutych z wapienia *Góra Zamkowa/Bolechowice*. Należy podkreślić, że horyzonty i ambicje nowego pokolenia nie sięgnęły już poziomu poprzedników, a w produkcji ośrodka chęcińskiego w 2. połowie XVII w. trudno doszukać się znamion oryginalności czy wysokiego kunsztu w zakresie nawet czysto kamieniarskich kwalifikacji. Rynek małopolski i mazowiecki zmonopolizowało w tym okresie konkurencyjne centrum w Dębniku, silnie związane kadrowo i stylowo z cechem muratorsko-kamieniarskim w Krakowie¹⁹.

Najwcześniej, w 1673 r., w nowomiejskim kościele par. Nawiedzenia Najśw. Marii Panny powstało – sumptem miejscowego duchowieństwa – okazałe, acz słabe artystycznie epitafium kan. Macieja Jagodowicza (zm. 1666), oficjała warszawskiego i sekretarza królewicza-biskupa Karola Ferdynanda Wazy (**il. 145**). Pierwotna lokalizacja dzieła jest bardzo trudna do ustalenia – w XVIII w. znajdowało się ono nad wejściem do zakrystii w prezbiterium, w 1. połowie XIX w. przewieszono je na ścianę w kaplicy południowej św. Barbary, a po zniszczeniach 1944 i 1945 r. obiekt trafił ostatecznie na ścianę zachodnią nawy północnej. Oryginalny projekt zbliżonego do owalu obramienia wiąże się z konceptem programu treściowego, obejmującego okalające tablicę wyobrażenia splecionych ogonami delfinów-dusz ludzkich z kiśćmi owoców i kartuszem herbowym między festonami. Ujęte wolutkami zwieńczenie zawierało pierwotnie owalny portret malowany na blasze i krzyż²⁰. Koncepcja taka nawiązuje do serii trzech bliźniaczych epitafiów chęcińskich z około 1650 r., projektu van Oyena lub Piotra Januszowicza, znajdujących się obecnie w Piotrkowie Trybunalskim, Sandomierzu i Opatowie (**il. 146**)²¹. Nowością jest pojawienie się w repertuarze ornamentów ośrodka chęcińskiego motywów zoomorficznych, jednak ich występowanie ogranicza się do zaledwie trzech analogicznych wyrobów. Niemal identyczne i reprezentujące podobny poziom artystyczny epitafia zachowały się jeszcze (w bardzo złym stanie) na ogrodzeniu cmentarza przykościelnego w Skrzyńsku pod Przysuchą, gdzie upamiętniają członków rodziny Piotra Tynickiego (zm. 1664), pochowanych w krypcie dawnej świątyni parafialnej (**il. 147**)²².

Rok później miejsce wiecznego spoczynku w kościele franciszekanów-reformatów p.w. św. Antoniego przy ul. Senatorskiej znalazł Piotr z Bojanowa Bojanowski, podczaszy

płocki i burgrabia poznański (**il. 148**). Skromne chęcińskie epitafium, zamówione przez krewnych, umieszczono na ścianie szczytowej w kaplicy bocznej z ołtarzem św. Piotra z Alcantary²³. Jego autor usilnie próbował nawiązać – w uproszczonej, pozbawionej profilowego obramienia strukturze – do typowych epitafiów uszakowatych sprzed „potopu”, jednak ogólna płaskość i ewidentna nieporadność w odkuwaniu bardziej skomplikowanych detali (kartusz herbowy, boczne ślimacznice) znacznie obniżają wartość jego pracy. Typ taki zapoczątkowało w Chęcinach oryginalne w swoim kształcie epitafium ks. Kacpra Słowika (zm. 1637), wicedziekana kieleckiego w tamtejszej kolegiacie²⁴. Ogólną kompozycję tego dzieła powtórzono następnie w znacznie zredukowanej formie aż czterokrotnie w 2. połowie lat 70. i na początku lat 80. XVII w. w przypadku obiektów dla odbiorców duchownych kolejno w: Kielcach (po 1675 i 1677) (**il. 149**), Szewnej pod Ostrowcem Świętokrzyskim (1679) i Rakowie (1682)²⁵. Zabytek warszawski wyróżnia się spośród wymienionych dzieł bardziej okazałym programem, z flankującymi tablicę ślimacznicami z podwieszonymi chustami oraz dolnym kartuszem o nieskomplikowanym wolutowym kształcie. W tym samym czasie sprowadzono z Chęcin odkutą w wapieniu z Góry Zamkowej/Bolechowic i *Różance Zelejowskiej* balustradę północnej kaplicy transeptowej św. Franciszka Serafickiego, będącej miejscem pochówku rodziny Gnińskich (**il. 150**).

Prawdopodobnie jako ostatni w tej grupie powstał niedatowany pomnik epitafijny Jana Kazimierza Brzezińskiego herbu Lubicz, podkomorzego nurskiego (odnotowany jako konsyliarz w czasie elekcji 1696 i konfliktu politycznego stronnictw prosaskiego i proszwedzkiego 1704, zm. przed 1710)²⁶, dobrodzieja i tercjarza eremu kamedulskiego na Bielanych. Obiekt umieszczono na ścianie zachodniej nowo wykończonego (przed 1704) prezbiterium kościoła (**il. 151**)²⁷. Inskrypcja potwierdza pośrednio wyrażoną jeszcze za życia wolę ufundowania epitafium i pochówku Brzezińskiego w tym miejscu, co wskazuje na powstanie dzieła ok. 1700 r. Genezę struktury obiektu należy wywieść od popularnego modelu pomnika nagrobnego, jaki został wprowadzony w Krakowie jeszcze w końcu lat 30. XVII w. Serię zapoczątkowało epitafium archidiakona krakowskiego ks. Erazma Kretkowskiego (zm. 1639) w katedrze na Wawelu²⁸, które w ciągu ponad sześćdziesięciu lat wyewoluowało w Dębniku ku bardziej sumarycznym formom, pozbawionym pierwotnej ornamentyki²⁹. W ośrodku chęcińskim, dzięki lokalnej recepcji dzieł dębnickich, model ten doczekał się pierwszej trawestacji już po 1650 r. – w mauzoleum rodziny Gabriela Krasieńskiego w kaplicy św. Barbary przy kościele par. w Lisowie pod Buskiem³⁰. Bielański pomnik Brzezińskiego jest kopią wykonanego w 1659 r. w Chęcinach – sumptem Baltazara Dunina-Wąsowicza, podsędka sandomierskiego – pomnika dedykowanego jego ojcu, Dersławowi (zm. 1656). Dzieło znajduje się w kościele par. w Smogorzowie pod Przysuchą (**il. 152**)³¹, a za bezpośrednie źródło inspiracji posłużyły w tym przypadku trzy bliźniacze epitafia wykonane w Dębniku z przeznaczeniem do Krakowa: kan. kan. Krzysztofa Sapeliusa, Stanisława Czaplica (obaj zm. 1648) i Jana Grabowskiego

(zm. 1665), odpowiednio w: katedrze na Wawelu, kościele karmelickim na Piasku i kolegiacie uniwersyteckiej św. Anny³². Niewykluczone więc, że Brzezińskiemu podsunęto gotowe epitafium, odkute w Chęcinach na „zapas” ponad czterdzieści lat wcześniej, uzupełniając je *in situ* o inskrypcję i zamówiony najprawdopodobniej w Warszawie znakomity portret malowany olejno na blasze.

- 1 A. Sokołowska, *Spółeczeństwo i kultura w latach 1655-1720*, w: *Warszawa: jej dzieje i kultura...*, s. 111-129.
- 2 W. Tatarkiewicz, *op. cit.*, s. 365-366, 391; M. Karpowicz, *Sztuka Warszawy czasów Jana III*, Warszawa 1987, s. 40, 118-122, il. 7-8, 90-93; J. Skrabski, *op. cit.*, s. 59-60, il. I, 1; ostatnio S. Mossakowski, *Tylman z Gameren (1632-1706): twórczość architektoniczna w Polsce*, Warszawa 2012, zwł. s. 212-217, il. 197-204.
- 3 D. Kaczmarzyk, *op. cit.*, s. 106-107.
- 4 *Ibidem*, s. 110-111, 115, 121-122, 140-141, 148-149, il. 34-35.
- 5 *Ibidem*, s. 114-115.
- 6 B. J. Wanat, *Zakon karmelitów bosych...*, s. 106-107, 351, 353; ostatnio P. S. Szlezzynger, *Dawny kościół karmelitów bosych w Wiśniczu*, Bochnia 2009, s. 8, 10, il. 12, 33, 47.
- 7 D. Kaczmarzyk, *op. cit.*, s. 125, 135-136, il. 36-38.
- 8 *Ibidem*, s. 115-116, il. 35.
- 9 Reliktami tych dzieł są również umieszczone w posadźce nawy przy 2. i 3. filarze północnym oryginalne w formie koliste płyty pozyskane z pociętych na plastry gładkich trzonów kolumn z obu warstw barwnych wapieni olandzkich.
- 10 T. Mikulski, *Baryczka Stanisław (zm. 1682)*, w: PSB, t. 1, Kraków 1935, s. 343; *Urzednicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV-XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Janas i W. Kłaczewski, Kórnik 2002 (= *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, t. 3: *Ziemię ruskie*, z. 4), s. 180, 249, poz. kat. 1393; K. Gołąbek, M. A. Janicki, *Najdawniejsze inskrypcje nagrobne kościoła Dominikanów na Nowym Mieście w Warszawie (do końca XVII w.)*, w: *Atria caeli...*, s. 54.
- 11 A. Zienc, *Dwór w Oborach*, „BHS”, 24: 1962, nr 2, s. 192-193, il.; A. J. Miłobędzki, *Architektura XVII wieku...*, s. 379; M. Karpowicz, *Tomasz Poncino (ok. 1590-1659)...*, s. 63-64, il. 79-80.
- 12 A. J. Miłobędzki, *Architektura XVII wieku...*, s. 379; D. Kaczmarzyk, *op. cit.*, s. 128-133; M. Karpowicz, *Tomasz Poncino (ok. 1590-1659)...*, s. 63-64; idem, *Architekt królewski Isidor Affaitati (1622-1684)*, Warszawa 2011, s. 113-114.
- 13 KZSP, Seria Nowa, t. 11, cz. 1, s. 201, il. 405.
- 14 J. Niklewska, *Portret epitafijny Wojciecha Baryczki*, w: *Narodziny stolicy...*, s. 206, poz. kat. IV 11; B. Wierzbicka, *Kamienia Baryczków: salon kulturalny Warszawy 1912-1936*, Warszawa 1999, passim.
- 15 I. Starożyk, *Kolumna króla Michała Korybuta na Bielanach pod Warszawą*, „Tygodnik Ilustrowany”, seria 4, t. 3, nr 74/1286, 31 maja 1884 r., s. 348-350, ryc. 381 na s. 349.
- 16 J. Starzyński, *op. cit.*, s. 22, 91, 92 (listy Locciego do króla z 5 i 19 IX 1681).
- 17 M. Rawita Witanowski, *Dawny powiat chęciński...*, s. 41-42; D. Kalina, *Dzieje Chęcin...*, zwł. s. 119-121. Tamże wykaz literatury przedmiotu.
- 18 M. Wardzyński, *The Quarries, the 'Marble'...*, s. 388-389.
- 19 *Ibidem*, s. 389.
- 20 Warszawa, APW, zesp. 201, Zbiór Korotyńskich, sygn. V/51, *Kościół Nawiedzenia Najśw. Maryi Panny na Nowym Mieście*, s. 15-16 (kopia protokołu wizytacji biskupiej świątyni z 1825 r.), 86-88, 107; KZSP, Seria Nowa, t. 11, cz. 2: *Nowe Miasto*, oprac. zbiorowe, red. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 2001, s. 7, il. 242.
- 21 *Zabytki sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, t. 4: *Powiat piotrkowski, województwo łódzkie*, oprac. zbiorowe, Warszawa 1950, s. 201-202; KZSP, t. 3, z. 7: *Powiat opatowski*, oprac. zbiorowe, Warszawa 1958, s. 49 (Opatów); KZSP, t. 3, z. 11, s. 61 (Sandomierz).
- 22 KZSP, t. 3, z. 8: *Powiat opoczyński*, oprac. zbiorowe, Warszawa 1958, s. 38.
- 23 F. K. Kurowski, *Pamiątki miasta Warszawy...*, s. 110-111; A. J. Szeinke, *Kościół Świętego Antoniego i klasztor Franciszkanów-Reformatów w Warszawie 1623-1987*, Kraków 1990, s. 76.
- 24 KZSP, t. 3, z. 4, s. 29; M. Pieniążek-Samek, *op. cit.*, s. 195.
- 25 Por. epitafia: kan. Wojciecha Reymieńskiego (zm. 1675) i ks. Jana Szydłowskiego (zm. 1677) w kolegiacie w Kielcach, kan. Jana Hilarego Kasztulskiego (zm. 1679) w kościele odpustowym w Szewnej oraz ks. Macieja Lurkowicza w kościele par. w Rakowie. Na temat ww. zabytków zob.: KZSP, t. 3, z. 4, s. 29 (Kielce); KZSP, t. 3, z. 7, s. 58, 68 (Raków i Szewna).
- 26 K. Niesiecki, *op. cit.*, t. 2, Lipsk 1839, s. 332; *Rodzina: herbarz szlachty polskiej*, oprac. S. Uruski, A. A. Kosiński i A. Włodarski, t. 2, Warszawa 1905, s. 29.
- 27 M. Brykowska, *op. cit.*, s. 39, 43, il. 22 (tu datowanie na początek XVIII w.).
- 28 *Pomniki Krakowa...*, s. 270, tabl. 57; KZSP, t. 4, cz. 1, s. 73. Por. bliźniacze epitafia: umieszczony w tej samej świątyni pomnik kan. Krzysztofa Sapeliusa Sapalskiego (zm. 1648) na Wawelu oraz nieco późniejsze, o bogatszym obramieniu epitafium Stanisława z Przybysławic Oraczowskiego (zm. 1648) w Mierzwinie pod Jędrzejowem. Ten ostatni pomnik posłużył ostatecznie jako bezpośredni wzór dla obu najwcześniejszych epitafiów Gabriela i Zofii Krasieńskich w Lisowie (po 1650). Odnosnie ww. obiektów zob.: *Pomniki Krakowa...*, s. 271, tabl. 76; KZSP, t. 4, cz. 1, s. 74 (Kraków-Wawel); KZSP, t. 3, z. 3, s. 23 (Mierzwin); *Corpus Inscriptionum Poloniae*, t. 1: *Województwo kieleckie*, red. J. Szymański, z. 2: *Jędrzejów i region jędrzejowski*, oprac. B. Trelińska, Kielce 1978, s. 138-140, poz. 152.
- 29 M. Wardzyński, *Organizacja pracy i praktyka warsztatowa...*, s. 360, przyp. 101-103.
- 30 KZSP, t. 3, z. 1, s. 35; Ł. P. Młynarski, *Kilka uwag na temat wartości ideowych i artystycznych kaplicy grobowej Krasieńskich p.w. św. Barbary przy kościele parafialnym św. Mikołaja w Lisowie*, w: *Franciszka z Krasieńskich Wettyn...*, s. 137-138, fot. 3, 13, 14; M. Wardzyński, *Artifices chencinenses...*, s. 168, il. 25, 33, 36.
- 31 KZSP, t. 3, z. 8, s. 43.
- 32 *Pomniki Krakowa...*, s. 271, 273, il. 76, 77, 97.

7.

LATA 80.-90. XVII W.

WILANÓW JANA III SOBIESKIEGO

ZAKUPY RZEŹB BIAŁOMARMUROWYCH W AMSTERDAMIE I ANTWERPII*

(Michał Wardzyński i Piotr J. Jamski)

Podmiejska rezydencja królewska stała się w latach 1677–96 jednym z największych i najbar dziej prestiżowych placów budowy w stolicy. Kierowane do Holandii i Niderlandów Hiszpań- skich zamówienia na rzeźby i inne wyroby z *marmo bianco statuario* i gotlandzkiego piaskowca *Burgsvik* nie mają precedensu w całej w 2. połowie XVII w., a nawet przewyższają zlecenia władców z dynastii Wazów sprzed „potopu szwedzkiego”. Król Jan III Sobieski zakupił między 1679 i 1692 r. w Amsterdamie, za pośrednictwem wpływowego agenta dyplomatycznego i artystycznego w Brukseli, Antwerpii i Amsterdamie Hiszpana Francisca Molla i poczmistrza królewskiego w Gdańsku Gaspara Richtera, duże zespoły antykizujących posągów bóstw antycznych, personifikacji i cesarzy rzymskich. Bezpośrednim odbiorcą figur był kierujący pra- cami budowlanymi utalentowany i wszechstronnie wykształcony włoski architekt i doradca króla – Agostino Vincenzo Locci (1640–1732).

Dzięki badaniom Juliusza Starzyńskiego, Mariusza Karpowicza, Hansa Nieuwdorpa, Sergeja O. Androssowa, a ostatnio Guida Hinterkeusera, Kevina E. Kandta, Wojciecha Fijałkowskiego i pi- szących te słowa¹, udało się zestawzić dane archiwalne na temat dat frachtu morskiego i odbioru kolejnych skrzyń z figurami w Gdańsku i Wilanowie, zidentyfikowano też osta- tecznie osiem posągów białomarmurowych z dawnego zespołu wilanowskiego, wywiezio- nych w 1707 r. przez wojska rosyjskie do Letniego Sadu cara Piotra I w Petersburgu. Zespół składa się z czterech pełnopostaciowych figur Flory/Ceres, Wenus i Pallas Ateny/Fortitudo (**il. 153**), pary popiersi Jana III Sobieskiego (**il. 154**) i Marii Kazimiery de la Grange d’Arquien oraz trzech z grupy czterech figur dziecięcych – personifikacji kontynentów Afryki, Ameryki i Azji². Wszystkie znajdują się obecnie w magazynach Muzeum Rosyjskiego i Państwowego Muzeum Ermitażu w Petersburgu. W Wilanowie zachowały się: popiersie nieustalonej bogini z białego marmuru (**il. 155**) i jedenaście piaskowcowych figur Muz oraz personifikacji

*Niniejszy podrozdział jest owocem kilkuletnich badań piszącego te słowa oraz Piotra J. Jamskiego (IS PAN) w Warszawie, Belgii, Holandii, Rosji oraz na Białorusi. Wyniki badań były dotychczas prezentowane w formie referatów pt.: *Bartholomeus Eggers, (B)arent de Rijk (Dronrijp, Doorrijp) oraz Artus II i Thomas II Quellinus, czyli o rzeźbie willi i ogrodu królewskiego w Wilanowie za Jana III Sobieskiego* oraz *Wokół Schwanera: rzeźba flamizująca w Warszawie i Wilanowie doby Jana III Sobieskiego*, kolejno: na posiedzeniu Katedry Historii Sztuki i Kultury Dawnej IHS UW 20 maja 2013 r. (pierwszy temat) i na naukowym spotkaniu skulpturologicznym w Muzeum Pałacu w Wilanowie 24 maja t.r. (oba). Z uwagi na planowane poszerzenie kwerendy źródło- wej w zbiorach zachodnio- i wschodnioeuropejskich prezentowany tekst winien być potraktowany jako zaczyn przyszłego monograficznego opracowania tematu. Wstępne badania zostały uprzednio zebrane w artykule Michała Wardzyńskiego pt. *From Carrara through Amsterdam to the Commonwealth of the Two Nations. Three royal Polish Commissions for Carra- ra Marble in the 17th Century*, który ukaże się w tomie materiałów konferencyjnych pt. *Carrara Marble and the Low Countries*, ed. L. E. Lock, E. van Binnebeke, Brussel-Leuven 2014. Pragniemy w tym miejscu gorąco podziękować za konsultację naukową tego tematu prof. Fritsowi Scholtenowi, starszemu kuratorowi Działu Rzeźby Rijksmuseum w Amsterdamie, wybitnemu specjalście w dziedzinie niderlandzkiej rzeźby epoki nowożytnej.

pojęć *Honos* i *Magnimitas*, a także *Splendor nominis* i *Fortitudo/Valor* na fasadzie frontowej (które obecnie zastępuje się sukcesywnie odlewami). Ich autorstwo związane przekonująco z przedstawicielami sławnej antwerpskiej rodziny rzeźbiarskiej Quellinusów: Artusem II (figury Muz oraz wszystkie trzy popiersia) i Thomasem II (posągi ze skrzydeł fasady paradyjnej)³.

Temat wymaga jednak powtórnego omówienia i reinterpretacji. W pierwszym rzędzie nowe artykuły Kandta, Hinterkeusera i wspólne piszących te słowa dowiodły, iż w ciągu lat 80. XVIII w. król zamówił w Amsterdamie nie jeden, ale pięć całkowicie różnych zespołów posągów, z których jeden – przeznaczony do ogrodu – odlano z amalgamatu ołowiowo-cynowego i pokryto złotem płatkowym.

Jako pierwsze trafiły do Wilanowa dwa znakomite posągi przeznaczone na obie fasady: mały – Apollina Phoebusa – nad wejście główne, wiodące do ogrodu (zakup 1681), oraz ponadnaturalnej wielkości – Romy Triumphans/Pallas Ateny – na ówczesny trójkątny fronton paradyjny (posąg dostarczony i ustawiony 1687, naczółek zniesiony 1691, figura przeniesiona rok później na parapet głównego arkadowego okna Sali Uczt, wywieziona do Rosji 1707)⁴. Przed 1681 r. w Wilanowie znalazła się również seria gipsowych popiersi cesarzy rzymskich, z których do dziś w lapidarium muzealnym zachowały się zaledwie trzy najwyższej klasy oryginały. Wardzyński, idąc tropem przypuszczeń Willego Halsemy-Kubesa i Hinterkeusera, ostatnio zidentyfikował je przekonująco jako dzieła z pracowni czołowego podówczas rzeźbiarza amsterdamskiego Bartholomeusa Eggersa, identyczne z tymi, które artysta wykonał w białym marmurze po 1674 r. dla Wielkiego Elektora do rezydencji w Oranienburgu i Berlinie oraz w amalgamacie ołowiowo-cynowym dla nieustalonych odbiorców w Holandii (cztery takie biusty są eksponowane w lapidarium Rijksmuseum w Amsterdamie)⁵. Trzydzieści gipsowych popiersi znajdowało się – według inwentarza z 26 sierpnia 1681 r. – w reprezentacyjnym salonie domu-pracowni Eggersa w Amsterdamie⁶. Znakomite zabytki wilanowskie są więc – być może – identyczne z wymienionymi lub stanowią ich repliki warsztatowe. Potwierdzonym zamówieniem Molla u Eggersa, sprzed 1687 r., były też wspomniane cztery figurki chłopców – personifikacji kontynentów⁷, ustawione na balustradzie tarasu ogrodowego.

Wymienione wcześniej marmurowe statuy Eggersa uzupełniły dopiero w 2. połowie lat 80. XVII w. i w 1690 r. (dostawa trzynastu skrzyń z posągami)⁸ rzeźby z *marmo bianco statuario* i piaskowca gotlandzkiego, zakupione w Antwerpii w pracowni Quellinusów (montaż 1686 i 1694). Część z nich dekoruje rezydencję wilanowską do dziś *in situ*, pozostałe zdeponowano w lapidarium.

Szczegółowe zestawienie białomarmurowych posągów i elementów rzeźbiarskich dawnego wystroju pałacu wilanowskiego przynosi nieopublikowany dotąd drukiem źródłowy dokument zatytułowany: *Connotacya Statui marmuru kararskiego y innych rzeczy w Wilanowie pobranych*

die 17 Augusti 1707 roku, przechowywany w dwóch różniących się szczegółami odpisach w zespole Archiwum Książąt Radziwiłłów w AGAD i Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku. Nieustalony oficjalista dworu ówczesnego właściciela pałacu, najmłodszego syna zmarłego w 1696 r. króla, Konstantego Władysława Sobieskiego, wymienił w nim m.in. dwadzieścia dwa posągi bóstw antycznych, wspomniane wyżej popiersia królewskie oraz szereg różnych personifikacji i cokołów pod wazy ogrodowe (**il. 156**)⁹. Należy zauważyć, iż wywóz wymienionych rzeźb z rozkazu przebywającego wtedy w Warszawie cara Piotra I^o mógł być następstwem bardzo skomplikowanej sytuacji rodziny Sobieskich w ówczesnym konflikcie politycznym i wojennym stronnictw sasko-rosyjskiego i szwedzkiego. W 1706 r. Konstanty wraz z najstarszym bratem Jakubem Ludwikiem, ubiegającym się wtedy o koronę Rzeczypospolitej, zostali aresztowani w Oławie na Śląsku przez króla Augusta II Mocnego (jako wrogowie polityczni Saksonii) i osadzeni w więzieniu. Po całkowitej klęsce militarnej i politycznej tego zmuszonego do abdykacji władcy, obu królewiczów zwolniono dzięki interwencji Szwecji, zaś już rok później królewicz Konstanty próbował forsować własną kandydaturę na tron Rzeczypospolitej. Sobiescy gościli cara wcześniej w Żółtkwi, licząc na jego polityczne wsparcie. Plany te ostatecznie nie doszły do skutku ze względu na powrót Augusta II i restaurację jego rządów w państwie¹¹. Równocześnie dobra królewiczów, w tym Wilanów, cierpiały poważnie z powodu nałożonych na nie kontrybucji szwedzkich i dewastacji majątków¹².

Wspomniane bezcenne źródło archiwalne precyzuje również, gdzie znajdowały się wymienione posągi (**il. 157**). Wejście do pałacu od strony dziedzińca paradnego flankowała para leżących sfinksów, powyżej portalu głównego – na tle środkowego okna Sali Wielkiej – umieszczono siedzącą figurę Romy/Pallas Ateny, natomiast nad portalami w narożnych wieżach-skarbcach znajdowały się biusty portretowe pary królewskiej. We wnętrzu pałacu, po obu stronach wejścia do Sieni Wielkiej, umieszczona została para najprawdopodobniej płaskorzeźbionych postaci Murzynów, a w gabinecie króla na okapie kominka – grupa trzech osób na grzbiecie ryby. Nieznana pozostaje natomiast pierwotna lokalizacja zachowanego do dziś w zbiorach Muzeum Pałacu w Wilanowie znakomitego popiersia bogini antycznej. Na balustradzie tarasu pałacowego od strony ogrodu, między gabinetami oraz przy elewacjach bocznych znalazło się pięć rzeźbiarskich wyobrażeń bogów antycznych, kolejno: Apollina jako Phoebusa na osi, a na balustradzie, licząc od północy: Pallas Ateny i Apollina jako łowcy, Wenus (?) i Bachusa oraz Merkurego (pomiędzy gabinetami południowymi), cztery dzieciące personifikacje kontynentów oraz dwie grupy dzieci jedzących winogrona i bawiących się z psem. Te ostatnie kancelista opisał – zapewne na podstawie sygnatury – jako dzieła Quellinusa. W północnej części ogrodu, przy fontannie, stały posągi Venus Nautica i nieustalonej bogini wodnej, w południowej – para figur Junony albo Ledy (?) i Jesieni, w alejce prowadzącej do drewnianej altanki, natomiast balustradę schodów wiodących do grotty na niższym poziomie dekorowały dwie personifikacje na wpół obnażonych bóstw z owocami¹³. W wypadku większości wymienionych figur, dzięki dość dokładnym opisom, możliwa jest rekonstrukcja, w czym pomocne jest ich zestawienie

z zachowanymi w innych zbiorach europejskich analogicznymi figurami Eggersa i obu Quellinu-sów oraz ich licznych uczniów i naśladowców z Holandii i Niderlandów Hiszpańskich.

Nadmieńmy tylko, że autorem ponad czterdziestu pozostałych posągów i płaskorzeźb piaskowcowych i narzutowych, które dekorowały pierwotnie pałac wilanowski, był wykształcony także w Holandii oraz Niderlandach Hiszpańskich utalentowany rzeźbiarz nadworny – przybyły z Gdańska Stephan Schwaner¹⁴. W 1692 r. na usługi królewskie wstąpił drugi wybitny rzeźbiarz gdański, reprezentujący taką samą flamizującą stylistykę – gdańszczanin Andreas Schlüter młodszy. Pracując przy dekoracji rzeźbiarskiej czterech nagrobków rodziców i krewnych króla w kolegiacie i kościele dominikańskim w Żółkwi, posłużył się on luksusowym alabastrem angielskim, chociaż w innych dziełach najczęściej pozostawał przy piaskowcu gotlandzkim albo lipinie¹⁵. Artystom włoskim, pod kierunkiem wybitnego stiukatora Antonia Pertiego, pozostało zatem w Wilanowie wyłącznie wykonanie wystroju wnętrz paradnych i innych tutejszych budowli. Schwaner i Schlüter byli też zapewne odpowiedzialni za dekorację pozostałych wielkich rezydencji pałacowych w Warszawie i w ruskich posiadłościach Jana III Sobieskiego w Żółkwi, Jaworowie, Olesku i Lwowie.

Spośród XVII-wiecznych posadzek w pałacu wilanowskim zachowała się do dziś tylko ta w bibliotece królewskiej (odrestaurowana 2005)¹⁶, ułożona z trzech gatunków kamieni: *marmo bianco ordinario* z Carrary, *Noir de Namur/Noir Belge* oraz czerwono-brunatnego wapienia olandzkiego *Dälie*. Jej charakterystyczne płytki, przycięte w kształt litery L i zestawione po trzy, przedstawiają niezwykle, geometryczny wzór, tworzący iluzję rozwibrowanej struktury schodkowej (**il. 158**). Trudno dziś ustalić, czy jest to import amsterdamski, czy też projekt mógł przygotować sam Locci, zlecając wykonanie jednemu z kamieniarzy wilanowskich, pracujących przy wyposażaniu wnętrz pałacu.

ZAMÓWIENIA KRÓLEWSKIE W OŚRODKACH W CHĘCINACH I DĘBNIKU

Omówione ostatnio przez Józefa Skrabskiego wiadomości archiwalne związane z zamówieniami Jana III Sobieskiego u Michała Pomana, realizowanymi i opłaconymi przede wszystkim przez zaprzyjaźnionego z królem wojewodę ruskiego Marka Matczyńskiego¹⁷, pozwalają przypuszczać, że przynajmniej część z nich mogła dotyczyć Wilanowa. Warto w tym miejscu uzupełnić powyższe ustalenia o transakcje sprzed 1691 r.: od września do grudnia 1685 r. król zakupił w Dębniku, dzięki pośrednictwu Jana Wawrzyńca z Granowa Wodzickiego, współpracownika Adama Kotowskiego i zarazem dzierżawcy ceł małopolskich i wielkopolskich oraz administratora żup krakowskich, nieustalone elementy „marmurowe” za łączną kwotę 868 zł¹⁸.

W trakcie prowadzonych w ostatnich latach prac restauracyjnych w ogrodzie rezydencji wilanowskiej odkopano dwie sporej wielkości niewykończone wazy, odkute z chęcińskiego wapienia z Góry

Zamkowej/Bolechowic (**il. 159**). Korespondencja Locciego z królem ujawnia zainteresowanie władcy sprawami ośrodka chęcińskiego i miejscowymi kamieniołomami, skąd po 19 września 1681 r. planowano sprowadzić do arkady wewnętrznej w sieni dwie kolumny z wapienia *Zygmuntówka*, pozyskane z pękniętego bloku, wydobytego jeszcze w 1607 r. z polecenia Zygmunta III Wazy z przeznaczeniem na jedną z kolosalnych kolumn do nieustalonej świątyni. Pomimo zmiany planów i wykorzystania tańszego i łatwiejszego do pozyskania piaskowca szydłowieckiego, król zaakceptował zakup w Chęcinach trzech waz ogrodowych z „marmuru wiśniowego”¹⁹. Są one tożsame z omówionymi zabytkami archeologicznymi. W tym okresie we wspomnianym ośrodku jedynymi kamieniarzami prowadzącymi warsztaty byli Jan i Kazimierz Czernicowie zwani Kacikami (notowani 1680 i 1687) oraz Andrzej Kornicz/Kornicki *vel* Wroncza (aktywny co najmniej do 1684)²⁰.

Wśród znalezisk było również kilkadziesiąt drobnych, pokruszonych detali z wapieni pozyskiwanych w Dębniku: „czarnego” i wzorzystej *Różanki Paczółtowickiej*, pochodzących ze zniesionych już w 1. połowie XVIII w. dwóch marmurowych bocznych fontann o ośmiobocznych basenach. Zidentyfikowane fragmenty odpowiadają opisom i relacjom z epoki²¹, istnieje też duże prawdopodobieństwo, że ich autorem był Michał Poman.

PAŁAC JANA DOBROGOSTA KRASIŃSKIEGO

Drugą rezydencją warszawską, która w tym okresie uzyskała bogaty wystrój marmurowy wewnątrz parady, był monumentalny pałac Jana Dobrogosta Krasińskiego (1640–1717), referendarza wielkiego koronnego, a od 1688 r. wojewody płockiego. Wzniesiony w stanie surowym do 1689 r., przez kilkanaście następnych lat był stopniowo wyposażany w piaskowcowe rzeźby i reliefy Stephana Schwanera i Andreasa Schlütera młodszego, dekoracje stiukatorskie warsztatu Giuseppe Simone Bellottiego i plafony *al fresco* Michelangela Palloniego. W latach 1691–3 najważniejsze wnętrza parteru oraz sal parady i obu apartamentów oficjalnych *piano nobile* zyskały marmurowe detale – portale i obudowy kominków, wykonane łącznym kosztem 1730 złp przez nieustalonych kamieniarzy sprowadzonych z Chęcin (i Kielc)²². Opublikowany przez Tadeusza Baranowskiego inwentarz pałacu z 1763 r. wzmiankuje łącznie siedem sal i pokoi z marmurowymi posadzkami, osiemnastoma portalami i trzynastoma kominami²³, jednak do naszych czasów nie zachował się żaden z nich. Prowadzone w 2012 r. prace porządkowe i modernizacyjne w dawnym ogrodzie pałacowym przyniosły odkrycie kilkunastu fragmentów profili i gzymsów z „czarnego marmuru” dębnickiego²⁴, natomiast ogłoszona przez Euzebiusza Łopacińskiego relacja źródłowa na temat stanu pałacu w 2. ćwierci XVIII w. wyraźnie mówi o włoskim, w tym genueńskim (czyli kararyjskim), pochodzeniu marmurów użytych w wymienionych elementach wyposażenia²⁵. Wysoki status materialny Krasińskiego czynił takie zakupy możliwymi, a import różnych odmian *marmo bianco* z Massa di Carrara, o ewidentnych

konotacjach antycznych, był jednym ze sposobów spełnienia wygórowanych ambicji politycznych, kulturalnych i artystycznych, jakie przyświecały fundatorowi w budowie i urządzaniu monumentalnej stołecznej rezydencji. Miała ona odzwierciedlać rangę własnej osoby i rodu w Rzeczypospolitej przez pryzmat rzymskiej genealogii starożytnego rodu Corwinusów/Korwinów.

Obecny stan badań nad mecenatem artystycznym Krasińskiego oraz wiedzy na temat ośrodka kamieniarsko-rzeźbiarskiego w Chęcinach w końcu XVII w. nie pozwala na wysnucie poważniejszych wniosków na temat wyglądu i wartości artystycznych omawianych dzieł kamieniarzy. Jedynymi znanymi kamieniarzami chęcińskimi z tego czasu pozostają: Kazimierz Czernic *vel* Kacik (odnotowany po raz ostatni 1687) i Marcin Czyż (wzmiankowany 1692), w wypadku których brak jakichkolwiek pewnych dzieł²⁶, natomiast portale odkuwane w tym czasie z wapieni chęcińskich w najbliższych okolicach (w kościołach par. w Starych Chęcinach i Imielnie pod Jędrzejowem)²⁷ wskazują na bardzo niski poziom kwalifikacji ówczesnych rzemieślników. Znając jednak dbałość fundatora o wysoki poziom projektu i wykonania zleczanych dzieł oraz zaangażowanie przy budowie rezydencji – poza wybitnym Tilmanem van Gameren jako głównym projektantem (potwierdza to rysunek AT 140 recto)²⁸ – Bellottiego i Isidora Tommasa Affaitatięgo²⁹, można przyjąć, iż chęcinianie pracowali według cudzych *delineacji*, tworząc dzieła określane przez potomnych jako odznaczające się przepychem.

FUNDACJE SAKRALNE I KOMEMORATYWNE

PRACE DĘBNICKIE

Powrót do tradycji ważnych zamówień w Dębniku łączył się z prestiżowym zleceniem związanym z komemoracją prymasa Rzeczypospolitej, Kazimierza Floriana Czartoryskiego (zm. 1674). Ozdobną tablicę epitafijną (lub raczej płytę grobową) uzupełniono o okazały czarnomarmurowy sarkofag, wydrążony w środku i mieszczący właściwą cynową trumnę. Nieznana jest data ich wykonania, wiadomo jedynie, że umieszczono je w jednej z kaplic i krypt kościoła jezuitów litewskich, skąd po kasacie zgromadzenia i usunięciu stamtąd wszelkich sprzętów trafiły do archikolegiaty, gdzie ustawiono je wprost na posadzce pod ścianą nawy południowej, między 3. i 4. jej przęsłem. Nieznane są ich losy w okresie międzywojennym³⁰. Taki sposób upamiętnienia zasłużonej dla kraju i Kościoła łacińskiego osoby zmarłej był w Warszawie czymś nowym, ale w Krakowie i Małopolsce miał już ugruntowaną tradycję. Najwcześniejszym przykładem jest tumbowe *effigies* św. Jana z Dukli z 1608 r. we lwowskim kościele bernardynów, odkute z wapieni chęcińskich z Góry Zamkowej/Bolechowic (figura) i *Zygmuntówki* (sarkofag) przez miejscowego mistrza Wojciecha Kapinosa z czterema pomocnikami³¹. Autorami pierwszych odkutych w wapieniu dębnickim sarkofagów, pełniących jeszcze wyłącznie dekoracyjną funkcję, byli bracia Castelli – stanowią one podstawę

leżących figur obu książąt Zbaraskich oraz pomieszczenie dla relikwiarza trumienkowego św. Jacka Odrowąża w ich kaplicach przy kościele dominikańskim w Krakowie (1627-33). Preferowane przez wymienionych mistrzów wzory takich elementów, zaczerpnięte z serii rycin wzornikowych Radiego i Montana, uległy skodyfikowaniu w twórczości Sali – sarkofagi w cenotafie Piotra Opalińskiego w Sierakowie (1641) oraz trumny relikwiarzowe św. Jana z Kęt w kolegiacie uniwersyteckiej św. Anny (1637) i św. Stanisława na Skałce (1641-4?)³² zyskały silnie wybrzuszone lub skośne ścianki tumb, bogato profilowane uskokowe wieka, podpory w kształcie rozpląszczonych lwich łap oraz ujęte wolutowymi obramieniami owalne kartusze inskrypcyjne lub heraldyczne na ściankach bocznych. Pierwsze trumny drążone specjalnie na pomieszczenie szczątków osób świeckich lub duchownych zaczęły powstawać w ośrodku dębnickim w latach 50. XVII w., a bodaj najwcześniejszym jest rozbudowany tumbowy pomnik zmarłego w wieku pięciu lat Gabriela Stokowskiego (zm. 1652) z kościoła franciszkanów konwentualnych w Krakowie³³. W 1676 r. w kościele bernardyńskim w Alwerni pod Krakowem powstała prototypowa dla całej grupy para bliźniaczych sarkofagów przeznaczonych dla fundatorów z senatorskiego rodu Korycińskich: Krzysztofa (zm. 1636), kasztelana wojnickiego, i Jana Stanisława (zm. 1667), starosty gniewkowskiego (**il. 160**)³⁴. Nowe rozwiązania przyniosła para tumb projektu Tilmana van Gameren w Końskowoli pod Puławami – zostały wykorzystane jako cokół nagrobka i trumna Zofii z Opalińskich Lubomirskiej (zm. 1675). Wykonała je w Dębniku w 1676 r. najprawdopodobniej pracownia Adama Negowicza (**il. 161**)³⁵. W tym ostatnim wypadku znamy przybliżony czas powstania obu trumien – wkrótce po pogrzebie księżnej, ale sarkofagi takie zamawiano najczęściej kilkanaście lub nawet kilkadziesiąt lat po śmierci osoby upamiętnianej (Korycińscy w Alwerni, Pacowie w Pożajściu oraz Radomiccy w Żerkowie)³⁶, organizując przy okazji przenosin szczątków specjalne powtórne uroczystości pogrzebowe. Zwyczaj taki wykształcił się w 4. ćwierci XVII i 1. połowie XVIII w. w rodzinie Lubomirskich w Wiśniczu Nowym³⁷. Przyjąć można ostrożnie, niezależnie od daty powstania marmurowego sarkofagu prymasowskiego, że zapoczątkował on w stolicy serię podobnych dzieł – kulminacją ich fundacji miała miejsce pod koniec stulecia w kryptach kaplicy Kotowskich i kościoła bernardynów na Czerniakowie.

Najwcześniejszym dziełem, powstałym w latach 80. XVII w., było epitafium o bardzo okazałej strukturze kolumnowej – Stanisława Baryczki młodszego (zm. 1682), zasłużonego sekretarza królewskiego i podstolego czernihowskiego (1664-77), umieszczone w kościele dominikańskim na południowej ścianie pierwszego filara północnego, naprzeciw ambony (**il. 162**)³⁸. Pomnik został poważnie uszkodzony w pożarze świątyni podczas powstania warszawskiego, natomiast jego całkowitą zagładę przyniosły odbudowa i remont świątyni pomiędzy 1947 i 1959 r. Zdjęcia z 2. połowy lat 40. XX w. pokazują jeszcze resztki jego czarnomarmurowej struktury z niemal kompletnym zwieńczeniem i strzaskaną tablicą inskrypcyjną (**il. 163**)³⁹. Malowany olejno na blasze portret Baryczki znalazł się po 1945 r. w niewiadomy sposób w zbiorach Muzeum im. Jerzego Dunina-Borkowskiego w Krośniewicach⁴⁰. Rozbudowana architektoniczna obudowa pomnika nie ma bezpośrednich pierwowzorów i analogii w środowisku dębnickim, krakowskim

i warszawskim, można jedynie wskazać kilka ewentualnych źródeł inspiracji z Krakowa. Para bliźniaczych nadwieszonych epitafiów, upamiętniających biskupów z rodziny Gembickich: łuckiego, Andrzeja (zm. 1654), i krakowskiego, Piotra (zm. 1657), z dawnej świątyni karmelitów bosych św. św. Michała i Józefa w kościele bernardyńskim na Stradomiu (**il. 164**)⁴¹, reprezentowała niemal identyczny typ nadwieszanej aediculi kolumnowej, natomiast ołtarze boczne w kaplicach kościoła karmelitów bosych na Wesołej (ok. 1685-8) (**il. 165**)⁴² posłużyły jako wzór w kompozycji architektonicznej nadstawki z obramieniem portretu. Ostrożność wzbudza jednak ogólnie niski poziom kamieniarskiego opracowania detali: jońskich kapiteli z podwieszanymi chustami, profilowanych konsoli, uszaków oraz obu kartuszy udekorowanych sprymitywizowanymi maskami, które nie mają nic wspólnego z finezją Martina Christiana Petersona czy dębnickiego warsztatu Adama Negowicza. Przeciwnie związkowi dzieła z tym ośrodkiem przemawia również zastosowanie w trzonach kolumn wzorzystego kalcytu żyłowego *Różanka*, zidentyfikowanego jako pochodzący z Góry Zelejowej pod Chęcunami z uwagi na widoczną na zdjęciu wstęgowo-kardową teksturę i wielkość bloków. Wobec tych wszystkich wątpliwości, kwestię artystycznej proveniencji pomnika Baryczki wypada pozostawić otwartą.

W tym samym okresie kościół dominikański stał się miejscem pochówku jeszcze jednej osoby, której pomnik ozdobił wapień dębnicki. W 1683 r. Stanisław z Lubrańca Dąmbiski, podówczas biskup płocki (1682-92), sfinansował budowę niezwykle rozbudowanego stiukatorskiego nagrobka zmarłego dwa lata wcześniej nepota Stanisława Jana Skorobohatego, w którym jako tła tablicy inskrypcyjnej użyto płyty z tego materiału⁴³.

Serię najważniejszych przedsięwzięć kamieniarsko-rzeźbiarskich stolicy, powstałych w końcu XVII w. w Dębniku, otwiera kaplica św. Dominika przy kościele dominikańskim, wzniesiona w latach 1690-4 sumptem Adama Kotowskiego, sekretarza królewskiego i stolnika wyszogrodzkiego (**il. 166-168**). To niezwykle okazałe *sacellum* – w typie centralnego mauzoleum kopułowego z otwartą kryptą – powstało wkrótce po bezpotomnej śmierci żony, Małgorzaty z Durantów. Jako najwybitniejszy przykład warszawskiej architektury sakralnej 2. połowy XVII w. w małej skali fundacja komemoratywna Kotowskich doczekała się wielu studiów i analiz⁴⁴, z których te skreślone piórem Jana Glinki i Stanisława Żaryna, Władysława Tatarkiewicza, Stanisława Mossakowskiego i Józefa Skrabskiego uwzględniły kwestie związane z powstaniem i genezą artystyczną jej projektów, zakresem udziału projektanta w wyborze materiałów kamieniarskich, procesem inwestycyjnym i przebiegiem realizacji oraz autorstwem poszczególnych części wystroju⁴⁵. Streszczając w tym miejscu znane ustalenia wymienionych badaczy, warto przypomnieć, że na kilku projektach realizacyjnych portalu wejściowego, schodów, ołtarza i stall kolatorskich Tilman van Gameren podał mistrzom dębnickim Michałowi Pomanowi i Jakubowi Bielawskiemu – za pośrednictwem kierownika prac budowlanych Giuseppe Simone Bellottiego – konkretne wytyczne, dotyczące wyboru materiałów i unikatowego sposobu ich kamieniarskiego

opracowania, m.in. z zastosowaniem techniki *intaglio* (projekty AT 57, 58, 59 recto, 65) **(il. 169)**⁴⁶. Odnosząca się do Dębника księga *Connotationes olborae marmoris...* z lat 1691-1711, w archiwum karmelickim w Czernej, opracowana wstępnie przez Tatarkiewicza i Skrabskiego, zawiera dokładne informacje na temat przeprowadzonych wtedy prac. Olborę – ówczesny podatek obrotowy, odprowadzany w wysokości 10-11% przez kamieniarzy do klasztoru w Czernej, właściciela łomów dębnickich – obaj dzierżawcy uścili w latach 1691-2, natomiast wszystkie prace wykończeniowe zamknięto do końca 1694 r.⁴⁷ Analiza zestawienia opłat uregulowanych przez obu mistrzów pozwala odtworzyć podział kompetencji. Pomimo starszeństwa i większego doświadczenia, Pomanowi zlecono wyłącznie wyrób najważniejszych elementów okładzin portalu i schodów, natomiast młodszy – acz bardziej uzdolniony – Bielawski stał się beneficjentem kontraktu, przejmując odpowiedzialność za odkuwanie detali ornamentalnych (m.in. kapiteli portalu) **(il. 170)** oraz elementów ołtarza, obu stall, tablic inskrypcyjnych nagrobków i posadzki. Brak natomiast w tym zestawieniu odniesień do sarkofagów w krypcie.

Prestiż fundacji, europejska geneza i najwyższa klasa Tylmanowskich projektów oraz ścisły nadzór realizatorski Bellottiego sprawiły, że trudno w tym przypadku doszukać się indywidualnych cech stylowych twórców dębnickich. Jest to bez wątpienia najdoskonalsza technicznie i artystycznie ich kreacja spośród wszystkich dzieł powstałych w Dębniku na przełomie XVII i XVIII w., jednak rozwiązania tu zastosowane były zbyt odległe i elitarne, by móc je przyjąć i szeroko wykorzystać w bieżącej produkcji dębnickiej. Echem prac warszawskich przy portalach kaplic Kotowskich i Literackiej jest zaprojektowane i wykonane przez Pomana obramienie wejścia do kaplicy Matki Bożej Różańcowej przy kościele par. w Koprzywnicy (1694-5) **(il. 171)**⁴⁸, natomiast rysunek jońskich kapiteli portalu, wzbogaconych girlandami, Bielawski najprawdopodobniej powtórzył w parze omówionych wcześniej wewnętrznych portali w ramionach transeptu katedry wawelskiej **(il. 172)** i wejściu głównym kościoła par. w Końskowoli pod Puławami. Należy też zaznaczyć, że – podobnie jak w wypadku wznoszonej równolegle kaplicy Literackiej przy archikolegiacie – wykonania rzeźb figuralnych nie powierzono niewykwalifikowanym w tej dziedzinie dębniczanom, ale pracującemu w Warszawie anonimowemu utalentowanemu stiukatorowi szwajcarsko-lombardzkiemu – *Mistrzowi Kaplicy Kotowskich*⁴⁹. Jedynymi pracami stricte rzeźbiarskimi wykonanymi przez dębniczian były dekoracje pary monumentalnych czarnomarmurowych sarkofagów obojga Kotowskich w krypcie: ujęte wolutowo kartusze herbowe na ściankach bocznych i odkute z „marmuru bł. Salomei” figury leżących lewków-podpór **(il. 173)**. Analogiami dla nich są pochodzące z tego samego okresu identyczne, tym razem czarnomarmurowe lewki z jednego z sarkofagów członków książęcej rodziny Lubomirskich w Wiśniczu Nowym **(il. 174)**⁵⁰.

Z powstaniem kaplicy Kotowskich wiążą się dwie kwestie o przełomowym dla rozwoju ośrodka dębnickiego i małej architektury w Warszawie znaczeniu. Pierwsza dotyczy pionierskiego zastosowania nowego materiału, którym był tzw. „marmur bł. Salomei”, pochodzący

z kamieniołomu położonego w ścianie Doliny Prądnika, w bezpośrednim pobliżu pustelni na Grodzisku koło Skały, odbudowanej w latach 80.–90. XVII w. z inicjatywy kan. Sebastiana Piskorskiego, profesora Akademii Krakowskiej i prefekta *fabryki* kolegiaty uniwersyteckiej św. Anny⁵¹. Piskorski był klientem Tilmana, który opracował dla Akademii szczegółowe projekty tej świątyni⁵². Zlokalizowanie łomu i rozpoczęcie eksploatacji miejscowego jasnokremowego jurajskiego wapienia biohermalnego w latach 1689–90 (**il. 175**)⁵³ było remedium na największą bolączkę kamieniarzy dębnickich i krakowskich, pozbawionych dotąd odpowiedniego białego kamienia przeznaczonego do rzeźby figuralnej i detali ornamentalnych. Wcześniej, jeszcze przed odkryciem okolicznych złóż *Różanki Paczółtowickiej* o odpowiedniej bloczności, incydentalnie posługiwano się w Dębniku jej mleczną odmianą, sprowadzaną z Góry Zelejowej pod Chęcunami⁵⁴, lub alabastrem ruskim z Wasiuczyna, Żurawna lub Czerniowa/Czerniejowa. Wprawdzie na samym spodzie pokładu eksploatacyjnego w najstarszym łomie „karmelickim” w Dębniku znajdował się również „lochowy” wapień o białawym zabarwieniu, ale jego niejednorodna brekcjonowa struktura i zbyt mała bloczność⁵⁵ pozwalały jedynie na wykorzystanie go w taflach płyt posadzkowych (**il. 176**)⁵⁶. Drugi łom podobnej skały, zw. Białą Górą, znajdował się w XVIII–XX w. na północno-zachodnim stoku wzgórza Bożej Męki nad Paczółtowicami⁵⁷. Brak jednak przekonujących przykładów jego kamieniarskiego wykorzystania przed 1690–1700 r. (**il. 177**).

Udział produkcji mistrzów dębnickich w rynku ogólnokrajowym, rosnący gwałtownie po 1661 r. dzięki uzyskaniu dwóch przywilejów królewskich Jana Kazimierza Wazy (wystawione 20 stycznia 1661 w Krakowie)⁵⁸, spowodował wkrótce konieczność zatrudnienia na stałe przez Negowicza i Pomana wykwalifikowanych rzeźbiarzy-figuralistów. Pierwszym był wspomniany Marcin Bielawski, któremu powierzono prestiżowe zlecenie przy sarkofagu relikwiarzowym św. Jadwigi Śląskiej w kościele opackim cysterek w Trzebnicy na Śląsku (1677–80)⁵⁹. Z braku odpowiedniego jasnego marmuru lub alabastru figurę świętej oraz posąжки świętych na ściankach tumbi artysta odkuł z białawego wapienia z Pińczowa⁶⁰, dodatkowo bieląc je i partiami złocąc, natomiast w pozostałych statuach – czwórce patronów mniszych – posłużył się już tylko polichromowaną podobnie lipiną. Wybór tego ostatniego medium, podyktowany względami oszczędnościowymi i brakiem w Krakowie i Dębniku odpowiednio utalentowanych „kamienników”, został zapoczątkowany jeszcze w latach 60. XVII w. i ugruntował się później w Dębniku⁶¹. „Marmur bł. Salomei”, promowany skutecznie w następnych latach w Krakowie przez ks. Piskorskiego⁶², okazał się w miejscowym środowisku artystycznym wymarzoną surogatem nieosiągalnego *marmo bianco statuario* z Carrary, a jego niemal nieograniczona bloczność i stosunkowo regularna struktura pozwoliły na wszechstronne zastosowanie, w tym w najbardziej wymagającej rzeźbie figuralnej i ornamentalnej. Pierwszymi prestiżowymi dziełami z niego wykonanymi były bramka wejściowa oraz elementy struktur trzech ołtarzy w kościółku na Grodzisku (przed 1692) (**il. 178**), ale prawdziwym popisem wykorzystania nowego medium stał się okazały nagrobek biskupa krakowskiego Andrzeja Trzebieckiego (zm. 1679) w kościele jezuickim św. św. Piotra

i Pawła w Krakowie (1696) (**il. 179**)⁶³. Jego partie figuralne i najważniejsze detale zdobnicze można przekonująco związać z działającym w tym okresie aktywnie we Wrocławiu i na Śląsku oraz okazjonalnie w Rzeczypospolitej Sulpiciusem Gode z Cambrai⁶⁴, wybitnym rzeźbiarzem proweniencji flamandzkiej, zaznajomionym – w opinii autora – również z wenecką twórczością Flamanda Josta de Court⁶⁵. Fakt zatrudnienia przy tym dziele w charakterze kamieniarza – odpowiedzialnego za strukturę architektoniczną oraz za uderzającą archaiczną formą i zdobieniami chrząstkowo-małżowinowymi tablicę inskrypcyjną – Jakuba Bielawskiego⁶⁶ mógł odegrać decydującą rolę w podjęciu przez tegoż własnych prac w tym wymagającym materiale. Wszystkie liczące się dębnickie dzieła plastyki figuralnej niniejszego okresu wyszły spod jego dłuta, a około 1700 r. dołączył do niego powszechnie uznawany za najzdolniejszego podówczas rzeźbiarza i kamieniarza dębnickiego syn – Stanisław. Po 1720 r. próżno upatrywać – z wyjątkiem kolosalnego, acz słabszego artystycznie, nagrobka biskupa Konstantego Felicjana Szaniawskiego w katedrze na Wawelu (1724)⁶⁷ – podobnych dzieł w całym dorobku tego ośrodka.

Pojawienie się „marmuru bł. Salomei” w warszawskiej kaplicy Kotowskich już między 1690 i 1694 r. – najpóźniej rok lub dwa po jego debiucie w Grodzisku pod Skałą – ma najprawdopodobniej ścisły związek z bliskimi kontaktami, jakie w tym czasie łączyły Tilmana z ks. Piskorskim. Materiał ten posłużył Holendrowi jako zamiennik białego marmuru i kontrastowe uzupełnienie „czarnego” wapienia dębnickiego w trzonach kolumn, fryzie belkowania, płycinach cokołu, antependium i na stopniach ołtarza, we wstawkach płycin pary stall kolatorskich, taflach płyt posadzki oraz w precyzyjnie odkutych jońskich kapitelach i płycinach portalu i podestu schodów, a także w zoomorficznych podporach pary sarkofagów w krypcie.

Druga kwestia dotyczy unikalnej dekoracji ornamentalnej antependium i stall fundatorskich. Inwencji i wenecko-włoskim doświadczeniom Tilmana Poman i Bielawski zawdzięczają także obcą dla Dębника i Krakowa metodę finezyjnego płytkiego wyźlabiania w marmurowych tłach pól pod niewielkie wstawki z *Dębника* dla stworzenia dekoracji ornamentalnej w typie włoskiej techniki *tagliapietra* (**il. 180**)⁶⁸. Na obecnym etapie badań nie udało się pisaćemu te słowa zidentyfikować innego podobnie udekorowanego dzieła kamieniarskiego w Rzeczypospolitej.

Z inicjatywy samego konwentu dominikańskiego, reprezentowanego przez przeora o. Tomasza Mdzewskiego, ufundowano w 1691 r. niewielkie epitafium hojnej dobrodziejki – mieszcunki krakowskiej, Reginy Sroczyńskiej (zm. 1689), dzięki donacji której w 1690 r. stanął przy 3. filarze południowym nowy snycerski ołtarz Matki Boskiej Bolesnej (**il. 181**)⁶⁹. Dzieło to – jako produkt dębnicki – pozostaje nietypowe i odosobnione, dlatego trudno ustalić jego genezę formalną, nie mówiąc o analogiach. Główna część, zawierająca skomplikowane, acz zachowawcze w rysunku uszakowate obramienie tablicy inskrypcyjnej, uzyskała detale utrzymane jeszcze w stylistyce późnomanierystyczno-wczesnobarokowej, sięgającej połowy stulecia i *oeuvre* Bartholomea

Stopana. Nowoczesnymi formami odznacza się natomiast ujęte wolutowo zwieńczenie z charakterystycznym sześciobocznym kartuszem, mieszczącym do 1944–5 r. wtórnie tu wykorzystany trumienny portret zmarłej⁷⁰. Występujące wspólnie elementy chrząstkowo-wolutowe i liścienie bujnego akantu, okrywające ślimacznice wolut, wskazują na warsztat Jakuba Bielawskiego, w którym formy takie upowszechniły się od 1. połowy lat 80. XVII w. dzięki recepcji dojrziałobarokowych francuskich serii graficznych Jeana Le Pautre'a młodszego. Pierwszym dziełem, w którym nowe wzornictwo doszło do głosu, był wawelski nagrobek biskupa krakowskiego Andrzeja Trzebieckiego (zm. 1679), wzniesiony w 1683 r.⁷¹, a bodaj ostatnimi – wzniesiony już przez *atelier* Pomana w 1706 r. ołtarz boczny św. Stanisława w krypcie i nagrobek Stanisława Opalińskiego (zm. 1704) w świątyni kamedułów w Rytwianach pod Staszowem (**il. 182**)⁷². Epitafium Sroczyńskiej zestawiono zatem z dwóch różnych stylowo i formalnie elementów, być może jako zbiorowe dzieło ówczesnie konkurencyjnych warsztatów dębnickich Pomana i Bielawskiego, którzy tymczasowo połączyli swoje siły przy realizowanej równocześnie w tym samym kościele fundacji Kotowskich.

Wkrótce po rozpoczęciu prac dla Kotowskiego miała miejsce – pod auspicjami króla Jana III Sobieskiego – przebudowa kaplicy mieszczańskiego Arcybractwa Literackiego (od 1676 pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najśw. Marii Panny) przy archikolegiacie. Dotąd zgodnie przyjmowano, że inwestycja ta – sfinansowana przez patrycjuszowskie małżeństwo Groszkiewiczów: Andrzeja Aleksandra (zm. 1701), sekretarza prymasa Michała Stefana Radziejewskiego i pisarza konsystorza warszawskiego, oraz Katarzynę z Wołczyńskich (zm. 1698) – miała miejsce w latach 1687–90. Wejście do kaplicy poprzedzono wtedy zamykającym perspektywę nawy południowej monumentalnym czarnomarmurowym portalem z nadbudową mieszczącą balkon łoży kolatorskiej, otoczony bogatymi dekoracjami stiukatorskimi, zapewne tego samego warsztatu szwajcarsko-lombardzkiego, który wykonał ozdoby kopuły i ścian wnętrza. Pole przerwanego naczółka wypełniała pierwotnie berniniowska gloria promienista z herbem królewskim Janina, natomiast obramienie arkady łoży – wielka prostokątna tablica inskrypcyjna z datą 1690 (**il. 183–184**). Portal został całkowicie zniszczony w 1944–5 r., a jego częściowa rekonstrukcja (bez balkonu i stiukatur, zniesionych przez Idźkowskiego przed 1841) nastąpiła ok. 1960 r.⁷³

W cytowanej wcześniej księdze olbornej z lat 1691–1711 znajdują się zapisy związane z tą fundacją. Pod datami 9 czerwca do 22 sierpnia 1692 r. zawarto zestawienie opłat uregulowanych przez Pomana przy wydobyciu i obróbce elementów epitafium (tu interpretowanego jako tło rzeczonoj tablicy inskrypcyjnej), balustrady z siedmioma tralkami, stopni i innych drobnych elementów, m.in. fragmentu posadzki⁷⁴. W 1700 r., między 17 i 21 marca, ten sam mistrz opłacił olborę za składające się z licznych elementów *epitafium Pana Groszkiewicza*⁷⁵. Może być ono jednak tożsame z pomnikiem zakupionym w Dębniku przez bratanka Groszkiewicza – rajcę

kazimierskiego Jakuba, dla swojego ojca Stanisława (zm. 1695), z przeznaczeniem do kościoła farnego Bożego Ciała⁷⁶.

Jedynym zachowanym do dziś detalem oryginalnej aediculi pilastrowej w porządku jońskim z podwieszoną chustą jest umieszczony pierwotnie z lewej strony zdwojony kapitel, przechowywany obecnie w lapidarium Muzeum Ziemi PAN w Warszawie (**il. 185**). Pierwotny jego wygląd przekazują dwa źródła ikonograficzne: akwarelowy saski przekrój korpusu nawowego archikolegiaty z ok. 1745 r., sporządzony jako projekt lub inwentaryzacja dekoracji okolicznościowych z okazji aniwersarzy za duszę zmarłego w 1732 r. króla Augusta II Mocnego⁷⁷, oraz wymieniony wcześniej obraz olejny Marcina Zaleskiego sprzed 1836 r., ukazujący wnętrze nawy południowej archikolegiaty⁷⁸.

Surowy w swojej elegancji i prostocie portal kaplicy Literackiej wskazuje na profesjonalnego architekta, którym w tym okresie dla dworu królewskiego i archikolegiaty był Tilman van Gameren, autor niezrealizowanego projektu przebudowy fasady świątyni oraz projektu 70-metrowej dzwonnicy, której budowę sfinansowano ze szkatuły królewskiej. Hipotezę atrybucyjną Marii Kwiatkowskiej potwierdza nie tylko podnoszone już wcześniej podobieństwo tej aediculi do niemal identycznie zaprojektowanego ok. 1690–1 r. portalu kaplicy Kotowskich przy kościele dominikańskim na Nowym Mieście⁷⁹, ale też układ kompozycyjny stiukatur, nawiązujący do innych rozpoznanych szkiców, projektów i realizacji Tylmanowskich⁸⁰. W budowie nowej kaplicy mógł też wziąć udział jeden z konfratrów – architekt królewski Giuseppe Simone Bellotti, związany z arcybactwem od 1680 do śmierci w 1708 r.⁸¹ Dysponując zachowanym kapitelem, można też pokusić się o przybliżenie osoby wykonawcy. Obecność między wolutami charakterystycznej palmetki, utworzonej z przestylizowanego ornamentu małżowinowo-roślinnego, wyraźnie wskazuje na recepcję stylistyki środkowoeuropejskiej, wprowadzonej w Dębniku dopiero po 1650 r. przez Adama Negowicza. Wzornictwo takie utrzymało się w rzeczonym ośrodku aż do 1. połowy lat 30. XVIII w. w licznych dziełach kolejnych dzierżawców miejscowych kamieniołomów: Stefana Bystrzyckiego, Pomana, Bielawskich oraz Góreckich i Stachowskich⁸². Biorąc pod uwagę czas powstania portalu warszawskiego i wspomniane archiwalia, można stwierdzić, iż jego wykonawcą był Poman. Ten sam mistrz był autorem dwóch epitafiów Groszkiewiczów, które znamy jedynie z treści tablic inskrypcyjnych⁸³.

Jednym z najwybitniejszych dzieł sakralnych Tilmana pozostaje kościół-mauzoleum św. Antoniego na Czerniakowie (1687–9 do 1693), ufundowany przez mecenasa i przyjaciela artysty – Stanisława Herakliusza Lubomirskiego (1642–1702), marszałka wielkiego koronnego. Wobec decyzji o powierzeniu całej dekoracji wnętrza tessyńskim stiukatorom i freskantom (Francesco Antonio i Carlo Giuseppe Giorgioli, Giovanni Battista Colomba, Giacomo Francesco Cipper zw. Todeschini i nieustalony z imienia Rusca) oraz snycerzom (Andreas Schlüter młodszy

z warsztatem)⁸⁴, dla specjalistów kamieniarskich nie pozostało wiele do zrobienia. Tilman osobiście zaprojektował w dniu 5 września 1691 r. kompozycję płytek posadzki z „marmurów”: czarnego, wiśniowego i białego, którą w Dębniku przygotował do 1693 r. Jakub Bielawski⁸⁵ kosztem aż 4680 złp (**il. 186**). Cena posadzki w refektarzu wyniosła 400 złp, natomiast czarnomarmurowej płyty tablicy inskrypcyjnej na froncie kruchty – tylko 80 złp⁸⁶. Sarkofag fundatorski przeznaczony do krypty pod prezbiterium wystawiła już po śmierci Holendra (1706) dopiero w 1708 r. księżna Elżbieta z Lubomirskich Sieniawska. Druga marmurowa trumna, kryjąca szczątki najstarszego syna marszałka z drugiego małżeństwa z Elżbietą z Denhoffów – Teodora (1683–1745), wojewody krakowskiego, została zakupiona w marcu 1746 r. w Dębniku u nieustalonego kamieniarza najprawdopodobniej przez wdowę, Elżbietę Culler-Cuming⁸⁷.

Charakterystyczny „graniasty” układ trójbarwnych płytek posadzki czerniakowskiej nie jest pionierskim projektem Tilmana. Najwcześniejszym przykładem tak interesującego rozwiązania, optycznie powiększającego powierzchnię i tworzącego iluzję perspektywicznej głębi posadzki, jest w Rzeczypospolitej kaplica książąt Zbaraskich przy kościele dominikanów w Krakowie (1627–9), dzieło braci Castellich, gdzie poszczególne romby płytek wycięto i wypolerowano z brył następujących gatunków wapieni: dębnickiego, czerwonego wapienia górnowęgierskiego lub siedmiogrodzkiego oraz piaskowo-kremowego wapienia jurajskiego nieustalonej proveniencji z okolic Krakowa (**il. 187**). Tilman zastosował ten sam układ posadzki, nazywanej naonczas „szpiczastą”, jeszcze w trzech kaplicach kolegiaty uniwersyteckiej św. Anny: św. Katarzyny, św. Józefa i św. Jana Chrzciciela (wystrój stiukatorsko-kamieniarski z lat 1698–1700) (**il. 188**)⁸⁸, przy czym z braku odpowiedniej liczby płytek czerwonomarmurowych o podobnej proveniencji wykonujący to zlecenie kamieniarze dębniccy Michał Poman i Jacek Zielaski zastąpili je tzw. „goździkowym marmurem” z Pisar pod Dębnikiem, jednocześnie wprowadzając w miejsce najjaśniejszej odmiany „marmuru” eksploatowany w tym okresie kremowo-piaskowy jurajski wapień z łomu na Białej Górze koło Dębnika⁸⁹. Ewidentnie pod wpływem czerniakowskiego projektu Tilmana powstał w 1700 r. w Warszawie projekt identycznej posadzki autorstwa Giuseppe Simone Bellottiego do czterech kaplic bocznych i kruchty kościoła kamedulskiego fundacji Paców w Pożajściu pod Kownem, zatwierdzony ostatecznie dopiero w 1709 r. Według umowy biały marmur miał pochodzić z pustelni bł. Salomei pod Skałą, czerwony z Tęczyna albo Chęciny, a czarny z Siedlca, czyli Dębnika. Ostatecznie posłużono się *Różanką Paczółtowicką*⁹⁰.

Zamówione w Dębniku czarnomarmurowe sarkofagi Stanisława Herakliusza (**il. 189**) i Teodora Lubomirskich reprezentują dwa różne typy. Pierwszy bez większych zmian naśladuje zaprojektowaną przez Tilmana w 1675 r. trumnę pierwszej żony, Zofii z Opalińskich, w krypcie w Końskowoli (**il. 190**) oraz wykonaną w 1705 r. przez Pomana tumbę przeznaczoną dla Stanisława Opalińskiego w Rytwianach⁹¹, natomiast pozbawiony jakichkolwiek herbów i ozdób sarkofag Teodora (**il. 191**), z uwagi na bardziej skomplikowany profil i charakterystyczne stopy w kształcie

lwich łap ujmujących spłaszczone kule, wyraźnie nawiązuje do wspomnianej serii sarkofagów z Wiśnicza Nowego oraz do późniejszych przykładów z 1. ćwierci XVIII w., zrealizowanych dla członków rodu Radomickich – Kazimierza Władysława, kasztelana kaliskiego, i Zofii z Ossowskich, Stefana (zm. 1690), także kasztelana kaliskiego, i Wiktorii (zm. 1709) w Żerkowie pod Jarocinem (fundacji Macieja, wojewody inowrocławskiego, w 1710, kosztem 2062 złp, wyk. Jakub Bielawski z warsztatem) (il. 192)⁹², następnie Albrychta Dembińskiego (zm. 1720), chorążego zatorskiego i oświęcimskiego, w kościele kapucynów w Krakowie, oraz Andrzeja Aleksandra Radomickiego (zm. 1726), wojewody poznańskiego, w Konarzewie pod Poznaniem⁹³.

W tym samym 1691 r. u Pomana i Bielawskiego zamówiono do prezbiterium kościoła reformackiego również parę okazałych bliźniaczych epitafiów (pierwotnie nadwieszonych, po przebudowie skarbcza i łoży królewskiej na kaplicę Świętej Rodziny w latach 1890–96 w typie portalowym, według projektu Józefa Piusa Dziekońskiego), zadedykowanych członkom rodziny z Rzeczniowa Skarszewskich. Inicjatorką tego przedsięwzięcia była Katarzyna z Ginwiłłów-Piotrowskich, żona Stanisława (zm. 1685) i matka Jana Antoniego (zm. 1690), obu piastujących urząd kasztelana wojnickiego, wcześniej współfundatorka budowy tej świątyni (il. 193-194)⁹⁴. Według tekstu inskrypcji na pomniku Jana Antoniego ustawienie obu dzieł w kościele zakończono w październiku t.r. Jak wykazał ostatnio Skrabski, pomniki te powstały jako owoc współpracy dwóch głównych mistrzów dębnickich, równocześnie ze wspólnym zamówieniem do kaplicy Kotowskich⁹⁵. Wysoka jakość opracowania i bogaty zestaw użytych gatunków marmuru nie mają nic wspólnego z ówczesną stylistyką ośrodka dębnickiego. Oryginalny projekt pomników powstał najprawdopodobniej w stolicy, być może nawet w *atelier* Tilmana, o czym mogą świadczyć cyzelersko oddane detale ornamentalne z akantem i laurem, urny z gorejącymi sercami i dymiące lampy oliwne – wszystkie charakterystyczne dla przynajmniej dwóch innych projektów sepulkralnych powiązanych z ręką wybitnego projektanta⁹⁶. Pierwotny wygląd epitafiów uwiecznił w 1866 r. Marcin Zaleski⁹⁷. Uwagę zwraca też równoczesne zastosowanie aż trzech gatunków wapieni: dębnickiego, *Różanki Paczółtowieckiej* (drobne elementy) i odkrytego zaledwie dwa-trzy lata wcześniej „marmuru bł. Salomei”, w którym wyrzeźbiono skomplikowane woluty obramienia tablicy inskrypcyjnej i pary czaszek w zwieńczeniu.

W tym samym kościele wzniesiono w zachodniej kaplicy transeptowej św. Antoniego Padewskiego, zapewne na przełomie XVII i XVIII w., balustradę z wapienia dębnickiego i wspomnianej odmiany *Różanki* (il. 195).

Ostatnie dziesięciolecie XVII stulecia zamyka zespół fundacji artystycznych prymasa Rzeczypospolitej, kard. Michała Stefana Radziejowskiego (1645–1705), który w świetle badań Jerzego Żmudzińskiego zalicza się do wąskiego grona najwybitniejszych mecenasów sztuki barokowej w tym okresie. Wstępując na kolejne szczeble kariery duchownej i politycznej – jako biskup

warzyński (1679-88), podkanclerzy wielki koronny (1685-9), kardynał (od 1686) i arcybiskup gnieźnieński (od 1687) – Radziejowski⁹⁸ kilkakrotnie powierzał wykonanie prowadzonych własnym sumptem prac kamieniarsko-rzeźbiarskich specjalistom z Dębника. W tym ośrodku powstały kolejno: para odrzwi i kartuszy herbowych w prywatnej rezydencji rodzinnej w Radziejowicach pod Mszczonowem (ok. 1684), dwa portale prowadzące do reprezentacyjnych sal *piano nobile* zamku biskupiego w Lidzbarku Warmińskim (1686-8) i bliźniacze odrzwia w kaplicy seminaryjnej księży misjonarzy p.w. św. Karola Boromeusza w Łowiczu (ok. 1695, proj. Tilman van Gameren, atryb.)⁹⁹.

Warszawską serię fundacji prymasowskich otwiera nosząca datę roczną 1691 tablica poświadczająca przeprowadzoną ze szkatuły Radziejowskiego rozbudowę pałacu arcybiskupów gnieźnieńskich przy ul. Senatorskiej, zdeponowana obecnie w lapidarium Muzeum Historycznego m.st. Warszawy (**il. 196**)¹⁰⁰. Niespotykana wśród ówczesnych kamieniarzy dębnickich głębokość i delikatność reliefu oraz swoboda w kompozycji podbitego sobolami paludamentu, tworzącego tło inskrypcji, skłaniają do uznania tablicy za dzieło stołecznego twórcy. Takiej finezji nie ma upamiętniająca hojność prymasa okazała tablica inskrypcyjna z 1696 r. w północnym ramieniu transeptu nowo wzniesionej świątyni misjonarskiej Świętego Krzyża przy Krakowskim Przedmieściu (1683-96), której Radziejowski był głównym dobrodziejem (**il. 197**). W tym samym czasie na ścianie prezbiterium przy zakrystii misjonarze wmurowali prostą tablicę inskrypcyjną, informującą o konsekracji 28 października 1696 r. sześciu ołtarzy w kościele górnym¹⁰¹. Z kolejną pobożną fundacją wiążą się dwa dzieła dokumentujące budowę nowego skrzydła klasztoru karmelitów bosych przy kościele św. Józefa Oblubieńca przy Krakowskim Przedmieściu. Zakonnicy zamówili je w 1693 r., ale wskutek opieszałości mistrzów dębnickich obiekty zostały odebrane i zamontowane dopiero sześć lat później (**il. 198**). Są to: ujęty niezwykle okazałym, ozdobionym przestylizowanymi głowami lwów obramieniem kartusz herbowy kardynała na elewacji zachodniej budynku oraz obudowa lawaterza w refektarzu. W obu dziełach klejnot herbowy prymasa – baranka/Junoszę – kamieniarze dębniccy odkuli reliefowo z „marmuru bł. Salomei”. Labarum drugiego z nich, w nastawie lavaba, jest unikatowym przykładem „piętrowej” inkrustacji. Na czarnym tle z wapienia dębnickiego umieszczono postać baranka z labarum (aplikacja z „marmuru bł. Salomei”), materię proporca którego wyrzeźbiono z bryłki *Różanki Paczółtowieckiej*, a tarczkę z herbem Korniakt babki macierzystej, zgodnie z przyjętą barwą heraldyczną, po nownie z *Dębника* (tło) i „marmuru” spod Skąty (klejnot) (**il. 199**)¹⁰². Wymienione ozdoby i rzeźby nie osiągnęły jednak poziomu realizacji innych zawodowych rzeźbiarzy z kręgu królewskiego – Schwanera i Schlütera.

Równolegle postępowały prace kamieniarskie przy wyposażaniu samej świątyni karmelickiej. Zakonnicy zamówili przed 1700 r. w Dębniku czarnomarmurową okładzinę kaplicy Najśw. Marii Panny, a przynajmniej od 1696 r. na realizację czekał powierzony Tilmanowi van Gameren projekt

monumentalnego ołtarza głównego. Wszystkie te zakrojone na wielką skalę przedsięwzięcia przerwał wybuch wojny północnej i późniejszy kryzys polityczny i gospodarczy Rzeczypospolitej. Ostatnim marmurowym elementem wystroju był ufundowany w 1700 r., a wzniesiony przed 1717 r. ołtarz boczny w kaplicy św. Barbary, na który 500 talarów cesarskich wyłożył Szymon Dunin-Mieczyński¹⁰³.

Jedynym zachowanym do dziś zabytkiem z tego okresu jest znakomite rytowane antependium mensy ołtarza w kaplicy św. Stanisława, pochodzące z dawnej nastawy ołtarza bocznego św. Barbary, opatrzone na osi kartusikiem z herbem Janina **(il. 200)**¹⁰⁴. Jego projektantem i wykonawcą był specjalizujący się w tej charakterystycznej technice znany rzeźbiarz i kamieniarz dębnicki, Jacek Zielaski¹⁰⁵. Czterodzielna kompozycja antependium warszawskiego, naśladując w bardzo realistyczny sposób kosztowną oponę brokatową lub adamaszkową, opasaną bordiurą i przedzieloną pasem frędzli, zawiera wyłącznie motywy roślinne i floralne, które znajdują najbliższe analogie w trzech dziełach Zielaskiego dekorujących ołtarze: św. Stanisława Kostki w krypcie grobowej Stanisława Opalińskiego w Rytwianach (1706, wyk. Michał Poman z warsztatem) **(il. 201)**¹⁰⁶ oraz główny kościół par. w Paczółtowicach (przed 1681?)¹⁰⁷ i relikwiarzowy św. Szymona z Lipnicy w świątyni bernardyńskiej na Stradomiu w Krakowie (1685) **(il. 202)**¹⁰⁸.

Równolegle drobne prace kamieniarskie objęty wykańczany we wnętrzu kościół Świętego Krzyża. Najprawdopodobniej w 1694 r. sami misjonarze upamiętnili w południowym ramieniu transeptu drugiego z najważniejszych duchownych dobroczyńców jego budowy – zmarłego w dniu 30 czerwca t.r. biskupa chełmińskiego Kazimierza Jana Szczukę. Skromne epitafium, odkute z piaskowca i polichromowane na czarno w celu imitacji „marmuru” dębnickiego, powstało według oryginalnego projektu nieustalonego autora (Giuseppe Simone Bellotti?) jako barokowy sarkofag okryty płaszczem paludamentu z wieńczącym całość herbem biskupim **(il. 203)**.

Kościół misjonarski jako miejsce spotkań politycznego stronnictwa profrancuskiego w stolicy sejmowej grupował również najważniejszych miłośników kultury i sztuki dworu wersalskiego. Misjonarze, skupiając wokół budowy i tworzenia luksusowego wystroju monumentalnej świątyni hojnych i wpływowych donatorów, ofiarowywali im przysługujące kolatorom prawo pochówku w rozległych kryptach założonych przy dolnym kościele. Na przełomie XVII i XVIII w. w najbardziej prestiżowej krypcie zw. magnacką, usytuowanej pod kaplicą boczną Najśw. Marii Panny, miejsce ostatniego spoczynku znaleźli członkowie kilku najmożniejszych podówczas rodzin magnackich: Szczuków, Tarłów, Gozdzkich i Czartoryskich. Cały ten zespół, liczący kilkadziesiąt grobów wybitnych osobistości Rzeczypospolitej od 1688 r. do końca XVIII w., opracowała ostatnio wyczerpująco pod kątem problematyki historycznej i epigraficznej Iwona Dacka-Górznińska¹⁰⁹. Spośród dwunastu przykładów takich pochówków z przełomu XVII i XVIII w. zlece-

z „czarnego marmuru” dębnickiego, przycięte do rozmiarów otworów **(il. 204)**, natomiast Francuzi i Francuzki – wapienie mozańskie odmian *Noir Belge/Noir de Namur* i *Noir de Dinant* **(il. 205)**, które stanowią odosobnione przykłady zastosowania tych materiałów w omawianym okresie w Warszawie i na Mazowszu. Niemal wszystkie płyty otrzymały proste rytowane kartusze herbowe z syglami i datami śmierci, jedynie płyta zmarłego w 1693 r. markiza Roberta Le Roux Desnevala uzyskała w górnej części pięknie płaskorzeźbioną rozbudowaną kompozycję heraldyczną, utrzymaną w zakresie ornamentyki w eleganckiej stylistyce akantowo-wstęgowej **(il. 206)**¹¹⁰. Motywami takimi w redakcji w alabastrze angielskim albo drewnie lipowym posługiwał się w tym czasie znany rzeźbiarz niderlandzki działający w Elblągu – Johannes Söffrens (notowany 1690–1722). Misjonarze konwentu przy farze archiprezbiterialnej w Chełmnie dokładnie w tym samym roku przyjęli go na służbę, powierzając zadanie wyposażenia tamtejszej świątyni w nowe nastawy ołtarzowe. Od 1698 (z przerwami) do 1722 r. pracował on natomiast jako główny snycerz i wykonawca przynajmniej czterech ołtarzy kościoła Świętego Krzyża: głównego, pary transeptowych oraz bocznego św. św. Rocha i Sebastiana. Równocześnie Söffrensa wybrano na wykonawcę prestiżowych marmurowo-alabastrowych pomników nagrobnych biskupów chełmińskich w katedrze w Chełmży: Kazimierza Jana Opalińskiego (zm. 1693) **(il. 207)** i samego Kazimierza Jana Szczuki¹¹¹.

- 1 J. Starzyński, *op. cit.*, zwł. s. 14, 22-23, 28, 31, 35-36, 59, 62-63; M. Karpowicz, *Sztuka Warszawy czasów Jana III...*, szczególnie s. 131-135, il. 99-110; H. Nieuwdorp, *Antwerps beeldhouwwerk in Rusland. Drie meesterwerken van Thomas Quellinus te Stin-Petersburg*, „Bulletin Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België Brussel”, 38-40: 1989-1991, cz. 1-3, s. 317-329; S. O. Androssow, *Werke von Thomas Quellinus in Russland und Polen*, w: *Studien zur barocken Gartenskulptur*, hg. K. Kalinowski, Poznań 1999, s. 97-102, 104, 107-109, 111-115, il. 1-3, 5-11; W. Fijałkowski, *Nowe spojrzenie na sprawę wystroju artystycznego elewacji pałacowych w Wilanowie w XVII stuleciu*, „Studia Wilanowskie”, 18: 2011, s. 17-20, il. 1-2. Por. ponadto: G. Hinterkeuser, *op. cit.*, s. 28-30, il. 2-3; K. E. Kandt, *Sarmatia artistica et Porta Aurea Gedanensis. Notes on the Art Trade and Artistic Patronage Between the Polish-Lithuanian Commonwealth and Danzig During the Reign of King Jan III Sobieski*, w: *Wanderungen...*, zwł. s. 353-370; M. Wardzyński, *Flemish Trend in Schleswig-to-Königsberg Baroque Sculpture...*, s. 254-255; idem, *From Carrara through Amsterdam...*
- 2 H. Nieuwdorp, *op. cit.*, passim; S. O. Androssow, *Europäische Skulpturen des Barocks in Russland Peters I*, w: *Studien zur europäischen Barock- und Rokokoskulptur*, hg. K. Kalinowski, Poznań 1985, s. 11-13, il. 1; idem, *Werke von Thomas Quellinus...*, s. 98-102, il. 1-3, 5; W. Fijałkowski, *Nowe spojrzenie...*, s. 18-20, il. 1-3.
- 3 J. Starzyński, *op. cit.*, s. 62; M. Karpowicz, *Sztuka Warszawy czasów Jana III...*, s. 131-135, il. 99-110; H. Nieuwdorp, *op. cit.*, passim; S. O. Androssow, *Werke von Thomas Quellinus...*, passim. Na temat twórczości obu mistrzów zob.: V. Thorlacius-Ussing, *Billedhuggeren Thomas Quellinus, København 1926*; idem, *Die Arbeiten der Künstlerfamilie Quellinus in den Herzogtümern und in Norddeutschland*, „Nordelbingen”, 6: 1927, s. 291-320; *La sculpture au siècle de Rubens dans les Pays-Bas méridionaux et la principauté de Liège*, [katalog wystawy] 15.7-2.10.1977, Musée d'Art Ancien, Bruxelles 1977, zwł. s. 158-171, poz. kat. 119-132; *Barockplastik in Norddeutschland*, hg. J. Rasmussen, [katalog wystawy] 16. September – 6. November 1977, Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe, Mainz 1977, s. 413-419, nr kat. 132-137; C. Bach-Nielsen, *Der Bildhauer Thomas Quellinus und das Hochbarock im Norden. Der Zusammenfall bestimmter Motive innerhalb der nordischen und italienischen Grabmal-kunst*, „Acta Romana Instituti Danici”, 14: 1985, s. 163-209; H. Vlieghe, *Artus (Arnoldus) Quellinus II*, w: *The Dictionary of Art*, ed. J. Turner, vol. 25, London-New York 1998, s. 812-813; I. Kockelbergh, *Thomas Quellinus*, w: *ibidem*, s. 813-814; P. Philippot, D. Coeckelberghs, P. Loze, D. Vautier, *L'architecture religieuse et la sculpture baroques dans les Pays-Bas méridionaux et la principauté de Liège 1600-1770*, Spirmont 2003, zwł. s. 886-893.
- 4 J. Starzyński, *op. cit.*, s. 106 (list Locciego do króla z Warszawy, 7 I 1687); W. Fijałkowski, *Królewski Wilanów*, Warszawa 1997, s. 27, il. 12; idem, *Nowe spojrzenie...*, s. 17, il. 1.
- 5 A. Bredius, *Künstler-Inventare: Urkunden zur Geschichte der holländischen Kunst des XVIIten, XVIIIten und XVIIIten Jahrhunderts*, Bd. 2, Haag 1916, s. 723-724; W. Halsema-Kubes, *Bartholomeus Eggers' keizers- en keizerinnenbusten vor keurvorst Friedrich Wilhelm van Brandenburg*, „The Rijksmuseum Bulletin”, 36: 1988, s. 44-53, il. 1-9; G. Hinterkeuser, *op. cit.*, s. 29-30. Na temat biografii i twórczości artysty zob.: E. Neurdenburg, *De zeventiende eeuwse beeldhouwwerk in de Noordelijke Nederlanden: Hendrick de Keyser, Artus Quellinus, Rombout Verhulst en tijdgenooten*, Amsterdam 1948, zwł. s. 254-265, il. 202-205; S. Hüneke, *Bildhauer am Hofe des Großen Kurfürsten*, w: *Der Große Kurfürst: FWC, 1620-1688: Sammler – Bauherr – Mäzen*, hg. H.-J. Giersberg, C. Meckel, G. Bartoschek, [katalog wystawy] 10.7-9.10.1988, Neues Palais Sanssouci, Potsdam-Sanssouci 1988, s. 118-127, poz. kat. IV. 44-57; U. Becker, *Eggers Bartholomeus*, w: *Allgemeines Künstlerlexikon...*, Bd. 32, München-Leipzig 2002, s. 340-341; F. Scholten, *Sumptuous Memories. Studies in Seventeenth-Century Dutch Tomb Sculpture*, Zwolle 2003, zwł. s. 144-177.
- 6 A. Bredius, *op. cit.*, s. 719, aneks I, poz. 35.
- 7 *Ibidem*, s. 719, aneks II.
- 8 Warszawa, AGAD, Dział X: Archiwum Radziwiłłowskie, Dział XV: Nieśwież, Dokumenty historyczne, Dział II, księga 25: *Varia miscellanea (XVII-XVIII w.)*, s. 325, nr 3178, List Gaspara Richtera do Wilanowa z dnia 23 VI 1690 r. Publikowany w: M. Komasyński, *Jan III Sobieski a Bałtyk*, Gdańsk 1983, s. 158; ostatnio K. E. Kandt, *op. cit.*, s. 368, przyp. 116-118.
- 9 Warszawa, AGAD, Dział X: Archiwum Radziwiłłowskie, Archiwum domowe Sobieskich, dokument nieopracowany, *Connotacya statui marmuru kararskiego...*, k. 1r-1v. Za nieocenioną pomoc w udostępnieniu obu dokumentów do badań i konsultację chcemy uprzejmie podziękować dr. Jarosławowi Zawadzkiemu (AGAD) oraz dr. dr. Annie Kwiatkowskiej i Joannie Paprockiej (Muzeum Pałac w Wilanowie) i dr. Krzysztofowi Kosszarzeckiemu (IH UW).
- 10 Pobyt ten miał miejsce między połową lipca i pierwszymi dniami września 1707 r. Zob.: W. F. Rakowski, *Pamiętnik Wielkiej Wojny Północnej*, oprac. M. Nagielski i M. Wagner, Warszawa 2002, s. 68-70.
- 11 J. Poraziński, *Sobieski Konstanty Władysław (1680-1726)*, w: PSB, t. 39, Warszawa-Kraków 2000, s. 500-501; A. Skrzypietz, *Królewscy synowie – Jakub, Aleksander i Konstanty Sobiescy*, Katowice 2011, s. 402-460.
- 12 A. Skrzypietz, *op. cit.*, s. 460-462.
- 13 Warszawa, AGAD, Dział X, Archiwum domowe Sobieskich, dokument nieopracowany, *Connotacya statui marmuru kararskiego...*, k. 1r-1v.
- 14 J. Starzyński, *op. cit.*, zwł. s. 60-61, 63-65; M. Karpowicz, *Sztuka Warszawy czasów Jana III...*, szczególnie s. 59-66, il. 23-37; M. Wardzyński, *Szwaner [Stefan?] (właśc. Schwaner [Stephan?])*, notowany 1681-1692, rzeźbiarz, w: PSB, Warszawa-Kraków 2014 (w druku).
- 15 T. Mańkowski, *Niezbrane rzeźby Andrzeja Schlütera*, „Dawna Sztuka. Czasopismo poświęcone archeologii i historii sztuki”, 2: 1939, z. 3, s. 219-234, il. 1, 3-14; M. Karpowicz, *Sztuka Warszawy czasów Jana III...*, s. 54-55; ostatnio K. E. Kandt, *Andreas Schlüter and Otto van Veen. The Source, Context and Adaptation of a Classicizing Emblem for the Tomb of Jakub Sobieski*, „Artium Quaestiones”, 10: 2000, s. 35-117; idem, *Aeternum Sub Sole Nihil. The Influence of Graphic Prints and Emblematata on the Sepulchral Monuments by Andreas Schlüter in Poland*, w: *Album Amicorum. Między Wilnem i Toruniem. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Józefowi Poklewskiemu*, Toruń 2008, s. 117-143.
- 16 *Prace konserwatorskie i restauratorskie oraz nowe aranżacje we wnętrzach pałacu: Biblioteka Króla*, „Wilanowski Informator Konserwatorski”, 1: 2005, s. 15, 17, 72, il. nlb.
- 17 Czerna, AKKKr, sygn. AKC 82, k. 8r, 9v, 10v, 11r. Por. J. Skrabski, *op. cit.*, s. 60, przyp. 13-14.
- 18 Czerna, AKKKr, sygn. AKC 322, k. 111r-111v. Równocześnie agent królowej – Józef Zdziański, chorąży nowogrodzki i administrator wielkorządstwa krakowskiego – zakupił między wrześniem 1685 i kwietniem 1686 r. za 416 złp posadzkę do pałacu królewskiego w Wysocku pod Jarosławiem. Zob.: Czerna, AKKKr, sygn. AKC 322, k. 111r-112r.
- 19 J. Starzyński, *op. cit.*, s. 14, 22-23, 98 (listy Locciego do króla z Wilanowa 19 IX i 31 X 1681).
- 20 M. Wardzyński, *The Quarries, the 'Marble'...*, s. 388, przypisy 94-96. Tamże wykaz źródeł archiwalnych.
- 21 Por. W. Fijałkowski, *Królewski Wilanów...*, s. 108-109, il. 82.
- 22 *Inwentarze pałacu Kasińskich później Rzeczpospolitej*, wyd. T. Baranowski, Warszawa 1910, s. 67-69;

S. Mossakowski, *Pałac Krasińskich w Warszawie (1677-1699)*, „Folia Historiae Artium”, 2: 1965, s. 123, przyp. 61; idem, *Tylman z Gameren...*, s. 168, przyp. 13.

23 *Inwentarze pałacu Krasińskich...*, s. 37-43.

24 Chciałbym w tym miejscu gorąco podziękować dr. Hubertowi Kowskiemu (IA UW, MUW) za udostępnienie dokumentacji fotograficznej tych prac i konsultację tematu.

25 S. Mossakowski, *Pałac Krasińskich...*, s. 124, przyp. 72.

26 M. Wardzyński, *The Quarries, the 'Marble'...*, s. 389, przyp. 95, 99. Tamże wykaz źródeł archiwalnych.

27 KZSP, t. 3, z. 3, s. 4 (Imlino); KZSP, t. 3, z. 4, s. 56 (Stare Chęciny).

28 S. Mossakowski, *Pałac Krasińskich...*, s. 154, il. 30; idem, *Tylman z Gameren...*, s. 182, przyp. 13, 55, il. 152.

29 S. Mossakowski, *Pałac Krasińskich...*, s. 123, 125-126, przyp. 65.

30 Warszawa, AAW, sygn. 873/A.X.3.9, k. 20v, poz. 11.

31 A. Betlej, *Kościół p.w. św. Andrzeja i klasztor OO. Bernardynów*, w: *Kościół i klasztor Lwowa z okresu przedrozbiorowego*, 2, oprac. A. Betlej, M. Biernat, M. Kurzej i J. K. Ostrowski, Kraków 2012 (= *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. J. K. Ostrowski, cz. 1: *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, t. 20), s. 17, 60, przyp. 43-45, 296, il. 233.

32 M. Wardzyński, *XVII-wieczny ołtarz relikwiarzowy Św. Stanisława Biskupa i Męczennika w bazylice Paulinów na Skale w Krakowie*, „SCM”, 29: 2011, s. 500, 502-504, il. 1, 2, 7-9. Tamże zestawienie źródeł i literatury. Kontynuacja tej tradycji w środowisku krakowskim przypadła na 2. poł. XVII w., kiedy powstał kolejny sarkofag relikwiarzowy św. Szymona z Lipnicy (1662-3 lub 1685) w kościele bernardynskim na Stradomiu. Na jego temat zob.: KZSP, t. 4, cz. 4, s. 16, il. 170, 738, 740; M. Wardzyński, *Artifices chencinenses...*, s. 166-167.

33 KZSP, t. 4, cz. 2, 1, s. 125 (tu błędna informacja o śmierci Gabriela w 1647); ostatnio I. Rolska-Boruch, *Kościół i mauzoleum Paców w Pożajściu w świetle nieznanych archiwaliów (1675-1709)*, „Barok. Historia-Literatura-Sztuka”, 15: 2008, nr 1(29), s. 141, przyp. 13.

34 Kraków, APPB, sygn. BALW-2, *Archivium conventus alvernensis ad sancta stigmata Beatissimi patris nostri Sancti Francisci* [...]. Anno 1757 Die 25 Junij, cz. 2, k. 192r-192v; *Klasztory bernardynskie w Polsce w jej granicach historycznych*, praca zbiorowa, red. H. E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 17. Por. KZSP, t. 1: *Województwo krakowskie*, red. J. Szablowski, z. 4: *Powiat chrzanowski*, oprac. J. Szablowski, Warszawa 1952, s. 2.

35 S. Mossakowski, *Tylman z Gameren...*, s. 88-90, il. 25-26. Na temat ówczesnych form sarkofagów dębnickich zob. ponadto: M. Rajewska, *Kamienny sarkofag Ludwika Korzbok Łąckiej z fary w Poznaniu: wpływ historii obiektu na sposób i zakres jego rekonstrukcji*, w: *Studenci o konserwacji*, t. 3: *Materiały III Ogólnopolskiej Konferencji Studentów Konserwacji Zabytków*, Toruń, 22-24 lutego 2001 r., s. 303-305, il. 2-5, 12-13.

36 KZSP, t. 5, z. 20: *Powiat poznański*, oprac. T. Ruszczynska i A. Sławska, Warszawa 1977, s. 17, il. 183 (Konarzewo); I. Rolska-Boruch, *op. cit.*, s. 141-144, il. 5-7 (Pożajście).

37 Czerna, AKKKr, sygn. AKC 82, k. 28r (zapis pod r. 1710 dotyczący zamówienia na trumny do Wiśnicza dla marszałkostwa wielkiego koronnego: Józefa Karola [zm. 1702] i Teofili Ludwika z Zasławskich [zm. 1709] Lubomirskich, wykonawcami byli Jakub Bielawski i Jacek Zielaski); Czerna, AKKKr, sygn. AKC 322, k. 70v, 111r-111v, 132r (raty opłat od maja 1685 do kwietnia 1686 od Józefa Lubomirskiego, koniuszego wielkiego koronnego, w wysokości 900 złp za sarkofag dla pełniącego ten sam urząd ojca Aleksandra Michała [zm. 1677]); Czerna, AKKKr, sygn. AKC 324, k. 15v,

17v (w grudniu 1735 i marcu 1736 opłata 760 złp za urnę dla księżnej Marianny z Lubomirskich Sanguszkowej [zm. 1729]); Wrocław, ZNOs, sygn. rkps 1871/I, k. 54v, 60r (notatki dotyczące ww. zamówień pod r. 1686 i 1688); W. Tatarkiewicz, *op. cit.*, s. 110; A. Majewski, *Zamek w Wiśniczu*, w: *Teka konserwatorska*, z. 3, Warszawa 1956, s. 43, 44, ryc. 87, 88.

38 K. Gołąbek, M. A. Janicki, *op. cit.*, s. 54-57. Odnośnie ikonografii zob.: Warszawa, IS PAN, Zbiory Specjalne, nr neg. 0000036706, fot. S. Nofok-Sowiński, pocz. XX w.

39 Zob. anonimowe, niezinwentaryzowane zdjęcie w albumie fotograficznym, upamiętniającym odbudowę kościoła i klasztoru w miejscowym archiwum konwentualnym.

40 M. Ochnio, *Portret epitafijny Stanisława Baryczki*, w: *Narodziny stolicy...*, s. 207, poz. kat. IV 12.

41 W. Tatarkiewicz, *op. cit.*, s. 371; KZSP, t. 4, cz. 3, 1, s. 18; B. J. Wanat, *Kult świętego Józefa Oblubieńca NMP u Karmelitów Bosych w Krakowie. Informator historyczny*, Kraków 1981, s. 55; idem, *Barokowe ołtarze i inne dzieła sztuki z pokarmelitańskiego kościoła św. Michała i Józefa w bazylice ojców franciszkanów w Krakowie i w innych kościołach*, „Karmelitańskie Studia i Materiały Historyczne”, t. 2, 2009, s. 47, il. nlb. na s. 46.

42 B. J. Wanat, *Zakon karmelitów bosych...*, s. 106-107, ryc. 6, 7. Tamże wykaz źródeł i literatury.

43 K. Gołąbek, M. A. Janicki, *op. cit.*, s. 45-49; M. Smoliński, *Nagrobek Stanisława Jana Skorobohatego – uwagi o związkach artystycznych i problemie autorstwa*, w: *Atria caeli...*, zwł. s. 91-92, 96, 105, il. 1-2.

44 Pełny zestaw źródeł i literatury na ten temat zebrał ostatnio Stanisław Mossakowski. Zob.: idem, *Tylman z Gameren...*, s. 215, 217. Fundację dominikańską Adama i Małgorzaty z Durantów Kotowskich poprzedziła omówiona przez Ryszarda Mączyńskiego kaplica św. Małgorzaty w kościele pijarskim (zniesiona już w 1770), którą fundatorka, wykupiwszy prawa kołatorskie, wyposażyła po 1682 w okazały ołtarz z różnych gatunków marmuru. Po śmierci Kotowskiej w 1690 dalsze prace finansował (do 1694) jej mąż, natomiast cały wystrój – ukończony już sumptem samego zgromadzenia – był gotowy do 1697. Stała współpraca Kotowskich z Tilmanem i kamieniarzami dębnickimi w latach 80. i na pocz. 90. XVII w. stała się podstawą związaną przez Mączyńskiego projektu i wykonania tej nieznanej bliżej nastawy z Holendrem i warsztatem Michała Pomana. Brak precyzyjnych adnotacji w księgach rachunkowych konwentu karmelickiego w Czernej z lat 80. XVII w. wyklucza możliwość potwierdzenia tej hipotezy. Na temat tej kaplicy zob.: R. Mączyński, *Zespoły ołtarzowe warszawskiego kościoła pijarów*, „Wiek Oświecenia”, 14: 1998, s. 197-198; idem, *Zespoły architektoniczne Collegium Regium i Collegium Nobilium warszawskich pijarów 1642-1834*, Warszawa 2010, s. 133-134. Por.: Czerna, AKKKr, sygn. AKC 323, s. 3-35; Czerna, AKKKr, sygn. AKC 323, k. 66v-80r.

45 J. Glinka, S. Żaryn, *Adam i Małgorzata Kotowscy: ich życie i mecenat na Nowym Mieście*, w: *Studia nowomiejskie*, praca zbiorowa pod red. O. Puciaty, H. Szwankowskiej, E. Szwankowskiego i S. Żaryna, Warszawa 1961, s. 205-210, il. 15-35; W. Tatarkiewicz, *op. cit.*, s. 365, 391; J. Skrabski, *op. cit.*, s. 59-60, tabl. I; ostatnio S. Mossakowski, *Tylman z Gameren...*, s. 45, 212-217, il. 195-204. Tamże szczegółowe zestawienie źródeł, ikonografii i literatury.

46 S. Mossakowski, *Tylman z Gameren...*, s. 213-214.

47 Czerna, AKKKr, sygn. AKC 82, k. 3r (opłaty Pomana w dniu 13 X 1691), 4r (9 czerwca 1692), 5r (8 X t.r.), 59r-59v (opłaty Bielawskiego od dnia 16 VI do 13 X 1691), 61r-62r (9 VI-23 XI 1692). Por. J. Skrabski, *op. cit.*, s. 60, przyp. 7-8.

48 Czerna, AKKKr, sygn. AKC 82, k. 8r-8v (opłaty regulowane od 13 do 19 maja t.r.); KZSP, t. 3, z. 9, s. 29, il. 110; W. Tatarkiewicz, *op. cit.*, s. 366; A. Bernatowicz, *op. cit.*, s. 389.

49 M. Karpowicz, *Sztuka Warszawy czasów Jana III...*, s. 118-119, il. 90.

50 A. Majewski, *op. cit.*, s. 44, ryc. 88.

51 S. Piskorski, *Flores vitae B. Salomeae virginis principis Poloniae, reginae Haliciae, Ordinis S. Clarae prima In Polonia fundatrix: iconibus, hieroglyphicis, lemmatis, epigrammatis explicatus vernantes* [...] AD MDCCI, Cracoviae, Typis Universitatis, k. I 3v-I 4v; J. Dreścik, *Kwiatki Świętej Pustyni B. Salomei Panny, na Skale S. Maryey: treści ideowe barokowej pustelni bł. Salomei w Grodzisku koło Skały, „Folia Historiae Artium”*, 23: 1987, s. 80-81; Z. Holcer, M. Krajewski, *Wykorzystanie górnurajskich wapieni biohermalnych jako materiału zdobniczego w XVII-wiecznym budownictwie sakralnym*, „Kwartalnik Akademii Górniczo-Hutniczej. Geologia”, 27: 2001, 2-4, s. 261; J. Rajchel, *op. cit.*, s. 16, 71, 72; T. Holcerowa, *Barokowy zespół architektoniczno-przestrzenny tzw. Pustelni bł. Salomei w Grodzisku, powstały w 4. ćwierci XVII – początek XVIII w.*, „Prądnik. Prace i Materiały Muzeum im. Prof. Władysława Szafera”, 17: 2007, s. 179, il. 6, 9. Za zwrócenie uwagi i życzliwe udostępnienie ostatniego artykułu dziękuję uprzejmie dr. Michałowi Kurzejowi (IHS UJ).

52 S. Mossakowski, *Tylman z Gameren...*, zwł. s. 195-206, il. 179-180, 183. Por. ponadto M. Kurzej, *Budowa i dekoracja krakowskiego kościoła pw. św. Anny w świetle źródeł archiwalnych*, w: *Fides – Ars – Scientia. Studia dedykowane pamięci Księdza Kanonika Augustyna Mednisa*, red. A. Betlej i J. Skrabski, Tarnów 2008, szczególnie s. 171-172.

53 Z. Holcer, M. Krajewski, *op. cit.*, passim; J. Rajchel, *op. cit.*, s. 16, 71, 72.

54 Por. figurę Zygmunta Aleksandra Tarły (zm. 1654) w jego nagrobku w kościele franciszkanów-reformatorów w Zakliczynie nad Dunajcem. Na temat pomnika zob.: KZSP, t. 1, z. 3: *Powiat brzeski*, oprac. J. E. Dutkiewicz, Warszawa 1951, s. 20, il. 44. Kamieniarze chełmińscy stosowali ten gatunek wapienia żyłowego głównie w latach 30. i 40. XVII w.

55 J. Rajchel, *op. cit.*, s. 27; P. Niemcewicz, *op. cit.*, s. 15.

56 Por. wykonane z tego rzadkiego materiału oryginalne XVII-wieczne posadzki w kościele *desertum* czarneńskiego oraz w południowym skrzydle krużganek klasztoru dominikanów w Krakowie. Inny przykład takiej posadzki zachował się w dawnym kościele norbertanek w Krzyżanowicach pod Buskiem. Prace te znajdują się poza kręgiem zainteresowania historyków sztuki, nie figurują także w *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce*.

57 J. Rajchel, *op. cit.*, s. 27; P. Niemcewicz, *op. cit.*, s. 15. Za informację o historii tego łomu dziękuję uprzejmie Panu Adamowi Cekierze.

58 Czerna, AKKr, dok. 14, 1661, 20 stycznia, Kraków. Król polski udziela przywileju oo. karmelitom bosym konwentu pustelniczego w Czernej, mocą którego uwalnia ich rzemieślników – kamieniarzy w Dębniku od cechowych mistrzów i zapewnia wyrobom przemysłu kamieniarskiego swobodny rynek zbytu w całej Rzeczypospolitej. Odpis kontraktu w: Czerna, AKKKr, sygn. AKC 39, s. 493-495 (kopia oblaty w grodzie krakowskim). Opublikowany w: Romuald od św. Eliasza, *op. cit.*, s. 63-65.

59 R. Kaczmarek, J. Witkowski, *Fundacje artystyczne opatki trzebnickiej Krystyny Katarzyny z Wierzbna Pawłowskiej*, w: *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1987, s. 456-457, ryc. 2-3; K. Kalinowski, *Rzeźba barokowa na Śląsku*, Warszawa 1986, s. 91-92; R. Kaczmarek, J. Witkowski, *Mauzoleum świętej Jadwigi w Trzebnicy*, Wrocław 1993, s. 21-27, il. 9-14, 24-30.

60 Na temat tego materiału zob.: M. Weber-Kozińska, *Kamieniarka w Polsce...*, s. 18-19; S. Oterman, *Stare i nowe dzieje eksploatacji i obróbki wapieni pińczowskich oraz marmurów kieleckich*, Pińczów [1980], s. 13, 17, 19, 21, il. nlb.

61 B. J. Wanat, *Zakon karmelitów bosych...*, s. 106-107, ryc. 6, 7. Tamże wykaz źródeł i literatury.

62 Ksiądz Piskorski jako fundator lub nadzorca prac budowlanych przyczynił się do użycia tego materiału na dużą skalę w strukturach architektonicznych ołtarzy i portali oraz wielu innych detalach wnętrza kolegiaty uniwersyteckiej św. Anny w Krakowie. Na temat tego przedsięwzięcia zob. ostatnio: M. Kurzej, *op. cit.*, s. 296-297, „Marmur bł. Salomei” występuje także w innych dziełach Baldasara Fontany i Jana Liszkowicza, sfinansowanych pod nadzorem ks. Piskorskiego w kościele klarysek w Krakowie oraz w świątyni tego samego zakonu w Starym Sączu.

63 J. Daranowska-Łukaszewska, *Nagrobek biskupa Andrzeja Trzebieckiego w kościele św. Piotra i Pawła w Krakowie*, „BHS”, 39: 1977, nr 2, s. 177-190; P. Krasny, *Nagrobek biskupa Andrzeja Trzebieckiego w kościele św. Piotra i Pawła w Krakowie a plastyka sepulkralna Domenica Guidi*, w: *Między gotykiem a barokiem. Sztuka Krakowa XVI i XVII wieku*, Kraków 1997, s. 101-112. Tamże wykaz literatury.

64 Za konsultację i potwierdzenie takiej atrybucji piszącego te słowa dziękuję uprzejmie dr. Jackowi Witkowskiemu (IHS UW), autorowi przygotowywanej do druku monografii rzeźbiarza. Por. Ch. Rohrschneider, *Gode Sulpicius*, w: *Allgemeines Künstlerlexikon...*, Bd. 56, München-Leipzig 2007, s. 386.

65 Na temat twórczości tego artysty zob.: C. Semenza, *La scultura veneta del Seicento e del Settecento*, Venezia 1966, s. 21-24; ostatnio S. Geese, *Corte (Cort, Decort, Le Court, Lecourt) Josse (Giusto, Joos, Just) de*, w: *Allgemeines Künstlerlexikon...*, Bd. 21, München-Leipzig 1999, s. 350-351.

66 Czerna, AKKKr, sygn. AKC 82, k. 66r-67v (opłaty olbory za okres II-XI 1695). Por. M. Heydel, *Bielawski...*

67 J. Lepiarczyk, B. Przybyszewski, *Katedra na Wawelu w wieku XVIII. Zmiany jej wyglądu architektonicznego i urzędzenia wnętrza na podstawie badań historyczno-archiwalnych*, w: *Sztuka baroku. Materiały sesji naukowej ku czci śp. Profesorów Adama Bochnaka i Józefa Lepiarczyka zorganizowanej przez krakowski oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Instytut Historii Sztuki UJ*, Kraków, 8-9 czerwca 1990 roku, Kraków 1991, s. 23.

68 Analogicznym zabiegiem posłużył się ponadto Flamand Augustin van Oyen z Chęciny, dekorując w 1643 r. parę portali bocznych w kaplicy Cudownego Obrazu na Jasnej Górze. We wstawkach znalazły się drobne bryłki *Różanki Zelejowskiej*. Następne przykłady pochodzą dopiero z połowy XVIII w. Zob.: M. Karpowicz, *Chronologia i geografia niderlandyzmu...*, s. 45, 47; M. Wardzyński, *Rzeźbiarze i kamieniarze...*, s. 576-577.

69 KZSP, Seria Nowa, t. 11, cz. 2, s. 46, il. 244; K. Gołąbek, M. A. Janicki, *op. cit.*, s. 63-64.

70 Identyczne rozwiązanie, niezwykle rzadko spotykane w kamieniarce dębnickiej i krakowskiej XVII w., zastosowano jeszcze w epitafium Michała Parysa (zm. 1674), kasztelana lubelskiego, w kościele dominikanów w Krakowie. Zob.: KZSP, t. 4, cz. 2, s. 166, il. 845.

71 M. Rożek, *Katedra wawelska...*, s. 123, 125-126, il. 24; M. Wardzyński, *Organizacja pracy i praktyka warsztatowa...*, s. 362, przyp. 109.

72 Czerna, AKKKr, sygn. AKC 82, k. 26r-26v (olbora uregulowana między 20 X i 3 XI 1706); KZSP, t. 3, z. 11, s. 46, il. 338. Wykonawcami tych dzieł byli Michał Poman i Jacek Zielaski z Dębника. Por. ponadto M. Wardzyński, *Organizacja pracy i praktyka warsztatowa...*, zwł. s. 362-364.

73 M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 95-96; L. Dunin, *Wnętrze bazyliki archikatedralnej...*, s. 68; KZSP, Seria Nowa, t. 11, cz. 1, s. 202, il. 366.

74 Czerna, AKKKr, sygn. AKC 82, k. 4r-4v.

75 Czerna, AKKKr, sygn. AKC 82, k. 20r-20v.

- 76 Por. KZSP, t. 4, cz. 4, 1, s. 64, il. 754.
- 77 Drezno, Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden, Kartensammlung, sygn. Schr. VII, F. 87, Nr. 10 c, repr. J. Sito, 2012. Szanownemu Koledze dr. Jakubowi Sicie dziękuję gorąco za podzielenie się niniejszym źródłem oraz konsultację tematu.
- 78 Por. ponadto rycinę inwentaryzacyjną i projektową Idźkowskiego z jego albumu. A. Idźkowski, *op. cit.*, il. 8a.
- 79 M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 98.
- 80 S. Mossakowski, *Tylman z Gameren...*, s. 54-55, 153, 165, 213-214, il. 114, 125, 130, 198, 199. Tamże wykaz źródeł i literatury dotyczącej poszczególnych przykładów wybranych jako analogie.
- 81 M. Nieduszyński, *Historia archikonfraterni literackiej i działalności jej członków (1507-1980)*, Warszawa 1980, s. 11, 63.
- 82 M. Wardzyński, *In Black, Rosy and Whitish...*
- 83 Warszawa, AAW, sygn. 873/A.X.3.9, k. 32v-34v, poz. 56, 60.
- 84 S. Mossakowski, *Tylman z Gameren...*, s. 144-145, 162-163; K. Guttmejer, *Kościół Bernardynów pod wezwaniem Świętego Antoniego z Padwy na Czerniakowie w Warszawie*, w: *Kościół Bernardynów na Czerniakowie. Dzieło, artyści i projekty Tylmana van Gameren*, red. K. Guttmejer, Warszawa 2013, s. 20-21, il. 13-14; M. Karpowicz, *Kościół na Czerniakowie – wystrój wnętrza*, w: *ibidem*, s. 54-55. Tamże najpełniejszy wykaz źródeł i literatury oraz najnowsze ustalenia atrybucyjne.
- 85 Warszawa, BUW, Gabinet Rycin, Archiwum Tylmana, k. 16v. Por. P. Wątroba, *Katalog*, w: *Kościół Bernardynów na Czerniakowie...*, s. 120-121, poz. 57. Identyfikację wykonawcy umożliwia adnotacja na marginesie omawianego rysunku. W księdze olbornoj „marmuru” dębnickiego klasztoru w Czernej z zamówieniem czerniakowskim dla Bielawskiego można skojarzyć transakcję z dnia 28 XI 1691 r. Kamieniarz uregulował wtedy podatek za wyłamanie „posadzki spiczastej” w wysokości 35 złp. Zob.: Czerna, AKKKr, sygn. AK 82, k. 60r.
- 86 Kraków, APPB, sygn. XV-1, s. 50, 51; M. Topińska, *Kościół czerniakowski*, Warszawa 1977, s. 26-27, il. 2-3; S. Mossakowski, *Tylman z Gameren...*, s. 145; ostatnio K. Guttmejer, *Kościół Bernardynów...*, s. 21-22, il. 14; P. Wątroba, *op. cit.*, s. 120-121, poz. kat. 57.
- 87 W. Szczygielski, *Teodor Lubomirski h. Szreniawa (1683-1745)*, w: PSB, t. 18..., s. 60-63; M. Topińska, *op. cit.*, s. 101-102. Por. ostatnio K. Guttmejer, *Kościół Bernardynów...*, s. 20-21, il. 13. Na temat wykonania sarkofagu Teodora Lubomirskiego zob.: Czerna, AKKKr, sygn. AKC 324, k. 90v (olbora w wysokości 108 złp uregulowana w marcu 1746 r.). W rachunkach olbory z 1702-1708 r. brak precyzyjnej adnotacji o zamówieniu sarkofagu książęcego. Zob.: Czerna, AKKKr, sygn. AKC 82, k. 23v-27v, 77v-79v.
- 88 M. Karpowicz, *Baldasar Fontana 1661-1732: un berniniano ticinese in Moravia e Polonia*, Lugano 1990, s. 32-33, 193-196; M. Kurzej, *op. cit.*, s. 289-290, 295. Tamże wykaz archiwaliów.
- 89 Kraków, AUJ, rkps 318/4087, s. 111, 113-123, 131-134, 149, 156, 164, 167, 174, 350, 353 (nieregularne wypłaty dla różnych kamieniarzy dębnickich i krakowskich w latach 1697-1701). Por. też: M. Kurzej, *op. cit.*, zwł. s. 295, 297; M. Wardzyński, *In Black, Rosy and Whitish...* Za konsultację i pomoc w lokalizacji tego ostatniego historycznego łomu wapienia pragnę w tym miejscu podziękować Panu Adamowi Ciekierze z Dębnika.
- 90 Wrocław, ZNOs, sygn. rkps 1901/I, s. 27. Ostatnio zob.: I. Rolska-Boruch, *op. cit.*, s. 143-144, przyp. 23, 33, il. 3. Tamże wykaz archiwaliów.
- 91 Czerna, AKKKr, sygn. AKC 82, k. 25r (opłata pod datą 11 II 1705).
- 92 Czerna, AKKKr, sygn. AKC 82, k. 29v-30r (umowa pod datą 26 III 1710 r., rachunki wypłat dla Jakuba Bielawskiego i pomocników); KZSP, t. 5, z. 5, s. 23.
- 93 *Pamiętka 200-letniej rocznicy przybycia do Krakowa oo. Kapucynów 1695 r.*, Kraków 1895, s. 20-21.
- 94 Czerna, AKKKr, sygn. AKC 82, k. 3r, 60r (opłaty olbory uregulowane w dniu 13 X 1691); A. J. Szejnke, *op. cit.*, s. 73-74, 105-106, 108-109, il. 25, 26.
- 95 J. Skrabski, *op. cit.*, s. 60, tabl. I.
- 96 S. Mossakowski, *Tylman z Gameren...*, s. 74, 163-166, il. 6, 130-132.
- 97 Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. 212935, Marcin Zaleski, *Wnętrze kościoła reformatów w Warszawie*, ol./pt., 1865. Por. A. J. Szejnke, *op. cit.*, il. 25.
- 98 A. Rachuba, *Radziejowski Augustyn Michał Stefan h. Junosza (1645-1705)*, w: PSB, t. 30, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1987, s. 74-75.
- 99 R. Kawecki, *Kardynał Michał Stefan Radziejowski (1645-1705)*, Opole 2005, passim; idem, *Kardynał Michał Stefan Radziejowski 1645-1705*, w: *Święto baroku. Sztuka w służbie Michała Stefana Radziejowskiego (1645-1705)*, Muzeum Pałac w Wilanowie, maj-wrzesień 2009, oprac. J. Zmudzki, Warszawa 2009, s. 17, il. nlb. na s. 16, 42. Por. ponadto: KZSP, t. 10, z. 4, s. 30-31, il. 16 (Radziejowice); J. Gajewski, *Sztuka w prymasowskim Łowiczu...*, s. 525, il. 19.
- 100 Warszawa, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, nr inw. 15896.
- 101 I. Dacka-Górzyńska, *Pamięć zaklęta w kamieniach – epitafia w kościele św. Krzyża w Warszawie*, w: *Serce miasta...*, s. 236-237, il. 3; M. Wardzyński, *Monuments, Epitaphs and Commemorative Plaques in the Lower and Upper Church, 17th-20th Century*, w: *Heart of the City. The Church of the Holy Cross in Warsaw*, ed. K. Sztarbałto i M. Wardzyński, Warszawa 2011, s. 244, il. 2.
- 102 *Kronika klasztoru karmelitów bosych w Warszawie*, oprac. C. Gil, „Karmelitańskie Studia i Materiały Historyczne”, 2: 2009, s. 284, 345-347, il. nlb.; R. Kawecki, *Kardynał Michał Stefan Radziejowski 1645-1705*, w: *Święto baroku...*, il. nlb. na s. 22. Zapewne to do tych prac odnoszą się zapisy poboru olbory przez Pomana w 1695 i 1698 r. Zob.: Czerna, AKKKr, sygn. AKC 82, k. 12r (opłata olbory przez Pomana w dniu 28 VII 1695 za różne elementy), 18r (6 II oraz 1 i 18 III 1698 za posadzkę), 18v (4 IX t.r.).
- 103 *Kronika klasztoru karmelitów...*, s. 296, 344, 363-364.
- 104 Z najnowszych studiów zob.: M. Ośko, N. Brzostowska-Smółska i K. Smółski, J. Roskoń, *Kościół seminaryjny Wniebowzięcia NMP i św. Józefa Oblubieńca, pokarmelicki*, Warszawa 2010, s. 58 (tu budząca wątpliwość informacja o przeniesieniu tego antependium z nieistniejącego kościoła dominikanów-obszerników przy Krakowskim Przedmieściu).
- 105 S. Tomkowicz, *Zielascy, kamieniarze-artyści w Dębniku pod Krzeszowicami*, „Sprawozdania Komisji Historii Sztuki”, 8: 1912, s. CCXXV.
- 106 Czerna, AKKKr, sygn. AKC 82, k. 26r (opłata olbory w dniu 25 VII 1706); KZSP, t. 3, z. 11, s. 44-45.
- 107 KZSP, t. 1, z. 4, s. 23, il. 44; T. Małkowska-Holcerowa, *Pacółtówce. Dzieje kościoła parafialnego pod wezwaniem Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny od średniowiecza po czasy współczesne*, Kraków 1998, s. 96-97.
- 108 KZSP, t. 4, cz. 4, 1, s. 16, il. 170, 201.
- 109 I. Dacka-Górzyńska, *op. cit.*, s. 241-243, il. 6, 15, 17-20.
- 110 M. Wardzyński, *Monuments, Epitaphs and Commemorative Plaques...*, s. 245-246, il. 4-5.
- 111 K. Wardzyńska, *Ółtarze: główny 1699-1700, śś. Felicissimy i Genowefy 1704, Trójcy Świętej i Najświętszego Sakramentu 1720-1721, Johannes Söffrens z warsztatem, m.in. Michael Bröse (Brösen) i Mathias Hankis*, w: *Serce miasta...*, s. 165-166.

8.

POKŁOSIE – 1. TERCJA XVIII W.

W badaniach nad małą architekturą oraz rzeźbą marmurową i kamienną 1. ćwierci XVIII w. w Warszawie zdecydowana większość badaczy skupiała się na analizie zabytków najbardziej postępowych stylowo – wybitnych dzieł zrealizowanych przez kamieniarzy dębnickich według koncepcji czołowego projektanta warszawskiego tego czasu, Carla Antonia Baya: ołtarza bocznego Cudownego Krucyfiksu i portalu kaplicy Baryczkowskiej archikolegiaty (1716), architektonicznej obudowy nagrobka ostatnich książąt mazowieckich oraz nagrobka prymasa Michała Stefana Radziejowskiego w kościele misjonarskim (1719–21)¹. Najcenniejsze marmurowe zabytki z późniejszych dekad XVIII w. doczekały się omówienia w książkach i kilku artykułach Mariusza Karpowicza, Jakuba Sity, Jacka Gajewskiego i Józefa Skrabskiego², natomiast podobne badania nad epoką stanisławowską są od lat domeną Katarzyny Mikockiej-Rachubowej i Artura Badacha³.

Tymczasem, w ciągu całego tego okresu w nowej stolicy pod rządami Augusta II Mocnego Wetyna zamawiano – głównie w Dębniku – liczne dzieła, których formy i ornamentyka sięgały nierzadko daleko w głąb poprzedniego stulecia.

Najwcześniejsze zabytki w analizowanej grupie dzieł są związane z budową kościoła paulińskiego p.w. Ducha Świętego na nowomiejskiej Frecie, gdzie wkrótce po zakończeniu działań wojny północnej, już w maju 1709 r., furmani chęcińscy otrzymali 75 złp za zwiezenie elementów marmurowych, które przeznaczono do wyposażenia wnętrza i fasady świątyni. Dostawy zakończyły się w dniu 13 lutego 1710 r., kiedy zakonnicy wypłacili nieustalonemu kamieniarzowi z tego ośrodka łącznie 686 złp. Od listopada 1712 r. obróbką prefabrykatów na miejscu zajęli się kamieniarz warszawski Antonio Bay, brat wspomnianego architekta⁴. 14 lipca 1713 r. sprowadzono z Chęcin, kosztem 300 złp, dwie marmurowe balustrady, które następnie zamontowano w otworach dzwonowych drugiej kondygnacji wież (**il. 208**), natomiast w styczniu i lutym 1714 r. Bay i nieustalony malarz-pozłotnik wykonali tablicę fundacyjną zawieszoną na osi fasady⁵. Z tego samego czasu pochodzą umieszczone w ścianach bocznych prezbiterium bliźniacze portale zakrystii i kaplicy bocznej Matki Bożej Częstochowskiej (**il. 209**), para kropielnic w kruchcie oraz tzw. skarbony, ustawiona przy wejściu głównym⁶. Proste – by nie rzec: prymitywne – w swoim kształcie odrzwia, odkute z wapienia *Zygmuntówka*, są wyraźnie zależne od analogicznych współczesnych, bardzo słabych artystycznie, omówionych wcześniej wyrobów chęcińskich z lat 80. i 90. XVII w., m.in. w kościołach par. w Starochęcinach i Imielnie (**il. 210**). Wobec tak zestawionych podobieństw, hipoteza Dunina o datowaniu domniemanej skarboney na rok 1699 i architekcie Giuseppem Pioli jako autorze jej projektu, a snycerzu Bartłomieju Michale Bernatowiczu jako jej wykonawcy (**il. 211**)⁷, nie daje się utrzymać. Jej czworoboczny, tralkowy trzon, odkuty również w „marmurze zygmuntowskim”, powtarza kształt analogicznej skarboney dębnickiej z kościoła reformackiego. Można też przychylić się do najprostszego rozwiązania, stanowiącego, że jest to pierwotny trzon jednej z dwóch niezachowanych kropielnic, których bolechowickie puklowane czary wmurowano w filary chóru muzycznego.

W 1716 r. w Dębniku odkuty został pomnik biskupa poznańskiego i superiora warszawskiego domu zakonnego misjonarzy ks. Bartłomieja Michała ze Szczekarzewic Tarły (1656-1715). Zamówiony sumptem zgromadzenia, został zawieszony na zachodniej ścianie północnego ramienia transeptu kościoła Świętego Krzyża, przy otoczonym opieką kolatorską rodu Tarłów monumentalnym ołtarzu Trójcy Świętej i Najśw. Sakramentu **(il. 212)**⁸. W tym przedsięwzięciu mogli pośredniczyć, poza krakowskim konwentem misjonarzy na Stradomiu, także najbliżsi krewni zmarłego: młodszy brat Jan, podówczas kanonik kapituły katedralnej krakowskiej (w 1717 r. powołany na biskupstwo kijowskie), oraz siostra o nieustalonym imieniu, późniejsza ksieni krakowskiego konwentu wizytek na Biskupim⁹. Misjonarze korzystali z usług kamieniarzy dębnickich już wcześniej, kiedy ks. Giovanni Antonio Fabri, jako superior domu chełmińskiego, zamówił w 1699 r. epitafium dla dobrodzieja zgromadzenia – biskupa chełmińskiego Kazimierza Jana Szczuki – umieszczone następnie w nawie południowej miejscowej fary¹⁰.

Bloki na budowę nagrobka wydobyto i opracowano kamieniarsko w okresie od stycznia do czerwca 1716 r., za co nieustalony kamieniarz opłacił olborę 263 złp (w trzech ratach). Można przypuszczać, że jego wykonawcą był Stanisław Bielawski¹¹. Gotowy nagrobek sprowadził wicinami do Warszawy brat Wojciech Michalewski ze Stradomia, realizujący podobne przedsięwzięcia w zgromadzeniu. Spław trwał od 19 października do 3 listopada 1716 r., za co flisakom zapłacono (łącznie z załadunkiem) 130 złp, nie licząc kosztów skonstruowania samej tratwy¹². Prace przy ustawianiu obiektu trwały od 19 października do 17 stycznia 1717 r., przy czym w „Diarium Procurae” konwentu warszawskiego odnotowano wynagrodzenie dla kamieniarza Jędrzeja, najpewniej tożsamego z Andrzejem Góreckim z Dębnika, i polerników za siedem tygodni pracy (po 15 złp za każdy) oraz zrealizowano wypłaty za gips, ołów, pręty i kotwy żelazne w łącznej wysokości 120 złp i 10 gr¹³.

Nagrobek zaprojektowano jako aediculę ujętą kolumnami w porządku kompozytowym, wspartymi na profilowanych konsolach, dźwigającymi odcinki belkowania i flankowanymi przez wolutowe uszaki, z wąskim sarkofagiem o zdobionych laskowaniem ściankach, a w polu głównym z oprofilowanym tondem, mieszczącym w zagłębieniu portretowe popiersie zmarłego. Dolne zamknięcie, ujęte wolutami i zakończone na osi wachlarzową muszlą, zostało częściowo przekryte reprezentacyjną tablicą inskrypcyjną, zaprojektowaną jako upięta w dwóch punktach i gęsto drapowana materia, na tle której ułożono wgłębnie rzeźbiony napis komemoratywny. Zwieńczenie, utworzone z kartusza herbowego z godłem Topór, okolonego kapeluszem i insygniami biskupimi, flankuje para dekoracyjnie opracowanych waz płomienistych. Pomnik, restaurowany prawdopodobnie w trakcie kompleksowych remontów świątyni w ciągu XVIII, XIX i 1. tercji XX w., został uszkodzony podczas bombardowania w dniach 18 i 24 września 1939 r. (według dostępnej ikonografii od podmuchu bomby uszkodzeniu uległy wtedy elementy gzymśów w zwieńczeniu i konsoli w cokole). Kolejnych, tym razem bardzo poważnych uszkodzeń doczekał się w sierpniu i na początku września 1944 r. w trakcie walk powstańczych, w wyniku

wybuchu bomby zapalającej we wnętrzu świątyni. Wtedy też powstały poważne ubytki w całym cokole i zwieńczeniu, spadł i uległ rozbiciu na kilka kawałków biust portretowy oraz tablica inskrypcyjna, a cała struktura została silnie opalona i osmalona, co spowodowało jej liczne spękania i rozszczepienie warstw powierzchniowych. Elementy architektoniczne zostały odtworzone w trakcie odbudowy i restauracji kościoła w latach 1947–51 i później, wtedy także przywrócono poklejone popiersie biskupa, którego brakujące części uzupełniono zaprawą gipsową. Taką zaprawą pokryto też całą powierzchnię rzeźby, ujednolicając barwnie i fakturalnie jej powierzchnię¹⁴. W latach 2008–9 nagrobek doczekał się kompleksowej, profesjonalnej restauracji, zrealizowanej przez pracownię dr. Piotra Niemcewicza (UMK), w ramach której według projektu piszącego te słowa zrekonstruowano w „marmurze” dębnickim tablicę inskrypcyjną, uzupełniono też kilka pomniejszych detali i odsłonięto pierwotną barwną powierzchnię popiersia biskupiego.

Struktura architektoniczna nagrobka biskupa Tarły reprezentuje cechy charakterystyczne dla kamieniarstwa w Dębniku z lat ok. 1680–1700 i stanowi twórcze rozwinięcie dwóch typów pomników nagrobnych. Najważniejszym przykładem pierwszego jest powstały najprawdopodobniej w pracowni Jakuba Bielawskiego okazały przyścienny nagrobek biskupa poznańskiego Andrzeja Opalińskiego w kościele par. w Radlinie pod Jarocinem, ufundowany według inskrypcji w 1686 r. przez Piotra Opalińskiego, wojewodę generalnego wielkopolskiego i łęczyckiego (dotąd błędnie datowany na lata po 1624 r. i w zakresie projektu niesłusznie wiązany z nadwornym architektem króla Zygmunta III Wazy – Matteem Castellem) (**il. 213**)¹⁵. Z kolei bezpośrednich wzorów dla kompozycji dolnego zamknięcia nadwieszanej aediculi warszawskiej, z zastosowaniem charakterystycznych, zdwojonych zewnętrznie konsoli o puklowanych grzbietach wolut i wolutowo zamkniętej ścianki między nimi, a także dla układu okazałego wolutowo-małożewinowego kartusza w zwieńczeniu dostarczyły odkute przez Jakuba Bielawskiego bliźniacze epitafia krakowskie: biskupa sufragana Mikołaja Oborskiego (zm. 1689) i kan. kan. Andrzeja Pieńkowskiego (zm. 1693) i Ludwika Szembeka (zm. 1710) na Wawelu¹⁶ oraz Barbary z Jordanów 1. voto Stokowskiej, 2. voto Piegłowskiej (zm. 1694), zawieszone w prezbiterium kościoła augustianów na krakowskim Kazimierzu (1699)¹⁷. Wierne powtórzenie tych samych elementów odnaleźć można także w późniejszym o ponad dekadę epitafium ks. Piotra Stanisława Orłowskiego, protonotariusza apostolskiego, kanonika krakowskiego i prepozyta infułata kolegiaty tarnowskiej (zm. 1708) w Tarnowie (1710, wyk. Jakub Bielawski z pracownią) (**il. 214**)¹⁸. Jedynym oryginalnym elementem, uzupełniającym ten obiekt typowy dla grupy podobnych zabytków krakowskich i małopolskich omawianego czasu, zebranych w 1996 r. przez Karpowicza m.in. pod względem ich uporządkowania według występowania w wolutach lub uszakach wolut lub grzebieni akantowych¹⁹, jest umieszczony nad kartuszem herbowym zmarłego biskupa kapelusz i insygnia. Porównanie formalno-stylistyczne kapiteli kompozytowych i waz płomienistych wyraźnie wskazuje, iż autorem pomnika Tarły był wykonawca wcześniejszego o blisko trzydzieści lat nagrobka biskupa Opalińskiego w Radlinie. Niemal identyczne głowy ozdobły wykonany w sierpniu 1695 r. w pracowni Pomana portal główny krakowskiego kościoła wizytek²⁰.

Fakt podobieństwa pomnika warszawskiego do grupy prac Jakuba Bielawskiego (głównie z lat 90. XVII w. i pierwszego dziesięciolecia XVIII w.) może też świadczyć o wtórnym wykorzystaniu w Dębniku elementów odkutego wcześniej pomnika przeznaczonego do niewiadomego miejsca. Przykłady podobnych praktyk w obu ośrodkach były często spotykane w ciągu XVIII i 1. połowy XIX w., kiedy to gotowe wyroby dębnickie z czasów prosperity tego ośrodka w 2. połowie XVII w. były – niejednokrotnie bez żadnych poważniejszych modyfikacji lub prób modernizacji – sprzedawane mniej wymagającym klientom wiele lat później (m.in. pochodzące z warsztatów Negowicza lub Jakuba Bielawskiego ołtarze w kościołach: bernardynów w Alwerni, 1712, i parafialnym w Chrzanowie, zakup 1824)²¹. Zespół cech formalnych pomnika warszawskiego pozwala sytuować jego wykonanie na koniec XVII w. w pracowni Bielawskiego, w której w omówionym czasie wykorzystywano wszystkie wspomniane typy struktur i detali.

Najważniejszym zadaniem jest ustalenie autora popiersia portretowego biskupa Bartłomieja Michała Tarły (**il. 215**). Jego umiejscowienie w polu aediculi, w otoku z zagłębionym tłem, zdaniem Karpowicza wyraźnie nawiązuje do tradycyjnego w XVII w. formalnego rozwiązania upamiętniania biskupów krakowskich w ich pomnikach na Wawelu²². Silne uszkodzenie biustu w pożarze spowodowało liczne pęknięcia struktury wapienia oraz powierzchniowe przebarwienia, jednak z dużą dozą prawdopodobieństwa można przyjąć, że odkuto go z jasnokremowego „marmuru bł. Salomei”. Dokładna obserwacja skromnego liczbowo pod względem specjalistów-figuralistów krakowskiego i dębnickiego środowiska kamieniarsko-rzeźbiarskiego przełomu XVII i XVIII w. prowadzi do konstatacji, iż spośród działających tam w omawianym okresie *statuarii* najbliższe cechy formalno-stylistyczne prezentuje anonimowy wykonawca kilku zespołów figur z tego samego „marmuru” z Grodziska pod Skałą: Boga Ojca i główek anielskich w zwieńczeniach i dekoracji pary ołtarzy przytęczowych św. św. Benedykta i Bernarda z Clairvaux (obecnie wezwania zmienione) w kościele cystersów w Wąchocku (ok. 1700)²³, bł. Salomei w dedykowanej jej nstawie bocznej w kościółku przy pustelni na Grodzisku koło Skały (ok. 1700)²⁴ oraz Famy i geniusza śmierci w epitafium Stanisława Opalińskiego, starosty nowokorczyńskiego (zm. 1704), w kościele kamedułów w Rytwianach pod Staszowem (1706, wyk. Poman z warsztatem) (**il. 216**)²⁵. Głowy, twarze i ciała obu postaci cechuje taka sama nieporadność w oddaniu sztucznie pogrubionych rysów, zbyt krótkie są ich szyje, a ciała nienaturalnie zblokowane. Źródła dębnickie wskazują na Stanisława Bielawskiego, który jako dzierżawca łomu w latach 1718-21 był uznawany za najbardziej utalentowanego rzeźbiarza w tym ośrodku w 1. ćwierci XVII w.²⁶

Podsumowując, warszawski nagrobek biskupa poznańskiego Bartłomieja Michała Tarły jest jednym z najokazalszych pomników o proveniencji dębnicko-krakowskiej z przełomu XVII i XVIII w. w całej Rzeczypospolitej, powielającym (w bardziej niż zwykle rozbudowanej, oryginalnej formie i z wykorzystaniem pełnoplastycznego portretu zmarłego) sprawdzone rozwiązania stylistyczne, wprowadzone w obu tych ośrodkach w latach 80. i 90. XVII w.

Z późniejszymi zamówieniami misjonarzy w Dębniku wiążą się wykonane tam w latach 1721-2 chrzcielnica (**il. 217**) oraz para być może późniejszych dekoracyjnych krieielnic, umieszczonych pod wewnętrznymi filarami chóru muzycznego od strony wejścia²⁷. Ponadto w czerwcu 1717 r. odnotowano w „Diarium Procurae” zakup w Krakowie i spław krieielnicy marmurowej, za którą dano jedynie 1 złp i 8 gr, a polernikowi zapłacono 3 złp i 24 gr²⁸. Drobne kwoty zdają się wskazywać, że może to być jedna z puklowanych krieielniczek dębnickich, umieszczonych obecnie przy wejściu do zakrystii kościelnej²⁹.

Wszystkie wymienione sprzęty kamieniarskie są bliźniaczymi kreacjami dla identycznego zespołu (1729-37/38) w administrowanym również przez misjonarzy kościele parafialnym w Siemiatyczach³⁰. O ile formy obu omawianych chrzcielnic – zaprojektowanych na dwustopniowej kolistej bazie, z graniastym cokolikiem w formie sześcianu lub wielościanu, tralkowym nodusem i puklowaną czarą – nie różnią się zbytnio od schematu wypracowanego w Dębniku jeszcze na przełomie lat 20. i 30. XVII w. (jednym z najwcześniejszych przykładów jest omówiona chrzcielnica w warszawskiej archikolegiacie), o tyle obie pary znakomitych późnobarokowych krieielnic misjonarskich (**il. 218**), które zakomponowano jako szeroko rozłożone wachlarzowate muszle, wsparte na smukłych i profilowanych pilastrach hermowych (w Siemiatyczach zwieńczone nienaturalnie powiększonymi zawiasami), można zwi       z oddziaływaniem znakomitego dzieła paryskiego – pary niemal identycznych krieielnic w przedsionku ko  ci  a   w. Ludwika w kompleksie Szpitala Inwalidów, wykutych w wapieniu w 1679 r. przez Martina van den Bogaerta zw. Desjardins (**il. 219**)³¹.

Inna, skromniejsza chrzcielnica, o g  dkiej czarze, trafiła zapewne na prze  łomie XVII i XVIII w. do ko  ci  a parafii nowomiejskiej (**il. 220**)³².

Równie zachowawczą – sięgającą 3.   wierci XVII w. – stylistyk   reprezentują dwa najpóźniejsze wyroby dębnickie, związane z pobożnymi fundacjami dla klasztorów karmelitów i karmelitanek bosych. Pierwszym jest ukoronowana rozbudowanym wolutowo-ma    winowym kartuszem tablica, upamiętniającą zakończenie remontu pierwszego z ko  ci  w (w 1716), sfinansowanego przez Augustyna Wessla (1678-1735), odnotowanego w tekście inskrypcji jako cysters i opat archiopactwa w Jędrzejowie, z przys  guj  cym mu tytu  larnie heraldycznym kapeluszem biskupim (**il. 221**)³³. Z 1. połowy XIX w. pochodzi samo profilowe obramienie tablicy z parą antytetycznie zestawionych klasycyzujących wolutek.

Po 1731 r. w sąsiednim kościele żeńskiej ga  zi zakonu (bosaczek) p.w. Niepokalanego Poc  cia Najśw. Marii Panny umieszczono wykonane najprawdopodobniej w tym samym warsztacie dębnickim reprezentacyjne epitafium zmarłego w tym  że roku Michała Szymanowskiego, starosty wyszogrodzkiego (**il. 222**). Ujęte   limaczniciami wolutowo-ma    winowe zwieńczenie obiektu z portretem zmarłego na blasze oraz dolne zamknięcie z kartuszem herbowym – wspólne

z tablicą Wesslowską – znajdują najbliższe podobieństwo z grupą epitafiów krakowskich z końca lat 80. i ostatniej dekady XVII w., m.in. dedykowanych sekretarzom królewskim: kanonikowi krakowskiemu Gabrielowi Węgrzynowiczowi (zm. 1684) w kościele reformackim (**il. 223**)³⁴ i Andrzejowi Pęgowskiemu (zm. 1689) oraz kan. Stanisławowi Brudzyńskiemu (zm. 1690) w katedrze na Wawelu (1692, wyk. Jakub Bielawski)³⁵. Recepcja takiego typu dekoracji trwała w środowisku dębnickim przez całą 1. ćwierć XVIII w., o czym świadczą bardzo zbliżone formy pomników Jana Barana (zm. 1708) w kościele karmelickim na Piasku i prof. Akademii Krakowskiej Marcina Oślińskiego (zm. 1720) w kolegiacie św. Floriana na Kleparzu (**il. 224**) oraz innych, późniejszych³⁶. Pomnik Szymanowskiego jest ostatnim zachowanym dziełem dębnickim w Warszawie, odznaczającym się wyraźnymi XVII-wiecznymi reminiscencjami.

- 1 M. I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 104, 106–107, il. 31–33; J. Kowalczyk, *Między Krakowem i Warszawą. Uwagi o Bazan- ce, Bayu i Placidim, w: Sztuka baroku. Materiały sesji naukowej...*, s. 78–79; M. Karpowicz, *Wartości artystyczne kościoła św. Krzyża*, w: *Księga pamiątkowa: Kościół Świętego Krzyża w Warszawie w trzecieście rocznicę konsekracji 1696–1996*, red. T. Chachulski, Warszawa 1996, s. 143, 146–147, il. 59–60; J. Skrabski, *op. cit.*, s. 60–62, il. 2; J. Sito, *Nagrobek Michała Stefana Radziejewskiego...*, s. 222–225, il. 1–6.
- 2 M. Karpowicz, *Artisti ticinesi in Polonia nella prima metà del '700*, Bellinzona 1999, s. 160, il. 168; J. Sito, *Firmitas, venustas et magnificentia. O użyciu kamienia w warszawskiej architekturze i rzeźbie doby saskiej*, w: *Materiał rzeźby...*, zwł. s. 413–420, il. 7–9; J. Skrabski, *op. cit.*, s. 62–63, il. 3; J. Gajewski, *Nagrobek Jana Tarły w Warszawie...*, s. 58–91; J. Gajewski, P. Niemcewicz, *op. cit.*, s. 141–144; J. Sito, „Ausgefurt werden soll das Epitaph von den ersten Hofbildhauer”. *Der Warschauer Auftrag Lorenzo Mattiellis zur Errichtungsgeschichte, Technologie und Deutung, „Barockberichte”, 61: 2013*, s. 95–106; idem, *Wielkie warsztaty rzeźbiarskie Warszawy doby saskiej. Modele kariery – formacja artystyczna – organizacja produkcji*, Warszawa 2013, *passim*.
- 3 A. Badach, *Uwagi o stylu Lebruna i Monaldiego*, „Kronika Zamkowa”, 2000, nr 1(39), s. 102–121; K. Mikocka-Rachubowa, *Włoscy rzeźbiarze na dworze króla Stanisława Augusta*, „RHS”, 29: 2004, s. 49–120; eadem, *Scultori carraresi alla corte del re Stanislao Augusto*, w: L. Passeggia, *Carrara e il mercato della scultura. Arte, gusto e cultura materiale in Italia, Europa e Stati Uniti tra XVIII e XIX secolo*, Milano 2005, s. 274–281; eadem, *Marmur w rzeźbie epoki „Grand Tour”*, w: *Materiał rzeźby...*, s. 489–503; eadem, *André Le Brun, pierwszy rzeźbiarz króla Stanisława Augusta*, t. 1–2, Warszawa 2010; A. Badach, *Rzeźba, katalog zbiorów...*, *passim*.
- 4 Częstochowa-Jasna Góra, Archiwum Jasnogórskie [dalej: AJG], sygn. 468, *Percepca (et Expensa) pro Ecclesia Varsaviensi sub Titulo SSmi Spiritu nec non S. Pauli P.E. caepita aedificari pro Ao D.1707 Die 30 Aprilis, 1707–1727*, s. 38, 40, 52. Por. I. Pokorski, *Regestr dochodów i wydatków z okazji budowy kościoła Ducha Świętego w Warszawie*, oprac. J. Zbudniwek, „SCM”, 28: 2010, s. 213, 257, 258, 267; J. Sito, „Fabryka” kościoła pw. Św. Ducha w Warszawie w latach 1707–1730 w świetle źródeł paulińskich – przebieg prac, projektanci, wykonawcy, w: *Ex voto...*, s. 366–367.
- 5 Częstochowa-Jasna Góra, AJG, sygn. 468, s. 55, 57, 58. Por. KZSP, Seria Nowa, t. 11, cz. 2, s. 19, il. 60; I. Pokorski, *op. cit.*, s. 269–271; J. Sito, „Fabryka” kościoła..., s. 367.
- 6 KZSP, Seria Nowa, t. 11, cz. 2, s. 19, 20–21, il. 84–85.
- 7 L. Dunin, *Skarby spod gruzów...*, s. 30–31, il. nlb.
- 8 Kraków, ANP, sygn. 4, s. 26. Na temat tego zabytku zob. ponadto: L. Petrzyk, *Kościół Św. Krzyża w Warszawie*, Warszawa 1920, s. 30, 114–115; E. Kowalczykowska, *Kościół św. Krzyża*, Warszawa 1975, s. 86, il. 44. W publikacji ks. ks. Leopolda Petrzyka CM, Alfonsa Schletza CM oraz Władysława Tatar-kiewicza znalazło się stwierdzenie, że pomnik ufundowała dopiero w 1725 r. bliska krewna zmarłego, kuzynka Helena z Tarłów Gozdka, starościna stężycka, fundatorka sąsied-niego ołtarza bocznego Najśw. Sakramentu, zrealizowa-nego ostatecznie w latach 1721–2. Najnowsze znaleziska archiwalne Skrabskiego, potwierdzające odkucie elemen-tów nagrobka w 1716 r., przekreślają takie przypuszczenia. Zob.: L. Petrzyk, *op. cit.*, s. 114; A. Schletz, *Ksiądz biskup Michał Bartłomiej Tarło opiekun ubogich*, Kraków 1946, s. 15; W. Ta-tarkiewicz, *op. cit.*, s. 70; J. Skrabski, *op. cit.*, s. 51–52, przyp. 20; M. Wardzyński, *Nagrobek Bartłomiej Michała Tarły...*, s. 214–215, il. 1–2.
- 9 K. Niesiecki, *op. cit.*, t. 9, Lipsk 1842, s. 20.
- 10 A. Mańkowski, *Kazimierz Jan Szczuka biskup chełmiński (1693–1694)*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego Toruńskie-go”, 5: 1921, s. 166; KZSP, t. 11, z. 4: *Powiat chełmiński*, oprac. autorskie T. Mroczo, Warszawa 1975, s. 20, il. 324. Tamże literatura.
- 11 Czerna, AKKKr, sygn. AKC 323, s. 254, 256, 258.
- 12 Warszawa, AAW, sygn. 271/A.X.1.72, k. 4r–4v; J. Skrabski, *op. cit.*, s. 61–62, tabl. 2.
- 13 Warszawa, AAW, sygn. 271/A.X.1.72, k. 3 v–4v. Por. W. Tatarkiewicz, *op. cit.*, s. 95, Dodatek A.
- 14 E. Kowalczykowska, *op. cit.*, s. 49, 52, 54, 88. Por. fotogra-fię pomnika przed restauracją. Zob.: M. Karpowicz, *Wartości artystyczne kościoła św. Krzyża...*, il. 61.
- 15 M. Karpowicz, *Matteo Castello – architekt...*, s. 77, il. 53; idem, *Matteo Castello: l'architetto...*, il. 59.
- 16 Czerna, AKKKr, sygn. AKC 82, k. 64r–64v (opłata olbory w dniu 27 II 1694 za epitafium X. Pieńkowskiego); KZSP, t. 4, cz. 1, s. 74, il. 410, 684; *Bielawscy...*
- 17 Czerna, AKKKr, sygn. AKC 82, k. 75r–75v (opłata olbory w dniach 24 III i 15 VII 1699); KZSP, t. 4, cz. 4, 1, s. 113, il. 753.
- 18 Czerna, AKKKr, sygn. AKC 82, k. 80 r (olbora uregulowana w dniu 19 I 1710); KZSP, t. 1, z. 13: *Powiat tarnowski*, oprac. J. E. Dutkiewicz, Warszawa 1953, s. 15, il. 66.
- 19 M. Karpowicz, *Wartości artystyczne kościoła św. Krzyża...*, s. 148.
- 20 Czerna, AKKKr, sygn. AKC 82, k. 12v–13r. Por. F. S. Igna-szewska, *Fundacja Małachowskiego*, „Rocznik Krakowski”, 48: 1976, s. 96, przyp. 41; A. Bernatowicz, *op. cit.*, s. 389.
- 21 KZSP, t. 1, z. 4, s. 2, 12, il. 24; W. Pęczkowska, *op. cit.*, s. 18, 24, 27, il. 9 (Alwernia, Czerna); B. J. Wanat, *Zakon karmelitów bosych...*, s. 307–308 (Czerna).
- 22 M. Karpowicz, *Wartości artystyczne kościoła św. Krzy-za...*, s. 147–148; M. Wardzyński, *Organizacja pracy i praktyka warsztatowa...*, s. 363, przyp. 113.
- 23 KZSP, t. 3, z. 2: *Powiat iłżecki*, oprac. O. Puciata i Z. Świe-chowski, Warszawa 1957, s. 29, il. 29 (tu błędne datowanie na ok. 1680).
- 24 KZSP, t. 1, z. 12: *Powiat olkuski*, oprac. K. Kutrzebianka, Warszawa 1953, s. 6, il. 28.
- 25 Czerna, AKKKr, sygn. AKC 82, k. 26r–26v (opłata olbory przez Pomana w dniu 3 XI 1706). Por. KZSP, t. 3, z. 11, s. 46, il. 338.
- 26 Czerna, AKKKr, sygn. AKC 62, s. 298–301 (umowa arendy dwóch tomów dębnickich: Starej i Nowej Góry przez spółkę Stanisława Bielawskiego, Wojciecha Maciejowskiego i Jacka Zagórskiego 9 VII 1718), 322 (informacja o śmierci i pogrze-bie artysty oraz o członkach jego rodziny: nieżyjącym ojcu Jakubie i trzech siostrach, będących wtedy jeszcze pannami, oraz sprawozdanie z rozliczenia finansowego z wdową i współnikami). Por. Romuald od św. Eliasza, *op. cit.*, s. 65–66; W. Tatarkiewicz, *op. cit.*, s. 356; *Bielawscy...*; M. Heydel, *Bie-lawski...*; ostatnio M. Wardzyński, *Organizacja pracy i praktyka warsztatowa...*, s. 339–340, przyp. 25.
- 27 F. M. Sobieszczański, *Kościół Śto-krzyżki w Warszawie*, „Tygodnik Ilustrowany”, 8: 1863, nr 216, s. 443; J. Skrab-ski, *op. cit.*, s. 52, przyp. 24. W związku z przeniesieniem po 1975 r. chrzcielnicy spod filaru sąsiadującego z ołtarzem bocznym św. Michała Archanioła do prezbiterium usunięto jej bazę, pozostawiając graniasty cokolik nodusu. Nowy chór muzyczny, projektu Henryka Marconiego, powstał w 1850 r. Odnośnie wspomnianych przekształceń i zmian w aranżacji wnętrza świątyni zob.: E. Kowalczykowska, *op. cit.*, s. 41, 104, il.

21, 42, 52. Por. także Kraków, AMS, zespół *Warszawa*, Album fotograficzny..., fot. 18 (widok ołtarza bocznego św. Michała sprzed 1929).

28 Warszawa, AAW, sygn. 271/A.X.1.72, k. 13r.

29 Z kolei w kwietniu 1726 r. w *Catalogus Missionum* konwentu świętokrzyskiego odnotowano wypłatę 100 złp złotnikowi za pozłocenie miedzianej kopułowej pokrywy chrzcielnicy, dekorowanej skomplikowanymi regencyjnymi plecionkami cęgowo-wstęgowymi. Zob.: Kraków, AMS, zespół *Warszawa*, *Catalogus Missionum in quibus laborarum Missionarij Varsavienses et narratis fundationis nostrae in Polonia, XVII-XVIII w.*, s. nlb. (pod datą IV 1726).

30 R. Zdziarska, *Kościół i klasztor Misjonarzy w Siemiatyczach w pierwszej połowie XVIII w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 36: 1991, nr 2, s. 105, 109–111; KZSP, Seria Nowa, t. 12: *Województwo białostockie*, red. M. Kałamajska-Saeed, z. 1: *Siemiatycze, Drohiczyń i okolice*, oprac. M. Kałamajska-Saeed, I. Galicka i H. Sygietyńska, Warszawa 1996, s. 58, 63, il. 100, 101.

31 F. Souchal, *French Sculptors of the 17th and 18th Centuries. The Reign of Louis XIV*, vol. 1, Oxford 1977, s. 250, *Desjardins* poz. kat. 39.

32 KZSP, Seria Nowa, t. 11, z. 2, s. 6, il. 101.

33 M. Ośko, N. Brzostowska-Smólska i K. Smólski, J. Rosiński, *op. cit.*, s. 25.

34 KZSP, t. 4, cz. 3, 2, s. 6, il. 848.

35 Czerna, AKKKr, sygn. AKC 82, k. 72r–72v (opłaty olbory w dniach 6 i 17 XII 1692). Por. *Pomniki Krakowa...*, s. 277, 278, tabl. 138, 142; *Bielawscy...*

36 *Pomniki Krakowa...*, s. 280, 281, tabl. 158, 162; KZSP, t. 4, cz. 8: *Kleparz: kościoły i klasztory*, oprac. I. Rejduch-Samek i J. Samek, Warszawa 2000, s. 16, il. 270.

PODSUMOWANIE

Na nowożytniej historii Warszawy jako ośrodka rzeźbiarskiego zaważył przede wszystkim brak *in situ* jakichkolwiek złóż kamienia. Konieczność jego sprowadzania spoza Mazowsza: początkowo z centralnej Małopolski, a następnie z Europy Zachodniej i Italii, drogą morską *via* Gdańsk, zadecydowała o stylowym i artystycznym obliczu małej architektury i rzeźby w Warszawie w XVI i XVII w.

Stolica Mazowsza już w latach 20. XVI w. była obok Poznania jedynym miejscem w Koronie, gdzie dotarły – ze stołecznego Krakowa – najnowsze, wczesnorenesansowe, czerwonomarmurowe nagrobki figuralne Bernardina Zanoliego de Gianotisa z kręgu królewskiego warsztatu Bartholomea Berrecciego da Pontassieve. Rosnąca rola nowej dzielnicy monarchii Jagiellonów i podniesienie w 1569 r. Warszawy do rangi miasta sejmowego Rzeczypospolitej spowodowały szybki awans polityczny przedstawicieli miejscowej zamożnej szlachty na urządach centralnych oraz nowej grupy dworzan rezydujących tutaj królowych: Bony Sforzy (1548–56) i Anny Jagiellonki (1564–96). Niezachowane pomniki grobowe szlachty mazowieckiej w archikolegiacie i kościele bernardyńskim św. Anny reprezentowały najnowsze osiągnięcia rzeźby krakowskiej i pińczowskiej, z udziałem Giovanniego Marii Padovana, Jana Michałowicza z Urzędowa i Girolama Canavesiego na czele. Znany głównie z przekazów archiwalnych warszawski zespół XVI-wiecznych dzieł sepulkralnych znajduje analogie w katedrze płockiej oraz lokalnych kolegiatach: prymasowskiej w Łowiczu i biskupiej w Pułtusk (dzieła Padovana, Michałowicza, Canavesiego i Santiago Gucciego Fiorentina) oraz w kilku mauzoleach najważniejszych podówczas rodzin mazowieckich w Kobylnikach, Krasnem, Łomży, Drobinie i Grodzisku.

Renesansowe importy rzeźby krakowskiej w Warszawie odkuwane były ze wszystkich znanych w tym okresie gatunków czerwonych „marmurów”, stanowiących w całej Europie Środkowej podstawowe medium rzeźby figuralnej: węgierskiego z Tardos spod Ostrzyhomia, salzburskiego z Adnet, spiskiego z Podsadka koło Starej Lubowli oraz górnowiągierskiego lub siedmiogrodzkiego, o nieustalonej na tym etapie badań proveniencji¹. Okres zależności miasta i całego regionu od stołecznego ośrodka krakowskiego symbolicznie zamyka nagrobek Anny z Kosińskich Ossolińskiej (1607–8, Giovanni de Simon *vel* de Simonis) w kościele dominikańskim na nowomiejskiej Frecie, gdzie po raz czwarty na Mazowszu (po farze i katedrze w Płocku²) pojawiły się we wstawkach polerowane płyty z odkrytych niedługo wcześniej dekoracyjnych gatunków zbitych wapieni „marmurowych” z Chęciny: *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice, Różanka Żelejowska* oraz czarny z Łagowa. Znamienny jest fakt udekorowania wykonanego w tym samym roku i pracowni bliźniaczego nagrobka Stadnickiego w Krakowie wyłącznie wapieniem górnowiągierskim/siedmiogrodzkim.

Zasadnicza zmiana w doborze materiałów kamieniarskich, jaka dokonała się między rokiem 1607 i 1608 w dominikańskich nagrobkach Ossolińskiej i Tarnowskiej, zasługuje w pełni na miano

przełomu. W Warszawie uległa przerwaniu dotychczasowa tradycja importu rzeźby renesansowej i manierystycznej z Krakowa i Pińczowa. Zastąpiły je dzieła miejscowych kamieniarzy i rzeźbiarzy nadwornych wykonywane z „marmurów” chęcińskich bądź wyroby czołowych pracowni chęcińskich rodzin Venosta i Oleksych/Januszowiców oraz Augustina van Oyena. Równocześnie od około 1600 r. zaczęły tutaj docierać odkuwane z importowanych z Niderlandów Hiszpańskich i Anglii oraz Olandii i Gotlandii wapieni i alabastru wyroby gdańskiej pracowni Willema i Abrahama van den Blocków. Pierwszym takim dziełem jest datowane na rok 1595 epitafium warszawskiego kupca Melchiora Walbacha w kościele parafialnym w Karczewie³. Omawiany proces przypieczętowało pojawienie się w Warszawie (ok. 1619–20) sprowadzanych na dwór królewski Zygmunta III Wazy nowych gatunków marmuru i wapieni z Italii i Europy Zachodniej, w szczególności nieznanego dotąd w tej części Korony słynnego *marmo bianco statuario* z Carrary. Dopiero te zmiany wprowadziły rzeźbę kręgu dworu królewskiego w Warszawie w orbitę nowożytnej tradycji rzeźby europejskiej. Ukoronowaniem tego procesu była przerwana raptownie przez „potop szwedzki” kilkuletnia działalność wybitnego rzymianina z pracowni Alessandra Algardiiego – Giovanniego Francesca de Rossi (1651–5).

Zebrany materiał zabytkowy, uzupełniony o znane już tylko z przekazów archiwalnych lub opracowane w literaturze nagrobki i epitafia z archikolegiaty i świątyń zakonnych, pozwala na podjęcie pierwszej próby bliższego określenia znaczenia i roli Warszawy w 1. połowie XVII w. na artystycznej mapie wpływów największych ośrodków produkcji rzeźby kamiennej w dawnej Rzeczypospolitej: Krakowa, Pińczowa, Chęcin, Dębника oraz Gdańska, Elbląga i Torunia (**il. 225**). Bez wątpienia znaczący wpływ na rozwój kontaktów nowej stolicy (stałe miasto rezydencjonalne króla Zygmunta III Wazy od 1611) z najważniejszymi XVII-wiecznymi centrami rzeźby małopolskiej, skądinąd uwarunkowanych historycznie i politycznie, miała obecność (od 1601–3, w służbie mecenatu monarszego w Zamku Królewskim i przy innych budowlach rezydencjonalnych) kamieniarzy i rzeźbiarzy z Tessynu, sprowadzonych tutaj najprawdopodobniej *via* Kraków, dzięki protekcji ich wpływowych rodaków i powinowatych (Gianbattisty Petriniego i Gianbattisty Trevana starszego) – Paola del Corte, Giovanniego Benzioli oraz Polaka Marcina Mściszowskiego. Pierwsze fundacje królewskie w archikolegiacie powstały z „marmurów” chęcińskich z Góry Zamkowej/Bolechowic, Jerzmańca (zlepianiec *Zygmuntówka*) i Góry Zelejowej, których eksploatacji i wykorzystaniu w rzeźbie i małej architekturze Krakowa, Łobzowa i Warszawy patronował sam monarcha. Związane z grupą artystów nadwornych dzieła: ołtarz boczny Wniebowstąpienia Pańskiego oraz nagrobek Parzniewskiego w archikolegiacie należą do najwybitniejszych osiągnięć małej architektury w stylu *il transizione* w całej Rzeczypospolitej. Protekcją królewską nad ośrodkiem chęcińskim w tym okresie można także próbować pośrednio wytłumaczyć pojawienie się w stolicy Mazowsza – już w 1608 r. – pierwszego zidentyfikowanego dzieła wiodącego chęcińskiego warsztatu Tyrolczyka Bartholomea Venosty. Wielką karierę mistrz ten rozpoczął dopiero w latach 10. XVII w., głównie dzięki zamówieniom odbiorców magnackich z terenów

centralnej i wschodniej Wielkopolski, ale najwcześniejsze zlecenia otrzymał na samym Mazowszu – w Łomży (od rodziny Franciszka Nikodema Kossakowskiego, 1611) i Płocku (od krewnych Stanisława Krasieńskiego, wojewody płockiego, 1617).

Warszawa, która dzięki początkowemu „uzależnieniu” dworu królewskiego od twórców z dotychczasowej stolicy mogła stać się jeszcze na początku XVII w. ekspozyturą środowiska krakowskiego, szybko wybiła się na artystyczną samodzielność. Być może przyczyniło się do tego zatrudnienie na dworze warszawskim (najprawdopodobniej w 1613) prezentującego najnowszą odmianę protobarokowej stylistyki rzymskiej architekta i projektanta Mattea Castella oraz, podobnie jak w przypadku trzeciej w tym okresie stolicy państwa – Wilna – przebadanej ostatnio źródłowo przez Szmydkiego i Jamskiego, zapoczątkowany w 1619 r. import *via* Amsterdam i Gdańsk niedostępnego w Krakowie przez całe XVII stulecie słynnego marmuru kararyjskiego oraz nowych, nieznanych wcześniej pracującym dla króla Tessyńczykom i Komaskom wysokiej jakości i rzadkiej piękności gatunków wapieni z południowych Niderlandów oraz alabastru z Anglii. Posłużyły one do dekoracji najważniejszych podówczas inwestycji królewskich, kolejno: Dolnego Zamku i kaplicy św. Kazimierza w Wilnie, reprezentacyjnych pomieszczeń w Zamku Królewskim w Warszawie (w tym słynnego Pokoju Marmurowego) i Pałacu Kazimierzowskiego. Lata 1. tercji XVII w. były zatem w Warszawie okresem szerokiego wykorzystania wapieni chęcińskich i wymienionych materiałów importowanych z Europy Zachodniej i Italii. Potwierdzają to przykłady związanych z kręgiem dworu kilku prywatnych fundacji najbliższych współpracowników Zygmunta III na Mazowszu: biskupów diecezji płockiej Mikołaja Szyszkowskiego i Stanisława Starczewskiego, którzy zamówili je zapewne u samego Mattea Castella w Warszawie. Ich realizację podjęły kolejno współpracujące z dworem królewskim warsztaty kamieniarskie w Chęcinach (dzieła z dawnej świątyni opackiej benedyktynów w Płocku z wapienia *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice i Różanki Zelejowskiej*, 1615–6 do lat 20. XVII w.)⁴, włoscy kamieniarze-jurgieltnicy w samej Warszawie (znakomite epitafium Anny z Ujejskich Szyszkowskiej w Pułtusk z wapienia *Noir Belge/Noir de Namur i marmo bianco statuario* z Carrary, przed 1632)⁵ i artyści z odległego Gdańska, którzy z pewnym trudem zinterpretowali obce dla nich formy włoskie (elementy wyposażenia świątyni kanoników regularnych w Czerwińsku z wapienia olandzkiego *Dälle* i czarnego wapienia mozańskiego, 1630–3)⁶. W latach 30. XVII w., kiedy funkcje czołowych artystów nadwornych przejęli reprezentujący następne pokolenie Costante Tencalla, Giovanni Battista Falconi i Antonio Markieży, kontynuowano zakupy prefabrykatów i surowców kamieniarskich w Chęcinach oraz Gdańsku (*via* Amsterdam z Niderlandów Hiszpańskich) przynajmniej do końca tej dekady, wykorzystując je razem z omówionymi białomarmurowymi importami florenckimi przy budowie i wyposażaniu luksusowej willi królewskiej Władysława IV Wazy przy Krakowskim Przedmieściu (przed 1637–9). Na obecnym etapie badań nad mecenatem artystycznym w Rzeczypospolitej w 1. połowie XVII w. brak analogii dla tak znakomitej klasy dzieł europejskich.

Wykorzystanie wapieni mozańskich i szwedzkich oraz alabastru z Anglii nie ograniczało się wyłącznie do elitarnego kręgu dworskiego i magnackiego. Specyfiką Warszawy były zaobserwowane wśród miejscowego patrycjatu wyraźnie północne preferencje artystyczne, które należałoby związać z utrzymującymi się aż do połowy XVII w. silnymi związkami administracyjnymi i ekonomicznymi z miastami Prus Królewskich (w tym czasie Warszawa jako dawne miasto kupieckie osadników niemieckich wciąż należała formalnie do Hanzy, a dzięki pośredniczeniu w handlu wiślanym z Gdańskiem – pełniła rolę jego najważniejszej ekspozytury w regionie) oraz Wielkopolską, gdzie w 1. tercji XVII w. kamieniarka i plastyka gdańska dominowała w większości wewnątrz miejscowych katedr i kolegiat, na czele z Fromborkiem, Chełmżą, Gnieznem i Poznaniem⁷. Obecność dzieł wybitnych rzeźbiarzy gdańskich na Mazowszu już od ok. 1590 r. (Maków Mazowiecki, ok. 1589–91, Łowicz, ok. 1603–10, w obu przypadkach proj. i wyk. Willem van den Block z warsztatem, m.in. z synem Abrahamem, atryb.) znalazła w ciągu kilku-, kilkunastu lat wyraźny oddźwięk w Warszawie, gdzie z tym samym warsztatem należy związać – poza niezachowanym pomnikiem Macieja Woyny u bernardynów (po 1607) – dwa wysokiej klasy epitafia mieszczańskie: Walbacha w Karczewie (1595) i Drewny w archikolegiacie (po 1621), a ogólniej z tamtejszym środowiskiem – nagrobek Warszyckich u bernardynek (po 1624). Lata 20. XVII w. (szczytowy okres działalności kamienników gdańskich w nowej stolicy) upłynęły pod znakiem budowy okazałego wyposażenia kościoła jezuitów. Niezachowany ołtarz główny (1620–6) i nastawa ołtarza bocznego Świętego Krzyża z Lutkówki (1623 lub 1626), wspólnie z omówionym wcześniej ołtarzem o tym samym wezwaniu i nagrobkiem rodziny Oleśnickich w opactwie benedyktynów na Łyścu (1620), stanowią przy tym pierwszą spójną stylistycznie grupę prac z późnego okresu twórczości Abrahama van den Blocka. Zaobserwowana różnorodność elementów figuralnych dowodzi, że w tym czasie sławny rzeźbiarz zatrudniał w swojej pracowni – obok głównego czeladnika, a z czasem następcy, Wilhelma Richtera – jeszcze przynajmniej jednego wybitnego *statuariusa*. Wykształcony prawdopodobnie w znanym w całej Europie Zachodniej mecheleńskim ośrodku rzeźby alabastrowej, wyspecjalizował się on w cyzelerskiej obróbce tego szlachetnego materiału⁸, nie stroniąc jednak od pracy w typowym dla Gdańska medium dedykowanym rzeźbie figuralnej – piaskowcu gotlandzkim *Burgsvik*. W tym miejscu należy też zadać pytanie, czy bezprecedensowa w tym okresie magnacko-królewska fundacja w stołecznym kościele Towarzystwa Jezusowego pięciu marmurowych nastaw ołtarzowych, z których zapewne większość powstała nad Motławą, nie mogła stać się impulsem dla podobnych przedsięwzięć, realizowanych stopniowo do końca stulecia w kilku najważniejszych świątyniach Niżu Polskiego, u cystersów w Oliwie i Pelplinie, katedrze we Fromborku czy np. w radziwiłłowskiej kolegiacie w Ołtyce na Wołyniu?

Analizując geograficzne rozłożenie lokalizacji dzieł wykonanych przez rzeźbiarzy z Gdańska, Elbląga, Torunia, Królewca i litewskiego Wilna z importowanych z Południowych Niderlandów, Italii, Anglii oraz wysp bałtyckich marmurów i angielskiego alabastru, nie można nie zauważyć,

że Warszawa jest ostatnim w środkowym biegu Wisły dużym miastem, do którego docierały, wyznaczając jednocześnie maksymalny zasięg ich oddziaływania. Na południe od linii Pilicy i Bugu produkty takie są spotykane w 1. połowie XVII w. tylko incydentalnie, a ich pojawienie się w centralnej Małopolsce lub na ziemiach ruskich Korony wiązało się z pojedynczymi, samodzielnymi zamówieniami najmożniejszych podówczas fundatorów, utrzymujących stałe i bezpośrednie kontakty z Gdańskiem: Zamoyskich (Zamość i Chełm), Oleśnickich (Łysiec) oraz Warszyckich (Danków) i Radziwiłłów (Ołyka), tych ostatnich najpewniej za pośrednictwem Warszawy⁹.

Warszawski dwór królewski był też miejscem pojawienia się pierwszego wysokiej klasy dzieła odkutego z „czarnego” wapienia dębnickiego: wykonanego po 1623 r. epitafium Asprilia Pacellego (proj. Matteo Castello, atryb., wyk. Giacomo Tencalla, atryb.), które doczekało się recepcji w Krakowie i Dębniku dopiero w latach 30. XVII w.¹⁰ Pierwszym importem z obu tych ośrodków był wzniesiony w 1630 r. boczny ołtarz św. Stanisława, autorstwa braci Castelli, natomiast dzieła rzeźbiarzy i kamieniarzy dębnickich: Sali i Petersona oraz Stopana i Gabrysiowicza *vel* Negowicza zaczęły tutaj zdobywać stopniową przewagę nad dominującymi dotąd ośrodkami w Chęcinach i Gdańsku dopiero w latach 40. XVII w. Proces ten miał związek z kurczeniem się w ciągu lat 40. i 1. połowy lat 50. zasięgu terytorialnego wpływów ośrodka chęcińskiego i z poważnym ograniczeniem dostaw „marmurów” mozańskich i włoskich oraz alabastru angielskiego (przyczyną był długotrwały konflikt zbrojny Danii i Szwecji, skutkujący blokadami Øresundu). Nieograniczona podaż krajowego „czarnego marmuru” dębnickiego była zatem w tym okresie odpowiedzią na rozbudzony w stolicy – dzięki prestiżowym zamówieniom królewskim – popyt na coraz trudniej osiągalny *Noir Belge/Noir de Namur* i *Noir de Dinant*. Spostrzeżenia takie wspierają generalną konstatację o niderlandzkiej genezie materiałowej tzw. czarnego stylu Wazów w Rzeczypospolitej.

Zaproponowane rozdzielenie zespołu warszawskich dzieł z „marmuru” dębnickiego z tego okresu na dwie zasadnicze grupy: projektowanych w stolicy przez nadwornych projektantów (Castello, Tencalla i Gisleni) lub w Krakowie przez najważniejszych miejscowych mistrzów cechowych (bracia Castelli, Sala i Peterson) oraz wykonanych w Dębniku według *delineacji* miejscowych dzierżawców łomów i kamieniarzy (Stopano, Lepiasz *vel* Spatek oraz Negowicz) znajduje uzasadnienie we współczesnej analizie organizacji pracy i praktyki warsztatowej w Krakowie i Dębniku. Podobnie jak w Krakowie i innych regionach Rzeczypospolitej, najważniejsze czarnomarmurowe dzieła kamieniarki i rzeźby od lat 20. XVII do lat 20. XVIII w. były dotąd uznawane – wedle opinii Władysława Tatarkiewicza z 1953 r. – za wyroby dębnickie. Przeczą temu jednak archiwalia dotyczące administracji i systemu fiskalnego w tym ośrodku, gdzie przynajmniej do lat 70. i 80. XVII w. znaczną część wydobywanych tutaj bloków sprzedawano jako prefabrykaty dla mistrzów cechowych z Krakowa, Chęcin, Pińczowa i Warszawy. Prezentowały one zdecydowanie wyższy poziom artystyczny, różniąc się znacząco od bieżącej produkcji pracowni dębnickich.

Jako podwykonawcy projektów zewnętrznych odbiorców mistrzowie dębniCCy zachowywali powierzone sobie *delineacje* we własnych zbiorach i następnie wykorzystywali je – bądź w całości (jako kopie), bądź tylko ich poszczególne elementy, swobodnie kompilowane lub trawestowane w kreacji własnych, najczęściej słabszych artystycznie prac. Omawiane zjawisko autor przeanalizował na przykładzie kilku podstawowych typów epitafiów i tablic inskrypcyjnych z całego tego okresu¹¹. Obserwacja dzieł zamówionych do Warszawy w latach 40. i 1. połowie lat 50. XVII w. pozwala przyjąć, że początkowo były to w większości powtarzalne projekty Sali (dla Horlemesa, Czaplica i Erlera) i Petersona (Świerzyński), natomiast w wypadku najbardziej rozbudowanych pomników, dedykowanych zasłużonym dworzanom i związanym z otoczeniem króla nobilitowanym członkom patrycjatu miejskiego, mamy do czynienia z pojedynczymi projektami przygotowanymi w Warszawie przez Gisleniego (upamiętniającymi Baryczkę, Giannottich i Zaleskiego). Dziełami wykazującymi zależność formalną i stylistyczną od większych grup analogicznych samodzielnych prac mistrzów dębniCCich pozostają wyraźnie słabsze: ołtarz boczny Przemienienia Pańskiego (Stopano) oraz epitafia Alancego (Negowicz według wzorów Petersona), a także Mintzera i Gommerów (Negowicz).

Kres wykorzystania luksusowych odmian marmurów, wapieni i alabastru importowanego z Europy *via* Gdańsk przyniósł w Warszawie niszczycielski „potop szwedzki”. Nieliczne, wyraźnie flamizujące dzieła gdańskie, tym razem ograniczone do kreacji figuralnych, ponownie pojawiły się tutaj na krótko w latach 80. i 90. XVII w. w związku z zamówieniami Jana III Sobieskiego w Wilanowie oraz referendarza wielkiego koronnego i wojewody płockiego Jana Dobrogosta Krasińskiego u Stephana Schwanera i Andreasa Schlütera młodszego. *Marmo bianco statuario* był wtedy nadal dostępny wyłącznie w kręgu królewskim, dzięki importowi z Amsterdamu.

Warto również zaproponować jedną z możliwych odpowiedzi na pytanie o rolę Warszawy jako ważnego miejsca redystrybucji wyrobów rzeźby i kamieniarki na obszarze regionu i całej Korony. Wydaje się, iż wynikała ona z funkcji miasta jako stałej siedziby królewskiej (przy którym dygnitarze i urzędnicy mieli obowiązek stałego lub czasowego rezydowania) oraz miejsca posiedzeń parlamentu, gdzie przybywający tutaj regularnie posłowie i szlachta mieli sposobność załatwienia swoich spraw finansowych i poczynienia zakupów, również tych artystycznych. Niezaprzeczalny fakt zaobserwowanego w ciągu zaledwie kilkunastu lat rozprzestrzenienia się dzieł najpierw pracowni Santiago Gucciego Fiorentina i Giovanniego de Simona *vel* de Simonisa, a po nim van den Blocków, Bartholomea Venosty i Augustina van Oyena z Chęcina, gdańskiego *Mistrza Nagrobka Biskupa Adama Nowodworskiego*/Conrada Walthera, Sebastiana Sali oraz warsztatów z DębniCCa na obszarze nie tylko Korony, ale i olbrzymim terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego, można na obecnym, wciąż wstępnym etapie badań wytłumaczyć funkcjonowaniem właśnie w stołecznej Warszawie prowadzonych zapewne przez miejscowych kupców lub rzemieślników odpowiedników dzisiejszych przedstawicielstw poszczególnych ówczesnych ośrodków rzeźbiarskich lub warsztatów.

Ich zadaniem było zabieganie o klienta, oferowanie zainteresowanym z całego kraju katalogów projektów swoich wyrobów, negocjacje umów i odpowiedzialność za transport i finalny montaż dzieł w różnych odległych miejscach kraju. Istnienia takich agencji dowodzą pośrednio późniejsze źródła, dotyczące działalności przedsiębiorstw chęcińskich i dębnickich, jednakowoż potwierdzenie tej hipotezy mogą dopiero przynieść nowe odkrycia archiwalne.

Trzykrotna okupacja szwedzko-brandenbursko-siedmiogrodzka w okresie „potopu”, która doprowadziła do dewastacji albo częściowego zniszczenia wszystkich rezydencji królewskich i najważniejszych pałaców i dworów magnackich oraz zakończyła się całkowitym wypaleniem i destrukcją wnętrza kościoła bernardyńskiego, nie odcisnęła piętna na marmurowych zespołach wyposażenia archikolegiaty oraz świątyń dominikańskiej i jezuickiej. Grabieże objęły głównie niewywiezione utensylia liturgiczne i precjoza (nawet te wydobywane w końcowym etapie konfliktu ze skrytek i krypt) oraz archiwa i biblioteki. Należy też przyznać, iż część strat spowodowały planowe zniszczenia obu stron, podczas kolejnych przygotowań oblężniczych i obronnych oraz w trakcie samych walk o miasto.

Budzącą powszechne oburzenie współczesnych grabież cennych elementów dekoracji architektonicznej i wystroju wnętrz rezydencji monarszych należy traktować jako element celowej polityki okupacyjnej króla Karola X Gustawa i generalicji szwedzkiej oraz dowództwa armii brandenburskiej – poza ewidentną wartością materialną, kulturową i artystyczną zagrabionych dzieł sztuki, ksiąg i dokumentów, chodziło niekiedy nawet o poniżenie rywali lub rewanż za odniesione wcześniej z rąk polskich klęski. Warto rozważyć także względy czysto utylitarne – marmurowe i kamienne loggie i kolumnady, portale, obramienia okienne i kominki zdobiły w rezydencjach monarszych liczne herby dynastii Wazów, której przedstawiciele obu konkurencyjnych linii zasiadali równocześnie na tronach Rzeczypospolitej oraz Królestwa Szwecji i Wielkiego Księstwa Finlandii. Karol Gustaw jako książę Palatynatu Zweibrücken-Kleeburg, Waza po kądzieli i zarazem pierwszy Wittelsbach na tronie szwedzkim, objął go w 1654 r. jako prawowity protestant (po katoliczce i niedosłej żonie – królowej Krystynie). Wtórne wykorzystanie takich elementów w Sztokholmie, Gripsholmie czy Uppsali, Skokloster lub Åbo (fin. Turku) było w takim kontekście jak najbardziej pożądane. W dotychczasowych badaniach polskich i szwedzkich nad zabytkami polskimi z tego czasu w Szwecji nie interesowano się bardziej wnikliwą identyfikacją takich obiektów, ale przyszłe kwerendy źródłowe i poszukiwania inwentaryzacyjne w zbiorach królewskich, państwowych i prywatnych mogą jeszcze przynieść nowe odkrycia.

Spolia z loggii willi królewskiej (Pałacu Kazimierzowskiego) posłużyły w 1657 r. jako dar dyplomatyczny króla polskiego dla Wielkiego Elektora, natomiast ostatnie kolumny znajdowały się jeszcze w posiadaniu kamedułów bielańskich w 1681 r. Nieobecność po połowie stulecia w dostawach z Amsterdamu do Gdańska niezwykle cenionego w Rzeczypospolitej, Szwecji

i Brandenburgii wapienia koralowcowego *Rouge griotte/Vieux Rance* lub *Marbre jaspé* z innych łomów mozańskich sprawiła, że był on – jako gatunek „marmuru” stosowany w kręgu fundacji monarszych – towarem rozchwytywanym. Świadczy o tym zaangażowanie Agostina Vincenza Locciego w pozyskanie wspomnianych podpór do dekoracji paradnej Sieni Wielkiej w Wilanowie.

Na ograniczenie zakresu wykorzystania szlachetnych gatunków materiałów kamieniarsko-rzeźbiarskich po „potopie” decydujący wpływ miały dalekosiężne następstwa kryzysu ekonomicznego państwa. Zniszczenia kolejno kozackie, szwedzkie i siedmiogrodzkie w Krakowie, Chęcinach i pozostałych ośrodkach małopolskich oraz ruskich i podolskich, w połączeniu z pustoszącymi w latach 60. XVII w. ziemie polskie epidemiami i innymi klęskami elementarnymi, spowodowały bądź przejściową stagnację, bądź nawet upadek części z wymienionych centrów. Dla Chęcin „potop” jest wyraźną cezurą w historii miejscowego ośrodka rzemieślniczo-artystycznego **(il. 226)**. Poziom artystyczny produkcji spadł wtedy do bardzo niskiego, a wśród stosowanych tam typów epitafiów i tablic (poza wyjątkiem – nowomiejskim pomnikiem ks. Jagodowicza) trudno doszukać się jakichkolwiek nowych rozwiązań. Podobne mieszane odczucia estetyczne wzbudzają jedyne zachowane kreacje figuralne – trzy leżące posągi w parze nagrobków Krasińskich w kościele parafialnym w Krasnem: Urszuli z Grzybowskich (zm. 1627) i Amaty Anny Andrault hr. de Langeron (zm. 1663) Krasińskich oraz Jana Kazimierza Krasińskiego (zm. 1669), podskarbiego wielkiego koronnego, odkute około połowy lat 60. XVII w. najprawdopodobniej przez jedyne wykwalifikowanego w tej dziedzinie miejscowego twórcę – Andrzeja Czernica/Czernicę *vel* Kacika¹². Sytuacja taka będzie pogłębiać się do 1. ćwierci XVIII w., chociaż nie można oczywiście wykluczyć, że pod kierunkiem profesjonalnych projektantów i nadzorem stołecznych konduktorów budów miejscowi mistrzowie byli w stanie realizować dzieła odpowiadające randze takich zleceń. Można domniemywać, że miało to miejsce w wypadku fundacji królewskich i pałacu Jana Dobrogosta Krasińskiego. Paulini odebrali natomiast w 1709 i 1710 r. gotowe balustrady, portale i kiołki, których zachowawcze i skrajnie uproszczone formy oraz styl absolutnie nie licują z prestiżem i wysokimi walorami architektury i pozostałych elementów wyposażenia nowej świątyni konwentalnej.

Jedynym ośrodkiem niedotkniętym kryzysem był Dębnie. Administrującym nim, na podstawie umów dzierżawnych, karmelitom bosym z *desertum* w pobliskiej Czernej podstawę prawną do dalszej ekspansji i zdobycia pierwszorzędnej pozycji na rynku kamieniarsko-rzeźbiarskim w Rzeczypospolitej zapewniły dwa przywileje, wydane w 1661 r. przez króla Jana II Kazimierza Wazę. Dzięki immunitetowi administracyjnemu (potwierdzona niezależność od systemu cechowego i wolność pracy na całym terytorium Rzeczypospolitej) i sądowniczemu (instancja odwoławcza na dworze królewskim) dzierżawcy łomów i twórcy dębnieccy zyskali wyraźną przewagę nad konkurentami ze wszystkich pozostałych ośrodków. Sukcesywny postęp dębniecczy w zdobywaniu supremacji w całym kraju miał miejsce w latach 60. i 70. XVII w. W następnych

dwóch dekadach wyroby dębnickie zaczęły wypierać w centralnej i wschodniej Małopolsce prace mistrzów z Chęcin i Pińczowa oraz docierać nie tylko do Wilna i Pożajścia pod Kownem (zamówienia magnackich rodów Gosiewskich, Paców i Sapiehów). Po raz pierwszy też konkurować zaczęły z produktami warsztatów z Gdańska, Elbląga i Torunia, m.in. w Biskupim Księstwie Warmińskim (Frombork, Lidzbark i Olsztyn) i Prusach Królewskich (Chełmno, Chełmża i Toruń). Zwiększył się także znacząco ich udział w zespołach dzieł i wyposażenia najważniejszych katedr tego regionu – w Gnieźnie i Włocławku – oraz kolegiat, sanktuariów i mauzoleów rodowych: w Zdzieżu pod Borkiem Wielkopolskim, Koźminie oraz Konarzewie, Radlinie, Szadku, Wronkach i Żerkowie (il. 227)¹³. Należy przy tym zauważyć, że zwiększeniu skali produkcji nie towarzyszył wzrost poziomu artystycznego. Kryzys kadrowy ośrodka krakowskiego po śmierci Martina Christiana Petersona w 1665 r. spowodował konieczność przekwalifikowania innych mistrzów, m.in. snycerza Marcina Bielawskiego. Następcom obu rzeźbiarzy: Kazimierzowi Jeziorkowskiemu *vel* Kaliskiemu, Janowi i Szymonowi Liskowiczom oraz Szymonowi Jełzeckiemu¹⁴ nie udało się już, aż do 1. ćwierci XVIII w., zbliżyć do poziomu prac braci Castellich czy Sali sprzed „potopu”. Najważniejszym rzeźbiarzem pracującym w kamieniu w Krakowie i Dębniku pozostaje w 4. ćwierci XVII w. Marcin Bielawski, znacznie bardziej krytycznie wypada ocenić dokonania na tym polu jego syna Jakuba i wnuka Stanisława – domniemanego autora portretowego popiersia biskupa Bartłomieja Michała Tarły z 1716 r. – oraz parającego się tym samym zajęciem Jacka Zielaskiego¹⁵. W takim kontekście nie dziwi niemal całkowity brak w dziełach dębnickich w Warszawie elementów figuralnych.

Omawianą grupę prac związanych źródłowo lub atrybuowanych Adamowi Gabrysiowiczowi *vel* Negowiczowi oraz Michałowi Pomanowi i Jakubowi Bielawskiemu można podzielić zasadniczo na dwa zespoły.

Pierwszy grupuje dzieła dębniczan wykonane w 1. połowie lat 90. XVII w. według profesjonalnych projektów Tilmana van Gameren i precyzyjnych wytycznych konduktorów jego przedsięwzięć budowlanych: Giuseppe Simone Bellottiego (kaplice Kotowskich i Arcybractwa Literackiego) i Isidora Tommasa Affaitatiego (kościół bernardynów w Czerniakowie). Tilman, z racji swojej pozycji w środowisku, zyskał też jako jeden z pierwszych dostęp do nowo odkrytych materiałów: „marmuru bł. Salomei” ze Skały oraz wzbogacających dotychczasową czarno-czerwoną-białą gamę wapieni z Białej Góry oraz Pisar, Regulic i Szklar pod Dębikiem¹⁶. Omawiane prace charakteryzuje bardzo wysoki, niespotykany na przykład w Krakowie, poziom artystyczny oraz nowatorstwo repertuaru stylowego detali architektonicznych i ornamentalnych (typ wzbogaconego kapitelu jońskiego, urny, wazonu i stylizowanej lampy oliwnej oraz perspektywicznego układu posadzki sześcienniej, zwanej w Dębniku „spiczastą”) oraz rozwiązań technologicznych (wstawki reliefowe i dekoracje w typie *tagliapietra*). Cech takich brakuje jednak innym realizowanym równolegle dziełom wymienionych kamieniarzy, a recepcja inwencji Tilmana w Dębniku była ograniczona.

Lektura źródeł dotyczących prac Pomana i Bielawskiego w Warszawie prowadzi do kilku ważnych wniosków. Po pierwsze, potwierdzają one dominującą pozycję pierwszego z mistrzów w środowisku dębnickim. To Poman skupił w swoim ręku wszystkie najbardziej prestiżowe i najlepiej płatne zlecenia od króla i jego bliskich współpracowników (Wilanów, archikolegiata oraz kaplica Kotowskich i para nagrobków w kościołach dominikanów i reformatów), ale jego udział ograniczał się zazwyczaj do wykonania podstawowych elementów architektonicznych i detali. Specjalistą wyżej cenionym i wynajmowanym do najtrudniejszych zadań kamieniarsko-rzeźbiarskich był jednak Bielawski, którego Tilman wybrał dwukrotnie na realizatora własnych projektów w zakresie wieloelementowych płaskorzeźbionych wstawek i *tagliapietry*. Krótkie okresy współpracy obu mistrzów przy największych zleceniach, przekraczających możliwości ich własnych pracowni, nie mogły osłabić oczywistej konkurencji między nimi, która w najbardziej jaskrawych wypadkach przybierała wymiar wręcz kryminalny¹⁷.

Żadnemu dębniczaninowi nie powierzono zadań figuralnych – te przejęli w omawianym okresie dominujący na stołecznym rynku szwajcarsko-lombardzcy stiukatorzy z kręgu Bellottiego. Warszawski *Stuckbarock* doby panowania Jana III Sobieskiego wyprzedził o dwadzieścia lat Kraków, gdzie tę fazę stylową zapoczątkował dopiero w 1695 r. przybyły tam z morawskiego Ołomuńca Baldasar Fontana, realizator i projektant wyposażania kolegiaty uniwersyteckiej św. Anny.

Drugi zespół obejmuje samodzielne prace obu wymienionych dzierżawców dębnickich, będące pomniejszymi zleceniami od klientów szlacheckich (Stanisław Baryczka młodszy) i zakonnych (przełożeni domów dominikańskiego, karmelickiego i misjonarskiego). Wszystkie cechuje silne osadzenie w lokalnej tradycji dębnickiej – pomimo upływu kilkunastu lub nawet kilkudziesięciu lat, nawiązują one do rozwiązań kompozycyjnych wprowadzonych jeszcze przez Stopana, Spatka i Negowicza. Uderza ich niezwykle zachowawcza, by nie rzec – archaiczna szata ornamentalna, utrzymana w typie wolutowym (sięgająca lombardzko-rzymskiego *il transizione* Giovanniego Battisty Trevana starszego z przełomu XVI i XVII w.) lub chrząstkowo-maźwiniowym (o genezie środkowoeuropejskiej z około połowy XVII w., reprezentowana przez Martina Christiana Petersona). Raz przyjęte wtedy rozwiązania będą kontynuowane kolejno przez Pomana (zm. 1708) oraz Jakuba (zm. 1715) i Stanisława (zm. 1721) Bielawskich w dziełach przeznaczonych dla Warszawy, bez prób modyfikacji czy modernizacji aż do lat 30. XVIII w. Konstatacja taka dotyczy również dekorowanego rytem karmelickiego antependium dłuta Jacka Zielaskiego (ok. 1700-17), które naśladuje i rozwija model zapoczątkowany w latach 50. przez ojca artysty – wywodzącego się z krakowskiego cechu muratorsko-kamieniarskiego Wojciecha¹⁸. Symptomatyczny jest również brak w całej 1. tercji XVIII w. w Warszawie dzieł dębnickich według późnobarokowych, rzymskich projektów głównego konkurenta Carla Antonia Baya – wybitnego krakowskiego architekta Kacpra Bażanki (zm. 1726). Zmajoryzował on w tym czasie podobne przedsięwzięcia w stolicy Małopolski i całym tym regionie, przyczyniając się zarazem do generalnej zmiany

stylowej w ośrodku dębnickim, kierowanym podówczas przez Stanisława Bielawskiego, Wojciecha Maciejowskiego, Jacka Zagórskiego i Jakuba Stachowskiego¹⁹.

Wyjątkowy przykład adaptacji najlepszych wzorów europejskich stanowi natomiast para kropielnic w kościele misjonarskim Świętego Krzyża, których znakomity paryski wzór Martina van den Bogaerta zw. Desjardins przedłożyli w 1721–2 r. dębniczanom Francuzi z tego zgromadzenia.

Na takim tle sprowadzony do królewskiego Wilanowa zespół około 37 białomarmurowych i piaskowcowych rzeźb Bartholomeusa Eggersa oraz Artusa II i Thomasa II Quellinusów z Amsterdamu i Antwerpii można śmiało uznać za najdonioślejsze wydarzenie w historii rzeźby w Rzeczypospolitej w całym XVII stuleciu. Zlecenie to wypada również ocenić w szerszej perspektywie, jako element nieprzebadanego dotąd w rodzimej literaturze ważnego procesu kulturowo-artystycznego. W 2. połowie XVII w. we wszystkich państwach basenu Morza Bałtyckiego przewagę zdobył klasycyzujący nurt baroku o holendersko-flamandzkiej proveniencji, a tamtejsi architekci, malarze i rzeźbiarze, posługujący się biegle dłutem w obróbce tak *marmo statuario* i *bianco ordinario*, jak i marmurów oraz wapieni mozańskich, m.in. Artus Quellinus starszy i inni przedstawiciele tej rodziny, François, Charles-Philippe i Jean-Baptiste Dieussart, Eggers, Jan Faydherbe, Nicolaes Millich, Peter Schultz czy Hans Jerling, zdominowali małą architekturę i rzeźbę figuralną w Królestwie Danii i Szwecji oraz Księstwie Meklemburgii i Brandenburgii-Prusach²⁰. Jan III Sobieski w swoich prywatnych fundacjach w Wilanowie i na Rusi wyraźnie skłaniał się ku rzeźbiarzom tej orientacji stylowej – pochodzącym z czerpiącego obficie z kultury i sztuki Republiki Zjednoczonych Prowincji Gdańska: Stephanowi Schwanerowi i Andreasowi Schlüterowi młodszemu, Włochom pozostawiając kreację wielkiej architektury, malarstwa monumentalnego i dekoracji stiukatorskich. W Rzeczypospolitej głównymi przedstawicielami nurtu poza dworem królewskim byli wykształceni według tych samych wzorów wybitni artyści miejscy z Gdańska i Elbląga, odpowiednio: Hans Michael Gockheller i Hans Gaspar Äschmann oraz Andreas Silber i Johannes Söffrens. Z wyjątkiem Silbera, żadnemu z nich nie dane jednak było wykonać dzieła w najszlachetniejszym europejskim materiale – *marmo bianco statuario* z Carrary (**il. 228**). Reprezentowany przez nich wszystkich klasycyzujący nurt rzeźby flamizującej nie miał nic wspólnego z ówczesną stylistyką ośrodków krakowskiego i dębnickiego, przewyższając je jednocześnie najlepszym w skali całego kraju poziomem wykonania i nowatorskimi wartościami artystycznymi.

Przedstawiona dokumentacja archiwalna procesu zakupów królewskich u Francisca Molla z lat 1681–90 otwiera nowy etap badań nad inicjatywami artystycznymi króla Jana III Sobieskiego w Warszawie i Wilanowie, natomiast zacytowana i wstępnie opracowana *Connotacya statui marmuru kararskiego...* z 1707 r. pozwala po raz pierwszy na pełną rekonstrukcję programu rzeźbiarskiego na elewacjach i w najważniejszych wnętrzach wilanowskiej rezydencji. Winna też posłużyć za podstawę przyszłej analizy pierwotnego programu ideowego pałacu i ogrodu monarszego sprzed 1696 r.

Czy zatem w Warszawie XVII stulecia istniało samodzielne środowisko rzeźbiarskie z liczną kadrami artystyczną i rzemieślniczą? W świetle powyższych ustaleń wypada na to pytanie odpowiedzieć przecząco, ponieważ poza wąską grupą wysoko wykwalifikowanych włoskich, niemieckich i gdańskich jurgieltników/artystów nadwornych, reprezentujących awangardową stylistykę rzymską, szwajcarsko-lombardzką, a następnie flamizującą, źródła miejskie nie potwierdzają działalności innych liczących się przedstawicieli tej profesji, a pozostałe zebrane powyżej zabytki były importami z Gdańska, Chęciny i Dębника.

Prezentowana praca otwiera nowy rozdział w badaniach poświęconych marmurowym i alabastrowym zabytkom rzeźby i kamieniarki z XVI-XVIII w. ze zniszczonego w 1944 i 1945 r. cennego wyposażenia archikolegiaty. Dotąd posługiwano się w nich najczęściej schematem opisu przejętym z wymienianego wielokrotnie protokołu wizytacji kanonicznej tej świątyni arcybiskupa św. Zygmunta Szczęsnego Felińskiego z lat 1862-3. Podano tam dokładne rozmieszczenie ołtarzy, portali oraz pomników na ścianach nawy po przebudowie wnętrza według projektu Adama Idźkowskiego (1836-41). Z uwagi na brak podobnych adnotacji we wcześniejszej wizytacji biskupa Antoniego Onufrego Okęckiego z 1787 r., która obejmuje jedynie opis poszczególnych ołtarzy i kaplic, odtworzenie stanu sprzed 2. tercji XIX w. jest bardzo trudne. Częściowy sukces przyniosła dopiero szczegółowa analiza rysunku tuszem Michała Stachowicza z 1821 r. (il. 229)²¹, trzech omówionych płócien Marcina Zaleskiego (il. 230) i opublikowanych w 1843 r. pomiarów Idźkowskiego (il. 231-232), które – potraktowane jako wierne źródła ikonograficzne – pozwalają na identyfikację poszczególnych nagrobków i epitafiów zawieszonych wtedy na obudowach filarów i ścianach korpusu nawowego. W podsumowaniu wyników kwerend brakowało dotąd wizualizacji ułatwiającej rekonstrukcję całego tego zespołu po remoncie wnętrza przez Jakuba Kubickiego i Hilarego Szpilowskiego (1818) (il. 233). Lektura przytoczonego protokołu św. arcybiskupa Felińskiego, w połączeniu z pozostałymi rzutami Idźkowskiego (il. 234-235) i liczącą kilkadziesiąt zdjęć dokumentacją autorstwa Stanisława Nofoka-Sowińskiego, Zdzisława Marcinkowskiego i Henryka Poddębskiego, umożliwia obecnie precyzyjne odtworzenie lokalizacji wszystkich marmurowych elementów przedwojennego wystroju archikolegiaty (il. 236).

Centralne położenie Warszawy na terytorium Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz jej stołeczna ranga w XVII w. powodują, że niniejsza próba monografii miasta jako pierwszorzędnego w kraju centrum handlu i artystycznego wykorzystania szlachetnych materiałów kamieniarskich zyskuje szerszy kontekst badawczy, obejmujący m.in. geologię przemysłową, historię gospodarczą i historię kultury materialnej oraz socjologię sztuki. Miasto sejmowe i rezydencjonalne było zarazem najważniejszym punktem na wiślanym szlaku frachtu rzecznych marmurów, wapieni i alabastrów sprowadzanych z Niderlandów, wysp bałtyckich i Italii oraz centralnej Małopolski i Rusi Koronnej, pełniąc ważną rolę w ich redystrybucji w charakterze surowca, prefabrykatów lub gotowych dzieł sztuki, zamawianych przez sejmującą szlachtę i duchowieństwo w Krakowie,

Pińczowie i Chęcinach, Lwowie i Dębniku oraz Gdańsku, Elblągu i Toruniu, od Gniezna, Poznania i Chełmży na zachodzie – po Wilno, Pożajście, Ołykę i Żółkiew na wschodzie.

Tutaj także, jak w soczewce, skupiły się wszystkie zachodzące naówczas w Europie Środkowej i Rzeczypospolitej dynamiczne zmiany tradycji i mód stylowych, powiązane z licznymi modyfikacjami barwnych zestawień materiałów kamieniarsko-rzeźbiarskich, by od 1. ćwierci XVII w. promieniować stąd na inne obszary kraju. Dlatego badania nad rzeczonym tematem w Warszawie mogą obecnie posłużyć jako rodzaj *case study*, poprzedzającego przyszłą sprobematyzowaną syntezę takich procesów w rzeźbie i kamieniarce na całym terytorium dawnej Rzeczypospolitej. Monografię taką można byłoby również potraktować jako studium *pars pro toto* dla innych regionów kraju na Niżu Polskim – historycznego Mazowsza, Podlasia, Kujaw oraz ziem łęczyckiej i sieradzkiej, na obszarach których, z braku miejscowych źródeł i samodzielnych ośrodków miejskich lub dworskich, przenikały się w XVI i XVII w. wpływy tych samych centrów kamieniarsko-rzeźbiarskich z centralnej Małopolski, Rusi Koronnej i Prus Królewskich.

W trakcie prac nad prezentowaną książką piszącemu te słowa stale przyświecała myśl o praktycznym wymiarze jej wykorzystania. Zebrane informacje, dotyczące identyfikacji materiałów w zachowanych lub oczekujących jeszcze na rekonstrukcję dziełach sztuki w świątyniach i pałacach warszawskich, mogą posłużyć gronu varsavianistów i konserwatorów sztuki za solidną podstawę dalszych badań i prac. Mam nadzieję, że wzbogacą też wiedzę dziennikarzy i przewodników warszawskich oraz licznej grupy osób popularyzujących dzieje i kulturę Warszawy w mediach tradycyjnych i elektronicznych.

Chciałbym w tym miejscu jeszcze raz gorąco podziękować Szanownym Kolegom dr. Hubertowi Kowalskiemu i Piotrowi J. Jamskiemu za okazane zaufanie, podzielenie się wynikami własnych badań oraz pomoc w przygotowaniu i pisaniu pracy. Bez Ich najnowszych odkryć archeologicznych, źródłowych i historyczno-artystycznych obraz sztuki Warszawy tego okresu byłby z pewnością uboższy i nie zyskałby tak szerokiego europejskiego kontekstu. Przyszłe badania archiwalne przyniosą zapewne identyfikację grona rzeźbiarzy florenckich i włoskich powiązanych z zamówieniem Władysława IV Wazy zrealizowanym w 1637 r. oraz pozwolą ustalić szczegóły procesu inwestycyjnego oraz tła historycznego i artystycznego rzeźbiarskich zleceń Jana III Sobieskiego w Amsterdamie i Antwerpii w latach 1681–94. Dzięki nim, pionierskiemu kolumnowemu pomnikowi Zygmunta III Wazy, Pokojowi Marmurowemu na Zamku Królewskim oraz pozostałym prestiżowym zamówieniom królewskim i magnackim Warszawa stała się w ciągu XVII w. jedną z metropolii kulturalno-artystycznych Europy.

- 1 Szerzej na ten temat zob.: M. Wardzyński, *Między Italią i Niderlandami...*, s. 426-430.
- 2 Por. parę bliźniaczych epitafiów małżeństwa Pawła Alantsee (zm. 1595) i Apolonii z Broczków (zm. 1579) w farze płockiej oraz kan. Stanisława Dunina-Wolskiego (zm. 1602) w tamtejszej katedrze. Na temat ww. zabytków zob.: K. Askanas, *op. cit.*, s. 122.
- 3 Z. Kossakowska-Szanajca, *op. cit.*, s. 173, il. 111; KZSP, t. 10, z. 13: *Powiat otwocki*, oprac. E. Żyłko i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1963, s. 5, il. 44.
- 4 M. Karpowicz, *Matteo Castello: l'architetto...*, s. 76-78, il. 48-50. Por. M. Wardzyński, *Ołtarz główny...*, s. 67-76, il. 1-9.
- 5 KZSP, t. 10, z. 20, s. XXXVI, 48, il. 315; M. Karpowicz, *Matteo Castello: l'architetto...*, s. 84-85, il. 60.
- 6 KZSP, t. 10, z. 16: *Płońsk i okolice*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i T. Mroczo, Warszawa 1979, s. XVII, 13, 21, il. 40, 162.
- 7 M. Wardzyński, *Marmury i wapienie południowoniderlandzkie...*, s. 322-323, 326-332, il. 1.
- 8 M. K. Wustrack, *Die Mechelner Alabaster-Manufaktur des 16. und frühen 17. Jahrhunderts* (Europäische Hochschulschriften, Reihe 28: Kunstgeschichte, Bd. 20), Frankfurt a.M.-Bern 1982; A. Lipińska, *Wewnętrzne światło. Południowoniderlandzka rzeźba alabastrowa w Europie Środkowo-Wschodniej*, Wrocław 2007, szczególnie s. 79-89; eadem, *Materia światła i ciała...*, zwł. s. 16-20, 32-50.
- 9 S. Tomkowicz, *Ołyka*, Kraków 1922, s. 15, 17, 20; M. Wardzyński, *Marmo bianco statuario di Carrary...*
- 10 M. Wardzyński, *Organizacja pracy i praktyka warsztatowa...*, s. 357-358, il. 19-20.
- 11 *Ibidem*, s. 357-366, il. 18-24.
- 12 KZSP, t. 10, z. 1, s. XVI, 27-28, il. 107-108, 110; ostatnio: Ł. P. Młynarski, *Kościół i mauzoleum Krasieńskich w Krasnem w okresie nowożytnym. Przyczynek do dziejów obiektu*, w: *Franciszka z Krasieńskich Wettyn...*, s. 55-56, il. 6; M. Wardzyński, *Artifices chencinenses...*, s. 167-168, fot. 31.
- 13 M. Wardzyński, *In Black, Rosy and Whitish...*
- 14 M. Kurzej, *Siedemnastowieczne sztuki w Małopolsce*, Kraków 2012, zwł. s. 147-161, 213, il. 111-122, 131; idem, *Nie tylko Fontana. Innowacje w twórczości krakowskich artystów cechowych na przełomie XVII i XVIII wieku*, w: *Studia nad sztuką renesansu i baroku...*, s. 389-394, 396, il. 6-9.
- 15 W. Tatarkiewicz, *op. cit.*, zwł. s. 355-358; I. Rolska-Boruch, *op. cit.*, s. 140-143, il. 5-6.
- 16 M. Wardzyński, *In Black, Rosy and Whitish...* Tamże zestawienie źródeł i literatura przedmiotu.
- 17 *Ibidem*. Tamże wykaz źródeł archiwalnych.
- 18 M. Wardzyński, *Organizacja pracy i praktyka warsztatowa...*, s. 345-347.
- 19 J. Kowalczyk, *Między Krakowem i Warszawą...*, zwł. s. 78-79, il. 2-4; U. Stępień, *Przemiany wnętrza kolegiaty sandomierskiej w pierwszej połowie XVIII wieku w świetle nowo odkrytych archiwaliów*, w: *Między Wrocławiem i Lwowem...*, s. 259-265, il. 1-7, 11, tabl. XXXVII-XXXIX na s. XIX. Tamże wykaz źródeł i literatura.
- 20 Z najważniejszych opracowań zob.: B. Waldén, *Nicolaes Millich och Hans Krets. Studier i den karolinska barockens bildhuggarkonst*, Stockholm 1942, s. 27-29, 133-155; B. Noldus, *Agents in Good Taste. Cultural Agents and Their Importance for the Dissemination of Classicist Architecture from Amsterdam to the Baltic*, w: *The Problem of Classical Ideal in the Art and Architecture of the Countries Around the Baltic Sea. Conference at the Estonian Academy of Arts, November 9-10, 2001*, ed. K. Kodres, P. Lindpere, E. Näripea, Tallin 2003, s. 138-145; K. Ottenheym, *Classicism on the Road. From Venice to Amsterdam, from Holland into the Balticum*, w: *ibidem*, s. 160-166; B. Noldus, *Dealing in Politics and Art. Agents between Amsterdam, Stockholm and Copenhagen, Cultural Traffic and Cultural Transformation Around the Baltic Sea, 1450-1720*, „Scandinavian Journal of History”, 28: 2003, no. 3/4, s. 215-226; K. Ottenheym, *Dutch Contributions to the Classicist Tradition in Northern Europe in the Seventeenth Century. Patrons, Architects and Books*, *ibidem*, s. 227-242.
- 21 Na rysunku znajduje się data 1821, lecz najprawdopodobniej wykonany został on wg szkicu sporządzonego przez malarza podczas jego podróży do Warszawy jesienią 1820 r., Z. Michalczyk, *Michał Stachowicz (1768-1825). Krakowski malarz między barokiem a romantyzmem*, Warszawa 2011, t. 1, s. 167, 256, t. 2, s. 106, poz. A 371, il. 236.

SUMMARY

As early as the 1520s Warsaw became the only location in the Crown, besides Poznań, to have possessed *via* the Capital City of Cracow the latest early-Renaissance red-marble figurative gravestones by Bernardino Zanobi de Gianotis of the circle of the royal studio of Bartholomeo Berrecci da Pontassieve. The growing importance of the new province of the Jagiellonian monarchy and Warsaw's rise to the role of the Republic's Sejm city in 1569 brought about a rapid growth of political significance of the members of the wealthy local Nobility in central offices as well as of the new group of courtiers of the queens Bona Sforza (1548-56) and Anna Jagiellonka (1564-96), both of whom resided here. The unpreserved sepulchral monuments of the Nobility in the St John the Baptist Archcollegiate Church in the Old-Town and the St Anne Bernardine Church in the Krakowskie Przedmieście district represented the latest achievements of the Cracow and Pińczów sculpture led by the Italians Giovanni Maria Mosca called Il Padovano and Girolamo Canavesi as well as the Pole Jan Michałowicz from Urzędów. Warsaw's group of 16th c. sepulchral works, mainly known from archival sources, has parallels in the Płock Cathedral and the two local collegiate churches: the Primate's Collegiate Church in Łowicz and the Bishop's Collegiate Church in Pułtusk (works by Padovano, Michałowicz, Canavesi and Santi Gucci Fiorentino) as well as several mausoleums of the most important Mazovian families of the day in Sobota, Kobylniki, Krasne, Łomża, Drobin and Grodzisk.

The imports of Renaissance sculpture from Cracow in Warsaw were carved in all of the then known varieties of red 'marbles', which were the basic medium of figurative sculpture in entire Central Europe: the Hungarian limestone from Tardos near Esztergom, the Salzburg limestone from Adnet, the Spis limestone from Podsadek near Stará Ľubovňa as well as the Upper-Hungarian or Transylvanian 'marble', whose origin remains undetermined at the present stage of research. The symbolic end of the city's and the whole region's dependence on the Capital City of Cracow is marked by the gravestone of Anna Ossolińska, née Kosińska (1607-8, designed and executed by the workshop of Giovanni de Simon alias de Simonis) in the recently built Dominican church in Freta Street in the Nowe Miasto district, where, except for the parish church and the cathedral in Płock, for the fourth time in Mazovia the gravestone features burnished slabs made from the newly-discovered ornamental types of 'marble' compact limestone from Chęciny near Kielce in the central part of the Lesser Poland: *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice, Różanka Zelejowska* as well as the black one from Łagów.

The key change in the choice of masonry materials to have occurred between 1607 and 1608 and seen in the Dominican gravestones of Katarzyna Ossolińska and Anna Tarnowska from Dobrzyków (design and execution attributed to the Tyrolian Bartholomeo Venosta from Chęciny) fully deserves to be called a breakthrough. In Warsaw the tradition of importing Renaissance and Mannerist sculpture from Cracow and Pińczów was discontinued. It was replaced by the works of local masons and court sculptors made from Chęciny 'marbles' or the works of the leading Chęciny workshops run by Venosta and Oleksy/Januszowicz families and Augustin van Oyen of the Flanders.

Simultaneously, from c. 1600, the works of the Gdańsk studio of Willem and Abraham van den Block from Mechelen/Malines reached Warsaw, carved from *Noir Belge/Noir de Namur, Noir de Dinant, Bleu Belge, Rouge griotte/Vieux Rance, Marbre jaspé, Dâlie* and *Burgsvik* limestone and sandstone imported from the Spanish Netherlands, England, Öland and Gotland, as well as alabaster from Fauld, Chellaston, Tutbury and Red Hill. The first work of the kind is the 1595 epitaph for the Warsaw merchant Melchior Walbach in the parish church in Karczew near Otwock. The process was sealed with the appearance of new kinds of marbles and limestones from Italy and Western Europe in Warsaw from 1619–20, imported to the royal court of Sigismund III Vasa, in particular the famous *marmo bianco statuario* and *marmo bianco ordinario* from Carrara, previously unknown in this part of the Crown. It was only in the aftermath of those changes that the Warsaw sculpture associated with the royal court was introduced into the orbit of the modern tradition of European sculpture. The crowning achievement of the process was the several-year stay of the renowned Roman artist Giovanni Francesco de Rossi (1651–5) of Alessandro Algardi's studio, abruptly interrupted by the Swedish invasion – the 'deluge'.

The collected historical material, complemented by gravestones and epitaphs from the Warsaw archcollegiate church and monastic churches, known from archival sources or literature, makes it possible to undertake the first attempt to define, more precisely, the importance and role of Warsaw in the 1st half of the 17th c. on the artistic map of the major centres of stone sculpture in the historic Republic: Cracow, Pińczów, Chęciny, Dębnik and Gdańsk (Danzig in German), Elbląg (Elbing in German) and Toruń (Thorn in German). Doubtless, a major impact on the development of the new capital's (the permanent residential city of King Sigismund III Vasa from 1611) links with the leading 17th c. centres of Lesser Poland sculpture, the said links being determined historically and politically, was exerted by the presence of the leading representatives of Swiss Ticino stonemasons and sculptors, commissioned to work, as part of the royal patronage, on the Royal Castle and other residences. They included the architects Gianbattista Petrini and Gianbattista Trevano the Elder, the stonemasons Paolo del Corte, Giovanni Benziola as well as the Pole Marcin Mściszowski. It was *via* Cracow that they were brought over to Warsaw thanks to the efforts of their influential fellow countrymen and in-laws. The first works funded by the King in the archcollegiate church were made from Chęciny 'marble' obtained from the sites of Góra Zamkowa/Bolechowice, Jerzmaniec (*the Zygmuntówka* conglomerate) and Góra Zelejowa. Those sites were quarried and used in the sculpture and townscape features of Cracow, Łobzów near Cracow and Warsaw under the patronage of the monarch himself. The side altar of the Ascension from the 1610s or the 1620s and the gravestone of the royal courtier Adam Parzniewski (d. 1614), ascribed to those artists, to be found in the archcollegiate church, are among the finest achievements in *il transizione* townscape architectural features of the entire Republic. The royal patronage over the Chęciny centre in that period may serve as an indirect explanation of the appearance in the Mazovia's capital as early as 1608 of the first identified work from the leading Chęciny studio of Bartholomeo Venosta. The artist's grand career began only in the 1610s, mainly thanks to commissions

of aristocratic clientele from Central and Eastern Great Poland, yet he received the most important commissions in Mazovia – in the nearby cities of Łomża and Płock.

Warsaw, which due the initial dependence of the royal court on the artists from the previous capital may have become a branch of the Cracow centre, soon gained its artistic independence. This may have been contributed by the employment, most probably in 1613, of Matteo Castello from Melide in Ticino, representing the latest variety of proto-Baroque Roman style, and, as in the case of the third state capital to have been established in the period – Vilnius – the sources of which have been recently researched by Ryszard Szmydki and Piotr J. Jamski, by the import, *via* Amsterdam and Gdańsk, of the famous Carrara marble unavailable in Cracow throughout the entire 17th c., said import being initiated before 1620, as well as of the new kinds of uniquely beautiful marble from the Southern Netherlands and alabaster from England previously unknown to the Ticino and Comacine masters working for the king. They were used in ornamenting the major royal projects of the time: the Lower Castle (1605–10) and the St. Casimir Chapel of the cathedral in Vilnius (1624–40), the stately interiors of the Royal Castle in Warsaw (from 1619), the Kazimierzowski Palace (pre 1637), and then the famous Marble Room (1640–3). The first three decades of the 17th c. in Warsaw saw the dominance of the Chęciny marble and the aforementioned materials imported from Western Europe and Italy. This is evidenced by several works privately funded by Sigismund III's closest associates in Mazovia: the bishops Mikołaj Szyszkowski and Stanisław Starczewski of the Płock diocese, who must have commissioned them from Matteo Castello himself in Warsaw. The works were executed by stonemasons' workshops in Chęciny cooperating with the royal court (works made from Bolechowice limestone and *Różanka Zelejowska* calcite from the previous Benedictine abbatial church in Płock, 1615–6 until the 1620s), stonemasons-mercenaries from Warsaw (the excellent epitaph for Anna Szyszkowska née Ujejska in the collegiate church in Pułtusk made from *Noir Belge/Noir de Namur* and *marmo bianco statuario* marble from Carrara, pre 1632), in the distant Gdańsk (furnishings of the Canons Regular church in Czerwińsk made from *Dälie* Öland limestone and the black Meuse limestone, 1630–3), where the local artists interpreted, albeit with some difficulty, the Italian forms unknown to them. In the 1630s the role of the leading court artists was assumed by Costante Tencalla, Giovanni Battista Falconi and Antonio Markieży, who had continued to purchase the prefabricated elements and stone materials from Chęciny and Gdańsk (*via* Amsterdam from the Spanish Netherlands) at least until the end of the decade, using them together with the above-stated white-lime Florence imports in building and furnishing the luxurious royal villa of Ladislaus IV Vasa in the Krakowskie Przedmieście district (pre 1637–9). At the present stage of research on the artistic patronage in the Republic of the 1st half of the 17th c. no analogies have been found for such exquisite European works.

It was in Warsaw's royal court that the first high-class work carved in 'black marble' from Dębnik appeared after 1623 – Asprilio Pacelli's epitaph (design attributed to Matteo Castello,

execution attributed to Giovanni Giacomo Tencalla from Bissone in Ticino), which was received in Kraków and Dębnik as late as the 1630s. The first import from both of the centres was the side altar of St. Stanislaus, built in 1630 by brothers Andrea and Antonio Castelli, whilst the works of the sculptors and stonemasons from Dębnik: Sebastiano Sala and Martin Christian Peterson as well as Bartholomeo Stopano from Ticino and the Pole Adam Gabrysiowicz alias Negowicz gradually began to prevail over the previously dominant centres in Chęciny and Gdańsk as late as the 1640s. The process was attributed to the gradual shrinking of the territorial influence of the declining Chęciny centre in the 1640s and the 1st half of the 1650s as well as to a sharp drop in the supplies of Meuse and Italian marble and English alabaster due to the prolonged military conflict between Denmark and Sweden resulting in the blockade of Øresund. The unlimited supply of the domestic black 'marble' from Dębnik, accordingly, addressed the demand for the less and less available *Noir Belge/Noir de Namur* and *Noir de Dinant*, promoted in the capital thanks to the prestigious royal commissions. This argumentation supports the general conclusion about the Dutch material origin of the so-called black style of the Vasas in the Republic.

The proposed division of Warsaw's works of the period made from Dębnik 'marble' into two fundamental groups: those designed in the capital by the court designers (Castello, Tencalla and Gisleni) or in Cracow by the most important guild masters (Castelli brothers, Sala and Peterson), and those executed in Dębnik according to designs of the local leaseholders of quarries and stonemasons (Stopano of Italy, the Poles: Szymon Lepiasz alias Spatek and Negowicz), is justified by the contemporary analysis of labour organization and workshop practice in Cracow and Dębnik. Both in Cracow and in other regions of the Republic the major 'black marble' stonework and sculpture from the 1620s to 1720s have been regarded as originating from Dębnik by the centre's monographer Władysław Tatarkiewicz. This, however, is in contradiction with the archival records related to the administration and the fiscal system of the centre, where at least until the 1670s and 1680s a major part of the blocks extracted here was sold as prefabricated elements to guild masters from Cracow, Chęciny, Pińczów and Warsaw. They presented a much higher artistic level and showed considerable differences from the works of Dębnik studios. The latter ones, acting as subcontractors of the projects for external customers, preserved the said designs in their own collections and then used them either entirely as copies or their individual elements by freely compiling or adapting them whilst creating their own, usually artistically inferior, works. The phenomenon has been analysed by the author on several basic types of epitaphs and inscription plaques of the entire period in question. The examination of works commissioned to Warsaw in the 1640s and 1st half of the 1650s permits an assumption that initially they were mostly repeatable designs by Sala (for burghers and capitulary or royal clerks Jan Horlemes, Wojciech Czaplic and the canon Mikołaj Erler) and Peterson (for Marcin Świerzyński). In the case of the more extensive memorials dedicated to the most distinguished courtiers and members of the city's ennobled patriciate associated with the king's circles there are scarce designs by Giovanni Battista Gisleni of Rome,

a well-known architect and court musician (commemorating Wojciech Baryczka, the Gianotti family and Remigiusz de Otok Zaleski). The works which demonstrate formal and stylistic dependence on larger groups of parallel independent works of Dębnik masters include the clearly inferior side altar of the Transfiguration (Stopano) and epitaphs for the canon Aleksander Jan Alancy (Negowicz as designed by Peterson), as well as David Mintzer and the Gommers (Negowicz).

The unique feature of Warsaw was the local patriciate's vivid preference of northern art, which should be attributed to the strong administrative and economic ties with the cities of Royal Prussia maintained as late as the mid 17th c. (at the time Warsaw, formerly a merchant town of German settlers, was still a member of the Hansa, and thanks to its intermediation in the Vistula trade with Gdańsk it fulfilled the role of the chief land station in the region) and the Greater Poland, where in the first three decades of the 17th c. the stonework and sculpture from Gdańsk predominated in the majority of interiors of the local cathedrals and collegiate churches, led by Frombork (Frauenburg in German), Chełmża (Culmsee in German), Gniezno and Poznań. The presence of works by Gdańsk's renowned sculptors in Mazovia as early as c. 1590 (for Jędrzej Noskowski, Maków Makowiecki, c. 1589–91, and for Piotr Tarnowski in Łowicz, c. 1603–10, both attributed to Willem van den Block with the workshop, including the son Abraham) over a span of several or a dozen or so years met with a big response in Warsaw, where the same workshop should be associated with the unpreserved memorial of Maciej Woyna in Warsaw's Bernardine monastery (post 1607) in addition to two high-class burgher epitaphs for the merchant Melchior Walbach in Karczew (1595) and the town councillor Stanisław Drewno in the archcollegiate church (post 1621), and more generally with the local circles – the Warszycki family of magnates in the Bernardine Nuns' church (post 1624). The 1620s – the pinnacle of the activity of Gdańsk's stonemasons in the new capital – were marked by the construction of the grand furnishings of the Jesuit church. The unpreserved high altar (1620–6) and the side altarpiece of the Holy Cross currently to be found in the parish church in Lutkówka near Mszczonów (1623 or 1626) together with the aforementioned altar bearing the same invocation and with the gravestone of the Oleśnicki magnate family in the Benedictine abbey on Łysiec (Bald Mount)/Święty Krzyż (Holy Cross Mount) near Kielce are the first group of works of such a stylistic cohesion, dating from the late period of Abraham van den Block's work. The observed variety of figurative elements is the evidence that at the time apart from Wilhelm Richter, the chief apprentice and with time the successor, the famous sculptor employed at least one more renowned *statuarius* in his studio. Educated probably in the Mechelen centre of alabaster sculpture, well-known in entire Western Europe, he specialized in the polishing treatment of the noble material and worked with the *Burgsvik* sandstone from Gotland, typically used as figurative sculpture material in Gdańsk. At this point a question should be raised whether or not the then unprecedented funding by magnates and the king of the five marble altarpieces in the capital's church of the Jesuit Society, the majority of which had arguably been made in Gdańsk, became a model for similar

projects completed in stages till the end of the century in the major churches of the Polish Lowland, for the Cistercian church in Oliwa and Pelplin, and the cathedral in Frombork or in the collegiate church in Ołyka in Volhynia, founded by the ducal family of Radziwiłł?

Whilst analysing the geographical distribution of the sites of works executed by sculptors from Gdańsk and Elbląg, Toruń, Królewiec (Königsberg in German) and Lithuanian Vilnius from marble imported from the Southern Netherlands, Italy, England and Baltic islands as well as from English alabaster one cannot fail to observe that Warsaw was the last large city in the middle reaches of the Vistula where such works were present, thus delimiting the maximum area of their influence. South of the line of the Pilica and Bug rivers the presence of the products in question was merely incidental, and their occurrence in Central Lesser Poland or in the Ruthenian parts of the Crown was owing to individual private commissions from the wealthiest donors of the day who maintained regular and direct contacts with Gdańsk: the Zamoyskis (Zamość and Chełm), the Oleśnickis (Łysiec) as well as the Warszyckis (Danków) and Radziwiłłs (Ołyka in Volhynia), the last of whom did so most probably through Warsaw.

The devastating Swedish 'deluge' put an end to the use in Warsaw of luxurious varieties of marble, limestone and alabaster imported from Europe *via* Gdańsk. The scarce works from Gdańsk, distinctly Flemish in style, now restricted to figurative representations, briefly reappeared in Warsaw in the 1680s and 1690s due to the commissions placed with Stephan Schwaner and Andreas Schlüter the Younger by John III Sobieski in Wilanów and the Crown referendary and the Płock voivode Jan Dobrogost Krasiński. *Marmo bianco statuario* was at the time only available in the royal circles thanks to the import from Amsterdam.

It is worth suggesting one of the possible answers to the question concerning the role of Warsaw as a major site of redistribution of sculpture and masonry articles in the region and the entire Crown. It seems to me that the role resulted from the city's function as a permanent royal seat and site of parliamentary sessions, where the MPs and noblemen who paid their regular visits there were able to deal with their financial matters and make purchases, including artistic ones. The undeniable fact of the widespread proliferation of works from the studio of Santi Gucci Fiorentino and Giovanni de Simon alias de Simonis, followed by the works by van den Blocks, Bartholomeo Venosta and Augustin van Oyen from Chęciny, the Gdańsk *Master of Bishop Adam Nowodworski's Tombstone*/Conrad Walther, Sebastiano Sala and the Dębnik workshops not only in the Crown but also in the vast territory of the Grand Duchy of Lithuania might be explained at the current and preliminary stage of research by the operation in the capital city of Warsaw of what today is referred to as agencies of the centres of sculpture of the day, said agencies being probably run by local merchants or craftsmen. It was their task to draw the customer, offer the catalogue of designs to interested individuals from the entire country, negotiate contracts

as well as to provide transportation and the final assembly of their works in various remote locations in the country. The existence of such agencies is indirectly evidenced by subsequent sources concerning the operation of the Dębnik quarry enterprise. This hypothesis, however, can only be affirmed by new archival findings.

The triple Swedish-Brandenburgian-Transylvanian occupation in the period of the 'deluge', which led to the devastation or partial damage of all the royal residencies and major magnate palaces and manors and ended with the burning out and destruction of the interior of the Bernardine church, did not leave its mark on the marble furnishings of the archcollegiate church and the Dominican Friars' and Jesuit churches. The lootings were mainly restricted to the left-behind liturgical paraphernalia and valuables, even those extracted from secret hiding places and vaults at the end of the conflict, as well as to archives and libraries. Admittedly, some of the losses were caused by damage planned by both sides as part of successive siege and defence preparations and during the actual battle of the city.

The plundering of the precious elements of architectural decorations and interior furnishings of the royal residences, which arouse general indignation of the contemporaries, should be treated as a part of the deliberate occupation policy of King Charles X Gustav and the Swedish generals as well as of the command of the Brandenburg army – apart from the obvious material, cultural and artistic value of the stolen works of art, books and records the intention was to humiliate the enemy or a revenge for the previous defeats suffered from Poland. In that context, the possibility of using them again in Stockholm, Grispölm or Uppsala, Skokloster or Åbo (Turku in Finnish) was indeed desirable. The Polish and Swedish studies conducted so far with reference to the Polish relics of the period to be found in Sweden have not focused on the precise identification of such elements, yet the future source research and inventory searches in the royal, state and private collections may produce new findings. The *spolia* of the royal village loggia (Kazimierzowski Palace) were after 1660 the Polish King's diplomatic gift for the Great Elector, whilst the last columns were still in the possession of the Bielany Camaldolites as late as 1681. Due to the absence of supplies from Amsterdam to Gdańsk in the middle of the century of the coral limestone *Rouge griotte/Vieux Rance* or *Marbre jaspé* from other Meuse quarries, highly valued in the Republic, Sweden and Brandenburg, the said limestone was extremely sought-after as a kind of 'marble' used in the royal-funded works. This is clearly seen in the involvement of Agostino Vincenzo Locci in acquiring the limestone in question to decorate the Grand Entrance Hall in Wilanów.

The limited use of precious masonry and sculpture materials following the 'deluge' was chiefly the consequence of the far-reaching aftermath of the state's economic crisis. The havoc wreaked successively by the Cossacks, Swedes and Transylvanians on Cracow, Chęciny and other centres located in Lesser Poland as well as Ruthenia and Podolia in conjunction with epidemics

and other natural disasters which struck the Polish land in the 1660s brought about a temporary stagnation or even a collapse of some of the centres mentioned. For Chęciny the 'deluge' is a turning point in the history of the local centre of art and craft. At the time the artistic quality of production dropped to a very low level and the types of epitaphs and plaques used there scarcely demonstrate any new solutions – apart from the monument to Rev. Maciej Jagodowicz in Warsaw's district of Nowe Miasto. Similarly mixed aesthetic impressions are evoked by the only preserved figurative representations – three recumbent statues in a pair of gravestones of the Krasińskis in the parish church in Krasne: Urszula Krasińska née Grzybowska (d. 1627) and Amata Anna Andrault Countess de Langeron (d. 1663) as well as Jan Kazimierz Krasiński (d. 1669), the Grand Treasurer of the Crown, the said statues being carved in approx. the mid 1660s most probably by the only local artist skilled in the field – Andrzej Czernic/Czernica alias Kacik. The situation became progressively worse till the first quarter of the 18th c. However, one cannot rule out that under the direction of professional designers and Warsaw's construction supervisors local masters were able to execute works meeting the prestige of such commissions. Presumably, this was the case of the royal donations and the palace of Jan Dobrogost Krasiński. The Pauline monks received finished balustrades, portals and stoups, whose conservative and extremely simplified form and style are grossly incompatible with the prestige and value of the architecture and the other furnishings of the order's new church.

The only centre unaffected by the crisis was Dębnik. The Discalced Carmelites from a *desertum* in the nearby village of Czerna, who administered the quarries based on lease agreements, were provided with a legal basis for further expansion and for ensuring the leading position in the Republic's masonry and sculpture market thanks to two privileges granted in 1661 by King John Casimir Vasa. Thanks to administrative immunity (affirmed independence from the guild system and freedom of labour in the entire Republic) as well as court immunity (right to appeal to the royal court) the leaseholders of quarries and artisans from Dębnik gained a clear advantage over their competitors from all the other centres. Dębnik's gradual progress in securing the nationwide supremacy took place in the 1660s and 1670s. In the following two decades articles from Dębnik began to supplant the works of Chęciny and Pińczów masters in central and eastern Lesser Poland and not only reached Wilno/Vilnius and Pożajście/Pažaislis near Kowno/Kaunas (commissions from the magnate clans of the Gosiewskis, the Pac and the Sapiehas) but also for the first time competed with the products from the workshops of Gdańsk, Elbląg and Toruń in e.g. the Prince-Bishopric of Warmia (Frombork, Lidzbark [Heilsberg in German] and Olsztyn [Allenstein in German] and the Royal Prussia (Chełmno [Culm in German], Chełmża and Toruń). They were also more present in ensembles and furnishings of the region's major cathedrals of Gniezno and Włocławek as well as collegiate churches, sanctuaries and family mausoleums. It must be pointed though that the increased production was not accompanied by an increased artistic level. As a result of the personnel crisis which affected the Cracow centre after

Martin Christian Peterson's death in 1665 it was necessary to retrain other masters, including the woodcarver Marcin Bielawski. The successors of the two sculptors: Kazimierz Jeziorkowski alias Kaliski, Jan and Szymon Liskowicz and Szymon Jeźcecki were unable, until the first quarter of the 18th c., to even approach the level of the Castelli brothers or Sala of the period before the 'deluge'. The most important sculptor to have worked in stone in Cracow and Dębnik in the 4th quarter of the 17th c. was Marcin Bielawski. One must be much more critical of the achievements of his son Jakub and grandson Stanisław – the presumed author of the portrait bust of Bishop Michał Tarło from 1716 in his gravestone in the parish church of the Holy Cross missionaries in the Krakowskie Przedmieście district – as well another sculptor Jacek Zielaski. In this context it comes as no surprise that Dębnik works in Warsaw feature almost no figurative elements.

The set of works in question referenced in sources or attributed to Adam Gabrysiowicz alias Negowicz or Michał Poman and Jakub Bielawski may essentially be divided into two groups. The first of them consists of the Dębnik masters' works executed in the first half of the 1690s based on the professional designs by the renowned Venice-educated Dutch Tilman van Gameren from Utrecht as well as on the precise instructions of the Italian-Swiss supervisors of his architectural ventures: Giuseppe Simone Bellotti (the chapels: of the Kotowski family at the Dominican church in the Nowe Miasto district and of the Literary Archfraternity at the archcollegiate church) and Isidoro Tommaso Affaitati (the Bernardine church in the Czeraniaków district). Thanks to his leading professional position Tilman, as one of the first masters, gained access to the newly-discovered materials: the 'Blessed Salome marble' from Skała (quarried from 1689-90) and the limestones from Biała Góra, Pisary, Regulice and Szklary near Dębnik which enriched the previous black-red-white range. The said works are marked by a very high artistic level, unknown in Cracow and other centres, as well as by inventiveness of stylish repertoire of architectural and ornamental details (the enriched Ionic capital type, urns, vase and the stylized olive oil lamp as well as the perspective arrangement of the cube-shaped parquet, known as 'pointed' in Dębnik) as well as technological solutions (relief panels and *tagliapietra*-type decorations). Such features, however, are missing in other parallel works of the said masons, and the reception of Tilman's inventiveness in Dębnik was limited.

The analysis of the sources related to the works of Poman and Bielawski in Warsaw leads to a few important conclusions. Firstly, they confirm the dominant position of the former of the masters among the Dębnik professionals. It was Poman who received all the most prestigious and luxurious commissions from the king and his close associates (Wilanów, the archcollegiate church, the Kotowski family chapel and a pair of gravestones of the Skarszewskis in the Reformati church), yet his involvement was usually limited to executing basic elements and details. However, the more esteemed specialist hired to carry out the most difficult masonry and sculpture work was Bielawski, who was chosen by Tilman twice to accomplish his own projects

involving complex relief panels and the *tagliapietra*. The brief spells of cooperation of both masters on the greatest orders far beyond the capability of their own workshops could not reduce the obvious competition between them, which in the most extreme cases verged on crime.

None of the Dębnik masters was ordered figurative tasks, which by the time were taken over by the Swiss and Lombardian stuccoers of Bellotti's circle who dominated the capital's market. The Warsaw *Stuckbarock* during the reign of John III Sobieski was 20 years ahead of Cracow, where the style was introduced only 1695 by the famous Ticino master Baldasar Fontana, the Roman disciple of Carlo Fontana, the executor and designer of the furnishings of the St. Anne University Collegiate Church, who came to Cracow from the Moravian city of Olomouc.

The other group consists of individual works of both of the above-mentioned Dębnik leaseholders, said works being minor orders from noblemen (Stanisław Baryczka the Younger in the Dominican church) and from monastic orders (priors of the Dominican, Carmelite and Missionary houses). All of them demonstrate strong features of Dębnik's local tradition – despite the span of a dozen or so years or even several decades separating them they make references to the composition solutions introduced in the past by Stopano, Spatek and Negowicz. They strike with their uniquely conservative or even archaic ornamental features in the volute-style (drawing on the Lombardian-Roman *il transizione* of Giovanni Battista Trevano the Elder from the turn of the 16th and 17th centuries) or the auricular-style (of Central Europe origins from approx. the mid 17th century represented by Martin Christian Peterson). The solutions once adopted then were subsequently continued by Poman (d. 1708) and Jakub (d. 1715) and Stanisław Bielawski (d. 1721) in works intended for Warsaw with no modification or modernization attempts until the 1730s. The conclusion is also true for the Carmelite decorated antependium sculptured by Jacek Zielaski (c. 1700-17), which imitates and develops the model initiated in the 50s by the artist's father, Wojciech, a member of Cracow's guild of bricklayers and masons. The exception is a pair of holy water basins in the Missionary Church of the Holy Cross, whose excellent Paris model by Martin van den Bogaert Desjardins from St. Louis Church in the Les Invalides complex was presented to the Dębnik masters by the French order in 1721-2.

In the light of the above the group of approx. 37 white marble and limestone sculptures by Bartholomeus Eggers and Artus II and Thomas II Quellinus from Amsterdam and Antwerp brought over to Royal Wilanów in 1681-94 can be easily regarded as the most significant event in the Republic's history of sculpture in the entire 17th c. In a broader perspective the commission should be regarded as an element of the important cultural and artistic process, which has not been researched in the native literature. In the 2nd half of the 17th c. all the Baltic states saw the dominance of the neo-classical trend within Baroque of Dutch-Flemish provenance. Architects, painters and sculptors from those countries skilled in chiselling both *marmo bianco*

statuario and *marmo bianco ordinario*, as well as the Meuse marbles and limestones, including Artus Quellinus the Elder and other members of the family, François, Jean-Baptiste and Charles-Philippe Dieussart, Eggers, Jan Faydherbe, Nicolaes Millich, Peter Schlutz and Hans Jerling dominated townscape architectural elements and figurative sculpture in the kingdoms of Denmark and Sweden and in the duchies of Meklenburg and Brandenburg-Prussia. King John III Sobieski in his privately-funded structures in Wilanów and in Ruthenia clearly gravitated towards sculptors representing that style – Stephan Schwaner and Andreas Schlüter the Younger, both of whom came from Gdańsk, the city which absorbed the culture and art of the Republic of the United Provinces, leaving the creation of grand architecture, monumental painting and stucco ornamentation to the Italians. The Republic's main representatives of this trend, apart from the royal court, included the outstanding city artists from Gdańsk and Elbląg: respectively Hans Michael Gockheller and Hans Gaspar Äschmann as well as Andreas Silber and Johannes Söfrens, all trained according to the same principles. With the exception of Silber none of them was to work in the most precious of European materials – *marmo bianco statuario* from Carrara. The neo-classical trend of the Flemish-styled sculpture represented by them had nothing in common with the contemporary styles of the Cracow and Dębnik centres, outclassing them with the level of workmanship unparalleled in the whole country and novel artistic values.

The presented archival records of the process of royal purchases from Francisco Mollo marks a new stage of the research of King John III Sobieski's artistic initiatives in Warsaw and Wilanów, whilst the quoted and tentatively elaborated *Connotacya statui marmuru kararskiego...* from 1707 for the first time enables a full reconstruction of the sculptural scheme of the elevations and in the most important interiors of the residence. In addition, it should be used as the basis for a future analysis of the original conceptual scheme of the monarch's palace and garden prior to 1696.

The question arises whether there was an independent circle of sculptors in Warsaw in the 17th c.? In the light of the above findings the answer is negative as, except for a small number of court artists from Italy representing the avant-garde Roman and Swiss-Lombardian styles, the municipal sources do not confirm any other active representatives of the profession, and the remaining relics discussed above were the imports from Gdańsk, Chęciny and Dębnik.

Due to Warsaw's central location in the Commonwealth of Two Nations and its position as the capital in the 17th c. this attempt at a monograph on the city as the country's leading centre of trade and artistic use of precious masonry materials gains a broader research context, including but not limited to industrial geology, history of economics and material culture and art sociology. The city of the Sejm and the royal residence was the most important site on the River Vistula trail where marble, limestone and alabaster were transported from the Netherlands, the Baltic islands and Italy as well as from Central Lesser Poland and the Crown Ruthenia;

the city played an important role in their redistribution as resources, prefabricated elements or finished works of art ordered by the debating Nobility or clergy in Cracow, Pińczów and Chęciny, Lvov and Dębnik as well as Gdańsk, Elbląg and Toruń from Gniezno, Poznań and Chełmża in the west as far as Vilnius, Pažaislis, Ołyka and Żółkiew/Zhovkha in the east.

It was here that all the dynamic changes of traditions and style fashions occurring at the time in Central Europe and in the Republic concentrated, associated with numerous modifications of colourful combinations of masonry and sculpture materials, and radiated from here to other parts of the country from the 1st quarter of the 17th c. The studies of the subject in Warsaw can be currently used as a kind of case study, preceding a future comprehensive synthesis concerned with such processes related to sculpture and masonry occurring throughout the historic Republic. Such a monograph can also be treated as a *pars pro toto* for the other regions of the country in the Polish Lowland the historic Mazovia, Podlachia, Kuyavia as well as the districts of Łęczyca and Sieradz, where due to the absence of local deposits or independent city or court centres, the influence of the same masonry and sculpture centres of Central Lesser Poland, Crown Ruthenia or Royal Prussia permeated.

In preparing the present book I bore in mind its practical use. The collected information on the identification of materials in the preserved or yet to be reconstructed works of art kept in Warsaw's places of worship of palaces can be used as a solid basis for further research and work of a group of Warsaw experts and art conservators. I hope it will broaden the knowledge of journalists and Warsaw guides as well as large group of individuals promoting the knowledge of the Warsaw of the past in traditional and electronic media.

At this point I would like to extend my sincere gratitude to my Honourable Colleagues: Mr Hubert Kowalski, PhD and Mr Piotr J. Jamski, for their trust and sharing the results of their own research as well as their friendly assistance in preparing and writing the study. Without their latest excellent archaeological, source-related, historic and artistic findings the picture of Warsaw of the day would be much poorer and would not gain such a broad European context. Future archival research will presumably provide identification of the circle of Florentine and Italian sculptors associated with the pre-1637 commission from Ladislaus IV Vasa and will enable a possibly comprehensive reconstruction of the investment process as well as the artistic background of sculptural commissions from John III Sobieski in Amsterdam and Antwerp in 1681-94. Thanks to those and other prestigious commissions from the king or magnates Warsaw turned into one of Europe's true cultural and artistic metropolises during the 16th and 17th centuries.

Translation: Ireneusz Paternoga

ŹRÓDŁA
I LITERATURA

ŹRÓDŁA

CZERNA:

Archiwum Krakowskiej Prowincji Karmelitów Bosych p.w. Ducha Świętego w Czernej

DOKUMENTY

Czerna, AKKKr, dok. 14, 1661, 20 stycznia, Kraków. Król polski udziela przywileju oo. karmelitom bosym konwentu pustelniczego w Czernej, mocą którego uwalnia ich rzemieślników – kamieniarzy w Dębniku od cechowych mistrzów i zapewnia wyrobom przemysłu kamieniarskiego swobodny rynek zbytu w całej Rzeczypospolitej.

RĘKOPISY

AKKKr, sygn. AKC 39, *Jura et inscriptiones Carmelitarum Discalceatorum conventus SP. Eliae eremitici authenticae confectae Anno Domini 1671, 1671-1672*

AKKKr, sygn. AKC 42, *Jura varia authentica conventum Eremiticum Carm[elitarum] Disalc[eatorum] concerne[ntia] eique servientia, tam spiritualia quam saecularia ab anno 1496 usque ad annum 1669 continentur in hoc volumine die 7 Maii compacta 1672*

AKKKr, sygn. AKC 62, *Inventarz majątności y wszitkich prowentów do klasztoru Puszcze Świętego Naszego Oyca Eliasza należących. Przytym opisane powinności poddanych y wszitkie okoliczności i postanowienia któregokolwiek się roku którego działy y na potym dziać się będą między nimi, spisany za rozkazaniem Wielebnego Ojca Naszego Oyca Ignacego od św. Jana Ewangelisty, przeora tegoż klasztoru w Roku Pań[skim]. 1643*

AKKKr, sygn. AKC 82, *Connotationes mensurarum marmoris/vulgo olborae/extraditi a magistris in Dembnik, arendariis montium, seu fodinarum marmorearum inchoatae anno a partu Virginis 1691 mense Junio, 1691-1711*

AKKKr, sygn. AKC 322, *Accepta pieniędzy z różnych prowentów, folwarków naszych w roku 1646, 1646-1740*

AKKKr, sygn. AKC 323, *Computus accepti et expensi apud conventum czernensem ab anno 1682 usque ad 1727*

AKKKr, sygn. AKC 324, *Liber acceptarum et expensorum ab anno 1734 usque ad annum 1765 mense Maii inclusus*

CZĘSTOCHOWA-JASNA GÓRA:

Archiwum Jasnogórskie

AJG, sygn. 468, *Percepta (et Expensa) pro Ecclesia Varsaviensi sub Titulo SSmi Spiritu nec non S. Pauli P.E. caepta aedificari pro Ao D.1707. Die 30 Aprilis, 1707-1727*

KRAKÓW:

Archiwum Czasopisma „Nasza Przyszłość”

ANP, sygn. 4, *Liber Eleemosynae pro Fabrica Ecclesiae S. Crucis Varsaviensis a variis benefactoribus, 1679-1744*

Archiwum Misjonarzy na Stradomiu

AMS, zespół Warszawa, Album fotograficzny kościoła i parafii św. Krzyża w Warszawie, 19.3.1929

AMS, zespół Warszawa, *Catalogus Missionum in quibus laborarum Missionarij Varsavienses et narratis foundationis nostrae in Polonia, XVII-XVIII w.*

Archiwum Narodowe w Krakowie

ANKr, sygn. AmKr 526, *Advocatalia Cracoviensia. Controversiae 1611-1619*

Archiwum Prowincji Polskiej oo. Bernardynów

APPB, sygn. XV-1, *Archivium conventus Czerniakoviensis ordinis Minorum Observantium ad Sanctum Antonium Paduanum fundati ab anno 1692 conscriptum, 1693-1865*

APPB, sygn. BALW-2, *Archivium conventus alvernensis ad sancta stigmata Beatissimi patris nostri Sancti Francisci [...]* Anno 1757 Die 25 Juny, cz. 2

APPB, sygn. S-ber-2, *Archiwum WW. PP. Bernardynek warszawskich na Krakowskim Przedmieściu zostających [...]* conscriptum

APPB, sygn. W-34, *Topographia ac chronologia conventuum Provinciae Maiores Poloniae descriptio [...]*, 1647-1655

Archiwum Prowincji Polskiej oo. Dominikanów

APPDKr, sygn. Kr 6, Materiały do historii kościoła i klasztoru oo. Dominikanów w Krakowie

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego

AUJ, rkps 318/4087, *Fabryka kolegiaty św. Anny, In nomie Dni Amen. Rationes perceptorum et expensorum pro fabricae ecclesiae S annae Crac. Anno Dni 1692 d. 1 decembris, 1692-1754*

Biblioteka Jagiellońska

BJ, rkps 5232, *Acta officii consularis civitatis Chencinensis ad anno 1631 usque ad annum 1649*

Centralne Archiwum Jezuitów w Rzymie (fotokopie)

ARSI Kraków, sygn. Lit. 38, *Historia Domus Professae et Collegi Varsaviensis 1604-1766*

ARSI Kraków, sygn. Pol. 75, *Historia foundationum Provinciae Poloniae et Lithuaniae: Historia Domus Professae Varsaviensis usque ad 1626*

PACZÓŁTOWICE:

Archiwum Parafii

APar. Paczółtowiec, *Metrica baptisatorum in Ecclesia Parochiali sub Tit[ulo]. Visitationis BVM. Paczółtovicensi ab Anno 1622, 1622-1728*

APar. Paczółtowiec, *Metrica Matrimonii Sancti Copulatorum parter Copulandorum pertinens ad Parochialem Ecclesiam Paczółtoviensem Tituli Beatissimae Ac Immaculae V. Mariae Visitationis in Dioecesi Crac[oviensi]. sub Decanatu Novi Montis. Symma diligentia ab Alexandro Kurczowski Plebano ibidem et a Vicariis ab Anno 1617 scripta et notata, 1617-1728*

WARSZAWA:

Archiwum Archidiecezji Warszawskiej

AAW, sygn. 271/A.X.1.72, *Diarium Procura[e] Domus Varsav[iensis] circa quotidiana negotia p[rae]cipus in anno 1716 die 25 Aug[ust]i Connotatum, 1716-1745*

AAW, sygn. 870/A.X.3.7, *Antonii Onuphrii de Okęcie Okęcki Dei et Apostolacie Sedis gratia Episcopi Posnaniensis et Varsoviensis Ecclesiae insignis Collgtae 'Regnae' Varsavien' visitatio 1787*

AAW, sygn. 873/A.X.3.9, *Wizyta generalna katedry św. Jana w Warszawie (arcybiskupa Zygmunta Szczęsnego Felińskiego), 1862-1863*

Archiwum Główne Akt Dawnych

AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział I: Rachunki królewskie, sygn. 337

AGAD, Dział X: Archiwum Radziwiłłowskie, Archiwum domowe Sobieskich, dokument nieopracowany, *Connotacya statui marmuru kararskiego y innych rzeczy w Willanowie pobranych d. 17 Augusti 1707*

AGAD, Dział X: Archiwum Radziwiłłowskie, dokument nieopracowany, *Memoriał Panu Wilhelmowi Gordonowi do Warszawy dany dnia 29 Kwietnia 1663 roku w Węgrowie*

AGAD, Dział X: Archiwum Radziwiłłowskie, Dział XV: Nieśwież, Dokumenty historyczne, Dział II, księga 25: *Varia miscellanea (XVII-XVIII w.), s. 325, nr 3178, List Gaspara Richtera do Wilanowa z dnia 23 VI 1690 r.*

Archiwum Państwowe m.st. Warszawy

APW, zesp. 201, Zbiór Korotyńskich, sygn. V/51, *Kościół Nawiedzenia Najśw. Maryi Panny na Nowym Mieście*

Biblioteka Narodowa

BN, rkps sygn. BOZ 1165, BN mf 3232, *Annales Conventus Varsaviensis Ordinis Praedicatorum*, 1603-1839

Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego

BUW, Gabinet Rycin, zesp. Archiwum Tylmana

Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk

IS PAN, Zbiory Specjalne, d. sygn. nr 274, ob. sygn. Varia 1, *Szkicownik Giovanniego Battisty Gisleniego zw. Szkicownikiem Gaetano Chiaveriego*

IS PAN, Zbiory Specjalne, nr inw. 763, Teki Witolda Kieszewskiego. Kartoteka artystów, T. 1-8

WROCŁAW:

Zakład Narodowy Ossolińskich

ZNOs, sygn. rkps 1871/I, *Relatio foundationis conventus Visnicensis Salvatoris Carmelitarum discalceatorum, cum Annaliis... ab 1624 ad 1719*

ZNOs, sygn. rkps 1901/I, Korespondencja, ugody, plany i rachunki prowadzone za pośrednictwem oo. kamedułów na Bielanach przy Krakowie względem dostarczenia marmurników dębnickich i siedleckich do budowy kościoła kamedułów na eremie Montis Pacis na Pożajściu (przy Kownie) w Litwie, fundowanego r. 1664 przez Krzysztofa Paca, kanclerza w. litewskiego, a dokończonego przez synowca jego, Kazimierza Michała Paca, w r. 1706, 1675-1709

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Acta Nuntiaturae Polonae, t. 25: *Marius Filonardi (1635-1643)*, cz. 2: (1 XI 1636 – 31 X 1637), red. T. Chynczewska-Hennel, Kraków 2006

Inwentarze pałacu Krasińskich później Rzeczypospolitej, wyd. T. Baranowski, Warszawa 1910

Kronika klasztoru karmelitów bosych w Warszawie, oprac. C. Gil, „Karmelikańskie Studia i Materiały Historyczne”, 2: 2009, s. 143-377

Listy Krzysztofa Opalińskiego do brata Łukasza 1641-1653, red. i wstęp R. Pollak, przygotowanie tekstów M. Pełczyński, komentarz oprac. M. Pełczyński i A. Sajkowski, Wrocław 1957

Nekanda-Trepka W.: *Liber generationis plebeorum (Liber chamorum)*, wyd. 2, oprac. R. Leszczyński, Wrocław-Warszawa-Kraków 1995

Pokorski I., *Regestr dochodów i wydatków z okazji budowy kościoła Ducha Świętego w Warszawie*, oprac. J. Zbudniewek, „Studia Claramontana”, 28: 2010, s. 209-292

Rakowski W. F., *Pamiętnik Wielkiej Wojny Północnej*, oprac. M. Nagielski i M. Wagner, Warszawa 2002

Rawita Witanowski M., *Dawny powiat chęciński. Z ilustracjami prof. Jana Olszewskiego*, oprac. D. Kalina, Kielce 2001

STARE DRUKI

Officina arcularia in qua sunt ad spectantia diversa eximia exempla ex varijs autoribus collecta door Crispinum Passeum Juni, Amstelodami 1642

Piskorski S., *Flores vitae B. Salomeae virginis principis Poloniae, reginae Haliciae, Ordinis S. Clarae prima In Polonia fundatrix: iconibus, hieroglyphicis, lemmatis, epigrammatis explicatius vernantes [...]* AD MDCCL, Cracoviae, Typis Universitatis Starowolski S., *Monumenta Sarmatarum, via universae carnis ingressorum...*, Cracoviae 1655

OPRACOWANIA

- Abramowicz L., Jesionowski B., *Od dominikańskiego kościoła do galerii sztuki. Epitafia i płyty nagrobne. Przewodnik*, Elbląg 1986
- Androssow S. O., *Europäische Skulpturen des Barocks in Russland Peters I*, w: *Studien zur europäischen Barock- und Rokoko-skulptur*, hg. K. Kalinowski, Poznań 1985, s. 11-20
- Androssow S. O., *Werke von Thomas Quellinus in Russland und Polen*, w: *Studien zur barocken Gartenskulptur*, hg. K. Kalinowski, Poznań 1999, s. 97-122
- Askanas K., *Sztuka Płocka*, wyd. 2, Płock 1991
- Atria caeli: epitafia i nagrobki w dominikańskim kościele św. Jacka w Warszawie*, red. A. Markiewicz (= *Studia i Źródła Dominikańskiego Instytutu Historycznego w Krakowie*, t. 6), Warszawa 2009
- Bach-Nielsen C., *Der Bildhauer Thomas Quellinus und das Hochbarock im Norden. Der Zusammenfall bestimmter Motive innerhalb der nordischen und italienischen Grabmalkunst*, „Acta Romana Instituti Danici”, 14: 1985, s. 163-209
- Badach A., *Rzeźba, katalog zbiorów. Zamek Królewski w Warszawie, Fundacja Zbiorów im. Andrzeja Ciechanowieckiego, Fundacja Teresy Sahakian*, Warszawa 2011
- Badach A., „Statuae cudowne, nie złoteć ale kosztowne”. *Z dziejów Villa Regia w Warszawie*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, 47: 1999, nr 4, Historia sztuki, zeszyt specjalny, s. 155-180
- Badach A., *Uwagi o stylu Lebruna i Monaldiego*, „Kronika Zamkowa”, 2000, nr 1(39), s. 102-121
- Bania Z., *Arsenał Warszawski*, Warszawa 1978
- Bania Z., *Górna sala warszawskiego pałacu kanclerza Jerzego Ossolińskiego*, „Archaeologia Historica Polona”, 15: 2005, nr 1, s. 309-317
- Bania Z., *Pałac w Podhorcach*, „Rocznik Historii Sztuki”, 13: 1981, s. 97-170
- Barockplastik in Norddeutschland*, hg. J. Rasmussen, Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe, [katalog wystawy] 16. September – 6. November 1977, Mainz 1977, s. 413-419, nr kat. 132-137
- Bartoszewicz J., *Kościół rzymsko-katolickie opisane pod względem historycznym*, Warszawa 1855
- Baruch M., *Baryczkowie: dzieje rodu patrycyuszowskiego Starej Warszawy*, Warszawa 1914
- Baruch M., *Ród Fukierów*, Warszawa 1922
- Becker U., *Eggers Bartholomeus*, w: *Allgemeines Künstlerlexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, Bd. 32, München-Leipzig 2002, s. 340-341
- Bernatowicz A., *Poman Michał*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze – rzeźbiarze – graficy*, t. 7, red. K. Mikocka-Rachubowa, Warszawa 2003, s. 389
- Betlej A., *Kościół p.w. św. Andrzeja i klasztor OO. Bernardynów*, w: *Kościół i klasztory Lwowa z okresu przedrozbiorowego*, 2, oprac. A. Betlej, M. Biernat, M. Kurzej i J. K. Ostrowski, Kraków 2012 (= *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. J. K. Ostrowski, cz. 1: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, t. 20), s. 13-70
- Betlej A., *Przykłady oddziaływania wzorów Giovanniego Battisty Montany i Bernardino Radiego w sztuce polskiej XVII i XVIII w.*, w: *Barok i barokizacja. Materiały sesji oddziału krakowskiego SHS, Kraków 3-4 XII 2004*, red. K. Brzezina i J. Wolańska, Kraków 2007, s. 161-179
- Bielawscy*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze – rzeźbiarze – graficy*, t. 1, red. J. Maurin-Białostocka et al., Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971, s. 156
- Boulvain F., *Le monticule récifal frasnien de la carrière Saint-Remy: faciès et genèse*, w: *Marbres jaspés de Saint-Remy et de la région de Rochfort*, ed. J. Touissant, Namur 2012, s. 81-97
- Božová J., Drobníak G., Gutek F., *Kostol Sv. Egídia v Bardejove*, Bardejov 1998
- Brancaleoni V., Marchi C., Tourneur F., *Vies de pierres: la pierre ornamentale en Belgique/État de la question*, Spirmont 2002
- Bredius A., *Künstler-Inventare: Urkunden zur Geschichte der holländischen Kunst des XVIten, XVIIten und XVIIIten Jahrhunderts*, Bd. 1-3, Haag 1915-1917

- Brykowska M., *Kościół kamedułów na Bielanych*, Warszawa 1982
- Carlson F. F., *Geschichte Schwedens* (= *Geschichte der europaeischen Staaten*, hg. A. H. L. Heeren, F. A. Ukert, Bd. 4), Gotha 1855
- Caster E. Van, Beeck R. Op De, *De Grafkunst in Belgisch Limburg. Vloerzerken en platen met persoonsvoorstellingen (13e tot 17e eeuw)*, Assen 1981
- Cenne rzeźby z pałacu Kazimierzowskiego znalezione na dnie Wisły, „Gazeta Polska”, 1939, nr 69, s. 8
- Cercha S., *Pomnik nieznannej matrony w kościele parafialnym w Brzezinach*, „Sprawozdanie i Wydawnictwo Wydziału Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Kultury i Sztuki, za rok 1911”, Kraków 1912, s. 18
- Cheetham F. W., *Alabaster Images of Medieval England*, Woodbrigde, Suffolk, UK – Rochester NY 2003
- Chrościcki J. A., *Architektura, malarstwo, rzeźba XVI w.*, w: *Sztuka Warszawy*, red. M. Karpowicz, Warszawa 1986, s. 44–59
- Chrościcki J. A., *Dwór królewski a problematyka mecenatu polskich Wazów*, w: *Narodziny stolicy. Warszawa w latach 1596–1668*, katalog wystawy, Zamek Królewski w Warszawie, 9 września – 31 grudnia 1996, red. P. Mrozowski i M. Wrede, Warszawa 1996, s. 93–101
- Chrościcki J. A., *Fundacje królewskie: kaplica św. Kazimierza i kolumna Zygmunta III*, w: *Ex voto. Studia dedykowane Ojcu Janowi Golonce OSPPE w 75. rocznicę urodzin i 50. rocznicę święceń kapłańskich*, red. P. Mrozowski i J. Żmudziński, Częstochowa 2012, s. 483–501
- Chrościcki J. A., *Mauzoleum carów Szujskich (Kaplica Moskiewska) w przestrzeni ceremonialnej Warszawy*, w: *Hołd carów Szujskich*, red. J. A. Chrościcki i M. Nagielski (= Biblioteka „Baroku”, t. 1), Warszawa 2012, s. 125–141
- Chrzanowski T., *Rzeźba lat 1560–1650 na Śląsku Opolskim*, Warszawa 1974
- Cieślak K., *Kościół – cmentarz. Sztuka nagrobna w Gdańsku (XV–XVIII w.). „Długie trwanie” epitafium*, Gdańsk 1992
- Corpus Inscriptionum Poloniae*, t. 1: *Województwo kieleckie*, red. J. Szymański, z. 2: *Jędrzejów i region jędrzejowski*, oprac. B. Trelńska, Kielce 1978
- Czajewski W., *Katedra ś. Jana w Warszawie. W setną rocznicę zamienienia Kolegiaty na Katedrę*, Warszawa 1899
- Czarnocki J., *Marmury świętokrzyskie*, w: *Państwowy Instytut Geologiczny. Prace*, 21, 1958 (= J. Czarnocki, *Prace geologiczne*, t. 5, z. 3, red. K. i S. Pawłowscy), s. 100–116
- Czarnocki J., *O tektonice okolic Łągowa oraz kilka słów w sprawie trzeciorzędu i złóż galeny na tym obszarze*, „Posiedzenia Naukowe Państwowego Instytutu Geologicznego”, 1929, nr 24, posiedzenia z dnia 9.4.1929, s. 32–36
- Czyżewski K. J., *Biskupa Piotra Gembickiego dary i fundacje artystyczne dla katedry krakowskiej*, w: *Katedra krakowska w czasach nowożytnych (XVI–XVIII w.)*, red. D. Nowacki, Kraków 1999, s. 55–98
- Czyżewski K. J., *Ze studiów nad wyposażeniem katedry krakowskiej (koniec w. XV – początek w. XVIII)*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU”, 62: 1998, s. 105–110
- Dacka-Górzyska I., *Pamięć zaklęta w kamieniach – epitafia w kościele św. Krzyża w Warszawie*, w: *Serce miasta. Kościół Świętego Krzyża w Warszawie*, red. K. Sztarbała i M. Wardzyński, Warszawa 2010, s. 236–247
- Dar dla Muzeum Dawnej Warszawy*, „Bluszcz”, 1939, nr 12, s. 22
- Daranowska-Łukaszewska J., *Nagrobek biskupa Andrzeja Trzebieckiego w kościele śś. Piotra i Pawła w Krakowie*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 39: 1977, nr 2, s. 177–190
- Dettloff S., *Dwie konfesje św. Wojciecha w katedrze gnieźnieńskiej*, w: *Święty Wojciech 997–1947*, red. Z. Biernacki, F. Jordan, K. Sosnowski i M. Suchocki, Gniezno 1947, s. 255–292, 342–363
- Dolinskas V., *Valdovų rūmų atkūrimui skirtos ekspozicijos Taikomosios dailės muziejuje*, „Lietuvos Dailės Muziejaus Metraštis”, 7: 2004, s. 360–369
- Dooven P. Den, *Histoire de la marbrerie antique de Theux et des tombeaux de la famille de la Marck dans L'Eifel*, „Bulletin de la Société Verviétoise d'Archéologie et d'Histoire”, 53: 1966, s. 117–158
- Dreścik J., *Kwiatki Świętej Pustyni B. Salomei Panny, na Skale S. Maryey: treści ideowe barokowej pustelni bł. Salomei w Grodzisku koło Skały*, „Folia Historiae Artium”, 23: 1987, s. 37–82
- Ducarme B., *La géologie du marbre de Rance*, Bruxelles 1979
- Dumała K., *Przyczynek do dziejów kamieniarstwa w Szydłowcu*, „Studia do Dziejów Rzemiosła i Przemysłu”, 4: 1964, s. 53–56
- Dunin L., *Kościół Najśw. Maryi Panny Łaskawej (OO. Jezuitów) w Warszawie*, Warszawa 1951, mps powielony
- Dunin L., *Kościół Starego i Nowego Miasta*, w: *Kościół Warszawy*, red. J. Modzelewski, A. Grabowski i Z. Król, Warszawa 1982, s. 96
- Dunin L., *Skarby spod gruzów: niektóre zabytki ocalałe w kościołach warszawskich*, Warszawa 1958

- Dunin L., *Wnętrze bazyliki archikatedralnej św. Jana*, w: *Kościoty Warszawy*, red. J. Modzelewski, A. Grabowski i Z. Król, Warszawa 1982, s. 62-82
- Dymek S., *Novus Mons, czyli Nowa Góra. Szkice historyczne*, Warszawa 2007
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*, oprac. L. Grzebień et al., Kraków 1996
- Feicht H., Herbst S., Jarzębski Adam, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 11, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964, s. 24-25
- Fijałkowski J., *Zarys dziejów eksploatacji kruszców w rejonie Łągowa*, w: *Dzieje i technika świętokrzyskiego górnictwa i hutnictwa kruszczowego: materiały z sesji naukowej odbytej z okazji jubileuszu IX wieków Kielc, 16 listopada 1970 roku*, Kieleckie Towarzystwo Naukowe, red. Z. Kowalczewski, Warszawa 1972, s. 121-125
- Fijałkowski W., *Królewski Wilanów*, Warszawa 1997
- Fijałkowski W., *Nowe spojrzenie na sprawę wystroju artystycznego elewacji pałacowych w Wilanowie w XVII stuleciu*, „Studia Wilanowskie”, 18: 2011, s. 15-26
- Firman R. J., *A Geological Approach to the History of English Alabaster*, „The Mercian Geologist”, 9: 1984, no. 3, s. 161-178
- Fischinger A., *Santi Gucci: architekt i rzeźbiarz królewski XVI wieku*, Kraków 1969
- Fukier H. M., *Wspomnienia staromiejskie*, wyd. 3, Warszawa 1996, s. 52-54
- Gacki J., *Benedyktynski klasztor Św. Krzyża na Łysej Górze*, Warszawa 1873
- Gajewski J., *Nagrobek Jana Tęczy w Warszawie i zagadnienie jego rekonstrukcji (mała architektura w twórczości Jakuba Fontany – Płersch i warsztat)*, „Arteria. Rocznik Wydziału Sztuki Politechniki Radomskiej”, 10: 2012, s. 58-91
- Gajewski J., *Sztuka w prymasowskim Łowiczu*, w: *Łowicz. Dzieje miasta*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1986, s. 462-606
- Gajewski J., Niemcewicz P., *Konserwacja i restauracja nagrobka Jana Tęczy w Warszawie*, „Renowacje i Zabytki”, 2012, nr 3, s. 141-144
- Galicka I., Sygietyńska H., *Sztuka XVI wieku*, w: *Warszawa: jej dzieje i kultura*, red. A. Gieysztor i J. Durko, Warszawa 1980, s. 70-78
- Gałka W., *O architekturze i plastyce dawnego Poznania do końca epoki baroku*, Poznań 2001
- Geese S., *Corte (Cort, Decort, Le Court, Lecourt) Josse (Giusto, Joos, Just) de*, w: *Allgemeines Künstlerlexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, Bd. 21, München-Leipzig 1999, s. 350-351
- Gębarowicz M., *Artyści – przedsiębiorcy epoki renesansu*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 21: 1969, nr 3, s. 257-275
- Gieysztorowa I., *Zniszczenia i straty wojenne oraz ich skutki na Mazowszu*, w: *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660*, red. K. Lepszy et al., Warszawa 1957, s. 307-344
- Glinka J., Żaryn S., *Adam i Małgorzata Kotowscy: ich życie i mecenat na Nowym Mieście*, w: *Studia nowomiejskie*, praca zbiorowa pod red. O. Puciaty, H. Szwankowskiej, E. Szwankowskiego i S. Żaryna, Warszawa 1961, s. 182-216
- Gołąb R., *Nagrobek Jędrzeja Noskowskiego w Makowie Mazowieckim*, „Ikonothea”, 9: 1995, s. 101-110
- Gołąbek K., Janicki M. A., *Najdawniejsze inskrypcje nagrobne kościoła Dominikanów na Nowym Mieście w Warszawie (do końca XVII w.)*, w: *Atria caeli: epitafia i nagrobki w dominikańskim kościele św. Jacka w Warszawie*, red. A. Markiewicz (= *Studia i Źródła Dominikańskiego Instytutu Historycznego w Krakowie*, t. 6), Warszawa 2009, s. 25-71
- Grabież i niszczenie dziedzictwa kultury polskiej*, Warszawa 2009
- Grabowski A., *Skarbniczka naszej archeologii obejmująca średniowiekowe pomniki wojennego budownictwa Polaków, wiadomości do dziejów sztuk pięknych w Polsce, oraz wspomnienia z naszej przeszłości i t. p. przez...*, Lipsk 1854
- Gradowska A., *Nagrobki renesansowe na Mazowszu*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, 8: 1964, s. 209-252
- Groessens E., *L'exploitation et l'emploi du marbre noir de Dinant sous l'Ancien Régime*, w: *Actes du 119e Congrès national des Sociétés historiques et scientifiques (Amiens 1994): 3e Colloque 'Carrières et constructions'*, ed. J. Lorenz, Paris 1996, s. 73-87
- Groessens E., *L'industrie du marbre en Belgique*, „Mémoires de l'Institut géologique de l'Université de Louvain”, 31: 1981, s. 219-253
- Groessens E., *Le marbre noir*, w: *Boiseries et marbres sculptés en Namurois: dessins de la collection Charles Van Herck*, ed. J. Toussaint, Namur 1997 (= *Monographies du Musée des Arts anciens du Namurois*), s. 67-73
- Groessens E., *Les marbres de Flandres et du Hainaut à Versailles*, w: *Marbres de Rois*, ed. P. Julien, Aix-en-Provence 2013, s. 37-55
- Grudziński K., *Warszawa-Czerniaków*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, praca zbiorowa, red. H. E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 409-415
- Gryglewski P., *Vetusta monumenta. Szlacheckie mauzoleum od połowy XV do XVII w.* (= *Sztuka Polski Środkowej*, t. 3), Łódź 2002
- Guldon Z., Kowalski W., *W kwestii identyfikacji surowców skalnych użytych w XIV-XVIII w. do wyrobu tablic inskrypcyjnych na terenie Kielecczyzny*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 22: 1984, nr 4, s. 525-534

- Guldon Z., Muszyńska J., *Żydzi i Szkoci w Chęcinach w XVI-XVIII wieku*, w: *Chęciny. Studia z dziejów miasta XVI-XX wieku*, red. S. Wiech, Kielce 1997, s. 9-27
- Gustawicz B., *Lubowla, w: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 5, Warszawa 1884, s. 450
- Guttmejer K., *Barokowy zespół architektoniczny Bernardynów na Pradze*, w: *Na prawym brzegu. Dziedzictwo kulturowe warszawskiej Pragi*, red. Z. Michalczyk, Warszawa 2005, s. 9-42
- Guttmejer K., *Kościół Bernardynów pod wezwaniem Świętego Antoniego z Padwy na Czerniakowie w Warszawie*, w: *Kościół Bernardynów na Czerniakowie. Dzieło, artyści i projekty Tylmana van Gameren*, red. K. Guttmejer, Warszawa 2013, s. 10-34
- Hadamik C., *Pradzieje i średniowiecze gminy Łagów w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*, w: C. Hadamik, D. Kalina, E. Traczyński, *Dzieje i zabytki małych ojczyzn. Gmina Łagów*, red. R. Mirowski, Kielce 2004, s. 11-116
- Halsema-Kubes W., *Bartholomeus Eggers' keizers- en keizerinnenbusten vor keurvorst Friedrich Wilhelm van Brandenburg*, „The Rijksmuseum Bulletin”, 36: 1988, s. 44-53
- Heflik W., *Kamienie ozdobne Polski*, Warszawa 1989
- Heydel M., *Bemer Andrzej*, w: *Allgemeines Künstlerlexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, Bd. 8, München-Leipzig 1994, s. 379
- Heydel M., *Bielawski, Bildhauer- und Steinmetz-Familie*, w: *Allgemeines Künstlerlexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, Bd. 10, München-Leipzig 1995, s. 539
- Heydel M., *Horst Henryk*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze – rzeźbiarze – graficy*, t. 3, red. J. Maurin-Białostocka i J. Derwojed, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979, s. 120-121
- Heydel M., *Pfister Johann*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze – rzeźbiarze – graficy*, t. 7, red. K. Mikocka-Rachubowa, Warszawa 2003, s. 80
- Hinterkeuser G., *Ex oriente lux? – Andreas Schlüter und der polnische Anteil am Ausbau Berlins zur Königsmetropole*, w: *Wanderungen. Künstler – Kunstwerk – Motiv – Stifter/Wędrowniki. Artysta – Dzieło – Wzorzec – Fundator. Beiträge der 10. Tagung des Arbeitskreises deutscher und polnischer Kunsthistoriker in Warschau, 25.-28. September 2003/Materiały X Konferencji Grupy Roboczej Polskich i Niemieckich Historyków Sztuki w Warszawie, 25-28 września 2003 r.*, hg. M. Omilanowska i A. Straszewska, Warszawa 2005, s. 27-42
- Hobgard, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 3, Warszawa 1882, s. 84
- Holcer Z., Krajewski M., *Wykorzystanie górnourajskich wapieni biohermalnych jako materiału zdobniczego w XVII-wiecznym budownictwie sakralnym*, „Kwartalnik Akademii Górniczo-Hutniczej. Geologia”, 27: 2001, z. 2-4, s. 257-266
- Holcerowa T., *Barokowy zespół architektoniczno-przestrzenny tzw. Pustelni bł. Salomei w Grodzisku, powstały w 4. ćwierci XVII – początek XVIII w.*, „Prądnik. Prace i Materiały Muzeum im. Prof. Władysława Szafera”, 17: 2007, s. 167-194
- Hüneke S., *Bildhauer am Hofe des Großen Kurfürsten*, w: *Der Große Kurfürst: FWC, 1620-1688: Sammler – Bauherr – Mäzen*, hg. H.-J. Giersberg, C. Meckel, G. Bartoschek, [katalog wystawy] 10.7.-9.10.1988, Neues Palais Sanssouci, Potsdam-Sanssouci 1988, s. 118-127
- Hutte van Herman zw. Czapka, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze – rzeźbiarze – graficy*, t. 3, red. J. Maurin-Białostocka i J. Derwojed, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979, s. 138-139
- Huysmans A., Damme J. van, Velde C. van de, Mulders Ch. van, *Cornelis Floris 1514-1575: beeldhouwer – architect – ontwerper*, Brussel 1996
- Idzkowski A., *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów, gmachów publicznych, mostów, ogrodów, monumentów itp. szczegółów w rozmaitych stylach architektury przez Adama Idzkowskiego, budowniczego rządowego, członka Akademii Florenckiej Sztuk Pięknych*, Warszawa 1843
- Ignaszewska F. S., *Fundacja Małachowskiego*, „Rocznik Krakowski”, 48: 1976, s. 89-106
- The Illustrated Bartsch*, vol. 72, part 1, *Aegidius Sadeler II*, ed. I. de Ramaix, New York 1997
- Iwicki Z., *Oliwa wczoraj i dziś. Przewodnik po zabytkach katedry i byłego klasztoru*, Gdańsk 2001
- Jagodzińska-Hadamik W., *Geologiczna przeszłość klucza piórkowskiego*, w: C. Hadamik, *Zarys dziejów Łagowa*, cz. 1: *Od czasów najdawniejszych do lokacji miasta. Geologia – Prahistoria – Kasztelania Łagowska*, Kielce-Łagów 2008, s. 19-26
- Jamski P. J., *The Building Stones of Zygmunt III Vasa in the Grand Duchy of Lithuania*, w: *Actes du XIVe Colloque International de Glyptographie de Chambord, 19-23 juillet 2004*, ed. J.-L. Van Belle, Braine-le-Château 2005, s. 503-521
- Jamski P. J., *Kaplica Świętego Kazimierza w Wilnie i jej twórcy*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 48: 2006, nr 1, s. 19-44
- Jamski P. J., *Legenda Kaplicy Carów Moskiewskich w Warszawie (1620-1914)*, w: *Hołd carów Szujskich*, red. J. A. Chrościcki i M. Nagielski (= Biblioteka „Baroku”, t. 1), Warszawa 2012, s. 143-160

- Janiszewska-Mincer B., *Solec Kujawski: dzieje miasta i okolic do 1806 roku*, Toruń 2001
- Jarmontowicz A., Krzywobłocka-Laurów R., Lehmann J., *Piaskowiec w zabytkowej architekturze i rzeźbie*, Warszawa 1994
- Jarzębski A., *Gościniec albo Krótkie Opisanie Warszawy*, oprac. W. Tomkiewicz, Warszawa 1974
- Kaczmarek R., Witkowski J., *Fundacje artystyczne opatki trzebnickiej Krystyny Katarzyny z Wierzba Pawłowskiej*, w: *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1987, s. 453-473
- Kaczmarek R., Witkowski J., *Mauzoleum świętej Jadwigi w Trzebnicy*, Wrocław 1993
- Kaczmarzyk D., *Kościół św. Anny*, Warszawa 1984
- Kaczmarzyk D., *Popiersie królowej Marii Kazimiery Sobieskiej i jego domniemany autor Jacques Prou junior*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 40: 1978, nr 2, s. 142-147
- Kalina D., *Dzieje Chęcín, Chęciny 2009*
- Kalina D., *Historia miejscowości i zabytki gminy*, w: C. Hadamik, D. Kalina, E. Traczyński, *Dzieje i zabytki małych ojczyzn. Gmina Łagów*, red. R. Mirowski, Kielce 2004, s. 117-207, tabl. IX-XVI
- Kalinowski K., *Rzeźba barokowa na Śląsku*, Warszawa 1986
- Kandt K. E., *Aeternum Sub Sole Nihil. The Influence of Graphic Prints and Emblemata on the Sepulchral Monuments by Andreas Schlüter in Poland*, w: *Album Amicorum. Między Wilnem i Toruniem. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Józefowi Poklewskiemu*, Toruń 2008, s. 117-143
- Kandt K. E., *Andreas Schlüter and Otto van Veen. The Source, Context and Adaptation of a Classicizing Emblem for the Tomb of Jakub Sobieski*, „Artium Quaestiones”, 10: 2000, s. 35-117
- Kandt K. E., *Sarmatia artistica et Porta Aurea Gedanensis. Notes on the Art Trade and Artistic Patronage Between the Polish-Lithuanian Commonwealth and Danzig During the Reign of King Jan III Sobieski*, w: *Wanderungen. Künstler – Kunstwerk – Motiv – Stifter/Wędrówki. Artysta – Dzieło – Wzorzec – Fundator. Beiträge der 10. Tagung des Arbeitskreises deutscher und polnischer Kunsthistoriker in Warschau, 25.-28. September 2003/Materiały X Konferencji Grupy Roboczej Polskich i Niemieckich Historyków Sztuki w Warszawie, 25-28 września 2003 r.*, hg. M. Omilanowska i A. Straszewska, Warszawa 2005, s. 347-377
- Karlsson E.-L., *Popiersia Jana Kazimierza i Ludwika Marii*, w: *Orzeł i Trzy Korony. Śsiedztwo polsko-szwedzkie nad Bałtykiem w epoce nowożytnej (XVI-XVIII w.)*, katalog wystawy, Zamek Królewski w Warszawie, red. K. Połujan, Warszawa 2002, s. 173-174
- Karpowicz M., *Andrea i Antonio Castello: rzeźbiarze krakowscy XVII w.*, Warszawa 2002
- Karpowicz M., *Architekt królewski Isidoro Affaitati (1622-1684)*, Warszawa 2011
- Karpowicz M., *Artisti ticinesi in Polonia nella prima metà del '600*, Bellinzona 2002
- Karpowicz M., *Artisti ticinesi in Polonia nella prima metà del '700*, Bellinzona 1999
- Karpowicz M., *Artyści włoscy w Wilnie w XVII wieku*, w: *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1995, s. 59-78
- Karpowicz M., *Artyści włosko-szwajcarscy w Polsce I połowy XVII wieku*, Warszawa 2013
- Karpowicz M., *Baldasar Fontana 1661-1732: un berniniano ticinese in Moravia e Polonia*, Lugano 1990
- Karpowicz M., *Chronologia i geografia niderlandyzmu w rzeźbie 1. połowy XVII wieku*, w: *Niderlandyzm na Śląsku i w krajach ościennych*, red. M. Kapustka, A. Kozieł, P. Oszczanowski, Wrocław 2003, s. 43-53
- Karpowicz M., *Da contadino a magnate. Gaspare Fodiga, architetto e scultore di Mesocco in Polonia*, Mesocco 2002
- Karpowicz M., *Europejskie walory sztuki doby Wazów*, w: *Narodziny stolicy: Warszawa w latach 1596-1668*, katalog wystawy, 9 września – 31 grudnia 1996, Zamek Królewski w Warszawie, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, red. P. Mrozowski i M. Wrede, Warszawa 1996, s. 85-90
- Karpowicz M., *Giovanni Battista Gisleni i Francesco de' Rossi. Z dziejów współpracy architekta i rzeźbiarza*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 36: 1991, z. 1, s. 3-21
- Karpowicz M., *Kilka obserwacji o autorze nagrobka Firlejowej w kościele Franciszkanów w Krośnie*, w: *Kościół i klasztor franciszkański w Krośnie, przeszłość oraz dziedzictwo kulturowe. Materiały z sesji naukowej, Krosno, listopad 1997*, Krosno 1998, s. 169-178
- Karpowicz M., *Kościół na Czerniakowie – wystrój wnętrza*, w: *Kościół Bernardynów na Czerniakowie. Dzieło, artyści i projekty Tylmana van Gameren*, red. K. Guttmeier, Warszawa 2013, s. 35-56
- Karpowicz M., *Malarstwo i rzeźba XVII w.*, w: *Sztuka Warszawy*, red. M. Karpowicz, Warszawa 1986, s. 113-140
- Karpowicz M., *Matteo Castello – architekt wczesnego baroku*, Warszawa 1994
- Karpowicz M., *Matteo Castello: l'architetto del primo barocco a Roma e in Polonia*, Bellinzona 2003
- Karpowicz M., *Rzeźba około roku 1600-1630*, w: *Sztuka około roku 1600*, red. T. Hrankowska, Warszawa 1974, s. 51-74

- Karpowicz M., *Sztuka Warszawy czasów Jana III*, Warszawa 1987
- Karpowicz M., *Tomasz Poncino na Jasnej Górze*, „Studia Claromontana”, 26: 2008, s. 403–414
- Karpowicz M., *Tomasz Poncino (ok. 1590–1659): architekt pałacu kieleckiego*, Kielce 2002
- Karpowicz M., *Wartości artystyczne kościoła św. Krzyża*, w: *Księga pamiątkowa: Kościół Świętego Krzyża w Warszawie w trzechsetną rocznicę konsekracji 1696–1996*, red. T. Chachulski, Warszawa 1996, s. 127–158
- Karpowicz M., *Z zagadnień wystroju Jasnej Góry*, „Studia Claromontana”, 6: 1985, s. 375–383.
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 1: *Województwo krakowskie*, red. J. Szablowski, z. 3: *Powiat brzeski*, oprac. J. E. Dutkiewicz, Warszawa 1951
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 1: *Województwo krakowskie*, red. J. Szablowski, z. 4: *Powiat chrzanowski*, oprac. J. Szablowski, Warszawa 1952
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 1: *Województwo krakowskie*, red. J. Szablowski, z. 12: *Powiat olkuski*, oprac. K. Kutrzebianka, Warszawa 1953
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 1: *Województwo krakowskie*, red. J. Szablowski, z. 13: *Powiat tarnowski*, oprac. J. E. Dutkiewicz, Warszawa 1953
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 2: *Województwo łódzkie*, red. J. Z. Łoziński, z. 4: *Powiat łęczycki*, oprac. M. Kwiczala i K. Szczepkowska, Warszawa 1953
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 2: *Województwo łódzkie*, red. J. Z. Łoziński, z. 5: *Powiat łowicki*, oprac. S. Kozakiewicz i A. J. Miłobędzki, Warszawa 1953
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 2: *Województwo łódzkie*, red. J. Z. Łoziński, z. 10: *Powiat sieradzki*, oprac. K. Szczepkowska, Warszawa 1954
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 3: *Województwo kieleckie*, red. J. Z. Łoziński i B. Wolff, z. 1: *Powiat buski*, oprac. K. Kutrzebianka, Warszawa 1957
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 3: *Województwo kieleckie*, red. J. Z. Łoziński i B. Wolff, z. 2: *Powiat iłżecki*, oprac. O. Puciata i Z. Świechowski, Warszawa 1957
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 3: *Województwo kieleckie*, red. J. Z. Łoziński i B. Wolff, z. 3: *Powiat jędrzejowski*, oprac. T. Przykowski, Warszawa 1957
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 3: *Województwo kieleckie*, red. J. Z. Łoziński i B. Wolff, z. 4: *Powiat kielecki*, oprac. T. Przykowski, Warszawa 1957
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 3: *Województwo kieleckie*, red. J. Z. Łoziński i B. Wolff, z. 5: *Powiat konecki*, oprac. M. Kwiczala et al., Warszawa 1958
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 3: *Województwo kieleckie*, red. J. Z. Łoziński i B. Wolff, z. 7: *Powiat opatowski*, oprac. zbiorowe, Warszawa 1958
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 3: *Województwo kieleckie*, red. J. Z. Łoziński i B. Wolff, z. 8: *Powiat opoczyński*, oprac. zbiorowe, Warszawa 1958
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 3: *Województwo kieleckie*, red. J. Z. Łoziński i B. Wolff, z. 9: *Powiat pińczowski*, oprac. K. Kutrzebianka, J. Z. Łoziński i B. Wolff, Warszawa 1961
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 3: *Województwo kieleckie*, red. J. Z. Łoziński i B. Wolff, z. 11: *Powiat sandomierski*, oprac. J. Z. Łoziński i T. Przykowski, Warszawa 1962
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 4: *Miasto Kraków*, red. J. Szablowski, cz. 1: *Wawel*, oprac. zbiorowe, red. A. Bochnak i J. Samek, Warszawa 1965
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 4: *Miasto Kraków*, red. J. Szablowski, cz. 2: *Kościóły i klasztory Śródmieścia*, 1, oprac. zbiorowe, red. A. Bochnak i J. Samek, Warszawa 1971
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 4: *Miasto Kraków*, red. J. Szablowski, cz. 3: *Kościóły i klasztory Śródmieścia*, 2, oprac. zbiorowe, red. I. Rejduch-Samkowa i J. Samek, Warszawa 1978
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 4: *Miasto Kraków*, red. J. Szablowski, cz. 4: *Kazimierz i Stradom. Kościóły i klasztory*, 1, opracowanie zbiorowe, red. I. Rejduch-Samkowa i J. Samek, Warszawa 1987
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 4: *Miasto Kraków*, red. J. Szablowski, cz. 8: *Kleparz: kościóły i klasztory*, oprac. zbiorowe, red. I. Rejduch-Samek i J. Samek, Warszawa 2000
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 5: *Województwo poznańskie*, red. T. Ruszczyńska i A. Sławska, z. 5: *Powiat jarociński*, oprac. A. Kodurowa, Warszawa 1969

- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 5: *Województwo poznańskie*, red. T. Ruszczyńska i A. Sławska, z. 6: *Powiat kaliski*, oprac. T. Ruszczyńska, A. Sławska i Z. Winiarz, Warszawa 1960
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 5: *Województwo poznańskie*, red. T. Ruszczyńska i A. Sławska, z. 11: *Powiat krotoszyński*, oprac. Z. i J. Kębłowsky, Warszawa 1973
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 5: *Województwo poznańskie*, red. T. Ruszczyńska i A. Sławska, z. 20: *Powiat poznański*, oprac. T. Ruszczyńska i A. Sławska, Warszawa 1977
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 5: *Województwo poznańskie*, red. T. Ruszczyńska i A. Sławska, z. 24: *Powiat średzki*, oprac. zbiorowe, Warszawa 1964
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 5: *Województwo poznańskie*, red. T. Ruszczyńska i A. Sławska, z. 27: *Powiat wągrowiecki*, oprac. I. Galicka, I. Kaczorowska i H. Sygietyńska, Warszawa 1964
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 6: *Województwo katowickie*, red. I. Rejduch-Samkowa i J. Samek, z. 7: *Powiat kłobucki*, oprac. T. Małkowska-Holcerowa i J. Mańkowska-Jurczakowa, Warszawa 1963
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 8: *Województwo lubelskie*, red. R. Brykowski, E. Smulikowska, Z. Winiarz, z. 1: *Powiat bełżycki*, oprac. Z. Baranowicz, M. Kosińska i J. Szczepińska, Warszawa 1960
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 8: *Województwo lubelskie*, red. R. Brykowski, E. Rowińska i Z. Winiarz, z. 7: *Powiat janowski*, oprac. I. Galicka i E. Rowińska, Warszawa 1961
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 8: *Województwo lubelskie*, red. R. Brykowski, E. Rowińska i Z. Winiarz, z. 9: *Powiat kraśnicki*, oprac. I. Galicka i E. [Smulikowska]-Rowińska, Warszawa 1961
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 10: *Województwo warszawskie*, red. I. Galicka i H. Sygietyńska, z. 1: *Powiat ciechanowski*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska oraz Z. Kossakowska i J. Rutkowska, Warszawa 1977
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 10: *Województwo warszawskie*, red. I. Galicka i H. Sygietyńska, z. 4: *Powiat grodzisko-mazowiecki*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1967
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 10: *Województwo warszawskie*, red. I. Galicka i H. Sygietyńska, z. 5: *Powiat grójecki*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1971
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 10: *Województwo warszawskie*, red. I. Galicka i H. Sygietyńska, z. 13: *Powiat otwocki*, oprac. E. Żytko i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1963
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 10: *Województwo warszawskie*, red. I. Galicka i H. Sygietyńska, z. 16: *Płońsk i okolice*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i T. Mroczo, Warszawa 1979
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 10: *Dawne województwo warszawskie*, red. I. Galicka i H. Sygietyńska, z. 20: *Pułtusk i okolice*, oprac. zbiorowe, Warszawa 1999
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 11: *Województwo bydgoskie*, red. T. Chrzanowski i M. Kornecki, z. 3: *Bydgoszcz i okolice (d. powiat bydgoski)*, oprac. T. Chrzanowski, M. Kornecki oraz R. i T. Juraszowie, Warszawa 1977
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 11: *Województwo bydgoskie*, red. T. Chrzanowski i M. Kornecki, z. 4: *Powiat chełmiński*, oprac. autorskie T. Mroczo, Warszawa 1975
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 11: *Województwo bydgoskie*, red. T. Chrzanowski i M. Kornecki, z. 8: *Powiat inowrocławski*, oprac. T. Chrzanowski i M. Kornecki, Warszawa 1974
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 11: *Województwo bydgoskie*, red. T. Chrzanowski i M. Kornecki, z. 18: *Włocławek i okolice (d. pow. włocławski)*, oprac. M. Paździor i W. Puget oraz T. Chrzanowski, M. Kornecki i Z. Rozanow, Warszawa 1988
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, Seria Nowa, t. 1: *Województwo krośnieńskie*, red. E. Śnieżyńska-Stolot i F. Stolot, z. 1: *Krosno, Dukla i okolice*, oprac. E. Śnieżyńska-Stolot i F. Stolot oraz K. Kutrzebianka, M. Lemańska-Trepińska i J. Ross, Warszawa 1977
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, Seria Nowa, t. 3: *Województwo rzeszowskie*, red. E. Śnieżyńska-Stolot i F. Stolot, z. 4: *Leżajsk, Sokołów Małopolski i okolice*, oprac. autorskie E. Śnieżyńska-Stolot i F. Stolot, red. Małgorzata Omilanowska i Jakub Sito, Warszawa 1989
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, Seria Nowa, t. 5: *Województwo gdańskie*, red. B. Roll i I. Strzelecka, z. 1: *Pruszcz Gdański i okolice*, oprac. B. Roll i I. Strzelecka, Warszawa 1986
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, Seria Nowa, t. 8: *Miasto Gdańsk*, red. Z. Rozanow i E. Smulikowska, cz. 1: *Główne Miasto*, red. B. Roll i I. Strzelecka, Warszawa 2006
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, Seria Nowa, t. 9: *Województwo łomżyńskie*, red. M. Kałamajska-Saeed, z. 1: *Łomża i okolice*, oprac. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 1982
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, Seria Nowa, t. 11: *Miasto Warszawa*, red. J. Z. Łoziński i A. Rottermund, cz. 1: *Stare Miasto*, opr. zbiorowe, red. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 1993

- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, Seria Nowa, t. 11: *Miasto Warszawa*, red. J. Z. Łoziński i A. Rottermund, cz. 2: *Nowe Miasto*, opr. zbiorowe, red. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 2001
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, Seria Nowa, t. 12: *Województwo białostockie*, red. M. Kałamajska-Saeed, z. 1: *Siemiatyczne, Drohiczyń i okolice*, oprac. M. Kałamajska-Saeed, I. Galicka i H. Sygietyńska, Warszawa 1996
- Kawecki R., *Kardynał Michał Stefan Radziejowski 1645-1705*, w: *Święto baroku. Sztuka w służbie Michała Stefana Radziejowskiego (1645-1705)*, Muzeum Pałac w Wilanowie, maj-wrzesień 2009, oprac. J. Żmudziński, Warszawa 2009, s. 11-49
- Kawecki R., *Kardynał Michał Stefan Radziejowski (1645-1705)*, Opole 2005
- Kempa T., *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549-1616) wojewoda wileński*, Warszawa 2000
- Kęłowski J., *Renesansowa rzeźba na Śląsku 1500-1560*, Poznań 1967
- Kieslinger A., *Gesteinskunde für Hochbau und Plastik. Fachkunde für Steinmetzen, Bildhauer, Architekten und Baumeister*, Wien 1951
- Kieslinger A., *Die nutzbaren Gesteine Salzburgs*, Reihe: 4, *Ergänzungsband der Mitteilungen der Gesellschaft der Salzburger Landeskunde. Das Berglandbuch*, Salzburg 1964
- Kieslinger A., *Die Steine von St. Stephan*, Wien 1949
- Kieslinger A., *Zur Geschichte der Steinverfrachtung auf der Donau*, „Österreichische Ingenieur-Zeitschrift“, 7: 1964, H. 8, s. 253-260
- Kieszkowski W., *Zamek królewski w Łobzowie*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury“, 4: 1935, s. 6-25
- Kirnbauer T., *Nassau Marble (Nassauer Marmor) or Lahn Marble (Lahnmarmor) – a famous Devonian dimension stone from Germany*, w: *Denkmalgesteine. Festschrift für Wolf-Dieter Grimm*, hg. S. Siegesmund, R. Snethlage, Hannover 2008 (= *Schriftenreihe der Deutschen Gesellschaft für Geowissenschaften*, Bd. 59), s. 187-217
- Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, praca zbiorowa, red. H. E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985
- Klingspor M., Kwiatkowski D., *Konserwacja zabytków z piaskowca gotlandzkiego w Szwecji*, w: *Konserwacja kamiennych obiektów zabytkowych*, red. J. W. Łukasiewicz, Toruń 1999, s. 39-45
- Kochowski W. H., *Historia panowania Jana Kazimierza*, t. 1, wyd. E. Raczyński, Poznań 1859
- Kockelbergh I., *Thomas Quellinus*, w: *The Dictionary of Art*, ed. J. Turner, vol. 25, London-New York 1998, s. 813-814
- Komaszyński M., *Jan III Sobieski a Bałtyk*, Gdańsk 1983
- Komornicki S., *Kaplica Zygmuntowska w katedrze na Wawelu 1517-1533*, „Rocznik Krakowski“, 23: 1932, s. 47-120
- Konarski K., *Pałac Brühlowski w Warszawie*, Warszawa 1915
- Korotyński W., *Połów królewski*, „Kurier Warszawski“ z dn. 26 maja 1906, nr 144, s. 2-7
- Kossakowska-Szanajca Z., *Warszawskie nagrobki z XVI i XVII w.*, w: *Szkice nowomiejskie*, praca zbiorowa pod red. O. Puciaty, H. Szwankowskiej, E. Szwankowskiego i S. Żaryna, Warszawa 1961, s. 159-180
- Kostecka A., *Charakterystyka zlepieńców cechsztyńskich synkliny gałęzicko-bolechowskiej (Góry Świętokrzyskie)*, „Kwartalnik Geologiczny“, 6: 1962, z. 3, s. 416-433
- Kościół Bernardynów na Czerniakowie. Dzieło, artyści i projekty Tylmana van Gameren*, red. K. Guttmeier, Warszawa 2013
- Kowalczewski S., *Marmury kieleckie*, Warszawa 1972
- Kowalczyk J., *Architektoniczno-rzeźbiarskie dzieło Falconiego w Lublinie (Kaplica św. Krzyża przy kościele dominikanów)*, „Biuletyn Historii Sztuki“, 24: 1962, nr 1, s. 27-43
- Kowalczyk J., *Między Krakowem i Warszawą. Uwagi o Bażance, Bayu i Placidim*, w: *Sztuka baroku. Materiały sesji naukowej ku czci śp. Profesorów Adama Bochnaka i Józefa Lepiarczyka zorganizowanej przez Krakowski Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Instytut Historii Sztuki UJ, Kraków, 8-9 czerwca 1990 roku*, Kraków 1991, s. 77-91
- Kowalczyk J., *Sebastiano Serlio a sztuka polska. O roli włoskich traktatów architektonicznych w dobie nowożytnej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973
- Kowalczykowska E., *Kościół św. Krzyża*, Warszawa 1975
- Kowalski H., *Fragmenty wazowskich rezydencji odnalezione na dnie Wisły*, w: *Zagarnięte – ukryte – poszukiwane – odzyskane. Materiały konferencyjne. Instytut Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 19-20 września 2012 r.*, Warszawa 2013 (w druku)
- Kowalski H., *Królewskie rezydencje na dnie Wisły*, „Z otchłani wieków“, 56: 2011-2012, nr 1-4, s. 120-125
- Kowalski H., *Wazowskie dekoracje rzeźbiarskie, wydobyte z dna Wisły*, „Renowacje i Zabytki“, 3: 2012, s. 138-140

Kozakiewiczowa H., *Rzeźba XVI wieku w Polsce*, Warszawa 1984

Krasny P., *Nagrobek biskupa Andrzeja Trzebieckiego w kościele śś. Piotra i Pawła w Krakowie a plastyka sepulkralna Domenica Guidi*, w: *Między gotykiem a barokiem. Sztuka Krakowa XVI i XVII wieku*, Kraków 1997, s. 101-112

Kretschmer F., *Marmor aus Adnet. Heimatbuch Adnet*, Adnet 1990

Kriegseisen A., *Alabaster jako materiał rzeźbiarski. Cechy materiałowe, polichromia, zniszczenia/Alabaster as a sculpture material – the properties of the material, polychromy, damage*, w: *Materia światła i ciała: alabaster w rzeźbie niderlandzkiej XVI-XVIII wieku/Matter of light and flesh. Alabaster in the Netherlands sculpture of the 16th and 17th centuries*, red. J. Kriegseisen, współpraca A. Lipińska, katalog wystawy, 15.11.2011–15.3.2012, Muzeum Narodowe w Gdańsku, Oddział Zielona Brama, Gdańsk 2011, s. 62-99

Kropielnica w kościele Ś. Anny, „Tygodnik Ilustrowany”, seria 4, t. 4, nr 93(1305), 29 września (11 października) 1884, s. 240

Król A., *Kasper Fodyga budowniczy chęciński z początku XVII w.*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 13: 1951, nr 2-3, s. 88-117

Król D., Woźniak P. P., Zakrzewski L., *Kamienie szwedzkie w kulturze i sztuce Pomorza*, Gdańsk 2004

Krótką nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego, b.m.w. 1659, oprac. A. J. Miłobędzki, Wrocław 1957

Kryj A., *Kunów nad Kamienną – zarys dziejów*, Kunów 1993

Krystian Marcin, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze – rzeźbiarze – graficy*, t. 4, red. J. Maurin-Białostocka i J. Derwojed, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1986, s. 294

Krzyżanowski L., *Plastyka nagrobna Willema van den Blocke*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 20: 1958, nr 3-4, s. 270-298

Krzyżanowski L., *Van den Blocke Abraham*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze – rzeźbiarze – graficy*, t. 1, red. J. Maurin-Białostocka et al., Warszawa-Wrocław-Kraków-Gdańsk 1971, s. 178-179

Kuczman K., *Przełom wawelski*, w: *Sztuka XVII wieku w Polsce*, red. T. Hrankowska, Warszawa 1994, s. 163-176

Kunkel R., *Rzeźby z brązu na Mazowszu między Średniowieczem a Potopem*, „Mazowsze”, 10: 2002, nr 15, s. 81-94

Kurowski F. K., *Pamiętki miasta Warszawy*, t. 1-3, wyd. E. Szwanowski, Warszawa 1949

Kurowski F. K., *Wiadomość historyczna o kościele, kolegium i innych gmachach należących dawniej do xx. Jezuitów warszawskich*, Warszawa 1836

Kurowski F. K., *Wiadomość historyczna o kościele i klasztorze panien Bernardynek warszawskich*, w: F. K. Kurowski, *Pamiętki miasta Warszawy*, t. 2, z rękopisu wydał E. Szwanowski, Warszawa 1949, s. 173-176

Kurowski F. K., *Wiadomość historyczna o kościele metropolitalnym warszawskim ś. Jana*, Warszawa 1841

Kurtyka J., *Latyfundium tęczyńskie: dobra i właściciele (XIV-XVII wiek)*, Kraków 1999

Kurzątkowska A., *Rzeźba pińczowska na Lubelszczyźnie*, w: *Sztuka około roku 1600*, red. T. Hrankowska, Warszawa 1974, s. 153-178

Kurzej M., *Budowa i dekoracja krakowskiego kościoła pw. Św. Anny w świetle źródeł archiwalnych*, w: *Fides – Ars – Scientia. Studia dedykowane pamięci Księdza Kanonika Augustyna Mednisa*, red. A. Betlej i J. Skrabski, Tarnów 2008, s. 271-302

Kurzej M., *Nie tylko Fontana. Innowacje w twórczości krakowskich artystów cechowych na przełomie XVII i XVIII wieku*, w: *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 11: *Tradycja i innowacja w sztuce nowożytnej*, red. I. Rolska, K. Gombin, Lublin 2012

Kurzej M., *Siedemnastowieczne sztukaterie w Małopolsce*, Kraków 2012

Kwiatkowska M. I., *Katedra św. Jana*, Warszawa 1978

Kwiatkowski W., *Królewska katedra św. Jana w Warszawie*, Warszawa 1939

Lepiarczyk J., Przybyszewski B., *Katedra na Wawelu w wieku XVIII. Zmiany jej wyglądu architektonicznego i urzędzenia wewnątrz na podstawie badań historyczno-archiwalnych*, w: *Sztuka baroku. Materiały sesji naukowej ku czci śp. Profesorów Adama Bochnaka i Józefa Lepiarczyka zorganizowanej przez krakowski oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Instytut Historii Sztuki UJ*, Kraków, 8-9 czerwca 1990 roku, Kraków 1991, s. 21-38

Lesiak K., *Kolumna Zygmunta – jej kolejne przekształcenia i restauracje*, „Ochrona Zabytków”, 50: 1997, nr 2(197), s. 121-141

Lettres de Pierre Des Noyers secrétaire de la reine de Pologne Marie-Louise de Gonzague Princesse de Mantoue et de Nevers, pour servir a l'histoire de Pologne et de Suède de 1655 á 1659, Berlin 1859

Leveque R., *'Le Rouge' de Rance*, Rance 1979

Lileyko J., *Zamek warszawski: rezydencja królewska i siedziba władz Rzeczypospolitej 1569-1763*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984

Lipińska A., *Materia światła i ciała: alabaster w rzeźbie niderlandzkiej XVI-XVIII wieku/Matter of light and flesh: alabaster in the Netherlandish sculpture of the 16th and 17th centuries*, w: *Materia światła i ciała: alabaster w rzeźbie niderlandzkiej XVI-XVIII wieku/Matter of light and flesh: alabaster in the Netherlandish sculpture of the 16th and 17th centuries*, red. J. Kriegseisen, współpraca A. Lipińska, katalog wystawy, 15.11.2011–15.3.2012, Muzeum Narodowe w Gdańsku, Oddział Zielona Brama, Gdańsk 2011, s. 12–61

Lipińska A., *Wewnętrzne światło. Południowoniderlandzka rzeźba alabastrowa w Europie Środkowo-Wschodniej*, Wrocław 2007

Liszewska K., *Portret epitafilej Jana Gomera*, w: *Narodziny stolicy: Warszawa w latach 1596–1668*, katalog wystawy, 9 września – 31 grudnia 1996, Zamek Królewski w Warszawie, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, red. P. Mrozowski i M. Wrede, Warszawa 1996, s. 362

Liszewska K., *Portret epitafilej Mikołaja Erlera*, w: *Narodziny stolicy: Warszawa w latach 1596–1668*, katalog wystawy, 9 września – 31 grudnia 1996, Zamek Królewski w Warszawie, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, red. P. Mrozowski i M. Wrede, Warszawa 1996, s. 359

Liszewska K., *Posąg delfina*, w: *Narodziny stolicy: Warszawa w latach 1596–1668*, katalog wystawy, 9 września – 31 grudnia 1996, Zamek Królewski w Warszawie, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, red. P. Mrozowski i M. Wrede, Warszawa 1996, s. 332

Liszewska K., *Wazon z herbem Wazów*, w: *Narodziny stolicy: Warszawa w latach 1596–1668*, katalog wystawy, 9 września – 31 grudnia 1996, Zamek Królewski w Warszawie, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, red. P. Mrozowski i M. Wrede, Warszawa 1996, s. 327

Llewellyn N., *Funeral Monuments in Post-Reformation England*, Cambridge 2000

Lővei P., *A tömött mészkő – „vörös márvány” – a középkori magyarországi művészetben (Der dicke rote Kalkstein – der „rote Marmor” – in der Kunst des mittelalterlichen Ungarn)*, „Ars Hungarica”, 20: 1992, nr 2, s. 3–29

Lővei P., *Salzburg und Gran versus Krakau, Gnesen und Wilna: Die Lieferung des Rotmarmors im Fernhandel Mitteleuropas*, w: *Die Jagiellonen. Kunst und Kultur einer europäischen Dynastie an der Wende zur Neuzeit*, hg. D. Popp i R. Suckale, Nürnberg 2002, s. 408–417

Łakociński Z., *Polonica Svecana artistica (= Źródła do dziejów sztuki polskiej*, red. A. Ryszkiewicz, t. 17), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979

Łaptas A., *Sedymentacja utworów węglanowych dewonu środkowego rejonu Dębника*, „Studia Geologica Polonica”, 74–75: 1982, s. 59–109

Łoziński J. Z., *Grobowe kaplice kopułowe w Polsce 1520–1620*, Warszawa 1970

Łoziński W., *Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. Architektura i rzeźba*, Lwów 1901

Łukaszewicz J. W., *Badania i zastosowanie związków krzemooorganicznych w konserwacji zabytków kamiennych*, Toruń 2002

Majewski A., *Zamek w Wiśniczu*, w: *Teka konserwatorska*, z. 3, Warszawa 1956, s. 3–102

Makowska K., *Współczesne badania archeologiczne Zamku Dolnego w Wilnie*, „Ochrona Zabytków”, 50: 1997, nr 1(196), s. 91–96

Małkowska-Holcerowa T., *Paczółtowie. Dzieje kościoła parafialnego pod wezwaniem Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny od średniowiecza po czasy współczesne*, Kraków 1998

Mańkowski A., *Kazimierz Jan Szczuka biskup chełmiński (1693–1694)*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego Toruńskiego”, 5: 1921, s. 159–167

Mańkowski T., *Nieznanie rzeźby Andrzeja Schlütera*, „Dawna Sztuka. Czasopismo poświęcone archeologii i historii sztuki”, 2: 1939, z. 3, s. 219–234

Marcin Zaleski (1796–1877): wystawa monograficzna. Katalog, oprac. Z. Nowak, Warszawa, grudzień 1983 – marzec 1984, Muzeum Narodowe w Warszawie

Markham-Schulz A., *Giammaria Mosca called Padovano: a Renaissance Sculptor in Italy and Poland*, University Park 1998, vol. 1–2

Marzyński S., *Odbudowa katedry św. Jana*, w: *Kościół Warszawy*, red. J. Modzelewski, A. Grabowski i Z. Król, Warszawa 1982, s. 49–61

Matuškaitė M., *Išėjusiems atminti: Laidosena ir kapų ženklainimas LDK*, Vilnius 2009

Matuškaitė M., *Stanislovo Radvilos antkapis Vilniaus Bernardinų bažnyčioje*, „Muziejai ir paminklai”, 1968, s. 69–75

Mączyński R., *Zespoły architektoniczne Collegium Regium i Collegium Nobilium warszawskich pijarów 1642–1834*, Warszawa 2010

Mączyński R., *Zespoły ołtarzowe warszawskiego kościoła pijarów*, „Wiek Oświecenia”, 14: 1998, s. 193–244

Michalczyk Z., *Michał Stachowicz (1768–1825). Krakowski malarz między barokiem a romantyzmem*, Warszawa 2011, t. 1–2

- Michniewicz J., *Proweniencja surowca rzeźb i kolumn ze Strzelna z kolekcji Muzeum Narodowego w Poznaniu w świetle badań petrograficznych*, „Ochrona Zabytków”, 2006, nr 1, s. 91-101
- Mikocka-Rachubowa K., *André Le Brun: pierwszy rzeźbiarz króla Stanisława Augusta*, t. 1-2, Warszawa 2010
- Mikocka-Rachubowa K., *Marmur w rzeźbie epoki „Grand Tour”*, w: *Materiał rzeźby. Między techniką i semantyką*, red. A. Lipińska, Wrocław 2009, s. 489-503
- Mikocka-Rachubowa K., *Mistrz Nagrobka Provany – rzeźbiarz krakowski przełomu XVI i XVII wieku*, „Rocznik Historii Sztuki”, 20: 1994, s. 5-85
- Mikocka-Rachubowa K., *Padovano Giovanni Maria*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze – rzeźbiarze – graficy*, t. 6, red. K. Mikocka-Rachubowa i M. Biernacka, Warszawa 1998, s. 378-391
- Mikocka-Rachubowa K., *Pomnik Katarzyny Ossolińskiej w warszawskim kościele oo. Dominikanów*, w: *Atria caeli: epitafia i nagrobki w dominikańskim kościele św. Jacka w Warszawie*, red. A. Markiewicz (= *Studia i Źródła Dominikańskiego Instytutu Historycznego w Krakowie*, t. 6), Warszawa 2009, s. 73-90
- Mikocka-Rachubowa K., *Scultori carraresi alla corte del re Stanislao Augusto*, w: L. Passeggia, *Carrara e il mercato della scultura. Arte, gusto e cultura materiale in Italia, Europa e Stati Uniti tra XVIII e XIX secolo*, Milano 2005, s. 274-281
- Mikocka-Rachubowa K., *Włoscy rzeźbiarze na dworze króla Stanisława Augusta*, „Rocznik Historii Sztuki”, 29: 2004, s. 49-120
- Miks-Rudkowska N., *Rzemiosło kamieniarskie Kielecczyny (zarys historyczny)*, w: *Z dziejów rzemiosła na Kielecczyźnie. Materiały sesji 11-12 grudnia 1969*, Kielce 1973, s. 41-60
- Mikułski T., *Baryczka Stanisław (zm. 1682)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 342-343
- Miłobędzki A. J., *Architektura XVII wieku w Polsce*, Warszawa 1980
- Miłobędzki A. J., *Architektura Warszawy za Wazów*, w: *Narodziny stolicy. Warszawa w latach 1596-1668*, katalog wystawy, 9 września – 31 grudnia 1996, Zamek Królewski w Warszawie, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, red. P. Mrozowski i M. Wrede, Warszawa 1996, s. 69-81
- Młynarski Ł. P., *Kilka uwag na temat wartości ideowych i artystycznych kaplicy grobowej Krasińskich p.w. św. Barbary przy kościele parafialnym św. Mikołaja w Lisowie*, w: *Franciszka z Krasińskich Wettyn Księżna Kurlandii i Semigalii, prababka dynastii królów włoskich. Dziedzictwo rodziny Krasińskich w regionie świętokrzyskim*, red. D. Kalina, R. Kubicki i M. Wardzyński, Kielce 2012, s. 127-150
- Młynarski Ł. P., *Kościół i mauzoleum Krasińskich w Krasnem w okresie nowożytnym. Przyczynek do dziejów obiektu*, w: *Franciszka z Krasińskich Wettyn, księżna Kurlandii i Semigalii, prababka dynastii królów włoskich. Dziedzictwo rodziny Krasińskich w regionie świętokrzyskim*, red. D. Kalina, R. Kubicki i M. Wardzyński, Kielce-Lisów 2012, s. 53-64
- Molenda D., *Dzieje Olkusa do 1795 roku*, w: *Dzieje Olkusa i regionu olkuskiego*, red. F. Kiryk i R. Kołodziejczyk, Warszawa 1978, s. 147-340
- Molenda D., *Górnictwo kruszcowe na terenie złóż śląsko-krakowskich do połowy XVII wieku (= Studia do Dziejów Górnictwa i Hutnictwa*, t. 8; *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*, t. 15), Wrocław-Warszawa-Kraków 1963
- Mossakowski S., *Kaplica Zygmuntowska (1515-1533). Problematyka artystyczna i ideowa mauzoleum króla Zygmunta I*, Warszawa 2007
- Mossakowski S., *Pałac Krasińskich w Warszawie (1677-1699)*, „Folia Historiae Artium”, 2: 1965, s. 117-192
- Mossakowski S., *Tylman z Gameren (1632-1706): twórczość architektoniczna w Polsce*, Warszawa 2012
- Mrozowski P., *Płyta z nagrobka Katarzyny Ossolińskiej*, w: *Narodziny stolicy. Warszawa w latach 1596-1668*, katalog wystawy, Zamek Królewski w Warszawie, 9 września – 31 grudnia 1996, red. P. Mrozowski i M. Wrede, Warszawa 1996, s. 231-232, poz. kat. V 17
- Munnecke A., *Bildung mikritischer Kalke im Silur auf Gotland*, „Courier Forschungsinstitut Senckenberg”, 1997, Nr. 198, s. 1-131
- Murawiec W., *Warszawa – św. Anna*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, praca zbiorowa, red. H. E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 398-409
- Nagielski M., *Bitwa pod Warszawą 1656*, Warszawa 2007
- Nagielski M., *Rola militarna Wisły w okresie „potopu”*, w: *Rola militarna Wisły w dziejach Polski*, cz. 1: *Od czasów Piastowskich do 1864 r. Zbiór studiów*, red. K. Myśliński, Warszawa 1992
- Nahlik S., *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Wrocław-Kraków 1958
- Narkiewicz M., Racki G., *Stratygrafia dewonu antykliny Dębника*, „Kwartalnik Geologiczny”, 28: 1984, nr 3/4, s. 514-536
- Narodziny stolicy. Warszawa w latach 1596-1668*, katalog wystawy, 9 września – 31 grudnia 1996, Zamek Królewski w Warszawie, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, red. P. Mrozowski i M. Wrede, Warszawa 1996

- Neurdenburg E., *De zeventiende eeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden: Hendrick de Keyser, Artus Quellinus, Rombout Verhulst en tijdgenooten*, Amsterdam 1948
- Nieduszyński M., *Historia archikonfraterni literackiej i działalność jej członków (1507-1980)*, Warszawa 1980
- Niemcewicz P., *Konserwacja wapienia dębnickiego*, Toruń 2005
- Niesiecki K., *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego: powiększony dodatkami późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. 1-10, Lipsk 1839-1842
- Nieuwdoorp H., *Antwerps beeldhouwwerk in Rusland. Drie meesterwerken van Thomas Quellinus te Stin-Petersburg*, „Bulletin Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België Brussel”, 38-40: 1989-1991, cz. 1-3, s. 317-329
- Niewiarowski S., *Kościół archikatedralny Ś-go Jana w Warszawie skreślił...*, Warszawa 1884
- Niklewska J., *Portret epitafijny Wojciecha Baryczki*, w: *Narodziny stolicy. Warszawa w latach 1596-1668*, katalog wystawy, 9 września – 31 grudnia 1996, Zamek Królewski w Warszawie, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, red. P. Mrozowski i M. Wrede, Warszawa 1996, s. 206
- Noldus B., *Agents in Good Taste. Cultural Agents and Their Importance for the Dissemination of Classicist Architecture from Amsterdam to the Baltic*, w: *The Problem of Classical Ideal in the Art and Architecture of the Countries Around the Baltic Sea. Conference at the Estonian Academy of Arts, November 9-10, 2001*, ed. K. Kodres, P. Lindpere, E. Nāriepa, Tallin 2003, s. 138-145
- Noldus B., *Dealing in Politics and Art. Agents between Amsterdam, Stockholm and Copenhagen, Cultural Traffic and Cultural Transformation Around the Baltic Sea, 1450-1720*, „Scandinavian Journal of History”, 28: 2003, no. 3/4, s. 215-226
- Nowak J., *Dniestr a gipsy tortońskie*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Geologicznego”, 14: 1938, s. 155-179
- Ochnio M., *Portret epitafijny Stanisława Baryczki*, w: *Narodziny stolicy. Warszawa w latach 1596-1668*, katalog wystawy, 9 września – 31 grudnia 1996, Zamek Królewski w Warszawie, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, red. P. Mrozowski i M. Wrede, Warszawa 1996, s. 207
- Okońska A., *Marcin Zaleski: malarz Warszawy*, Warszawa 1990
- Olszowicz W., *Problemy restauracji i restytucji kamiennych elementów architektonicznych Zamku Królewskiego*, „Ochrona Zabytków”, 40: 1987, nr 1-2(156-157), s. 117-127
- Ośko M., Brzostowska-Smólska N., Smólski K., Rosikoń J., *Kościół seminaryjny Wniebowzięcia NMP i św. Józefa Oblubieńca, pokarmelicki*, Warszawa 2010
- Oterman S., *Stare i nowe dzieje eksploatacji i obróbki wapieni pińczowskich oraz marmurów kieleckich*, Pińczów [1980]
- Ottenheim K., *Classicism on the Road. From Venice to Amsterdam, from Holland into the Balticum*, w: *The Problem of Classical Ideal in the Art and Architecture of the Countries Around the Baltic Sea. Conference at the Estonian Academy of Arts, November 9-10, 2001*, ed. K. Kodres, P. Lindpere, E. Nāriepa, Tallin 2003, s. 160-166
- Ottenheim K., *Dutch Contributions to the Classicist Tradition in Northern Europe in the Seventeenth Century. Patrons, Architects and Books*, „Scandinavian Journal of History”, 28: 2003, no. 3/4, s. 227-242
- Ottenheim K., *Tradycja klasyczna a inwencja w ornamencie architektonicznym około roku 1600*, w: *Niderlandzcy artyści w Gdańsku w czasach Hansa Vredemana de Vriesa. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne Miasta Gdańska i Weserrenaissance-Museum Schloss Brake Lemgo, Gdańsk 20-21 listopada 2003*, Gdańsk-Lemgo 2006, s. 45-50
- Ottenheim K., Rosenberg P., Smit N., *Hendrick de Keyser – Architectura Moderna. 'Moderne' bouwkunst in Amsterdam 1600-1625*, Amsterdam 2008
- Owczarek A., *Piaskowiec szydłowiecki*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego”, 17: 1980, z. 3, s. 52-59
- Paknys M., *Tencalla Jacopo (Jacobus)*, w: *Lietuvos dailininkų žodynas*, t. 1: XVI-XVIII a., red. A. Paliušytė, Vilnius 2005, s. 257-258
- Paluszkievicz F., *Jezuici w Warszawie. Przewodnik-informator*, Warszawa 1998
- Pamiętka 200-letniej rocznicy przybycia do Krakowa oo. Kapucynów 1695 r.*, Kraków 1895
- Pańków S., *Kisling (Kislinek, Kislinger, Kizinger, Waltek, Walkowicz) Jan (zm. 1534)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 12, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 502-503
- Paszenda J., *Zabudowania jezuickie na Starym Mieście w Warszawie*, w: J. Paszenda, *Budowle jezuickie w Polsce*, t. 4, Kraków 2010, s. 357-392
- Paulewicz M., *Chęcińskie górnictwo kruszczowe (XIV do poł. XVII wieku)*, Kielce 1992
- Pavlarčík S., *Historické banské diela v bradlovom pásme nad Podsadkom – Stará L'ubovňa v L'ubovnianskej Vrchovine*, w: *Prírodné bohatstvo a kultúrne dedičstvo Spiša*, Nitra 2002, s. 135-137

- Peryt D., Peryt T. M., *Badenian (Middle Miocene) Ratyn limestone on Western Ukraine and Moldavia: microfacies, calcareous nannoplankton and isotop geochemistry*, „Bulletin of the Polish Academy of Science. Earth Sciences”, 42/2, 1994, s. 127-136
- Peryt T. M., Pobeżerski A. W., Jasionowski M., Petryczenko O. I., Peryt D., Ryka W., *Facie gipsów badeńskich Ponidzia i Naddniestrza*, „Przegląd Geologiczny”, 42: 1994, nr 9(497), s. 771-776
- Petryczenko O. I., Panow G. M., Peryt T. M., Srebrodolski B. I., Pobeżerski A. W., Kowalewicz W. M., *Zarys geologii mioceńskich formacji ewaporatowych ukraińskiej części zapadliska przedkarpackiego*, „Przegląd Geologiczny”, 42: 1994, nr 9(497), s. 734-737
- Petrzyk L., *Kościół Św. Krzyża w Warszawie*, Warszawa 1920
- Pęczkowska W., *Mała architektura z czarnego marmuru w chrzanowskim*, Chrzanów 1976
- Philippot P., Coekelberghs D., Loze P., Vautier D., *L'architecture religieuse et la sculpture baroques dans les Pays-Bas méridionaux et la principauté de Liège 1600-1770*, Sirmont 2003
- Pieniążek-Samek M., *Tributum gratitudinis reddo: fundacje artystyczne na terenie Kielc w XVII i XVIII wieku: studium z historii kultury*, Kielce 2005
- Pieri M., *I Marmi d'Italia. Graniti e pietre ornamentali*, Milano 1964
- Pintér F., Szakmány G., Demény A., Tóth M., *The Provenance of 'Red Marble' Monuments from the 12th-18th Centuries in Hungary*, „European Journal of Mineralogy”, 16: 2004, no. 4, s. 619-629
- Piramidowicz D., *Feniks świata litewskiego. Fundacje i inicjatywy artystyczne Kazimierza Leona Sapiehy (1609-1656)*, Warszawa 2012
- Pluska I., Rembiś M., Smoleńska A., *Kamień w architekturze i dekoracji Kaplicy Zygmuntowskiej*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 67: 2005, nr 1-2, s. 147-161
- Pomniki Krakowa Maksymiliana i Stanisława Cerchów z tekstem Feliksa Kopery*, t. 3, Kraków 1904
- Poraziński J., *Sobieski Konstanty Władysław (1680-1726)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 39, Warszawa-Kraków 2000, s. 499-502
- Portofolio Królowej Maryi Ludwiki, czyli zbiór listów, aktów urzędowych i innych dokumentów, ściągających się do pobytu tej monarchini w Polsce, przełożonych z francuzkiego na język polski przez Konstancję hr. Raczyńską, hr. Józefę Radolińską, Romana Ziółckiego i Jastrzębskiego*, wyd. E. Raczyński, t. 2, Poznań 1844
- Potocki M., *Sprawozdanie z czynności konserwatorskich co do utrzymania i restauracji dawnych pomników w części wschodniej Galicji za czas od r. 1870-1874*, Lwów 1874
- Prace konserwatorskie i restauratorskie oraz nowe aranżacje we wnętrzach pałacu: Biblioteka Króla*, „Wilanowski Informator Konserwatorski”, 1: 2005, s. 15-18
- Primus inter pares: Pierwszy wśród równych, czyli opowieść o królu Janie III*, katalog wystawy, Muzeum Pałac w Wilanowie, red. D. Walawender-Musz, Warszawa 2013
- Procyk P. W., *Marmury królewskie, zjawisko wietrzenia i problemy konserwacji*, cz. 1, Warszawa 1998
- Pruszkowski F. K., *Pamiętka przyjsia szwedzkiego do Warszawy roku 1655* (= Biblioteka Warszawska, t. 4), Warszawa 1851
- Pruszyński J. P., *Dziedzictwo kultury Polski, jego straty i ochrona prawna*, t. 1-2, Kraków 2001
- Puget W., *Z dziejów zamku w Szydłowcu*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, 4: 1967, s. 261-302
- Putkowska J., *Architektura Warszawy XVII wieku*, Warszawa 1991
- Quirini-Popławski R., *Rzeźba przedromańska i romańska w Polsce wobec sztuki włoskiej*, Kraków 2006
- Rachuba A., *Radziejowski Augustyn Michał Stefan h. Junosza (1645-1705)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 30, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987, s. 66-77
- Rajchel J., *Kamienny Kraków. Spojrzenie geologa*, wyd. 2, Kraków 2005
- Rajewska M., *Kamienny sarkofag Ludwika Korzbok Łąckiej z fary w Poznaniu: wpływ historii obiektu na sposób i zakres jego rekonstrukcji*, w: *Studenci o konserwacji*, t. 3: *Materiały III Ogólnopolskiej Konferencji Studentów Konserwacji Zabytków, Toruń, 22-24 lutego 2001 r.*, Toruń 2001, s. 303-318
- Rawita Witanowski M., *Dawny powiat checiński. Z ilustracjami prof. Jana Olszewskiego*, oprac. D. Kalina, Kielce 2001
- Rawita Witanowski M., *Monografia Łęczycy*, Kraków 1898
- Rączka J. W., *Królewska rezydencja pałacowo-ogrodowa na Łobzowie. Stan badań i zachowane źródła archiwalne (1585-1655)*, cz. 2, „Teka Komisji Architektury i Urbanistyki”, 17: 1983, s. 25-40

- Rodzina: *herbarz szlachty polskiej*, oprac. S. Uruski, A. A. Kosiński i A. Włodarski, t. 1–15, Warszawa 1904–1931
- Rohrschneider Ch., *Gode Sulpicii*, w: *Allgemeines Künstlerlexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, Bd. 56, München-Leipzig 2007, s. 386
- Rolska I., *Firlejowie Leopardzi. Studia nad patronatem i fundacjami artystycznymi w XVI-XVII wieku*, Lublin 2009
- Rolska-Boruch I., *Kościół i mauzoleum Paców w Pożajściu w świetle nieznanych archiwaliów (1675-1709)*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka”, 15: 2008, 1(29), s. 139–148
- Romuald od św. Eliasza, *Monografia klasztoru ojców karmelitów bosych w Czerny z ilustracjami*, Czerna 1914
- Ross J., *Związki Słowacczynny i Małopolski w dziedzinie rzeźby nagrobnej z okresu renesansu i manieryzmu*, „Folia Historiae Artium”, 5: 1978, s. 131–148
- Różek M., *Katedra wawelska w XVII wieku*, Kraków 1980
- Różek M., *Mecenat artystyczny mieszczaństwa krakowskiego w XVII wieku*, Kraków 1977
- Rubinowski Z., *Pozycja żył kalcytowych typu „Różanka” w regionalnej metalogenezie Gór Świętokrzyskich*, „Kwartalnik Geologiczny”, 11: 1967, z. 4
- Rychlicki J., *O hipsometrycznym rozmieszczeniu gipsu na południowo-zachodniej krawędzi płyty podolskiej*, „Kosmos. Czasopismo Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika”, 38: 1913, s. 179–202
- Rychter I. L., *Wiadomość historyczna o kościele i klasztorze warszawskim xx. Dominikanów na Nowem Mieście*, Warszawa 1828
- Samek J., *Dziewięć zabytków krośnieńskich na firmamencie sztuki polskiej*, w: *Kościół farny w Krośnie: pomnik kultury artystycznej miasta. Materiały z sesji naukowej, Krosno, listopad 1996*, red. P. Łopatkiewicz i E. Mańkowska, Krosno 1997, s. 163–177
- Schlet A., *Ksiądz biskup Michał Bartłomiej Tarło opiekun ubogich*, Kraków 1946
- Scholten F., *Sumptuous Memories. Studies in Seventeenth-Century Dutch Tomb Sculpture*, Zwolle 2003
- La sculpture au siècle de Rubens dans les Pays-Bas méridionaux et la principauté de Liège*, [katalog wystawy] 15.7–2.10.1977, Musée d'Art Ancien, Bruxelles 1977
- Semenzato C., *La scultura veneta del Seicento e del Settecento*, Venezia 1966
- Siarczyński F., *Obraz wieku panowania Zygmunta III*, t. 1–3, Poznań 1858
- Sippel L., *Kopalnia marmuru w Paczółtowicach*, w: S. Polaczek, *Powiat chrzanowski w W. Ks. Krakowskiem: monografia historyczno-geograficzna*, Kraków 1898, s. 40–43
- Sito J., „Ausgefurt werden soll das Epitaph von den ersten Hofbildhauer”. *Der Warschauer Auftrag Lorenzo Mattiellis zur Errichtungsgeschichte, Technologie und Deutung*, „Barockberichte”, 61: 2013, s. 95–106
- Sito J., „Fabryka” kościoła pw. Św. Ducha w Warszawie w latach 1707–1730 w świetle źródeł paulińskich – przebieg prac, projektanci, wykonawcy, w: *Ex voto. Studia dedykowane Ojcu Janowi Golonce OSPPE w 75. rocznicę urodzin i w 50. rocznicę święcen kapłańskich*, red. P. Mrozowski i J. Żmudziński, Jasna Góra-Częstochowa 2012, s. 355–400
- Sito J., *Firmitas, venustas et magnificentia. O użyciu kamienia w warszawskiej architekturze i rzeźbie doby saskiej*, w: *Materiał rzeźby. Między techniką a semantyką*, red. A. Lipińska, Wrocław 2009, s. 403–421
- Sito J., *Nagrobek Michała Stefana Radziejowskiego (1646–1705), około 1719–1722, Carlo Antonio Bay, Bartłomiej Michał Bernatowicz*, w: *Serce miasta. Kościół Świętego Krzyża w Warszawie*, red. K. Sztarbałło i M. Wardzyński, Warszawa 2010, s. 222–225
- Sito J., *Wielkie warsztaty rzeźbiarskie Warszawy doby saskiej. Modele kariery – formacja artystyczna – organizacja produkcji*, Warszawa 2013
- Skoczylas J., *Wykorzystanie surowców skalnych we wczesnośredniowiecznej architekturze monumentalnej Wielkopolski*, „Ochrona Zabytków”, 48: 1995, nr 1, s. 73–76
- Skoczylas J., Walendowski H., *Rola kamienia w architekturze Ostrowa Tumskiego*, „Kronika Miasta Poznania”, 1999 (= *Jan Lubrański i jego dzieło*), s. 346–355
- Skrabski J., „Czarny marmur” dębnicki w Warszawie, w: *Kultura artystyczna Warszawy. XVII–XXI w.*, red. Z. Michalczyk, A. Pieńkos, M. Wardzyński, Warszawa 2010, s. 59–63
- Skrowoda P., *Wojny Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją*, Warszawa 2007
- Skrzypiet A., *Królewscy synowie – Jakub, Aleksander i Konstanty Sobiescy*, Katowice 2011
- Smoliński M., *Nagrobek Stanisława Jana Skorobohatego – uwagi o związkach artystycznych i problemie autorstwa*, w: *Atria caeli: epitafia i nagrobki w dominikańskim kościele św. Jacka w Warszawie*, red. A. Markiewicz (= *Studia i Źródła Dominikańskiego Instytutu Historycznego w Krakowie*, t. 6), Warszawa 2009, s. 91–106
- Smoliński M., *Willem i Abraham van den Blocke a zagadnienie autorstwa nagrobków Konopackich*, „Ikonotheka”, 17: 2002, s. 91–104

- Sobieszczański F. M., *Kościół bernardynek*, w: F. M. Sobieszczański, Warszawa. *Wybór pism*, oprac. K. Zawadzki, t. 2, Warszawa 1967
- Sobieszczański F. M., *Kościół księży dominikanów*, w: F. M. Sobieszczański, Warszawa. *Wybór pism*, oprac. K. Zawadzki, t. 2, Warszawa 1967, s. 202-208
- Sobieszczański F. M., *Kościół św. Jana*, w: F. M. Sobieszczański, Warszawa. *Wybór pism*, oprac. K. Zawadzki, t. 2, Warszawa 1967, s. 1-145
- Sobieszczański F. M., *Kościół Śto-krzyżki w Warszawie*, „Tygodnik Ilustrowany”, 8: 1863, nr 216, s. 443
- Sokołowska A., *Spółeczeństwo i kultura w latach 1655-1720*, w: *Warszawa: jej dzieje i kultura*, red. A. Gieysztor i J. Durko, Warszawa 1980, s. 111-129
- Sołtan A., *Jeszcze o delfinie i innych rzeźbach z ogrodów Villa Regia*, „Spotkania z Zabytkami”, 2007, nr 8, s. 38-39
- Souchal F., *French Sculptors of the 17th and 18th Centuries. The Reign of Louis XIV*, vol. 1-4, Oxford 1977
- Starożyk I., *Kolumna króla Michała Korybuta na Bielanych pod Warszawą*, „Tygodnik Ilustrowany”, seria 4, t. 3, nr 74/1286, 31 maja 1884, s. 347-350
- Starożytności Warszawy. Dzieło zbiorowe*, red. A. Wejnert, seria 2, t. 5, Warszawa 1857
- Starzyński J., *Wilanów. Dzieje budowy pałacu za Jana III*, Warszawa 1976
- Stępień U., *Przemiany wnętrza kolegiaty sandomierskiej w pierwszej połowie XVIII wieku w świetle nowo odkrytych archiwaliów*, w: *Między Wrocławiem i Lwowem. Sztuka na Śląsku, w Małopolsce i na ziemiach ruskich Korony od XVI do XVIII wieku*, red. A. Betlej, K. Brzezina-Scheurer, P. Oszczanowski, Wrocław 2010, s. 259-268
- Stolot F., *Testament Tomasza Nikla (Przyczynek do dziejów pińczowskich warsztatów budowlanych i kamieniarsko-rzeźbiarskich na przełomie wieków XVI i XVII)*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 32: 1970, nr 3-4, s. 227-243
- Straty kulturalne Warszawy*, t. 1, red. W. Tomkiewicz, Warszawa 1948
- Straty Warszawy 1939-1945: raport*, red. W. Fijałkowski, Warszawa 2005
- Sygietyńska H., *Dzieła złotnicze Zygmunta III Wazy na Mazowszu*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 48: 1996, nr 3-4, s. 311-315
- Sygietyńska H., *Kamień w architekturze i rzeźbie Warszawy*, Warszawa 1978
- Sylwestrzak H., Kachnic J., *Kamienne tworzywo sztuki*, Toruń 2010
- Szafrńska M., *Baza kolumny*, w: *Narodziny stolicy: Warszawa w latach 1596-1668*, katalog wystawy, 9 września – 31 grudnia 1996, Zamek Królewski w Warszawie, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, red. P. Mrozowski i M. Wrede, Warszawa 1996, s. 335
- Szafrńska M., *Wazon z maskami ludzkimi*, w: *Narodziny stolicy: Warszawa w latach 1596-1668*, katalog wystawy, 9 września – 31 grudnia 1996, Zamek Królewski w Warszawie, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, red. P. Mrozowski i M. Wrede, Warszawa 1996, s. 327
- Szczątki Pałacu Królewskiego*, „Kurier Warszawski” z dnia 14 lipca 1906, nr 192, s. 2
- Szczygielski W., *Teodor Lubomirski h. Szreniawa (1683-1745)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 18, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 60-63
- Szlezzynger P. S., *Dawny kościół karmelitów bosych w Wiśniczu*, Bochnia 2009
- Szlezzynger P. S., *Fundacje architektoniczne Stanisława Lubomirskiego, wojewody i starosty generalnego krakowskiego (= Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki, seria: Architektura, Monografia 168)*, Kraków 1984
- Szmydki R., *Artystyczno-dyplomatyczne kontakty Zygmunta III Wazy z Niderlandami Południowymi*, Lublin 2008
- Szmydki R., *Marbres mosans dans les demeures royales en Pologne sous Sigismond III Vasa*, w: *Pouvoir(s) de marbres (Dossier de la Commission Royale des Monuments, Sites et Fouilles, 11)*, Liège 2004, s. 77-84
- Szmydki R., *Niderlandzcy kamieniarze angażowani przez Zygmunta III (w pierwszej ćwierci XVII wieku)*, „Kronika Zamkowa”, 1999, nr 2(38), s. 45-66
- Szmydki R., *Południowoniderlandzkie marmury w Zamku Królewskim w Warszawie za Zygmunta III*, „Kronika Zamkowa”, 2000, nr 20(40), s. 5-6, 9
- Szteinke A. J., *Kościół Świętego Antoniego i klasztor Franciszkanów-Reformatów w Warszawie 1623-1987*, Kraków 1990
- Sztuka warszawska od średniowiecza do połowy XX wieku. Katalog wystawy jubileuszowej zorganizowanej w stulecie powstania Muzeum Narodowego 1862-1962*, Muzeum Narodowe w Warszawie, Warszawa 1962
- Sztuka Warszawy*, red. M. Karpowicz, Warszawa 1986
- Szypowska M., *Gdy wchodzisz w progi Katedry... Archikatedra św. Jana Chrzyciela w Warszawie stolicy Polski*, wyd. 3 uzup., Warszawa 2008

- Świechowski Z., Krzyżanowski L., *Nagrobki i epitafia*, w: *Katedra gnieźnieńska*, praca zbiorowa pod red. A. Świechowskiej, t. 1, Poznań-Warszawa-Lublin 1970, s. 197-274
- Święto baroku. *Sztuka w służbie Michała Stefana Radziejowskiego (1645-1705)*, Muzeum Pałac w Wilanowie, maj-wrzesień 2009, oprac. J. Żmudziński, Warszawa 2009
- Tatarkiewicz W., *Czarny marmur w Krakowie*, „Prace Komisji Historii Sztuki PAU”, 10: 1953, s. 80-152
- Thorlacius-Ussing V., *Billedhuggeren Thomas Quellinus*, København 1926
- Thorlacius-Ussing V., *Die Arbeiten der Künstlerfamilie Quellinus in den Herzogtümern und in Norddeutschland*, „Nordelbingen”, 6: 1927, s. 291-320
- Timmers J. J. M., *De kunst van het Maasland*, d. 2: *De gotiek en de renaissance*, Assen 1980
- Tomkiewicz W., *Francesco Rossi i jego działalność rzeźbiarska w Polsce*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 19: 1957, nr 3, s. 199-217
- Tomkiewicz W., *Sztuka w latach 1600-1655. Przed Potopem*, w: *Warszawa: jej dzieje i kultura*, red. A. Gieysztor i J. Durko, Warszawa 1980, s. 101-104
- Tomkiewicz W., *Sztuka w latach 1655-1720*, w: *Warszawa: jej dzieje i kultura*, red. A. Gieysztor i J. Durko, Warszawa 1980, s. 151-156
- Tomkiewicz W., *Z dziejów polskiego mecenatu artystycznego w wieku XVII* (= *Źródła do dziejów sztuki polskiej*, red. A. Ryszkiewicz, t. 4), Warszawa-Wrocław 1952
- Tomkiewicz W., *Zagłada zbiorów królewskich w czasie najazdu szwedzkiego*, w: W. Tomkiewicz, *Z dziejów polskiego mecenatu artystycznego w wieku XVII* (= *Źródła do dziejów sztuki polskiej*, red. A. Ryszkiewicz, t. 4), Warszawa-Wrocław 1952, s. 47-61
- Tomkiewicz W., *Zbiory artystyczne Władysława IV*, w: W. Tomkiewicz, *Z dziejów polskiego mecenatu artystycznego w wieku XVII* (= *Źródła do dziejów sztuki polskiej*, red. A. Ryszkiewicz, t. 4), Wrocław 1952, s. 30-46
- Tomkiewicz W., *Zniszczenia wojenne w dziedzinie kultury*, w: *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660*, red. K. Lep-szy et al., Warszawa 1957, zwł. s. 441-448
- Tomkowicz S., *Inwentaryzacja zabytków Galicji Zachodniej: powiat gorlicki*, „Teka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej”, 1: 1900, s. 167-319
- Tomkowicz S., *Ołtyka*, Kraków 1922
- Tomkowicz S., *Przyczynki do historii kultury Krakowa w pierwszej połowie XVII wieku*, Lwów 1912
- Tomkowicz S., *Zielascy, kamieniarze-artyci w Dębniku pod Krzeszowicami*, „Sprawozdania Komisji Historii Sztuki”, 8: 1912, s. CCXXV
- Topińska M., *Kościół czarniakowski*, Warszawa 1977
- Tourneur F., *Genèse d'un matériau d'exception. Quelques considérations géologiques sur les Marbres Rouges Belges*, w: *Marbres jaspés de Saint-Remy et de la région de Rochfort*, ed. J. Touissant, Namur 2012, s. 65-79
- Tourneur F., *Marbres wallons: Esquisse d'un repertoire*, w: *Pouvoir(s) de marbres (Dossier de la Commission Royale des Monuments, Sites et Fouilles, 11)*, Liège 2004, s. 27-46
- Trojanowski W., *Katedra św. Jana (przewodnik artystyczny)*, Warszawa 1923
- Trunkó L., *Geologie von Ungarn. Beiträge zur Regionalen Geologie des Erde*, Bd. 8, Berlin-Stuttgart 1969
- Tussenbroek G. van, *Belgisch marmer in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden (1500-1700)*, „Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond”, 2001-2002, s. 49-71
- Ujazdowski T., *Baba chęcińska*, „Pamiętnik Sandomierski”, 2: 1830, poszyt 5-8, s. 92-104
- Urzednicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV-XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Janas i W. Kłaczewski (= *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, t. 3: *Ziemie ruskie*, z. 4), Kórnik 2002
- Valkeneer A. De, *Évolution stylistique des tombeaux et dalles à gisants de pierre en relief. Moyen Âge roman et gothique en Belgique*, „Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain”, 6: 1973, s. 75-97
- Vilniaus žemutinės pilies rūmai, t. 3, 1990-1993 metų tyrimai, red. A. Tautavičius, Vilnius 1995
- Vlieghe H., *Artus (Arnoldus) Quellinus II*, w: *The Dictionary of Art*, ed. J. Turner, vol. 25, London-New York 1998, s. 812-813
- Walczak M., Czyżewski K. J., *Nagrobki popiersiowe biskupów krakowskich*, w: *Między Wrocławiem i Lwowem. Sztuka na Śląsku, w Małopolsce i na ziemiach ruskich Korony od XVI do XVIII wieku*, red. A. Betlej, K. Brzezina-Scheurer, P. Oszczanowski, Wrocław 2010, s. 129-142
- Waldén B., *Nicolaes Millich och Hans Krets. Studier i den karolinska barockens bildhuggarkonst*, Stockholm 1942

- Walendowski H., *Alabastry z Anglii dawniej i dziś*, „Nowy Kamieniarz”, 2006, nr 1(18), s. 54-56
- Walendowski H., *Bolechowice [Minimonografie polskich kamieni budowlanych]*, „Nowy Kamieniarz”, 2008, nr 4(33), s. 70
- Walendowski H., *Kamienne posadzki katedry gnieźnieńskiej*, „Ochrona Zabytków”, 50: 1997, nr 4(199), s. 380-385
- Walendowski H., *Posadzki szwedzkie w architekturze Poznania (XVI-XVIII w.)*, „Przegląd Geologiczny”, 44: 1996, nr 4, s. 23-25
- Walendowski H., *Ordowickie wapienie Szwecji w architekturze Poznania*, „Streszczenia Referatów Towarzystwa Naukowego Geologicznego Oddział Poznań za rok 1996”, 1997, nr 6, s. 23
- Walendowski H., *Wapienie ordowickie ze Szwecji w architekturze Polski. Posadzki wazowskie*, „Świat Kamienia”, 2: 2000, nr 6, s. 22-23
- Wałdowska A., *Zarys konserwacji nagrobków w kościele św. Jacka w Warszawie (2007-2009)*, w: *Atria caeli: epitafia i nagrobki w dominikańskim kościele św. Jacka w Warszawie*, red. A. Markiewicz (= *Studia i Źródła Dominikańskiego Instytutu Historycznego w Krakowie*, t. 6), Warszawa 2009, s. 163-205
- Wanat B. J., *Barokowe ołtarze i inne dzieła sztuki z pokarmelitańskiego kościoła śś. Michała i Józefa w bazylice ojców franciszkanów w Krakowie i w innych kościołach*, „Karmelitańskie Studia i Materiały Historyczne”, 2: 2009, s. 25-49
- Wanat B. J., *Kult świętego Józefa Oblubieńca NMP u Karmelitów Bosych w Krakowie. Informator historyczny*, Kraków 1981
- Wanat B. J., *Maryjne sanktuarium karmelitów bosych w Czernej. Przewodnik*, Kraków 1992
- Wanat B. J., *Zakon karmelitów bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605-1975*, Kraków 1979
- Wankie W., *Kilka arcydzieł rzeźby w kościele św. Jana w Warszawie*, „Świat”, 8: 1913, nr 36, s. 4-6
- Wardzyńska K., *Ołtarze: główny 1699-1700, śś. Felicissimy i Genowefy 1704, Trójcy Świętej i Najświętszego Sakramentu 1720-1721, Johannes Söffrens z warsztatem, m.in. Michael Bröse (Brösen) i Mathias Hankis*, w: *Serce miasta. Kościół Świętego Krzyża w Warszawie*, red. K. Sztarbałło i M. Wardzyński, Warszawa 2010, s. 160-191
- Wardzyński M., *XVII-wieczny ołtarz relikwiarzowy Św. Stanisława Biskupa i Męczennika w bazylice Paulinów na Skałce w Krakowie*, „Studia Claromontana”, 29: 2011, s. 497-506
- Wardzyński M., *Analiza materiałowa zabytków małej architektury i rzeźby kamiennej z XVI i początku XVII wieku w Wilnie i Nieświeżu*, w: *Sztuka kresów wschodnich*, t. 6, red. A. Betlej i P. Krasny, Kraków 2006, s. 187-223
- Wardzyński M., *Artifices chencinenses. Rola i miejsce warsztatów chęcińskich w produkcji kamieniarsko-rzeźbiarskiej w Rzeczypospolitej (koniec XVI – 1. połowa XVII wieku)*, w: *Franciszka z Krasińskich Wettyn, księżna Kurlandii i Semigalii, prababka dynastii królów włoskich. Dziedzictwo rodziny Krasińskich w regionie świętokrzyskim*, red. D. Kalina, R. Kubicki i M. Wardzyński, Kielce-Lisów 2012, s. 151-184
- Wardzyński M., *Chrzcielnica i para kąpieli, 1717 i 1721-1722, warsztaty kamieniarskie z Dębника*, w: *Serce miasta. Kościół Świętego Krzyża w Warszawie*, red. K. Sztarbałło i M. Wardzyński, Warszawa 2010, s. 220-221
- Wardzyński M., *„Ex marmore chencinensi”: produkcja warsztatów kamieniarskich w Chęcinach w 1. połowie XVII wieku*, w: *W sercu Korony. Kultura artystyczna Chęcin i dawnego powiatu chęcińskiego*, Chęciny-Podzamcze Chęcińskie 2014 (w druku)
- Wardzyński M., *Flemish Trend in Schleswig-to-Königsberg Baroque Sculpture in Marble and Stone in the Second Half of the 17th Century*, w: *Polish Baroque, European Contexts: Proceedings of an International Seminar held at The Institute for Interdisciplinary Studies 'Artes Liberales', University of Warsaw, June 27-28, 2011*, ed. P. Salwa, Warszawa 2012, s. 229-256
- Wardzyński M., *From Carrara through Amsterdam to the Commonwealth of the Two Nations. Three royal Polish Commissions for Carrara Marble in the 17th Century*, w: *Carrara Marble and the Low Countries*, ed. E. van Binnebeke, L. Lock, Brussel-Leuven 2014 (w druku)
- Wardzyński M., *The Great Competitors. The Import and Use of 'Red' Marble from Hungary, Adnet, Stara Lubowla and Upper Hungary/Transylvania in Small Architecture and Sculpture in the Commonwealth from the Fourteenth Century to the First Half of the Seventeenth Century*, w: *Actes du XVIe Colloque International de Glyptographie à Münsterschwarzach (Schwarzach-am-Main), 7-12 juillet 2008*, ed. J.-L. Van Belle, Braine-le-Château 2009, s. 333-388
- Wardzyński M., *Import and Use of Belgian Marble and Limestone in Small Architecture and Stone Sculpture on Polish Territory from the Middle Ages to the Second Half of the Eighteenth Century*, w: *Actes du XVe Colloque International de Glyptographie de Cordue, 17-21 juillet 2006*, ed. J.-L. Van Belle, Braine-le-Château 2007, s. 377-421
- Wardzyński M., *Import kamieni i dzieł rzeźby z Gotlandii i Olandii do Rzeczypospolitej (od XIII do 2. połowy XVIII wieku)*, „Porta Aurea. Rocznik Zakładu Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego”, t. 9: 2010, s. 45-118
- Wardzyński M., *In Black, Rosy and Whitish... Dębник near Cracow, the Commonwealth of Two Nations' Foremost 17th-century Colour-limestone Quarry Complex and Statuary-and-Stonemasonry Centre*, w: *Actes du XVIIIe Colloque International de Glyptographie à Sevilla, 17-21 juillet 2012*, ed. J.-L. Van Belle, Braine-le-Château 2013 (w druku)
- Wardzyński M., *Marmo bianco statuario z Carrary oraz inne importowane gatunki marmurów włoskich w małej architekturze i rzeźbie na terenie dawnej Rzeczypospolitej od XVI do końca XVIII wieku*, w: *Rzeźba Prus Królewskich XVI-XVIII w.*,

- red. J. Kriegseisen, Gdańsk 2014 (= „Porta Aurea. Rocznik Zakładu Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego”, t. 13: 2014) (w druku)
- Wardzyński M., *Marmury i wapienie mozańskie, alabaster angielski oraz importy gdańskie w małej architekturze oraz plastyce sakralnej i sepulkralnej 1. poł. XVII w. w Warszawie*, w: *Kultura artystyczna Warszawy XVII-XXI w.*, red. Z. Michalczyk, A. Pieńkos i M. Wardzyński, Warszawa 2010, s. 43-58
- Wardzyński M., *Marmury i wapienie południowoniderlandzkie na ziemiach polskich od średniowiecza do 2. poł. XVIII w. Import i zastosowanie w małej architekturze i rzeźbie*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 70: 2008, nr 3-4, s. 307-358
- Wardzyński M., *Między Italią i Niderlandami. Środkowoeuropejskie ośrodki kamieniarsko-rzeźbiarskie wobec tradycji nowożytnej. Uwagi z dziedziny materiałoznawstwa*, w: *Materiał rzeźby. Między techniką i semantyką*, red. A. Lipińska, Wrocław 2009, s. 425-455
- Wardzyński M., *Monuments, Epitaphs and Commemorative Plaques in the Lower and Upper Church, 17th-20th Century*, w: *Heart of the City. The Church of the Holy Cross in Warsaw*, ed. K. Sztarbałło i M. Wardzyński, Warszawa 2011, s. 244-247
- Wardzyński M., *Nagrobek Bartłomieja Michała Tarły CM, biskupa poznańskiego, superiora klasztoru Misjonarzy (1656-1715), 1716, warsztat dębnicki Michała Pomana i Jakuba Bielawskiego (atryb.), montaż Jędrzej Górecki*, w: *Serce miasta. Kościół Świętego Krzyża w Warszawie*, red. K. Sztarbałło i M. Wardzyński, Warszawa 2010, s. 214-219
- Wardzyński M., *Nagrobek Pawła Stefana Sapiehy i jego dwóch żon w kościele oo. franciszkanów w Holszanach*, w: *Litwa i Polska. Dziedzictwo sztuki sakralnej*, red. W. Boberski i M. Omilanowska, Warszawa 2004, s. 99-116
- Wardzyński M., *O pierwotnym kształcie ołtarza głównego w kościele parafialnym w Różanie na Białorusi*, „Przegląd Wschodni”, t. 7, z. 3(27): 2001, s. 909-928
- Wardzyński M., *Ołtarz główny fary w Płocku*, „Mazowsze. Dziedzictwo kulturowe”, 10: 2002, nr 15, s. 67-80
- Wardzyński M., *Organizacja pracy i praktyka warsztatowa w kamieniołomach dębnickich od 2. ćw. XVII do pocz. XVIII w. a „długie trwanie” form późnomanierystycznych i wczesnobarokowych*, w: *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 11: *Tradycja i innowacja w sztuce nowożytnej*, red. I. Rolska-Boruch i K. Gombin, Lublin 2012, s. 331-381
- Wardzyński M., *Początki eksploatacji i artystycznego wykorzystania „marmurów” chęcińskich (1583-1614)*, w: *Ars historiae – historia artis. Prace ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi*, red. E. Dubas-Urwanowicz i J. Maroszek, Białystok 2012, s. 165-186
- Wardzyński M., *The Quarries, the 'Marble' and the Center of Stonemasonry and Sculpture in Chęciny during the Modern Era in the Commonwealth of Two Nations*, w: *Actes du XVIIe Colloque International de Glyptographie à Cracovie, 5-9 juillet 2010*, ed. J.-L. Van Belle, Braine-le-Château 2011, s. 379-412
- Wardzyński, *Rzeźbiarsko-kamieniarska rodzina Venosta vel Venesta, Venusta i jej działalność w 1. połowie XVII wieku w Chęcinach i Rzeczypospolitej*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 2014 (w druku)
- Wardzyński M., *Rzeźbiarze i kamieniarze na usługach polskiej prowincji zakonu paulinów w epoce nowożytnej*, „Studia Clariomontana”, 27: 2009, s. 567-595
- Wardzyński M., *Szwaner [Stefan?] (właśc. Schwaner [Stephan?]), notowany 1681-1692, rzeźbiarz*, w: *Polski słownik biograficzny*, Warszawa-Kraków 2014 (w druku)
- Wardzyński M., *Z zagadnień genezy i przekształceń struktury architektonicznej ołtarza głównego w kościele Św. Michała Archanioła w Wilnie*, „Ikonothea”, 17: 2004, s. 117-138
- Warszawa: jej dzieje i kultura*, red. A. Gieysztor i J. Durko, Warszawa 1980
- Wawel 1000-2000. Wystawa Jubileuszowa*, katalog wystawy, maj-lipiec 2000, Zamek Królewski na Wawelu, Muzeum Katedralne na Wawelu, Muzeum Archidiecezjalne w Krakowie, t. 1-3, red. M. Piwocka i D. Nowacki, Kraków 2000
- Wątroba P., *Katalog*, w: *Kościół Bernardynów na Czerniakowie. Dzieło, artyści i projekty Tylmana van Gameren*, red. K. Guttmeyer, Warszawa 2013, s. 73-122
- Weber M., *Historia kamieniołomów dębnickich*, „Kamień i Wapno”, 3: 1948, nr 1, s. 37-39
- Weber-Kozińska M., *Kamieniarka w Polsce w okresie renesansu. Główne etapy rozwojowe w historii naszego kamieniarstwa*, „Architektura”, 1954, nr 1(75), s. 13-19
- Weber-Kozińska M., *Z problematyki kamieniarstwa w Polsce*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1: 1958, z. 1, s. 61-69
- Wegner J., *Szwedzi w Warszawie 1655-1657*, Warszawa 1936
- Wegner J., *Warszawa w czasie najazdu szwedzkiego 1655-1657*, w: *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660*, t. 2, red. K. Lepszy et al., Warszawa 1957, s. 231-259
- Wegner J., *Warszawa w latach potopu szwedzkiego 1655-1657*, wyd. 2, Wrocław 1957

- Wenzel-Homecka Z., *Kesinger (Kezinger, Kislinger, Clauskezingler) Klaus-Mikołaj (ok. 1370-1447)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 12, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, s. 351
- Wierzbička B., *Kamienica Baryczków: salon kulturalny Warszawy 1912-1936*, Warszawa 1999
- Wiliński S., *Rzeźby Sebastiana Sali dla Krzysztofa Opalińskiego*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 18: 1956, nr 1, s. 55-83
- Wójtowicz B., Wójtowicz J., *Przyrodnicza Ścieżka Dydaktyczna Łagów – Dolina Łagowicy – Wąwóz Dule – Jaskinia Zbójcka*, Kielce 2004
- Wrede M., *Rozbudowa Zamku Królewskiego w Warszawie przez Zygmunta III*, Warszawa 2013 (= *Zamek Królewski w Warszawie. Studia i materiały*, t. 1)
- Wrzosek J., Wróbel L., *Uwagi o występowaniu żył kalcytowych na Górze Zelejowej koło Chęciny*, „Zeszyty Naukowe AGH. Geologia”, z. 4(31), 1961, s. 89-106
- Wustrack M.K., *Die Mechelner Alabaster-Manufaktur des 16. und frühen 17. Jahrhunderts (Europäische Hochschulschriften, Reihe 28: Kunstgeschichte, Bd. 20)*, Frankfurt a.M.-Bern 1982
- Wyczawski H. E., *Warszawa (konwent klauzurowy)*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, praca zbiorowa, red. H. E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 544-547
- Zabytki sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, t. 4: *Powiat piotrkowski, województwo łódzkie*, oprac. zbiorowe, Warszawa 1950
- Zachwatowicz J., *Żałożenia i realizacja odbudowy katedry*, w: *Kościół Warszawy*, red. J. Modzelewski, A. Grabowski i Z. Król, Warszawa 1982, s. 39-48
- Zbroja S., Kuleta M., Migaszewski Z. M., *Nowe dane o zlepieńcach z kamieniołomu „Zyguntówka” w Górach Świętokrzyskich*, „Biuletyn Państwowego Instytutu Geologicznego”, 1998, nr 379, s. 41-59
- Zdziarska R., *Kościół i klasztor Misjonarzy w Siemiatyczach w pierwszej połowie XVIII w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 36: 1991, nr 2, s. 103-122
- Zdziarska R., *Nagrobek księży mazowieckich w katedrze warszawskiej*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 14: 1952, nr 4, s. 180-185
- Zienc A., *Dwór w Oborach*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 24: 1962, nr 2, s. 188-199
- Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655-1660*, red. M. Nagielski, Warszawa 2014 (w druku)
- Żaryn S., *Trzyście kamień staromiejskich. Strona Dekerta*, Warszawa 1972
- Żelewski R., *Łaski Olbracht h. Korab*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 18, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 246-250
- Żuchowski T., *Poskromienie materii: Nowożytnie zmagania rzeźbiarzy z marmurem kararyjskim. Michał Anioł, Bernini, Canova* (= Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Seria Historia Sztuki, nr 34), Poznań 2010

INDEKS OSOBOWY

INDEKS OSOBOWY

(nie uwzględnia nazwisk występujących w pozycjach bibliograficznych)

A

Affaitati Isidoro, północnolombardzki inżynier-fortyfikator, architekt i projektant królewski w Warszawie **105, 110**

Affaitati Isidoro Tommaso, północnolombardzki architekt i budowniczy w Warszawie **119, 156**

Alancy Jan Aleksander, prepozyt warszawski **81, 153, 365**

Albrecht II von Hohenzollern, książę pruski **49**

Algardi Alessandro, boloński rzeźbiarz i projektant papieski w Rzymie **73, 149**

Androssow Sergej O. **114**

Anna Jagiellonka, królowa polska i wielka księżna litewska **21, 148**

Anna Wazówna, królowna szwedzka **42, 43**

Anna z Radziwiłłów, księżna mazowiecka **20**

Antoni Opat, święty **29, 251**

Arnot, rodzina szlachecka **80**

Äschmann Hans Gaspar, niemiecki rzeźbiarz i kamieniarz w Gdańsku **158**

August II Mocny Wettyn, elektor saski, król polski i wielki książę litewski **116, 126, 138**

August III Wettyn, elektor saski, król polski i wielki książę litewski **97**

B

Badach Artur **138**

Baran Jan **143**

Baranowski Tadeusz **118**

Barbara Radziwiłłówna, królowa polska i wielka księżna litewska **33**

Bartz Wojciech **28**

Baruch Maksymilian **55**

Baryczka, rodzina patrycjuszowska Starej Warszawy **55, 59, 73, 77, 81, 82, 105, 106, 120, 121, 138, 153, 157**

Baryczka Stanisław młodszy, sekretarz królewski i podstoli czernihowski **105, 120, 157, 324**

Baryczka Stanisław starszy, sekretarz królewski i burmistrz Starej Warszawy **81, 82, 300, 365**

Baryczka Wojciech, stajenny/koniuszy nadworny i sekretarz królewski **55, 59, 73, 77, 105, 106, 276, 294, 365**

Bay/Baio Antonio, włosko-szwajcarski kamieniarz w Warszawie **138**

Bay/Baio Carlo Antonio, włosko-szwajcarski architekt i projektant królewski w Rzymie, Wiedniu i Warszawie **138, 157, 346**

Bellotti Giuseppe Simone, północnolombardzki stiukator, architekt i projektant królewski w Warszawie **118, 119, 121, 122, 126, 127, 130, 156, 157, 334, 343**

Bemer Andreas zw. Nierychły, niemiecki budowniczy i rzeźbiarz we Lwowie **23, 61**

Benziola Giovanni, włoski rzeźbiarz i kamieniarz w Chęcinach i Warszawie **40, 42, 149**

Bernatowicz Bartłomiej Michał, snycerz i projektant w Warszawie **138**

Berrecci da Pontassieve Bartholomeo **20, 21, 28, 31, 148, 164**

Bethlen Gábor, książę siedmiogrodzki **60, 281**

Bethlen Zsuzsanna Károlyi, księżna siedmiogrodzka **60, 281**

Betlej Andrzej **12, 58**

Bickfeldt Hans **52**

Bielawscy/Bilowscy z Podola, rodzina rzeźbiarsko-kamieniarska w Krakowie i Dębniku **80, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 139, 140, 141, 143, 156, 157, 158**

Bielawski/Bilowski Jakub, dzierżawca łomów, rzeźbiarz i kamieniarz w Dębniku **80, 121, 122, 124, 125, 127, 128, 140, 141, 143, 156, 297, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 337, 338, 339, 348**

Bielawski/Bilowski Marcin z Tulczyna, rzeźbiarz i snycerz w Krakowie i Dębniku **123, 156**

Bielawski/Bilowski Stanisław, dzierżawca łomów, rzeźbiarz i kamieniarz w Dębniku **139, 141, 158, 331, 347, 349**

Bielke Ture Nilsson, szlachcic szwedzki **51**

Block van den, niderlandzka rodzina
rzeźbiarska w Królewcu i Gdańsku **50, 51,
52, 53, 54, 75, 80, 149, 151, 153**

Block Abraham van den, niderlandzki rzeźbiarz
i projektant w Gdańsku **50, 51, 52, 53, 75,
80, 149, 151, 268, 271, 272, 274, 276, 299**

Block Willem van den z Mechelen,
niderlandzki rzeźbiarz i projektant
w Królewcu i Gdańsku **151, 274**

Błażej, towarzysz Tomasza Rzalka
z Oltanic, kamieniarz-górnik królewski
w Chęcinach i Warszawie **40**

Bogaert Martin van den zw. Desjardins
z Bredy, holenderski rzeźbiarz i projektant
w Paryżu i Wersalu **142, 158, 350**

Bojanowski Piotr z Bojanowa, podczaszcy
płocki i burgrabia poznański **107, 316**

Boliński Mateusz, szatny-dworzanin
królewski **74, 286, 361, 365**

Bona Sforza, królowa polska i wielka
księżna litewska w Warszawie **148**

Branicka Katarzyna **35**

Branicki Sebastian, biskup poznański **253**

Brerbrecke Johann von, radca dworu
brandenbursko-pruskiego **93**

Broecke Willem van der, kupiec
holenderski w Livorno **72**

Brudzyński Stanisław, kanonik
krakowski **143**

Brzeziński Jan Kazimierz, podkomorzy
nurski **108, 109, 317**

Burattini Titus Livius, wenecki dyplomata,
naukowiec, architekt i budowniczy
oraz mincerz królewski **105**

Burzeńscy, rodzina szlachecka **30**

Burzeńska Katarzyna **30**

Burzeński Jan **30**

Bystrzycki Stefan, dzierżawca łomów
i kamieniarz w Krakowie i Dębniku **126**

C

Calderini Filippo, kupiec włoski **72**

Canavesi Girolamo, szwajcarsko-
włoski rzeźbiarz i projektant
w Krakowie **21, 22, 30, 34, 148**

Castelli Andrea, włosko-szwajcarski
rzeźbiarz i projektant w Krakowie
59, 60, 61, 62, 280, 281, 335

Castelli Antonio, włosko-szwajcarski rzeźbiarz
w Krakowie **59, 60, 61, 62, 280, 281, 335**

Castello Matteo z Melide, włosko-
szwajcarski kamieniarz, architekt
i projektant w Warszawie **152, 262, 277**

Cecylia Renata von Habsburg, królowa
polska i wielka księżna litewska **72**

Cekiera Adam **85**

Cellari, włoska rodzina patrycjuszowska
w Krakowie **23**

Chawłosz, rodzina patrycjuszowska
Starej Warszawy **60, 76**

Chawłosz Andrzej, kanonik poznański
i warszawski, prepozyt śremski **60**

Chawłosz Tomasz, burmistrz
Starej Warszawy **60**

Chądzyński Andrzej, wojewoda podlaski **289**

Christian Peterson Martin, rzeźbiarz
i kamieniarz z Kopenhagi
w Krakowie **58, 80, 81, 121,
156, 157, 297, 300**

Chrościcki Juliusz Antoni **12, 13**

Ciechocki Edward, inżynier **41**

Cielecki Hieronim, biskup płocki **83**

Cipper Giacomo Francesco zw. Todeschini,
włosko-szwajcarski freskant i malarz
w Europie Środkowej, Warszawie,
Czerniakowie i Ujazdowie **126**

Colijn Alexander z Mechelen, niderlandzki
rzeźbiarz i projektant w Innsbrucku **35**

Colomba Giovanni Battista, włosko-
szwajcarski freskant i malarz
w Europie Środkowej, Warszawie,
Czerniakowie i Ujazdowie **126**

Corte Paolo del, włoski kamieniarz
królewski w Warszawie **40, 42, 149**

Corvinus/Korwin, ród rzymski i sarmacki **119**

Court Jost de z Ypres, południowoniderlandzki
rzeźbiarz i projektant w Wenecji **124**

Culler-Cuming, szkocka rodzina
mieszczańska w Krakowie **127**

Czajewski Wiktor **75**

Czaplic Stanisław, kanonik
krakowski **78, 108, 153**

Czaplic Wojciech, kanonik
warszawski **77, 293, 365**

Czarnkowski Andrzej, biskup poznański **30**

Czartoryscy, rodzina książęca **130**

Czartoryski Kazimierz Florian, prymas
Rzeczypospolitej **119, 365**

Czernic/Czernica *ve/Kacik*, rodzina
rzeźbiarsko-kamieniarska w Chęcinach **118**

Czernic/Czernica Andrzej *ve/Kacik*, rzeźbiarz
i kamieniarz w Chęcinach **107, 155**

Czernic/Czernica Jan *ve/Kacik*, rzeźbiarz
i kamieniarz w Chęcinach **118**

Czernic/Czernica Kazimierz *ve/Kacik*, rzeźbiarz
i kamieniarz w Chęcinach **118, 119**

Czyż Marcin, kamieniarz w Chęcinach **119**

Czyżewski Krzysztof J. **29**

D

Dacka-Górzyńska Iwona **130**

Dahlbergh Erik Jönson, podpułkownik,
kwatremistrz armii szwedzkiej **90**

Danckerts Cornelis, holenderski
wydawca w Amsterdamie **50**

Dąbski Stanisław z Lubrańca,
biskup płocki **121**

Demiński Albrycht, chorąży
zatorski i oświęcimski **128**

Denhoffowie, rodzina magnacka **58**

Des Noyers Pierre, sekretarz królowej Marii
Ludwiki Gonzagi de Nevers **91, 92, 343**

Dębski z Dębia Marcin **84, 292**

Dieussart Charles-Philippe,
południowoniderlandzki rzeźbiarz, architekt
i projektant w Prusach i Meklemburgii **158**

Dieussart François z Armentières,
południowoniderlandzki rzeźbiarz
w Rzymie, Londynie i Kopenhadze **158**

Dombrowski Leonard, królewski
kamieniarz w Warszawie **65**

Drewno Łukasz, ławnik Starego
Miasta **54, 151**

Drewno Michał, mieszczanin
Starego Miasta **54, 151**

Drewno Stanisław, ławnik i ludwisarz
Starego Miasta **54, 151, 276, 361, 365**

Dulowski Wojciech **61**

Dunin Lech **48**

Dunin-Borkowski Jerzy **120**

Dunin-Mieczyński Szymon **130**

Dunin-Wąsowicz Baltazar,
podsedek sandomierski **108**

Dunin-Wąsowicz Dersław **317**

Dunin-Wolski Piotr, biskup płocki **22**

Durantowie, rodzina patrycjuszowska
Starej Warszawy **121**

Dybowska Regina **37**

Dziaduski Jan, biskup przemyski **30**

Dziekoński Józef Pius, architekt
i inżynier warszawski **128, 338**

Dzierzgowski Mikołaj, prymas Polski **30**

E

Eggers Bartholomeus, holenderski rzeźbiarz
w Amsterdamie i Berlinie **115, 117, 158, 321**

Erler Mikołaj, prepozyt kielecki,
kanonik warszawski i sandomierski
78, 81, 153, 295, 361, 365

F

Fabri Giovanni Antonio, misjonarz,
przełożony domów w Chełmnie
i Warszawie **139**

Falconi Giovanni Battista, włosko-
szwajcarski rzeźbiarz i stiukator
królewski w Warszawie
i Małopolsce **72, 95, 150**

Falęcki Stanisław, kanonik pułtowski **84**

Faydherbe Jan, południowoniderlandzki
rzeźbiarz i projektant w Szwecji **158**

Feliński Zygmunt Szcześny, arcybiskup
warszawski **14, 159**

Fijałkowski Wojciech **114**

Filomed Mikołaj Aleksander, lekarz
i rajca Starej Warszawy **365**

Firlej Henryk, prymas
Rzeczypospolitej **81, 299**

Firlejowie, rodzina magnacka **23**

Floris Cornelis de Vriendt, niderlandzki
rzeźbiarz i projektant w Antwerpii **35, 49, 58**

Fontana Baldasar z Chiasso, włosko-
szwajcarski stiukator i projektant
w Rzymie,
na Morawach i w Krakowie **157**

Fontana Domenico z Melide, włosko-
szwajcarski architekt i projektant
papieski w Rzymie **60**

Fox Jan, kanonik krakowski **84**

Fratris Guglielmo de, kamieniarz-górnik
królewski w Chęcinach i Warszawie **40**

Freitag Christina **74**

Fresel (Freszel, Frizel) Jan z Racławic,
kamieniarz w Dębniku **56**

Fryderyk Wilhelm von Hohenzollern
(Wielki Elektor), arcyksiążę
brandenbursko-pruski **93**

Fukier (Fugger), niemiecka rodzina
patrycjuszowska Starej Warszawy **74**

Fukier (Fugger) Barbara **74**

G

Gabryś/Gabrysiowicz Adam
zw. Negowicz, kamieniarz
w Dębniku **81, 152, 156, 297,
300, 301, 323, 336**

Gajewski Jacek **13, 138**

Gameren Tilman (Thieleman)
van z Utrechtu, holenderski inżynier-
fortyfikacji, architekt, projektant
i malarz królewski i nadworny
rodziny Lubomirskich w Warszawie
**105, 119, 120, 121, 126, 129, 156,
323, 326, 327, 328, 329, 330, 332,
334, 335, 336, 338, 339, 343**

Gamrat Andrzej, biskup krakowski **32**

Gartner Jörg z Passawy, rzeźbiarz **32**

Gasztołd Olbracht, kanclerz
wielki litewski **21, 246**

Gembiccy, rodzina szlachecka **121**

Gembicki Andrzej, biskup łucki **121**

Gembicki Piotr, biskup krakowski **73, 121**

Gerstmann Melchior, niemiecki patrycjusz
w Krakowie, gwarek olkuski **56**

Gianotis Bernardino Zanobi de,
rzymski architekt i rzeźbiarz
królewski **20, 21, 31, 148, 246, 252**

Gianotti, rodzina patrycjuszowska
Starej Warszawy **153**

Gianotti Giacomo, rajca Starej
Warszawy **78, 296, 361, 365**

Gianotti Veronica
z Petardinich **78, 296, 361, 365**

Gilewscy, rodzina szlachecka **63**

Gilewska Barbara **63**

Gilewski Wojciech **63**

Ginther Juliusz, burmistrz
Starej Warszawy **92**

Ginwiłł-Piotrowscy, rodzina szlachecka **128**

Giorgioli Carlo Giuseppe z Meride, włosko-
szwajcarski stiukator w Europie Środkowej,
Warszawie, Czerniakowie i Ujazdowie **126**

Giorgioli Francesco Antonio z Meride,
włosko-szwajcarski freskant i malarz
w Europie Środkowej, Warszawie,
Czerniakowie i Ujazdowie **126**

Gisleni (Ghisleni) Giovanni Battista,
rzymski muzyk i architekt królewski
w Warszawie **43, 73, 76, 78, 79, 81,
95, 96, 105, 152, 153, 294, 296**

Gissa (Giza) Baltazar, rajca Starej Warszawy **45**

Gissa (Giza) Elżbieta z Seligów **45**

Gissa (Giza) Paweł, prepozyt liwski i proboszcz
goniądzki **45, 77, 265, 361, 365**

Gissowie (Gizowie), rodzina
patrycjuszowska Starej Warszawy **45**

Glancerinus Mateusz, ksiądz **84**

Glinka Jan **121**

Głębowski Aleksander, administrator
diecezji gnieźnieńskiej **290**

Głębocki Adrian, malarz i rysownik **65**

Głochyńska Jadwiga **84**

Gnińscy, rodzina magnacka **108, 316**

Gockheller Hans Gaspar, niemiecki kamieniarz
i rzeźbiarz w Gdańsku **78, 158**

Gockheller Hans Michael, niemiecki kamieniarz,
rzeźbiarz i rytownik w Gdańsku **78, 158**

Gode Sulpicius z Cambrai,
południowoniderlandzki rzeźbiarz
we Wrocławiu **124, 331**

Golimowscy, rodzina **82**

Gommer, rodzina patrycjuszowska
Starej Warszawy **82, 153**

Gommer Agnieszka z Golimowskich **82, 301**

Gommer Jan, dworzanin królewski,
rajca Starej Warszawy **82, 301**

Gordon Wilhelm, dworzanin
radziwiłłowski **93, 106, 303, 365**

Gorzechowski Jakub z Gorzechowa-
Jastrzębczyn **45**

Gorzechowski Stanisław z Gorzechowa-
Jastrzębczyn **45, 264**

Gorzkowscy, rodzina szlachecka **44**

Gorzkowski Stanisław z Gorzkowa **44**

Gosiewscy, rodzina magnacka **156**

Gosiewski Krzysztof, referendarz
wielki litewski **85**

Gosławska Katarzyna **37**
 Gostomscy, rodzina magnacka **34, 256**
 Gostomska Anna z Ostrorogów **35, 256**
 Gostomska Urszula z Sieniawskich **256**
 Gostomski Hieronim, wojewoda
 poznański **34**
 Gostomski Jan, wojewoda kaliski **49**
 Gostomski Tomasz, wojewoda
 mazowiecki i podlaski **52**
 Gozdzy, rodzina magnacka **130**
 Gozdka Helena z Tarłów **144**
 Górecy, rodzina dzierżawców łomów
 i kamieniarzy w Dębniku **126**
 Górecki Andrzej, kamieniarz w Dębniku **139**
 Górkowie, ród magnacki **22**
 Górski Jakub, kanonik krakowski **87**
 Grabowski Jan, kanonik krakowski **108**
 Gradowska Anna **13**
 Groszkiewicz, rodzina patrycjuszowska
 w Kazimierzu i Warszawie **125, 126**
 Groszkiewicz Andrzej Aleksander, sekretarz
 prymasowski i pisarz konsystorza
 warszawskiego **125, 126, 361, 365**
 Groszkiewicz Jakub, rajca
 kazimierski **125, 126, 361, 365**
 Groszkiewicz Katarzyna
 z Wołczyńskich **125, 361, 365**
 Groszkiewicz Stanisław, mieszczanin
 kazimierski **126**
 Grzybowscy, rodzina szlachecka **155**
 Gucci Santi zw. Fiorentino, florencki
 rzeźbiarz i architekt królewski
 w Krakowie **22, 28, 33, 35, 148, 153**
 Guldon Zenon **24**

H

Halsema-Kubes Willy **115**
 Hanusik Jan, snycerz w Chwałiszewie
 pod Poznaniem **84**
 Herburtowie, rodzina magnacka **29**
 Herburz Zofia **77**
 Hersz syn Szyfry, żydowski kamieniarz
 w Chęcinach i Warszawie **40, 42**
 Hinterkeuser Guido **114, 115**

Hondius Willem, holenderski grafik i malarz **259**
 Horlemes Barbara z Gissów (Gizów) **77**
 Horlemes Jan, rajca Starego
 Miasta **77, 78, 82, 153, 292, 361, 365**
 Horst Heinrich zw. Zgodliwy
 z Groningen, niderlandzki rzeźbiarz
 we Lwowie i Poznaniu **28, 61**
 Hutte Herman zw. Czapka z Akwizgranu,
 niderlandzko-niemiecki rzeźbiarz
 w Krakowie i Lwowie **60**

I

Idźkowski Adam, architekt **44, 49,
 60, 74, 77, 82, 125, 159, 269, 358,
 359, 361, 362, 363, 365**
 Izdbieński Benedykt, biskup poznański **30**

J

Jacek Odrowąż, dominikanin, święty **120**
 Jadwiga Śląska von Andechs-
 Meran, księżna, święta **123**
 Jagodowicz Maciej,
 oficjał warszawski i sekretarz
 królewicza-biskupa Karola
 Ferdynanda Wazy **107, 155, 315**
 Jamkowski Marcin **99**
 Jamski Piotr Jacek **12, 96, 150,
 160, 267, 319, 320, 357**
 Jan I Olbracht Jagiellon, król polski **31**
 Jan II Kazimierz Waza, król polski
 i wielki książę litewski **155, 284**
 Jan III Sobieski, król polski i wielki
 książę litewski **93, 114, 116, 117,
 125, 153, 157, 158, 160, 320, 322**
 Jan Albert Waza, królewicz polski,
 kardynał i biskup krakowski **74, 287**
 Jan z Dukli, franciszkanin
 i bernardyn, święty **119**
 Jan z Kęt, profesor Akademii
 Krakowskiej, święty **120**
 Janusz III, książę mazowiecki **20, 361, 365**
 Jarzębski Adam, muzyk, kompozytor
 i budowniczy królewski
 w Warszawie **72, 73, 90, 94, 96**
 Jauch Joachim Daniel von,
 dyrektor królewskiego Urzędu
 Budowlanego w Warszawie **97, 311**

Jaworski, fotograf **288**

Jełżecki Szymon, rzeźbiarz
i kamieniarz w Krakowie **156**

Jerling Hans, niemiecki rzeźbiarz
i projektant w Szwecji **158**

Jerzy II Rakoczy, książę siedmiogrodzki **47**

Jeziorkowski vel Kaliski Kazimierz,
rzeźbiarz i kamieniarz
w Krakowie **156, 331**

Jordanowie, rodzina szlachecka **140**

K

Kaczmarzyk Dariusz **48, 105**

Kaczorowicz Franciszek, dziekan
Akademii Krakowskiej **87**

Kamieniecki Jan, wojewoda podolski **30**

Kamiennik Krzysztof z Lanckorony,
kamieniarz w Dębniku **56**

Kanafolska Zofia z Kiellarów **78, 295**

Kandt Kevin E. **114, 115**

Kapinos Wojciech, rzeźbiarz
i kamieniarz we Lwowie **119**

Karnkowscy, rodzina szlachecka **84**

Karnkowski Stanisław, prymas
Rzeczypospolitej **63**

Karol X Gustaw Wittelsbach, król szwedzki
i wielki książę finlandzki **90, 91, 154**

Karol Ferdynand Waza, królewicz polski,
biskup wrocławski i płocki **74, 107, 287**

Karpowicz Mariusz **13, 42, 43,
58, 62, 73, 75, 78, 81, 105, 114,
138, 140, 141**

Kasztulski Jan Hilary, kanonik kielecki **110**

Kazanowscy, rodzina magnacka **90, 96**

Kazanowski Adam, podkomorzy
nadworny koronny **75**

Kazanowski Stanisław, dworzanin
królewski **75**

Kazanowski Zygmunt, podkomorzy
nadworny koronny **74, 288, 289, 365**

Kazimierzczyk Stanisław, kanonik
regularny laterański, święty **85**

Kern Johann a, misjonarz, sekretarz
królewski **361, 365**

Keyser Hendrick de, holenderski rzeźbiarz
i architekt w Amsterdamie **50, 72**

Kiellarowie, rodzina szlachecka **78**

Kislinger Nicolaus, niemiecki patrycjusz
w Krakowie, żupnik i gwarek olkuski **56**

Kmita Andrzej z Woli **29**

Kmita Barbara z Herburtów **29**

Kmita Piotr młodszy, marszałek wielki
koronny, wojewoda krakowski **29**

Kmitowie, rodzina magnacka **251**

Kokwiński Sebastian, archidiakon
i oficjał sandomierski **77, 293**

Komar-Michalczyk Katarzyna **12**

Komaskowie **150**

Konarski Adam, biskup poznański **22**

Konarski Jan, biskup krakowski **31**

Konieczpolscy, rodzina magnacka **105**

Konieczpolski Stanisław, hetman
wielki koronny **95**

Konopacki Jan **51**

Kopciowicz Jan, ksiądz **87**

Kornicz/Kornicki Andrzej
zw. Wroncza, kamieniarz
w Chęcinach **107, 118**

Korycińscy, rodzina magnacka **120**

Korycińska Zofia ze Zborowskich **35**

Koryciński Jan Stanisław, starosta
gniewkowski **120, 323**

Kosińscy, rodzina szlachecka **28, 30, 31, 148**

Kossakowska Filianna z Wołłowiczów **35**

Kossakowska-Szanajca Zofia **13**

Kossakowski Franciszek Nikodem,
dworzanin królewski, starosta
łomżyński **35, 150, 257**

Kostka Stanisław, jezuita, święty **49, 51, 130**

Kościeleccy, rodzina magnacka **30**

Kościelecka Gertruda z Danaborza **36**

Kotowscy, rodzina włościańska
i szlachecka **104, 120, 121,
122, 124, 125, 126, 128, 156,
157, 327, 330**

Kotowska Małgorzata z Durantów **121, 328**

Kotowski Adam, sekretarz królewski i stolnik
wyszogrodzki **117, 121, 328, 332**

Kowalski Grzegorz **99**

Kowalski Hubert **12, 13, 160,
305, 306, 308, 309, 310, 311**

Kowalski Waldemar **24**
 Krasińscy, rodzina magnacka **118, 150, 155**
 Krasińska Amata Anna Andrault
 hrabianka de Langeron **155**
 Krasińska Katarzyna z Mrokowskich **22**
 Krasińska Urszula z Grzybowskich **155**
 Krasińska Zofia z Lanckorońskich **110**
 Krasiński Franciszek, biskup krakowski **22**
 Krasiński Gabriel, kasztelan płocki **108**
 Krasiński Jan, stolnik ciechanowski **22**
 Krasiński Jan Dobrogost, referendarz
 wielki koronny, wojewoda
 płocki **118, 119, 153, 155**
 Krasiński Jan Kazimierz, podskarbi
 wielki koronny **155**
 Krasiński Stanisław, kasztelan płocki **67**
 Krasiński Stanisław, wojewoda płocki **150**
 Krasny Piotr **68**
 Kretkowski Erazm, archidiakon
 krakowski **108**
 Krzeczieski Marcin **63**
 Krzepiccy, rodzina szlachecka **35**
 Krzycki Andrzej, prymas Rzeczypospolitej **32**
 Krzyński Adam, patrycjusz Starej Warszawy **365**
 Kubicki Jakub, architekt **159, 361**
 Kurzej Michał **68, 134**
 Kuźniar Piotr **99**
 Kwiatkowska Maria Irena **126**
 Kwiatkowski Władysław **62**

L

Lanckberk Hans, szafarz miejski
 Starej Warszawy **93**
 Lanckorońska Barbara **85**
 Lanckoroński Zygmunt **315**
 Lasocka Dorota z Melsztyńskich **31**
 Lauscheffer (Lauscheft) Marian, ksiądz,
 dworzanin królewski **82, 104, 313, 361, 365**
 Le Pautre Jean młodszy, francuski
 projektant i rysownik królewski
 w Rzymie, Paryżu i Wersalu **125**
 Lepiasz *ve*/Spatek/Spadek Szymon
 z Mstowa, dzierżawca łomów i kamieniarz
 w Dębniku **56, 80, 81, 152, 335**

Le Roux Desneval Robert, markiz
 francuski **131, 344**
 Leśniowski Marcin młodszy **83**
 Leżeńska Urszula **31**
 Lipnicki Wojciech, biskup sufragan
 krakowski **82, 301**
 Lipski Andrzej, biskup krakowski **85**
 Lipski Franciszek **83**
 Lipski Wawrzyniec **83**
 Liskowicz *ve*/Liszkowicz Jan, rzeźbiarz
 i kamieniarz w Krakowie **156**
 Liskowicz *ve*/Liszkowicz Szymon, rzeźbiarz
 i kamieniarz w Krakowie **156**
 Locci Agostino, rzymski architekt
 i projektant królewski
 w Warszawie **76, 95, 259**
 Locci Agostino Vincenzo, sekretarz,
 królewski architekt i doradca
 artystyczny w Warszawie **93, 106,**
114, 117, 118, 155, 322
 Lubomirscy, rodzina magnacka, księżęta
 Cesarstwa **120, 122, 330**
 Lubomirska Elżbieta Culler-Cuming **127**
 Lubomirska Elżbieta z Denhoffów **127**
 Lubomirska Izabela z Czartoryskich, księżna,
 mecenaska kultury i sztuki **266**
 Lubomirska Teofila Ludwika
 z książąt Zasławskich **133**
 Lubomirska Zofia
 z Opalińskich **120, 127, 323, 336**
 Lubomirski Aleksander Michał,
 koniuszy wielki koronny **133**
 Lubomirski Józef, koniuszy wielki koronny **133**
 Lubomirski Józef Karol, marszałek
 wielki koronny **133**
 Lubomirski Stanisław, wojewoda
 krakowski **105**
 Lubomirski Stanisław Herakliusz, marszałek
 wielki koronny **126, 127, 336**
 Lubomirski Teodor, wojewoda
 krakowski **127, 337**
 Lubrańscy, rodzina szlachecka **30**
 Lubrański Jan, biskup poznański **31**
 Ludwika Maria Gonzaga de Nevers,
 królowa polska i wielka księżna
 litewska **73, 91, 284, 343**
 Lurkowicz Maciej, ksiądz **110**

Ł

Łaski Olbracht, starosta spiski **36**
 Łayszczewska Małgorzata z Masłowic **85**
 Łayszczewski Mikołaj, kasztelan
 sochaczewski **84**
 Łojkowicz Gabriel **82, 87**
 Łopaciński Euzebiusz **118**
 Łubieński Maciej, biskup kujawski **83**
 Łubieński Stanisław, biskup płocki **83**
 Łubieński Wojciech, kanonik pułtuski **83**
 Ługowska Zofia **35, 37**

M

Machowski Leon, artysta-
 -rzeźbiarz **21, 42, 78**
 Maciejowski Samuel, biskup krakowski **32**
 Maciejowski Wojciech, dzierżawca
 łomów i kamieniarz w Dębniku **158**
 Malcher (Melchior), rzeźbiarz
 w Pińczowie **35, 254**
 Małachowski Stanisław **334**
 Marcinkowski Zdzisław, fotograf **21, 77,**
84, 159, 247, 262, 265, 276, 279, 280,
282, 286, 289, 292, 295, 296,
298, 300, 301, 313
 Marconi Henryk, rzymski architekt
 i projektant w Warszawie **44, 144**
 Marconi Władysław, architekt
 i konserwator **44**
 Maria Kazimiera de la Grange d'Arquien,
 królowa polska i wielka księżna litewska **114**
 Markiezi Antonio, włoski rzeźbiarz
 królewski w Warszawie **72, 95, 150**
 Matczyński Marek, wojewoda ruski **117**
 Mazzi (Meaczi) Ambrogio, włosko-szwajcarski
 kamieniarz w Krakowie **40, 42**
 Mąkowscy, rodzina szlachecka **86**
 Mąkowski Adam, cysters, opat
 jędrzejowski **86**
 Mąkowski Stanisław, benedyktyn,
 opat lubiński **86**
 Mdzewski Tomasz, dominikanin,
 przeor w Warszawie **124**
 Melsztyńscy, rodzina magnacka **31**
 Michael Martin, patrycjusz w Elblągu **66**

Michalewski Wojciech, brat-
 -konwers misjonarski **139**
 Michał Korybut Wiśniowiecki, król polski
 i wielki książę litewski **93, 104, 106, 303**
 Michałowicz Jan z Urzędowa, rzeźbiarz
 polski w Krakowie i Łowiczu **22, 30,**
31, 148, 247
 Mikocka-Rachubowa Katarzyna **28, 30, 138**
 Millich Nicolaes, niderlandzki rzeźbiarz
 i projektant w Szwecji **158**
 Miłobędzki Adam Jerzy **105**
 Mincerowa, mieszczka warszawska **93**
 Mintzer David, sekretarz królewski, rajca
 Starej Warszawy **82, 153, 301, 365**
 Mirkowicz/Miśkowicz Michał zw. Drabik,
 kamieniarz w Chęcinach **107**
*Mistrz Kaplicy Kotowskich, włosko-
 -szwajcarski stiukator w Warszawie* **122**
*Mistrz M. F., niemiecki rzeźbiarz
 we Wrocławiu* **32**
*Mistrz M. S., niemiecki rzeźbiarz w Starej
 Lubowli na Spiszu* **29, 30, 31, 251, 252**
*Mistrz Nagrobka Biskupa Adama
 Nowodworskiego > Walther Conrad*
*Mistrz Wyprostowanych
 Postaci > Venosta Bartholomeo*
 Mniszchowie, rodzina magnacka **23, 256**
 Mniszech Mikołaj, podkomorzy
 wielki koronny **256**
 Mniszech Zofia z Działyńskich **35, 256**
 Modzelowscy, rodzina szlachecka **43**
 Molli Clemente, włoski rzeźbiarz
 nadworny **259**
 Mollo Francisco, hiszpański
 kupiec, dyplomata i agent królewski
 w Niderlandach **114, 115, 158**
 Montano Giovanni Battista, lombardzki
 architekt i projektant w Rzymie **78, 120**
 Montelupi, włoska rodzina
 patrycjuszowska w Krakowie **22**
 Mosca Giovanni Maria zw. Padovano,
 włoski rzeźbiarz i projektant
 królewski w Krakowie **22**
 Mossakowski Stanisław **121**
 Mrokowscy, rodzina szlachecka **22**
 Mściszowski (Męciszewski) Marcin,
 kamieniarz królewski w Chęcinach
 i Warszawie **40, 42, 149**

N

Nagórski Łukasz, dworzanin królewny
Anny Jagiellonki **21, 361, 365**

Nagórski Stanisław, syn
Łukasza **21, 361, 365**

Naruszewiczowie, rodzina szlachecka **59**

Nayman Jakub, kanonik krakowski **84**

Neurenberg Pieter van, niderlandzki kamieniarz
i kupiec w Maastricht i Amsterdamie **72**

Neurenberg Willem van, niderlandzki
kamieniarz i kupiec w Maastricht
i Amsterdamie **72**

Nieciengiewicz Heliodor, inżynier
w Warszawie **93, 304**

Niemcewicz Piotr **140**

Niesiecki Kacper, jezuita **44**

Nieuwdorp Hans **114**

Niewiarowski Stanisław **69**

Nikiel Thomas, niderlandzki
lub niemiecki budowniczy, rzeźbiarz
i projektant w Pińczowie **23, 256**

Nofok-Sowiński Stanisław,
fotograf **159, 294, 324**

Noire Pierre **62, 282**

Noskowski Andrzej, biskup płocki **30**

Noskowski Jędrzej **53**

O

Obłomkowicz Maciej, kanonik kielecki **84**

Oborski Mikołaj, biskup sufragan
krakowski **140**

Ocieski Jan **32**

Odorowski Piotr, kanonik gnieźnieński **76**

Okęcki Antoni Onufry, biskup
poznański **14, 44, 52, 73, 159**

Oleksy Janusz (Alexius Janusius), rzeźbiarz
i kamieniarz w Chęcinach **34, 46,
74, 95, 107, 265, 287**

Oleksy/Januszowicz, rodzina rzeźbiarsko-
kamieniarska w Chęcinach **149**

Oleksy/Januszowicz Marcin,
kamieniarz w Chęcinach **107**

Oleksy/Januszowicz Piotr, kamieniarz
w Chęcinach **107, 315**

Oleśniccy, rodzina magnacka **51, 151, 152**

Oleśnicka Zofia **51**

Oleśnicki Mikołaj, wojewoda lubelski **51**

Opacki Zygmunt, wielkorządca krakowski **66**

Opal Krzysztof zw. Kamiennik z Olkusza,
kamieniarz w Dębniku **56**

Opalińscy, rodzina magnacka **127**

Opalińska Jadwiga z Lubrańskich **30**

Opalińska Katarzyna z Kościeleckich **30**

Opaliński Andrzej, biskup
poznański **80, 140, 297, 348**

Opaliński Andrzej, marszałek
wielki koronny **24**

Opaliński Kazimierz Jan, biskup
chełmiński **131, 344**

Opaliński Piotr, wojewoda
poznański **120, 140**

Opaliński Stanisław, starosta
nowokorczyński **125, 127,
130, 333, 342, 349**

Oraczowski Stanisław z Przybysławic **110**

Orłowita Marcin, burmistrz Bydgoszczy **84**

Orłowski Piotr Stanisław, protonotariusz
apostolski, kanonik krakowski i prepozyt
infulat tarnowski **140, 348**

Osadczyk Andrzej **99**

Osmólska Jadwiga **66**

Ossolińscy, rodzina magnacka **90**

Ossolińska Katarzyna z Kosińskich **28, 30,
31, 249, 252**

Ossoliński Jerzy, kanclerz wielki
koronny **73, 96**

Ossowsy, rodzina szlachecka **128**

Ostrorogowie Lwowsy, rodzina
magnacka **37**

Ośliński Marcin, profesor Akademii
Krakowskiej **143, 352**

Oyen Augustin van z Utrechtu, niderlandzki
rzeźbiarz w Chęcinach **45, 61,
95, 107, 149, 153, 315**

P

Pac, rodzina magnacka **120, 127, 156**

Pac Samuel, chorąży wielki litewski **59**

Pacelli Asprilio, włoski prefekt kapeli
królewskiej w Warszawie **59, 277, 361, 365**

Padniewscy, rodzina magnacka **35**

Padniewska Agnieszka **35**

Palloni Michelangelo, florencki freskant, malarz i projektant w Pożajściu, Warszawie, Wilanowie i Węgrowie **118**

Parys Michał, kasztelan lubelski **134**

Parzniewski Adam, dworzanin królowy Anny Wazówny **42, 43, 149, 261, 361, 365**

Passe Crispijn de, holenderski rytownik i wydawca w Amsterdamie **78**

Paszenda Jerzy, jezuita **15**

Perti Antonio, włosko-szwajcarski stiukator w Wilanowie i Warszawie **117**

Petardini, włoska rodzina patrycjuszowska **78**

Petrini Giovanni Battista, włosko-szwajcarski architekt i budowniczy w Krakowie **40, 149**

Petrzyk Leopold, misjonarz **144**

Pęgowski Andrzej, sekretarz królewski **143**

Pfister Hans z Wrocławia, niemiecki rzeźbiarz w Brzeżanach i Lwowie **23, 61**

Philips Johan, holenderski kamieniarz w Amsterdamie **72**

Pieglowska Barbara z Jordanów 1. voto Stokowska **140**

Pieńkowski Andrzej, kanonik krakowski **140**

Piola Giuseppe, włosko-szwajcarski architekt i projektant królewski w Warszawie **138, 346**

Piotr I Aleksiejewicz Wielki, car Rosji **114, 116, 319**

Piotrkowczyk/Kamiennik Feliks z Krakowa, kamieniarz w Dębniku **68**

Piskorski Sebastian, profesor i rektor Akademii Krakowskiej, kanonik krakowski, prefekt *fabryk* kościelnych **123, 124, 331**

Podbielski Bronisław, malarz i rysownik w Warszawie **106, 303**

Poddębski Henryk, fotograf **21, 159, 268, 277, 279, 301**

Podłęski Krzysztof **35**

Poman Michał z Poważskiej Bystrzycy, górnowęgierski dzierżawca łomów i kamieniarz w Krakowie i Dębniku **117, 118, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 140, 141, 156, 157, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 333, 334, 335, 338, 339, 349**

Poncino Tommaso, włosko-szwajcarski architekt i budowniczy w Krakowie, Warszawie, Łowiczu i Poznaniu **105, 287**

Posse Beata **66**

Posse Brigitta **66**

Posselius Johann Joachim **66**

Potuliccy, rodzina szlachecka **35**

Poznański Sebastian, kanonik pułtusi **286**

Przerębski Jan, prymas Rzeczypospolitej **22**

Przyjemski Krzysztof, dworzanin królewski **42**

Pstrokoński Maciej, biskup kujawski **83**

Pyskaty Matys (Maciej), kamieniarz-górnik królewski w Chęcinach i Warszawie **40**

Q

Quellinus/Quellin/Quellien, południowoniderlandzka rodzina rzeźbiarska w Antwerpii **115, 116, 117, 158**

Quellinus Artus II, południowoniderlandzki rzeźbiarz w Antwerpii i Londynie **115, 158, 320, 321**

Quellinus Thomas II, południowoniderlandzki rzeźbiarz w Antwerpii, Londynie i Kopenhadze **115, 158, 319, 320, 321**

R

Raczyński Zygmunt, sędzia surogat grodzki nakielski **289**

Radi Bernardino, włoski architekt, projektant i teoretyk architektury **68, 73, 78, 86, 120**

Radomiccy, rodzina magnacka **120, 128**

Radomicka Wiktoria **128**

Radomicka Zofia z Ossowskich **128**

Radomicki Andrzej Aleksander, wojewoda poznański **128**

Radomicki Kazimierz Władysław, kasztelan kaliski **128**

Radomicki Maciej, wojewoda inowrocławski **128**

Radomicki Stefan, kasztelan kaliski **128, 337**

Radziejowski Hieronim, podkanclerzy koronny **96**

Radziejowski Michał Stefan, prymas Rzeczypospolitej **12, 15, 125, 128, 129, 135, 340, 341**

Radziwiłł Bogusław, koniuszy wielki litewski, generalny namiestnik Prus Książęcych **93, 106**

Radziwiłł Mikołaj Krzysztof „Sierotka”, marszałek wielki litewski **34, 37**

Radziwiłł Stanisław, marszałek wielki litewski **53, 274**

Radziwiłłowie, rodzina magnacka, książęta Cesarstwa **14, 116, 151, 152**

Reitino Giovanni Lucano da, włosko-szwajcarski rzeźbiarz w Krakowie **23, 40, 42, 56**

Reymński Wojciech, kanonik kielecki **110**

Richter Gaspar, niemiecki poczmistrz królewski w Gdańsku **16, 114, 132**

Richter Wilhelm, niemiecki rzeźbiarz i projektant w Gdańsku **54, 80, 151, 275, 299**

Rokossowski Jakub, podskarbi wielki koronny **22**

Rokszycy, rodzina szlachecka **54, 264**

Rossi Giovanni Francesco de zw. La Vecchietta, rzymski rzeźbiarz królewski w Warszawie **73, 83, 149, 284**

Roszkowscy, rodzina szlachecka **45, 264**

Roszkowski Jan, kasztelan przemęcki **45, 264**

Rozdrażewski Hieronim, biskup kujawski **66**

Różycki Stanisław, rektor Akademii Krakowskiej **87**

Rusca, włosko-szwajcarski stiukator w Czerniakowie **126**

Rzialek Tomasz z Oltanic, kamieniarz-górnik królewski w Chęcinach i Warszawie **40**

S

Sadeler Aegidius II, niderlandzki rytownik w Italii, Wiedniu, Monachium i Pradze **75**

Safir (Szafir) Jan z Olkusza, kamieniarz w Dębniku **56**

Sala Sebastiano z Lugano, włosko-szwajcarski rzeźbiarz i budowniczy królewski w Krakowie **24, 41, 58, 59, 61, 68, 69, 77, 78, 79, 80, 86, 152, 153, 156, 292, 293, 295**

Sanguszko, rodzina książęca **133**

Sanguszko Marianna z Lubomirskich, księżna **133**

Sapelius/Sapalski Krzysztof, kanonik krakowski **108**

Sapieha Kazimierz Leon, podkanclerzy i marszałek nadworny litewski **73**

Sapieha Krzysztof Mikołaj **59, 72**

Sapieha Paweł Stefan, koniuszy wielki i podkanclerzy litewski **35, 37**

Sapiehowie, rodzina magnacka **156**

Sapieżyna Teodora Krystyna z Tarnowskich **73**

Schletz Alfons, misjonarz **144**

Schlüter Andreas młodszy, gdański rzeźbiarz, architekt i projektant w Warszawie, Berlinie i Petersburgu **117, 118, 126, 129, 153, 158**

Schultz Peter, niemiecki rzeźbiarz i projektant w Szwecji **158**

Schwaner Stephan, niemiecki rzeźbiarz w Gdańsku, Warszawie i Wilanowie **114, 117, 118, 129, 132, 153, 158**

Sebastian z Poznania **84**

Seligowie, rodzina patrycjuszowska Starej Warszawy **45**

Serebryski Wojciech, kanonik krakowski **86**

Serédy György **29, 251**

Serédy Katarzyna z Buczyńskich **29**

Serlio Sebastiano, boloński architekt, projektant i teoretyk architektury **54, 80**

Sieniawska Anna z Ostrorogów Lwowskich, księżna **37**

Sieniawska Elżbieta Helena z Lubomirskich, księżna **127**

Sigmund Giovanni zw. de Simon (de Simonis), tyrolski rzeźbiarz i projektant w Krakowie **22, 28, 30, 34, 36, 55, 148, 153, 249, 250**

Silber Andreas, niemiecki rzeźbiarz i projektant w Elblągu **158**

Sito Jakub **12, 135, 138**

Skarszewscy, rodzina szlachecka **104, 128**

Skarszewska Katarzyna z Ginwiłtów-Piotrowskich **128**

Skarszewski Jan Antoni, kasztelan wojnicki **128, 339**

Skarszewski Stanisław, kasztelan wojnicki **128, 338**

Skorobohaty Stanisław Jan **121**

Skrabski Józef **117, 121, 122, 128, 138, 144**

Słowik Kacper, wicedziekan kielecki **108**

Słupecka Zofia z Bobrka **35**

Smoliński Mariusz **51**

Sobieski Jakub Ludwik, królewicz polski **116**

Sobieski Konstanty Władysław, królewicz polski **116**

Sobkowa Marianna **31**

Söffrens Johannes z Windawy,
rzeźbiarz i projektant
w Elblągu **131, 158, 344**

Solari Giacomo, szwajcarsko-włoski
architekt i projektant krakowski **331**

Spezza Andrea z Rogno, włosko-
szwajcarski architekt i projektant
w krajach monarchii habsburskiej
i w Małopolsce **105**

Spinek Stanisław młodszy **24**

Sroczyńska Regina, mieszcza
krakowska **124, 125, 333**

Stachowicz Michał, malarz **159, 357**

Stachowscy, rodzina dzierżawców łomów
i kamieniarzy w Dębniku **126**

Stadnicka Anna z Gostomskich **36**

Stadnicki Adam Aleksander,
wojewoda bełski **36**

Stadnicki Andrzej Piotr **28, 31, 148, 250**

Stadnicki Zygmunt **36**

Stanisław, książę mazowiecki **21, 138,
246, 361, 365**

Stanisław Szczepanowski, biskup
krakowski, święty **60, 76, 81, 82,
120, 125, 130, 133, 152, 197**

Starczewski Stanisław, biskup
sufragan płocki **150**

Starowolski Szymon **82**

Starożyk Ildefons **106**

Starzyński Juliusz **114**

Stawska Anna z Krzepickich **35, 257**

Stöckel Johann, kupiec i agent elektora
brandenbursko-szwedzkiego w Gdańsku **93**

Stokowski Gabriel Franciszek **87, 120, 301**

Stopano Bartholomeo, włosko-
szwajcarski kamieniarz w Olkuszu,
Krakowie i Dębniku **56, 58, 78,
80, 81, 86, 125, 152, 153, 157, 292,
293, 295, 296, 298, 299, 335**

Stoss Stanisław, niemiecki
rzeźbiarz w Krakowie **31**

Strzelica Stanisław, wikariusz
generalny mazowiecki, scholastyk
warszawski **361, 365**

Sture Margareta Svantesdotter,
szlachcianka szwedzka **51**

Swinarski Tomasz, kanonik krakowski **84**

Sygietyńska Hanna **13, 21**

Szaniawski Konstanty Felician,
biskup krakowski **124**

Szczawińscy, rodzina szlachecka **83**

Szczawińska Anna z Karnkowskich **84**

Szczawiński Jakub, wojewoda
brzesko-kujawski **84**

Szczawiński Jan **45**

Szczawiński Mikołaj **84**

Szczuka Kazimierz Jan, biskup
chełmiński **130, 131, 139, 343**

Szczuka Wacław, kuchmistrz koronny **343**

Szczukowie, rodzina magnacka **130**

Szembek Ludwik, kanonik krakowski **140**

Szmek Andrzej, kanonik warszawski **365**

Szmydki Ryszard **150**

Szpilowski Hilary, architekt **159, 361**

Szydłowiecka Anna **31**

Szydłowiecka Zofia **252**

Szydłowiecki Krzysztof, kanclerz
wielki koronny **21**

Szydłowiecki Ludwik **21**

Szydłowski Jan,
kanonik kielecki **110, 316**

Szymanowski Michał,
starosta wyszogrodzki **142, 143, 352**

Szymon z Lipnicy, bernardyn,
święty **130, 133**

Szyszkowska Anna z Ujejskich **150**

Szyszkowski Marcin, biskup krakowski **95**

Szyszkowski Mikołaj, biskup płocki **150**

Ś

Śleszyńska Anna **22, 247**

Śleszyński Marcin **30**

Śliwa Tomasz **69**

Śpiewak Szymon, kamieniarz-górnik
królewski w Chęcinach i Warszawie **40**

Świerzyńska Izabela z Arnotów **80**

Świerzyński Marcin,
wiceinstygator
litewski i sekretarz królewski
80, 153, 297, 365

T

Tarło Jan, kanonik krakowski,
biskup kijowski **140**

Tarło Jan, wojewoda lubelski **12, 15, 183**

Tarło Michał Bartłomiej, biskup
poznański **12, 86, 139, 140,
141, 156, 347, 349**

Tarło Zygmunt Aleksander,
kasztelan przemyski **134**

Tarłowie, rodzina magnacka **130, 139, 144**

Tarłówna, wizytka, ksieni
klasztoru w Krakowie **139**

Tarnowscy, rodzina magnacka **30**

Tarnowska Anna
z Dobrzykowa **28, 34, 35, 255**

Tarnowska Barbara z Tęczyńskich **31**

Tarnowski Jan Amor, kanclerz
i hetman wielki koronny **22**

Tarnowski Jan Krzysztof **22**

Tarnowski Sebastian, kasztelan
konarski – koniuszy sieradzki **28**

Tatarkiewicz Władysław **121, 122, 144, 152**

Tencalla Costante z Bissone, włosko-
-szwajcarski architekt i projektant
w Warszawie i Wilnie **59, 61, 68, 69, 73,
76, 81, 99, 105, 150, 152, 259, 278, 285**

Tencalla (Giovanni) Giacomo z Bissone, włosko-
-szwajcarski rzeźbiarz i architekt w Warszawie
i Wilnie **59, 61, 152, 277, 278**

Tęczyńscy, ród magnacki **22**

Tęczyńska Agnieszka z Firlejów **56**

Tęczyński Jan Gabriel, marszałek
nadworny koronny **30**

Thym Daniel, gdański odlewnik
nadworny **259**

Tomkiewicz Władysław **48, 72**

Trapola Matthia, włosko-szwajcarski
architekt i projektant dworu Lubomirskich
w Wiśniczu Nowym **105**

Trenarowski Józef, artysta-rzeźbiarz **75**

Trevano Giovanni Battista starszy z Lugano,
włosko-szwajcarski architekt i budowniczy
w Krakowie i Warszawie **40, 42,
43, 60, 76, 81, 149, 157**

Trzebiecki Andrzej, biskup
krakowski **123, 125, 331**

Tyniccy, rodzina szlachecka **107**

Tynicki Piotr **107, 315**

Tyszkiewicz Barbara z Naruszewiczów **59**

U

Ujazdowski Tomasz **44, 45**

Ujejscy, rodzina szlachecka **150**

V

Venosta/Venusta, tyrolska
rodzina rzeźbiarsko-kamieniarska
w Chęcinach **64, 99, 149**

Venosta/Venusta Agostino, tyrolski
rzeźbiarz i kamieniarz w Chęcinach **95**

Venosta/Venusta Bartholomeo, tyrolski
rzeźbiarz w Chęcinach **28, 34, 35, 42, 44,
46, 95, 149, 153, 255, 256, 257, 264, 310**

Venosta/Venusta Giacomo, tyrolski
rzeźbiarz i kamieniarz w Chęcinach **95**

Venosta/Venusta Sebastiano,
tyrolski rzeźbiarz i kamieniarz
w Chęcinach **95, 107, 310**

Vredeman de Vries Hans, niderlandzki
architekt, malarz i teoretyk sztuki **35, 66**

W

Walbach Melchior, niemiecki patrycjusz
Starej Warszawy **149, 151**

Waldeck Georg Friedrich, hrabia
brandenbursko-pruski **92**

Walther Andreas I, południowoniemiecki
rzeźbiarz we Wrocławiu **32**

Walther Conrad, niemiecki
rzeźbiarz i kamieniarz w Gdańsku
i Toruniu **84, 153, 288, 289**

Wałkiewicz Wojciech, profesor
Akademii Krakowskiej **82**

Wardzyński Michał **114, 115,
321, 354, 355, 356, 361, 365**

Warszyccy, rodzina magnacka **54, 151, 152**

Warszycka Katarzyna z Rokszkich **54, 275**

Warszycka Zofia z Zalesia **53, 365**

Warszycki Andrzej, podkomorzy
sieradzki **54, 275**

Warszycki Stanisław, podskarbi wielki
koronny i wojewoda podlaski **53, 54**

Wazowie, dynastia **294, 304**

Wąglikowski Jan, miecznik ziem pruskich **289**

Weber-Kozińska Maria **24**

Werner Michael, niemiecki rzeźbiarz w Pińczowie **33**

Wessel Augustyn, cysters, opat jędrzejowski **351**

Wesselina Elżbieta **37**

Weyher Katarzyna z Potulickich **35, 37**

Węgrzynowicz Gabriel, sekretarz królewski i kanonik krakowski **143, 352**

Wielogłowski Kacper **30**

Wielopolski Jan z Wielopola, kasztelan wojnicki i m.in. starosta warszawski, wojewoda krakowski **105**

Witkowski Jacek **134**

Władysław II Jagiełło, król polski i najwyższy książę litewski **56**

Władysław IV Waza, król polski i wielki książę litewski **13, 288**

Wodzicki Jan Wawrzyniec z Granowa, dzierżawca ceł małopolskich i wielkopolskich, administrator żup krakowskich **117**

Wojciech Sławnikowicz, święty **24, 78, 182**

Wojciechowski Jarosław, architekt i konserwator **44**

Wojciechowski Konstanty, architekt i konserwator **44**

Wolski Mikołaj, biskup kujawski **361, 365**

Wolski Stanisław, marszałek nadworny koronny, starosta warszawski **361, 365**

Wołczyńscy, rodzina mieszczańska **125**

Wołowiczowie, rodzina magnacka **35**

Woyna Elżbieta z Gosławia **53**

Woyna Maciej, podskarbi nadworny litewski **53, 54, 151**

Wyczechowski **52**

Z

Zagórski Jacek, dzierżawca łomów i kamieniarz w Dębniku **144, 158**

Zajczyk Szymon **72**

Zaleski Aleksander z Otoka, referendarz koronny **78, 361, 365**

Zaleski Marcin **64, 67, 68, 69, 77, 82, 84, 85, 86, 126, 128, 135, 153, 159, 334, 357**

Zaleski Remigiusz z Otoka, kasztelan łączycy i referendarz koronny **79, 296**

Zaliwski Bartłomiej, starosta warszawski **21, 247, 365**

Załuscy, rodzina magnacka **339**

Zasławscy, rodzina książęca **133**

Zawadzki Jarosław **16, 98, 132**

Zbarascy, rodzina książęca **59, 60, 86, 120, 127, 281**

Zborowscy, rodzina magnacka **35**

Zdziański Józef, chorąży nowogrodzki i administrator wielkorządstwa krakowskiego **132**

Zebrzydowska Elżbieta **24, 30**

Zebrzydowski Andrzej, biskup krakowski **30**

Zembrzusi Paweł zw. Klucznik, burmistrz Starej Warszawy **54, 74, 276, 286, 361, 365**

Zielascy, rodzina rzeźbiarsko-kamieniarska w Krakowie i Dębniku **135**

Zielaski Jacek, rzeźbiarz i kamieniarz w Krakowie, Dębniku i Dubiu **127, 130, 133, 134, 156, 157, 335, 342**

Zielaski Wojciech, kamieniarz w Krakowie i Dębniku **157**

Zienc Andrzej **105**

Złonkiewicz Zdzisław **28**

Zygmunt I Stary Jagiellon, król polski i wielki książę litewski **20, 31, 32**

Zygmunt III Waza, król polski i szwedzki, wielki książę litewski i finlandzki **28, 40, 41, 49, 51, 55, 59, 63, 64, 72, 76, 96, 118, 140, 149, 160, 259**

Ż

Żarski Andrzej **63**

Żaryn Stanisław **121**

Żmudziński Jerzy **128**

Żórawińscy, rodzina szlachecka **61**

Żórawiński Sebastian **60**

Opracowanie indeksu: Michał Wardzyński

SPIS ILUSTRACJI

1. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, płyta figuralna z nagrobka ostatnich książąt mazowieckich: Stanisława (zm. 1524) i Janusza III (zm. 1526) Piastowiców, 1526-8, wapień węgierski *Tardos*, proj. i wyk. Bernardino Zanobi de Gianotis z Krakowa (atryb.)

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, monument of the last Dukes of Mazovian Piast dynasty: Stanisław (d. 1524) and Janusz III (d. 1526), 1526-8, Hungarian 'Tardos' limestone, designed and executed by Bernardino Zanobi de Gianotis of Cracow (attributed)

2. Węgry, Tardos, dolnojurajski wapień czerwony, próbka kamieniarska

Hungary, Tardos, Lower Jurassic red limestone, geological sample

3. Wilno, katedra, płyta figuralna z nagrobka Olbrachta Gasztołda (zm. 1539), ok. 1540, wapień węgierski *Tardos*, proj. i wyk. Bernardino Zanobi de Gianotis z Krakowa (atryb.)

Wilno/Vilnius (today Lithuania), cathedral, monument of Olbracht Gasztołd (d. 1539), c. 1540, Hungarian 'Tardos' limestone, designed and executed by Bernardino Zanobi de Gianotis of Cracow (attributed)

4. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, tzw. pomnik nagrobny Bartłomieja Zaliwskiego (zm. 1595), koniec XVI w., jurajski czerwony wapień górnowęgierski lub siedmiogrodzki, proj. i wyk. nieustalony warsztat krakowski (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, so-called Bartłomiej Zaliwski's (d. 1595) monument, c. 1595-1600, Upper-Hungarian or Transylvanian Jurassic red limestone, designed and executed by an unknown workshop of Cracow (attributed), photo by Z. Marcinkowski, c. 1930

5. Górne Węgry lub Siedmiogród, jurajski wapień czerwony typu *rosso ammonitico*, próbka kamieniarska

Upper Hungary or Transylvania, 'rosso ammonitico' type Jurassic limestone, geological sample

6. Łowicz, kolegiata, płyta figuralna Anny Śleszyńskiej (zm. 1578), ok. 1580, wapień górnowęgierski lub siedmiogrodzki, proj. i wyk. Jan Michałowicz z Urzędowa z warsztatem (atryb.)

Łowicz (Mazovia), collegiate church, Anna Śleszyńska's (d. 1578) effigy, c. 1580, Upper-Hungarian or Transylvanian Jurassic red limestone, designed and executed by Jan Michałowicz of Urzędów with workshop (attributed)

7. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, nagrobek Katarzyny z Kosińskich Ossolińskiej (zm. 1607), 1607-8, wapienie: spiski/lubowelski oraz górnowęgierski lub siedmiogrodzki, *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, *Łagów* lub *Dębnik*, kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska* oraz wapień pińczowski i różne gatunki piaskowców małopolskich, wyk. warsztat Giovanniego de Simona *vel* de Simonisa z Krakowa (atryb.)

Warsaw-New Town, Dominican church, monument of Katarzyna Ossolińska *née* Kosińska (d. 1607), 1607-8, limestones of: Spiš/Stará Ľubovňa, Upper Hungary or Transylvania, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice', 'Łagów' or 'Dębnik' and Pińczów, 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite and some different variety of sandstone from Lesser Poland, executed by Tyrolean Giovanni de Simon *aka* de Simonis' of Cracow workshop (attributed)

8. Kraków, kościół dominikanów, nagrobek Andrzeja Piotra Stadnickiego (zm. 1608), wapień górnowęgierski lub siedmiogrodzki i wapień pińczowski, wyk. Giovanni de Simon *vel* de Simonis z Krakowa z warsztatem (atryb.)

Cracow (Lesser Poland), Dominican church, monument of Andrzej Piotr Stadnicki (d. 1608), limestones of: Upper Hungary or Transylvania and Pińczów, executed by Tyrolean Giovanni de Simon *aka* de Simonis' of Cracow workshop (attributed)

9. Bardiów/Bárfta/Bartfeld (Górne Węgry, obecnie Słowacja), kościół par., płyta figuralna nagrobka Györgya Serédyego (zm. 1557), 1557-8, wapień lubowelski/spiski, proj. i wyk. anonimowy *Mistrz M. S.* ze Starej Lubowli (atryb.)

Bardiów/Bárfta/Bartfeld (Upper Hungary, today Slovakia), parish church, György Serédy's (d. 1557) effigy, c. 1557-8, limestone of Spiš/Stará Ľubovňa, designed and executed by anonymous 'Master M. S.' of Stará Ľubovňa (attributed)

10. Kraków-Wawel, katedra (obecnie Staniątka, refektarz klasztoru benedyktynek), fragment dawnego bocznego ołtarza św. Antoniego Opatu fundacji rodu Kmitów, płaskorzeźba *Ukrzyżowania Pańskiego*, 1558, wapień spiski/lubowelski, proj. i wyk. anonimowy *Mistrz M. S.* ze Starej Lubowli (atryb.)

Cracow-Wawel Hill (Lesser Poland), cathedral (today in Staniątka near Cracow, refectory of the Benedictine nuns' cloister), element of the former St. Anthony's the Abbot side altar, 'Crucifixion' bas-relief, 1558, limestone of Spiš/Stará Ľubovňa, designed and executed by anonymous 'Master M. S.' of Stará Ľubovňa (attributed)

11. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, nagrobek Katarzyny z Kosińskich Ossolińskiej (zm. 1607), figura zmarłej, lata 30.-40. XVI w., wapień spiski/lubowelski, wyk. anonimowy *Mistrz M. S.* ze Starej Lubowli (atryb.)

Warsaw-New Town, Dominican church, Katarzyna Ossolińska's *née* Kosińska (d. 1607) effigy, 1530s-1540s, limestone of Spiš/Stará Ľubovňa, designed and executed by anonymous 'Master M. S.' of Stará Ľubovňa (attributed)

12. Opatów, kolegiata, kaplica Szydłowieckich, płyta figuralna z nagrobka Zofii Szydłowieckiej (zm. 1536), wapień węgierski *Tardos*, proj. i wyk. Bernardino Zanobi de Gianotis z Krakowa (atryb.)

Opatów near Sandomierz (Lesser Poland), collegiate church, the Szydłowieckis' chapel, Zofia Szydłowiecka's (d. 1536) effigy, Hungarian 'Tardos' limestone, designed and executed by Bernardino Zanobi de Gianotis of Cracow (attributed)

13. Poznań, katedra, płyta figuralna biskupa Sebastiana Branickiego (zm. 1544), lata 40. XVI w., wapień *Rot* z Adnet, proj. i wyk. nieustalony rzeźbiarz krakowski

Poznań (Greater Poland), cathedral, monument of bishop Sebastian Branicki (d. 1544), 1540s, limestone 'Rot' of Adnet, designed and executed by an unknown Italian sculptor of Cracow

14. Księstwo biskupie Salzburga (obecnie Austria), Adnet, dolnojurajski wapień odmiany *Rot* (*Wimberger rot* oraz *Lienbacher rot*), próbka kamieniarska

Prince-Bishopric of Salzburg (today Austria), Adnet, Lower Jurassic limestone called 'Rot' ('Wimberger rot' and 'Lienbacher rot' varieties), geological sample

15. Bolechowice, górnodewoński wapień brązowo-brunatny typu *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, próbka kamieniarska

Bolechowice near Chęciny (Lesser Poland), Upper Devonian brownish limestone from the 'Chęciny-Castle Hill' and 'Bolechowice' quarries, geological sample

16. Włocławek, katedra, kaplica Najśw. Marii Panny/Mansjonarzy, figura św. Stanisława, wapień *Góra Zamkowa/Bolechowice*, wyk. Malcher z Pińczowa

Włocławek (Kuiavia), cathedral, St. Mary's/Mansioners' chapel, St. Stanisław statue, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, executed by sculptor Malcher of Pińczów

17. Chęciny, Góra Zelejowa, kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska*, próbka kamieniarska

Chęciny (Lesser Poland), Zelejowa Mount, 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite, geological sample

18. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, nagrobek Anny z Dobrzykowa Tarnowskiej (zm. 1611), 1608, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, proj. i wyk. Bartholomeo Venosta z Chęciny (atryb.)

Warsaw-New Town, Dominican church, monument of Anna de Dobrzyków Tarnowska (d. 1611), 1608, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, designed and executed by Tyrolean Bartholomeo Venosta of Chęciny (attributed)

19. Środa Wielkopolska, kolegiata, kaplica Gostomskich, płyta figuralna Anny z Ostrorogów albo Urszuli z Sieniawskich Gostomskiej (zm. 1584 i 1598) w zbiorowym nagrobku rodziny Gostomskich, ok. 1605-10, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, wyk. Bartholomeo Venosta z Chęciny (atryb.)

Środa Wielkopolska (Greater Poland), collegiate church, the Gostomskis' chapel, Anna *née* Ostroróg (d. 1584) or Urszula *née* Sieniawska's (d. 1598) effigy in the Gostomskis' collective monument, c. 1605-10, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, executed by Tyrolean Bartholomeo Venosta of Chęciny (attributed)

20. Radzyń Podlaski, kościół par., nagrobek Mikołaja (zm. 1597) i Zofii z Działyńskich (zm. 1607) Mniszchów, figura zmarłej, ok. 1600-7, wapień górnowęgierski lub siedmiogrodzki, proj. i wyk. Thomas Nikiel z Pińczowa z warsztatem (atryb.)

Radzyń Podlaski (Lublin region, former Lesser Poland), parish church, Zofia *née* Działyńska's (d. 1607) effigy in the Mniszechs' collective monument, c. 1600-1607, Upper Hungarian or Transylvanian limestone, designed and executed by Thomas Nikiel of Pińczów with workshop (attributed)

21. Wiślica, kolegiata, płyta figuralna Anny z Krzepickich Stawskiej (zm. 1617), wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, wyk. warsztat Bartholomea Venosty z Chęciny (atryb.)

Wiślica (Lesser Poland), collegiate church, Anna Stawska's *née* Krzepicka (d. 1617) effigy, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, executed by Tyrolean Bartholomeo Venosta of Chęciny (attributed)

- 22.** Łomża, kościół par., nagrobek Franciszka Nikodema Kossakowskiego (zm. 1609), 1611, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska* i wapień pińczowski, proj. i wyk. Bartholomeo Venosta z Chęcin (atryb.)
- Łomża (Mazovia), former parish church, monument of Franciszek Nikodem Kossakowski (d. 1609), 1611, 'Chęciny-Castle Hill'/Bolechowice' limestone, 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite and limestone of Pińczów, designed and executed by Tyrolean Bartholomeo Venosta of Chęciny (attributed)
- 23.** Warszawa-Stare Miasto, kolumna Zygmunta III Wazy, 1641-4, zniszczona 1945, odbudowana 1948-9, wapienie: *Dębnik* i *Zygmuntówka*, spiż złożony, proj. Agostino Locci z Rzymu i Costante Tencalla z Bissone, wyk. m.in. Clemente Molli i Daniel Thym z Gdańska, rycina Willema Hondiusa z 1646 r.
- Warszawa-Old Town, King Sigismund's III Vasa column, 1641-4, 1945 destroyed, 1948-9 reconstructed, 'Dębnik' and 'Zygmuntówka' limestones and gilded bronze, designed by Italian Agostino Locci of Rome and Costante Tencalla of Bissone, executed by e.a. Italian Clemente Molli and Daniel Thym of Gdańsk (German: Danzig), engraving by Willem Hondius, 1646
- 24.** Warszawa-Stare Miasto, destrukcja oryginalnego trzonu kolumny Zygmunta III Wazy, 1607 i 1642-3, zdemontowany 1887, wapień *Zygmuntówka*, wyk. nieustalony warsztat chęciński
- Warsaw-Old Town, destroyed shaft of the King Sigismund's III Vasa column, excavated 1607 and 1642-3, 1887 removed, 'Zygmuntówka' limestone, executed by an unknown workshop of Chęciny
- 25.** Chęciny, Jerzmaniec-Czerwona Góra, cechsztyński zlepieniec *Zygmuntówka*, próbka kamieniarska
- Chęciny (Lesser Poland), Jerzmaniec-Red Mount, 'Zygmuntówka' Permian conglomerate, geological sample
- 26.** Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, portal zakrystii, lata 10. XVII w., częściowa rekonstrukcja ok. 1960, wapienie: *Zygmuntówka* i *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, wyk. nieustalony warsztat chęciński lub nadworny w Warszawie (atryb.)
- Warsaw-Old Town, archcollegiate church, presbytery, portal of the sacristy, 1610s, c. 1960 partly reconstructed, 'Zygmuntówka' and 'Chęciny-Castle Hill'/Bolechowice' limestones, executed by an unknown workshop of Chęciny or court workshop of Warsaw (attributed)
- 27.** Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, nagrobek Adama Parzniewskiego (zm. 1614), wapienie: górnowęgierski lub siedmiogrodzki, *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice* i *Dębnik*, kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska* oraz alabaster ruski z Wasiuczyna lub Czerniejowa, proj. i wyk. nieustalony rzeźbiarz nadworny z Warszawy (atryb.)
- Warsaw-Old Town, archcollegiate church, monument of Adam Parzniewski (d. 1614), Upper Hungary or Transylvania, 'Chęciny-Castle Hill'/Bolechowice' and 'Dębnik' limestones, 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite and Ruthenian alabaster of Wasiuczyn or Czerniejów, designed and executed by an unknown court sculptor of Warsaw (attributed)
- 28.** Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, nagrobek Adama Parzniewskiego (zm. 1614), figura zmarłego, wapień górnowęgierski lub siedmiogrodzki, proj. i wyk. nieustalony rzeźbiarz nadworny z Warszawy (atryb.)
- Warsaw-Old Town, archcollegiate church, monument of Adam Parzniewski (d. 1614), portrait bust, Upper Hungarian or Transylvanian limestone, designed and executed by an unknown court sculptor of Warsaw (attributed)
- 29.** Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, widok ukośny dawnego ołtarza bocznego Wniebowstąpienia Pańskiego, lata 20. XVII w., zniszczony 1944, wapienie: *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice* i *Zygmuntówka*, kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska*, proj. Matteo Castello (atryb.), wyk. nieustalony warsztat chęciński lub nadworny z Warszawy (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, 1933
- Warsaw-Old Town, archcollegiate church, side view of the former side altar of the Ascension, 1620s, 1944 destroyed, limestone of: Chęciny-Castle Hill/Bolechowice, 'Zygmuntówka' and semi-crystallized vein calcite 'Różanka Zelejowska', designed by Matteo Castello (attributed), executed by an unknown court sculptor of Warsaw (attributed), photo by Z. Marcinkowski, 1933
- 30.** Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, widok ukośny dawnego ołtarza Wniebowstąpienia Pańskiego (za nim naskalnik ołtarza bocznego Przemienienia Pańskiego), lata 20. XVII w., zniszczony 1944, fot. Z. Marcinkowski, przed 1939
- Warsaw-Old Town, archcollegiate church, side view of the former side altar of the Ascension (with the former side altar of the Transformation in the background), 1620s, 1944 destroyed, photo by Z. Marcinkowski, before 1939
- 31.** Warszawa-Stare Miasto, Zamek Królewski, Brama Grodzka, kapitel portalu, ok. 1609-10, wyk. warsztat nadworny z Warszawy (atryb.)

Warsaw-Old Town, Royal Castle, Magistrates Gate, portal capital, c. 1609-10, executed by an unknown court workshop of Warsaw (attributed)

32. Warszawa-Stare Miasto, kamienica Fukierowska, podwórze, ściana północna, destrukcja girlandy – fragmentu niestabilnej struktury, 1. tercja XVII w., kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska*, proj. i wyk. niestabilny warsztat nadworny z Warszawy (atryb.)

Warsaw-Old Town, The Fukiers' tenement house, corridor, northern wall, destroyed garland – unidentified structure's detail, 1st terce of the 17th c., 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by an unknown court sculptor of Warsaw (attributed)

33. Warszawa-Stare Miasto, kamienica Fukierowska, podwórze, ściana północna, destrukcja uskrzydłonej głowy anielskiej podwieszanej na łańcuszku – fragmentu niestabilnej struktury, 1. tercja XVII w., kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska*, proj. i wyk. niestabilny warsztat nadworny z Warszawy (atryb.)

Warsaw-Old Town, The Fukiers' tenement house, corridor, northern wall, destroyed angel's head with a shawl – unidentified structure's detail, 1st terce of the 17th c., 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by an unknown court sculptor of Warsaw (attributed)

34. Warszawa-Stare Miasto, Zamek Królewski, tzw. Łoża Masońska, destrukcja figury niestabilnego szlachcica (Stanisława z Gorzechowa-Jastrzębczyn Gorzechowski [zm. 1644], podżupka i podstarościego chęcińskiego?), z kościoła par. w Chęcinach (?), lata 10. lub 1. połowa lat 20. XVII w., wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, proj. i wyk. Bartholomeo Venosta z Chęcin z warsztatem (atryb.)

Warsaw-Old Town, Royal Castle, so-called Masonic box, destroyed effigy of an unknown nobleman (perhaps Stanisław de Gorzechów-Jastrzębczyn Gorzechowski, d. 1644) from the parish church in Chęciny (Lesser Poland), c. 1610-25, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, designed and executed by Tyrolean Bartholomeo Venosta of Chęciny with workshop (attributed)

35. Żerków, kościół par., kaplica Roszkowskich, figura nagrobkowa Jana Roszkowskiego (zm. 1613), ok. 1615, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, wyk. Bartholomeo Venosta z Chęcin z warsztatem (atryb.)

Żerków (Greater Poland), parish church, The Roszkowskis' chapel, Jan Roszkowski's (d. 1613) effigy, c. 1615, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, designed and executed by Tyrolean Bartholomeo Venosta of Chęciny with workshop (attributed)

36. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, epitafium prepozyta Pawła Gissy/Gizy (zm. 1624), zniszczone 1944, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska*, proj. i wyk. niestabilny warsztat chęciński (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, epitaph for provost Paweł Gissa/Giza (d. 1624), 1944 destroyed, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone and 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed), photo by Z. Marcinkowski, c. 1930

37. Warszawa-Stare Miasto, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, lapidarium, destrukcja zwieńczenia niestabilnego nagrobka, epitafium lub tablicy, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, wyk. warsztat Janusza Oleksego z Chęcin (atryb.)

Warsaw-Old Town, Historical Museum of Warsaw, lapidarium, destroyed coping of an unidentified monument, epitaph or plate, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, executed by Janusz Oleksy's of Chęciny workshop (attributed)

38. Warszawa, kościół bernardynów, prezbiterium, kiołpelnica zestawiona wtórnle z fragmentu nadproża portalu lub kominka z herbem Wazów i tralkowej podpory, wapienie: *Noir de Dinant* i *Dębnił*, lata 20. XVII w., montaż po 1660, wyk. niestabilny warsztat nadworny z Warszawy (atryb.)

Warsaw, Bernardine church, presbytery, holy water basin secondarily composed with baluster and destroyed lintel of the former portal or fire place, decorated with the Vasa dynasty's coat of arms, 'Noir de Dinant' and 'Dębnił' limestones, 1620s, assembly after 1660, executed by an unknown court workshop of Warsaw (attributed)

39. Niderlandy Hiszpańskie (obecnie Belgia), Dinant, dolnokarboński wapień *Noir de Dinant*, próbka kamieniarska
Spanish Netherlands (today Belgium), Dinant, 'Noir de Dinant' Lower Carbon limestone, geological sample

40. Warszawa-Mokotów, willa księżnej Izabeli z Czartoryskich Lubomirskiej-pałacyk Szustra, elewacja północna, destrukcja kartusza herbowego dynastii Wazów z dawnego nadproża portalu lub kominka, lata 20. XVII w., wapień *Noir belge/Noir de Namur* lub *Noir de Dinant*, wyk. niestabilny warsztat nadworny z Warszawy (atryb.)

Warsaw-Mokotów, Princess Izabela Lubomirska's *née* Czartoryska villa/Szuster's palace, northern façade, lintel of the former portal or fire place, decorated with the Vasa dynasty's coat of arms, 'Noir Belge'/'Noir de Namur' and 'Noir de Dinant' limestones, 1620s, executed by an unknown court workshop of Warsaw (attributed)

41. Szwecja, wyspa Olandia, Gilberga, ordowicki wapień ortocerasowy (warstwa brunatno-brązowo-czerwonawa odmiany *Dålie*), próbka kamieniarska

Sweden, Öland Island, Gilberga quarry, Ordovician orthoceratic limestone (brownish-reddish stratum called 'Dålie'), geological sample

42. Szwecja, wyspa Olandia, Gilberga, ordowicki wapień ortocerasowy (warstwa zielonkawa-szara), próbka kamieniarska

Sweden, Öland Island, Gilberga quarry, Ordovician orthoceratic limestone (grey-greenish stratum), geological sample

43. Niderlandy Hiszpańskie (obecnie Belgia), Namur, górnodewoński czarny homogeniczny wapień *Noir Belge/Noir de Namur*, próbka kamieniarska

Spanish Netherlands (today Belgium), Namur, 'Noir Belge'/'Noir de Dinant' Upper Devonian black homogeneous limestone, geological sample

44. Wilno, Dolny Zamek, destrukcja kartusza z herbem dynastii Wazów, ok. 1610-5, piaskowiec gotlandzki *Burgsvik*, proj. i wyk. warsztat nadworny z Wilna (atryb.), fot. P. J. Jamski

Wilno/Vilnius (today Lithuania), Lower Castle, destroyed cartouche with the Vasa dynasty's coat of arms, c. 1610-15, Gotland sandstone called 'Burgsvik', designed and executed by a court workshop of Wilno/Vilnius (attributed), photo by P. J. Jamski

45. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, widok ukośny ołtarza bocznego Najśw. Marii Panny (dawnego głównego kościoła jezuitów prowincji litewskiej), 1620-6, zniszczony 1944, wapienie: mozańskie *Noir de Namur/Noir Belge* i *Rouge griotte/Vieux Rance*, olandzki *Dålie* oraz alabaster angielski, proj. i wyk. Abraham van den Block z Gdańska z warsztatem (atryb.), fot. H. Poddebski, 1936

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, side view of the St. Mary's side altar (primarily high altar of the Jesuits' church), 1620-6, 1944 destroyed, limestones: 'Noir Belge'/'Noir de Namur', 'Rouge griotte'/'Vieux Rance', 'Dålie' and English alabaster, designed and executed by Abraham van den Block of Gdańsk (German: Danzig) with workshop (attributed), photo by H. Poddebski, 1936

46. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, widok *en face* ołtarza bocznego Najśw. Marii Panny (dawnego głównego kościoła jezuitów prowincji litewskiej), 1620-6, zniszczony 1944, fot. NN, sprzed 1939 r.

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, front view of the St. Mary's side altar (primarily high altar of the Jesuits' church), 1620-6, 1944 destroyed, anonymous photo, before 1939

47. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, widok *en face* ołtarza bocznego Najśw. Marii Panny (dawnego głównego kościoła jezuitów prowincji litewskiej), ryc. z albumu Adama Idźkowskiego pt. *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...*, pl. X

Warsaw-Old Town, archcollegiate, front view of the St. Mary's side altar (primarily high altar of the Jesuits' church), photo from the album by Adam Idźkowski *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...*, tabl. X

48. Niderlandy Hiszpańskie (obecnie Belgia), Rance, górnodewoński wapień koralowcowy *Rouge griotte/Vieux Rance*, próbka kamieniarska

Spanish Netherlands (today Belgium), Rance, 'Rouge griotte'/'Vieux Rance' Upper Devonian reef limestone, geological sample

49. Księstwo biskupie Liège (obecnie Belgia), Rochefort, górnodewoński wapień koralowcowy *Marbre jaspé*, próbka kamieniarska

Prince-Bishopric Liège (today Belgium), Rochefort, 'Marbre jaspé' Upper Devonian reef limestone, geological sample

50. Anglia, Red Hill (Staffordshire), alabaster, próbka kamieniarska

England, Staffordshire, Red Hill, alabaster, geological sample

51. Łysiec-Święty Krzyż, kościół benedyktynów, kaplica Krzyża Świętego, ołtarz, ok. 1620, wapienie: *Noir Belge/Noir de Namur*, *Noir de Dinant*, *Calcaire de Meuse*, *Rouge griotte/Vieux Rance*, olandzkie: czerwonawo-brązowy odmiany *Dålie* i zielonkawa-szary oraz alabaster angielski kilku odmian, proj. i wyk. Abraham van den Block z Gdańska z warsztatem (atryb.)

Bald Mount/Mount of the Holy Cross, Benedictine church, chapel of the Holy Cross, altar, c. 1620, limestones: 'Noir Belge'/'Noir de Namur', 'Noir de Dinant', 'Calcaire de Meuse', 'Rouge griotte'/'Vieux Rance', 'Dålie', grey-greenish

of Öland and several varieties of English alabaster, designed and executed by Abraham van den Block of Gdańsk (German: Danzig) with workshop (attributed)

52. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, ołtarz boczny Najśw. Marii Panny (dawniej główny w kościele jezuitów prowincji litewskiej), lewe tondo w cokole struktury z płaskorzeźbionym popiersiem Chrystusa, 1620–6, zniszczone 1944, alabaster angielski, wyk. nieustalony rzeźbiarz gdański z kręgu Abrahama van den Blocka (atryb.), fot. NN, sprzed 1939 r.

Warsaw–Old Town, archcollegiate church, St. Mary's side altar (primarily high altar of the Jesuits' church), left tondo in the socle with the bas-relief Jesus Christ's bust, 1620–6, 1944 destroyed, English alabaster, executed by an unknown sculptor of Gdańsk (German: Danzig) from the Abraham van den Block's workshop (attributed), anonymous photo, before 1939

53. Łysiec-Święty Krzyż, kościół benedyktynów, kaplica Krzyża Świętego, ołtarz, tondo z popiersiem św. Jana Chrzciciela, ok. 1620, alabaster angielski, wyk. Abraham van den Block z Gdańska z warsztatem (atryb.)

Bald Mount/Mount of the Holy Cross, Benedictine church, chapel of the Holy Cross, altar, tondo with the bas-relief St. John the Baptist's bust, c. 1620, English alabaster, executed by an unknown sculptor of Gdańsk (German: Danzig) from the Abraham van den Block's workshop (attributed)

54, 55. Lutkówka pod Mszczonowem, kościół par., ołtarz główny (dawny boczny Krzyża Świętego w kościele jezuitów prowincji litewskiej w Warszawie), 1623 lub 1626, wapienie: *Noir Belge/Noir de Namur, Rouge griotte/Vieux Rance*, olandzkie: *Dälle* i zielonkawo-szary, alabaster angielski, proj. i wyk. Abraham van den Block z Gdańska z warsztatem (atryb.)

Lutkówka near Mszczonów (Mazovia), parish church, high altar (primarily side altar of the Holy Cross in the Jesuits' church in Warsaw), 1623 or 1626, limestones: 'Noir Belge'/'Noir de Namur', 'Noir de Dinant', 'Rouge griotte'/'Vieux Rance', 'Dälle', grey-greenish of Öland and English alabaster, designed and executed by Abraham van den Block of Gdańsk (German: Danzig) with workshop (attributed)

56. Szwecja, wyspa Gotlandia, Norrvange, górnosylurski piaskowiec *Burgsvik*, próbka kamieniarska

Sweden, Gotland Island, Norrvange quarry, 'Burgsvik' Upper Silurian sandstone, geological sample

57. Wilno, kościół bernardynów, nagrobek Stanisława Radziwiłła (zm. 1599), marszałka wielkiego litewskiego, ok. 1618–23, wapienie: *Noir Belge/Noir de Namur, Rouge griotte/Vieux Rance*, olandzkie: *Dälle* i zielonkawo-szary, alabaster angielski, proj. i wyk. Willem i Abraham van den Block z Gdańska z warsztatem (atryb.)

Wilno/Vilnius (today Lithuania), Bernardine church, monument of Stanisław Radziwiłł (d. 1599), marszałek of the Grand Duchy of Lithuania, c. 1618–23, limestones: 'Noir Belge'/'Noir de Namur', 'Rouge griotte'/'Vieux Rance', 'Dälle', grey-greenish of Öland and English alabaster, designed and executed by Willem and Abraham van den Block of Gdańsk (German: Danzig) with workshop (attributed)

58. Danków, kościół par., nagrobek Andrzeja (zm. 1615) i Katarzyny Warszyckich, po 1641 — ok. 1650, wapienie: *Noir Belge/Noir de Namur i Rouge griotte/Vieux Rance* oraz olandzki *Dälle*, alabaster angielski, proj. i wyk. Wilhelm Richter z Gdańska z warsztatem (atryb.)

Danków (Lesser Poland), parish church, monument of Andrzej and Katarzyna Warszycki, after 1641 — c. 1650, limestones: 'Noir Belge'/'Noir de Namur', 'Rouge griotte'/'Vieux Rance', 'Dälle' and English alabaster, designed and executed by Wilhelm Richter of Gdańsk (German: Danzig) with workshop (attributed)

59. Warszawa, klasztor karmelitanek bosych (obecnie budynek Centrum Charytatywnego Caritas Archidiecezji Warszawskiej *Res Sacra Miser*), gabinet dyrektorski, wtórnie zestawione trzy fragmenty nieustalonej proveniencji: kubik piedestału kolumny lub innej podpory z dekoracją okuciową i wstawkami, prosty kubik oraz owalna w planie piszczelowa konsola (?) z pasem aplikowanych pukli, 1. ćwierć XVII i 2. tercja XVIII w., wapienie: *Rouge griotte/Vieux Rance* i *Marbre jaspé* nieustalonej proveniencji oraz olandzki warstwę zielonkawo-szarej, wszystkie wyk. nieustalone warsztaty gdańskie (atryb.)

Warsaw, Discalced Carmelite nuns' cloister (today 'Res Sacra Miser' Diocesan Charity House), principal's office, three secondarily composed details of the unknown architectural structures, 1600–25 and 1700–30, limestones: 'Rouge griotte'/'Vieux Rance', 'Marbre jaspé' and grey-greenish of Öland, executed by unknown workshops of Gdańsk (German: Danzig) (attributed)

60. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, epitafium Stanisława Drewny (zm. 1621), 1621, wapien olandzki *Dälle* i piaskowiec gotlandzki *Burgsvik*, proj. i wyk. Abraham van den Block z Gdańska z warsztatem (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930

Warsaw–Old Town, archcollegiate church, epitaph for Stanisław Drewno (d. 1621), 1621, Öland 'Dälle' limestone and 'Burgsvik' Gotland sandstone, designed and executed by Abraham van den Block of Gdańsk (German: Danzig) with workshop (attributed), photo by Z. Marcinkowski, c. 1930

61. Warszawa-Stare Miasto, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, lapidarium, tablica poświęcenia odbudowy kamienicy burmistrza Pawła Zembrzuskiego zw. Klucznikiem po pożarze w 1607 r., 1608, wapień olandzki *Dälle*, proj. i wyk. nieustalony warsztat krakowski lub pińczowski

Warsaw-Old Town, Historical Museum of Warsaw, lapidarium, foundation plate of the mayor Paweł Zembrzusi's aka Klucznik tenement house restoration after the fire in 1607, 1608, 'Dälle' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Cracow or Pińczów

62. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, tablica fundacyjna budowy spichlerza Wojciecha Baryczki przy ul. Brzozowej nr 22, 1629, wapień olandzki *Dälle*, proj. i wyk. nieustalony warsztat z Warszawy (atryb.)

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, foundation plate of the Wojciech Baryczka's granary, Brzozowa Street no. 22, 1629, 'Dälle' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Warsaw (attributed)

63. Dębnik pod Paczółtowicami, łom Góra Karmelicka, środkowodewoński czarny wapień, próbka kamieniarska

Dębnik near Paczółtowice (Lesser Poland), 'Karmelicka Mount' quarry, Middle Devonian black limestone, geological sample

64, 65. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, epitafium Asprilia Pacellego (zm. 1623), kapelmistrza królewskiego, zniszczone 1944, wapień *Dębnik* i *marmo bianco statuario* z Carrary, proj. Matteo Castello z Melide (atryb.), wyk. rzeźbiarz nadworny Giovanni Giacomo Tencalla z Bissone (atryb.), fot. H. Poddębski, 1933

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, epitaph for royal bandmaster Asprilio Pacelli (d. 1623), 1944 destroyed, 'Dębnik' limestone and 'marmo bianco statuario' of Carrara, designed by Matteo Castello of Melide (attributed), executed by a royal sculptor Giovanni Giacomo Tencalla of Bissone (attributed), photo by H. Poddębski, 1933

66. Wilno, katedra, kaplica św. Kazimierza, fragment fryzu belkowania z *espagnolette* ujętą podwieszonymi chustami, 1624–31, piaskowiec gotlandzki *Burgsvik*, proj. Costante Tencalla z Bissone, wyk. Costante i Giovanni Giacomo Tencalla

Wilno/Vilnius (today Lithuania), cathedral, St. Casimir's chapel, frieze with an 'espagnolette' and shawls, 1624–31, 'Burgsvik' Gotland sandstone, designed by Costante Tencalla of Bissone, executed by Costante and Giovanni Giacomo Tencalla of Bissone

67. Wilno, kościół bernardynek, nagrobek Krzysztofa Mikołaja Sapiehy (zm. 1631), głowa zmarłego, *marmo bianco statuario* z Carrary, proj. i wyk. Costante i Giovanni Giacomo Tencalla (atryb.), fot. P. J. Jamski

Wilno/Vilnius (today Lithuania), Bernardine nuns' church, monument of Krzysztof Mikołaj Sapieha (d. 1631), Sapieha's head, 'marmo bianco statuario' of Carrara, designed and executed by Costante and Giovanni Giacomo Tencalla of Bissone (attributed), photo by P. J. Jamski

68. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, widok ukośny dawnego portalu kaplicy Świętej Trójcy, lata 30. XVII w., zniszczony 1944, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. nieustalony warsztat nadworny z Warszawy (atryb.), fot. H. Poddębski, 1933

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, side view of the Holy Trinity chapel's portal, 1630s, 1944 destroyed, 'Dębnik' limestone, designed and executed by an unknown court workshop of Warsaw (attributed), photo by H. Poddębski, 1933

69. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, widok ukośny dawnego portalu kaplicy Świętej Trójcy, lata 30. XVII w., zniszczony 1944, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. nieustalony warsztat nadworny z Warszawy (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, side view of the Holy Trinity chapel's portal, 1630s, 1944 destroyed, 'Dębnik' limestone, designed and executed by an unknown court workshop of Warsaw (attributed), photo by Z. Marcinkowski, c. 1930

70. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, dawny ołtarz boczny Przemienienia Pańskiego/Chawłoszów, 1630, wapienie: *Dębnik* i *Zygmuntówka*, alabaster ruski z Wasiuczyna lub Czerniejowa, proj. i wyk. Andrea i Antonio Castelli z Krakowa (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, przed 1939

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, former side altar of the Transfiguration/Chawłosz family, 1630, limestones: 'Dębnik' and 'Zygmuntówka', Ruthenian alabaster of Wasiuczyn or Czerniejów, designed and executed by brothers Andrea and Antonio Castelli of Cracow (attributed), photo by Z. Marcinkowski, before 1939

71. Białogród/Alba Julia/Gyulafehérvár/Weißenburg (Księstwo Siedmiogrodu, obecnie Rumunia), katedra, ołtarz boczny św. Michała Archanioła – elementy dawnych nagrobków pary książęcej Gábora Bethlena (zm. 1629) i Zsuzanny Károlyi (zm. 1622), 1631–2, zniszczone 1655, wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska* (?) oraz alabaster ruski z Wasiuczyna, proj. i wyk. Andrea i Antonio Castelli z Krakowa

Duchy of Transylvania, Alba Julia/Gyulafehérvár/Weißenburg (today Romania), cathedral, side altar of St. Michael Archangel secondarily composed with elements of the former monuments of Duke Gábor Bethlen (d. 1629) and Duchess Zsuzanna *née* Károlyi (d. 1622), 1631-2, 'Dębnik' limestone, 'Różanka Zelejowska' semi-cristallized vein calcite and Ruthenian alabaster of Wasiuczyn, designed and executed by brothers Andrea and Antonio Castelli of Cracow (attributed)

72. Kraków, kościół dominikanów, kaplica książąt Zbaraskich, kapitel kolumny portalu wejściowego, 1627-33, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Andrea i Antonio Castelli z Krakowa

Cracow, Dominican church, Princes' Zbaraski chapel, entrance portal, capital of a column, 1627-33, 'Dębnik' limestone, designed and executed by brothers Andrea and Antonio Castelli of Cracow

73. Wasiuczyn, alabaster tortoński, próbka kamieniarska

Wasiuczyn (Crown Rus', today Ukraine), Tortonian alabaster, geological sample

74. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, chrzcielnica, 1631, wapień *Dębnik*, fund. lub wyk. Pierre Noire z Warszawy

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, baptismal font, 1631, 'Dębnik' limestone, donated or executed by Pierre Noir of Warsaw

75. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, portal wejściowy chóru muzycznego, 2. ćwierć XVII w., wapień *Dębnik*, kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska* lub *Paczółtowicka*, alabaster ruski z Wasiuczyna, fot. Z. Marcinkowski, 1933

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, entrance portal to the organ-loft, 1600-25, 'Dębnik' limestone, 'Różanka Zelejowska' or 'Różanka Paczółtowicka' semi-cristallized vein calcite and Ruthenian alabaster of Wasiuczyn, photo by Z. Marcinkowski, 1933

76. Warszawa-Stare Miasto, Zamek Królewski (obecnie Szwecja, Gripsholm, zamek królewski), popiersie króla Jana II Kazimierza Wazy, 1651, *marmo bianco statuario* z Carrary, proj. i wyk. Giovanni Francesco de Rossi zw. La Vecchietta z Rzymu, fot. wg *Narodziny stolicy...*

Warsaw-Old Town, Royal Castle (today Sweden, Gripsholm Royal Castle Museum), King Jan II Casimir's the Vasa portrait bust, 1651, 'marmo bianco statuario' of Carrara, designed and executed by Giovanni Francesco de Rossi called La Vecchietta of Rome, photo after 'Narodziny stolicy...'

77. Warszawa-Stare Miasto, Zamek Królewski (obecnie Szwecja, Gripsholm, zamek królewski), popiersie królowej Ludwiki Marii Gonzagi de Nevers, 1651, *marmo bianco statuario* z Carrary, proj. i wyk. Giovanni Francesco de Rossi zw. La Vecchietta z Rzymu, fot. wg *Narodziny stolicy...*

Warsaw-Old Town, Royal Castle (today Sweden, Gripsholm Royal Castle Museum), Queen Louise Marie Gonzague's de Nevers portrait bust, 1651, 'marmo bianco statuario' of Carrara, designed and executed by Giovanni Francesco de Rossi called La Vecchietta of Rome, photo after 'Narodziny stolicy...'

78. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, dawny portal kaplicy Najśw. Sakramentu (Wodzińskiej), lata 30. XVII w., zniszczony 1944, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, proj. Costante Tencalla (atryb.), fot. NN, pocz. XX w.

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, chapel of the Holy Sacrament (Wodzińska), entrance portal, 1630s, 1944 destroyed, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, designed by Costante Tencalla (attributed), anonymous photo, c. 1900

79. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, destrukcja uskrzydłonej głowy anielskiej z dawnego zwieńczenia portalu kaplicy Najśw. Sakramentu (Wodzińskiej), 2. ćwierć XVII w., silnie uszkodzona 1944, alabaster angielski (?), proj. i wyk. nieustalony warsztat gdański (?)

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, destroyed angel's head from the former coping of the Holy Sacrament (Wodzińska) chapel's portal, 1625-50, 1944 partly destroyed, English alabaster (?), designed and executed by an unknown workshop of Gdańsk (German: Danzig) (?)

80. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, epitafium Mateusza Bolińskiego (zm. 1631), dworzanina królewskiego, 1639, częściowo zniszczone 1944, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice* i mleczna odmiana kalcytu żyłowego *Różanka Zelejowska*, proj. i wyk. nieustalony warsztat chęciński (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, 1933

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, epitaph for royal courtier Mateusz Boliński (d. 1631), 1639, 1944 partly destroyed, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' and whitish variety of 'Różanka Zelejowska' semi-cristallized vein calcite, designed and executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed), photo by Z. Marcinkowski, 1933

81. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, nagrobek Mateusza Bolińskiego (zm. 1631), dworzanina królewskiego, popiersie, 1639, mleczna odmiana kalcytu żyłowego *Różanka Zelejowska*, proj. i wyk. nieustalony warsztat chęciński (atryb.)

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, monument of royal courtier Mateusz Boliński (d. 1631), Boliński's bas-relief bust, 1639, whitish variety of the 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed)

82. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, nagrobek burmistrza Pawła Zembrzuskiego zw. Klucznikiem (zm. 1633), zniszczony 1944, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice* i mleczna odmiana kalcytu żyłowego *Różanka Zelejowska*, proj. i wyk. nieustalony warsztat chęciński (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, przed 1939

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, monument of mayor Paweł Zembrzusi called Klucznik (d. 1633), 1944 destroyed, 'Chęciny-Castle Hill/'Bolechowice' limestone and the whitish variety of the 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed), photo by Z. Marcinkowski, before 1939

83. Pułtusk, kolegiata, nagrobek kan. Sebastiana Poznańskiego (zm. 1665), ok. 1635, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice* i mleczna odmiana kalcytu żyłowego *Różanka Zelejowska*, wyk. nieustalony warsztat chęciński (atryb.)

Pułtusk near Warsaw (Mazovia), collegiate church, monument of canon Sebastian Poznański (d. 1665), c. 1635, 'Chęciny-Castle Hill/'Bolechowice' limestone and the whitish variety of the 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite, executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed)

84. Warszawa-Bielany, erem kamedulski, domek fundacji biskupa płockiego Karola Ferdynanda Wazy, kartusz herbowy fundatora, lata 40. XVII w., wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, proj. i wyk. Janusz Oleksy z Chęciny (atryb.)

Warsaw-Bielany, Camaldolites hermitage, cartouche in the hermitage founded by Royal Prince Karol Ferdynand the Vasa, bishop of Płock, 1640s, 'Chęciny-Castle Hill/'Bolechowice' limestone, designed and executed by Janusz Oleksy of Chęciny (attributed)

85. Kielce, kolegiata, portal główny, kartusz kard. Jana Alberta Wazy (zm. 1634), biskupa krakowskiego, 1635, wapień *Góra Zamkowa/Bolechowice*, proj. Tommaso Poncino (atryb.), wyk. warsztat Janusza Oleksy z Chęciny (atryb.)

Kielce (Lesser Poland), collegiate church, main entrance portal, cartouche of Royal Prince Jan Albert the Vasa (d. 1634), cardinal and bishop of Cracow, 1635, 'Chęciny-Castle Hill/'Bolechowice' limestone, designed by Tommaso Poncino (attributed), executed by Janusz Oleksy of Chęciny (attributed)

86. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata (pierwotnie kościół bernardynek), nagrobek Zygmunta Kazanowskiego (zm. 1634), podkomorzego wielkiego koronnego i marszałka dworu króla Władysława IV Wazy, zniszczony 1944, wapienie: *Noir Belge/Noir de Namur* i *Verde alpi* z Valle d'Aosta (?) oraz olandzki *Dälie*, alabaster angielski, proj. i wyk. Conrad Walther z Gdańska z warsztatem (atryb.), fot. Jaworski, 1922

Warsaw-Old Town, archcollegiate church (primarily in the Bernardine nuns' church), monument of great chamberlain of the Crown and royal court's marshal Zygmunt Kazanowski (d. 1634), 1944 destroyed, limestones: 'Noir Belge/'Noir de Namur' and 'Dälie', 'Verde alpi/'Verde alpina' marble of Valle d'Aosta (?) and English alabaster, designed and executed by Conrad Walther of Gdańsk (German: Danzig) with workshop (attributed), photo by Jaworski, 1922

87. Włochy, Valle d'Aosta, Champ de Praz, marmur *Verde alpi/alpina*, próbka kamieniarska

Italy, Valle d'Aosta, Champ de Praz, 'Verde alpi/'Verde alpina' marble, geological sample

88. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata (pierwotnie kościół bernardynek), nagrobek Zygmunta Kazanowskiego (zm. 1634), zniszczony 1944, relief w polu głównym, alabaster angielski, wyk. Conrad Walther z Gdańska z warsztatem (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, przed 1939

Warsaw-Old Town, archcollegiate church (primarily in the Bernardine nuns' church), monument of Zygmunt Kazanowski (d. 1634), 1944 destroyed, centre bas-relief, English alabaster, designed and executed by Conrad Walther of Gdańsk (German: Danzig) with workshop (attributed), photo by Z. Marcinkowski, before 1939

89. Pęcice, kościół par., nagrobek Andrzeja Chądyńskiego (zm. 1632), zniszczony częściowo 1914, *marmo bianco statuario* z Carrary i wapień *Noir Belge/Noir de Namur*, proj. i wyk. Conrad Walther z Gdańska (atryb.)

Pęcice near Warsaw (Mazovia), monument of Andrzej Chądyński (d. 1632), 1914 partly destroyed, 'marmo bianco statuario' of Carrara and 'Noir Belge/'Noir de Namur' limestone, designed and executed by Conrad Walther of Gdańsk (German: Danzig) with workshop (attributed)

90. Poznań, katedra (pierwotnie Bydgoszcz, kościół bernardynów), nagrobek Zygmunta Raczyńskiego (zm. 1677) i Jana Wąglińskiego (zm. 1652), po 1652, wapienie *Noir Belge/Noir de Namur* i olandzki odmiany *Dälie* oraz alabaster angielski, proj. i wyk. nieustalony warsztat gdański

Poznań (Greater Poland), cathedral (primarily Bydgoszcz [German: Bromberg, Kuiavia], Bernardine church), monument of Zygmunt Raczyński (d. 1677) and Jan Wągliński (d. 1652), after 1652, limestones: 'Noir Belge/'Noir de Namur', 'Dälie' and English alabaster, designed and executed by an unknown workshop of Gdańsk (German: Danzig)

91. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, kaplica Najśw. Sakramentu, ołtarz, ok. 1650-5, *marmo bianco statuario* i *marmo bianco ordinario* z Carrary, wapień *Noir Belge/Noir de Namur* oraz alabaster angielski, proj. i wyk. nieustalony rzeźbiarz gdański (atryb.), fot. NN, pocz. XX w.

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, chapel of the Holy Sacrament (Wodzińska), altar, c. 1650-5, 'marmo bianco statuario' and 'marmo bianco ordinario' marble of Carrara, 'Noir Belge'/'Noir de Namur' limestone and English alabaster, designed and executed by an unknown sculptor of Gdańsk (German: Danzig) (attributed), anonymous photo, c. 1900

92. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, kaplica Najśw. Sakramentu, ołtarz, *Chrystus u słupa* (fragment, głowa), ok. 1650-5, *marmo bianco statuario* z Carrary, wyk. nieustalony rzeźbiarz z Gdańska (atryb.)

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, chapel of the Holy Sacrament (Wodzińska), altar, 'Christ's Flagellation' bas-relief, c. 1650-5, 'marmo bianco statuario' marble of Carrara, designed and executed by an unknown sculptor of Gdańsk (German: Danzig) (attributed)

93. Gniezno, archikatedra, epitafium kan. Adriana Głębckiego (zm. 1660), wapień *Noir Belge/Noir de Namur* i alabaster angielski, wyk. nieustalony warsztat gdański (atryb.)

Gniezno (Greater Poland), arch-cathedral, epitaph for canon Adrian Głębcki (d. 1660), 'Noir Belge'/'Noir de Namur' limestone and English alabaster, executed by an unknown workshop of Gdańsk (German: Danzig) (attributed)

94. Warszawa, kościół bernardynów, zakrystia, chrzcielnica lub kropielnica, 1. połowa XVII w., wapienie: *Rouge griotte/Vieux Rance* i olandzki *Dàlie* (?), proj. i wyk. nieustalony warsztat gdański (atryb.)

Warsaw, Bernardine church, sacristy, baptismal font or holy water basin, 1600-50, 'Rouge griotte'/'Vieux Rance' and 'Dàlie' (?) limestones, designed and executed by an unknown workshop of Gdańsk (German: Danzig) (attributed)

95. Warszawa-Praga, kościół bernardynów, Domek Loretański, portal boczny, ok. 1640-3, wapień *Dębnik*, wyk. nieustalony warsztat dębnicki lub krakowski (atryb.)

Warsaw-Praga, Bernardine church, Our Lady's of Loretto chapel, side portal, c. 1640-3, 'Dębnik' limestone, executed by an unknown workshop of Dębnik or Cracow (attributed)

96. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, widok ukośny epitafium Jana Horlemesa (zm. 1641) na ścianie północnej dawnego filara północnego chóru muzycznego, zniszczone 1944, wapień *Dębnik*, proj. Sebastiano Sala z Krakowa (atryb.), wyk. nieustalony warsztat dębnicki lub krakowski (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, 1933

Warsaw-Old Town, archcollegiate, northern pillar of the organ-loft, side view of the epitaph for Jan Horlemes (d. 1641), 1944 destroyed, designed by Sebastiano Sala of Cracow (attributed), executed by an unknown workshop of Dębnik or Cracow (attributed)

97. Tarczyn, kościół par., epitafium Marcina z Dębia Dębskiego (zm. 1634), 1644, wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, proj. Sebastiano Sala z Krakowa (atryb.), wyk. warsztat Bartholomea Stopana z Dębnika (atryb.)

Tarczyn near Warsaw (Mazovia), parish church, epitaph for Marcin de Dębie Dębski (d. 1634), 1644, 'Dębnik' limestone and 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite, designed by Sebastiano Sala of Cracow (attributed), executed by Bartholomeo Stopano's of Dębnik workshop (attributed)

98. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, epitafium kan. Wojciecha Czaplica (zm. 1642), zniszczone 1944, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Sebastiano Sala z Krakowa i Bartholomeo Stopano z Dębnika z warsztatami (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, epitaph for canon Wojciech Czaplic (d. 1642), 1944 destroyed, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Sebastiano Sala of Cracow and Bartholomeo Stopano of Dębnik with workshops (attributed)

99. Sandomierz, kolegiata, epitafium kan. Sebastiana Kokwińskiego (zm. 1683), 1650, wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, proj. i wyk. Sebastiano Sala z Krakowa i Bartholomeo Stopano z Dębnika z warsztatami (atryb.)

Sandomierz (Lesser Poland), collegiate church, epitaph for canon Sebastian Kokwiński (d. 1683), 1650, 'Dębnik' limestone and 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by Sebastiano Sala of Cracow and Bartholomeo Stopano of Dębnik with workshops (attributed)

100. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, kaplica Cudownego Krucyfiksu, epitafium Wojciecha Baryczki (zm. 1643), przebudowane XIX w., *marmo bianco ordinario* z Carrary, wapień *Dębnik*, proj. Giovanni Battista Gisleni (atryb.), wyk. nieustalony rzeźbiarz nadworny z Warszawy (atryb.), fot. S. Nofok-Sowiński, pocz. XX w.

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, chapel of the Miraculous Crucifix, epitaph for royal courtier Wojciech Baryczka (d. 1643), 19th c. remodelled, 'marmo bianco statuario' marble of Carrara and 'Dębnik' limestone, designed

by Giovanni Battista Gisleni (attributed), executed by an unknown court sculptor of Warsaw (attributed), photo by S. Nofok-Sowiński, c. 1900

101. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, serliana-portal wejściowy, destrukcja oryginalnego kartusza z herbem dynastii Wazów, ok. 1630-40, kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska* lub *Paczółtowska*, wyk. nieustalony warsztat dębnicki lub krakowski (atryb.)

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, serliana-type main entrance portal, destroyed original cartouche with the Vasa dynasty's coat of arms, 1630s, 'Różanka Zelejowska' or 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite, executed by an unknown workshop of Dębnik or Cracow (attributed)

102. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, epitafium kan. Mikołaja Erlera (zm. 1645), zniszczone 1944, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Sebastiano Sala z Krakowa i Bartholomeo Stopano z Dębnika z warsztatami (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, epitaph for canon Mikołaj Erler (d. 1645), 1944 destroyed, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Sebastiano Sala of Cracow and Bartholomeo Stopano of Dębnik with workshops (attributed), photo by Z. Marcinkowski, c. 1930

103. Krosno, kościół par., pomnik nagrobny Zofii z Kiellarów Kanafolskiej (zm. 1640), wapień *Dębnik* i alabaster ruski z Wasiuczyna (?), proj. Sebastiano Sala z Krakowa (atryb.), wyk. Bartholomeo Stopano z Dębnika z warsztatem (atryb.)

Krosno (Crown Rus'), parish church, monument of Zofia Kanafolska née Kiellar (d. 1640), 'Dębnik' limestone and Ruthenian alabaster of Wasiuczyn (?), designed by Sebastiano Sala of Cracow (attributed), executed by Bartholomeo Stopano of Dębnik with workshop (attributed)

104. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, podwójne epitafium rajcostwa miasta Starej Warszawy: Giacoma de Castellati (zm. 1648) i Veroniki z Petardinich (zm. 1643) Gianottich, zniszczone 1944, wapień *Dębnik* i alabaster ruski z Wasiuczyna lub Czerniejowa, proj. Giovanni Battista Gisleni (atryb.), wyk. Bartholomeo Stopano z Dębnika z warsztatem (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, double-epitaph for Giacomo de Castellati (d. 1648) and Veronica née Petardinich (d. 1643) Gianotti, 1944 destroyed, 'Dębnik' limestone and Ruthenian alabaster of Wasiuczyn or Czerniejów, designed by Giovanni Battista Gisleni (attributed), executed by Bartholomeo Stopano of Dębnik with workshop (attributed), photo by Z. Marcinkowski, c. 1930

105. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, nagrobek Remigiusza de Otok Zaleskiego (zm. 1645), kasztelana łączyciego, 1648, zniszczony 1944, wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska* albo alabaster ruski z Wasiuczyna lub Czerniejowa (?), proj. Giovanni Battista Gisleni (atryb.), wyk. nieustalony warsztat dębnicki lub krakowski (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, przed 1939

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, monument of castellan Remigiusz de Otok Zaleski (d. 1645), 1648, 1944 destroyed, 'Dębnik' limestone and 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite or Ruthenian alabaster of Wasiuczyn or Czerniejów (?), designed by Giovanni Battista Gisleni (attributed), executed by an unknown workshop of Dębnik or Cracow (attributed), photo by Z. Marcinkowski, before 1939

106. Paczółtowie, kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, próbka kamieniarska

Paczółtowie near Cracow (central Lesser Poland), 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite, geological sample

107. Radlin, kościół par., nagrobek biskupa poznańskiego Andrzeja Opalińskiego (zm. 1623), figura zmarłego, 1686, kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, proj. i wyk. Jakub Bielawski z Dębnika (atryb.)

Radlin near Kalisz (Greater Poland), parish church, monument of Andrzej Opaliński (d. 1623), bishop of Poznań, Opaliński's effigy, 1686, 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by Jakub Bielawski of Dębnik (attributed)

108. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, epitafium Marcina Świerzyńskiego (zm. 1650), wiceinstygatora Wielkiego Księstwa Litewskiego i sekretarza królewskiego, zniszczone 1944, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Martin Christian Peterson z Krakowa oraz Bartholomeo Stopano lub Adam Gabrysiowicz *vel* Negowicz z Dębnika (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, epitaph for royal secretary Marcin Świerzyński (d. 1650), 1944 destroyed, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Martin Christian Peterson of Cracow and Bartholomeo Stopano or Adam Gabrysiowicz *aka* Negowicz of Dębnik (attributed), photo by Z. Marcinkowski, c. 1930

109. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, widok ukośny bocznego ołtarza Przemienienia Pańskiego, lata 40. XVII w., zniszczony 1944, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Bartholomeo Stopano z Dębnika z warsztatem (atryb.), fot. NN, przed 1939

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, side view of the former side altar of the Transfiguration, 1640s, 1944 destroyed, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Bartholomeo Stopano of Dębnik with workshop (attributed), anonymous photo, before 1939

110. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, widok *en face* bocznego ołtarza Przemienienia Pańskiego, lata 40. XVII w., zniszczony 1944, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Bartholomeo Stopano z Dębnika z warsztatem (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, ok. 1933

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, front view of the side altar of the Transfiguration, 1640s, 1944 destroyed, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Bartholomeo Stopano of Dębnik with workshop (attributed), photo by Z. Marcinkowski, c. 1930

111. Łowicz, kolegiata, nagrobek prymasa Henryka Firleja (zm. 1626), 1626-9, wapienie: *Noir Belge/Noir de Namur* oraz olandzki *Dälie*, alabaster angielski, proj. Abraham van den Block, wyk. Wilhelm Richter z Gdańska z warsztatem (atryb.)

Łowicz near Warsaw (Mazovia), collegiate church, monument of primate Henryk Firlej (d. 1626), 1626-9, 'Noir Belge'/'Noir de Namur' and 'Dälie' limestones and English alabaster, designed by Abraham van den Block, executed by Wilhelm Richter of Gdańsk (German: Danzig) with workshop (attributed)

112. Czerna, kościół karmelitów bosych, kapitel ołtarza głównego, ok. 1640, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Bartholomeo Stopano z Dębnika z warsztatem (atryb.)

Czerna near Cracow, Discalced Carmelites' church, high altar, capitals, c. 1640, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Bartholomeo Stopano of Dębnik with workshop (attributed)

113. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, epitafium prepozyta Aleksandra Jana Alancego (zm. 1648), zniszczone 1944, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Martin Christian Peterson z Krakowa i Adam Gabrysiowicz *vel* Negowicz z Dębnika z warsztatami (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, epitaph for provost Aleksander Jan Alancy (d. 1648), 1944 destroyed, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Martin Christian Peterson of Cracow and Adam Gabrysiowicz *aka* Negowicz of Dębnik with workshops (attributed), photo by Z. Marcinkowski, c. 1930

114. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, epitafium Stanisława Baryczki starszego (zm. 1651), sekretarza królewskiego oraz rajcy i burmistrza miasta Starej Warszawy, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Martin Christian Peterson z Krakowa lub nieustalony warsztat dębnicki (atryb.), fot. NN, przed 1914

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, epitaph for royal secretary and mayor Stanisław Baryczka the Elder (d. 1651), 'Dębnik' limestone, designed and executed by Martin Christian Peterson of Cracow or an unknown workshop of Dębnik (attributed), anonymous photo, before 1914

115. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, epitafium Davida Mintzera (zm. 1652), sekretarza królewskiego i rajcy miasta Starej Warszawy, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Adam Gabrysiowicz *vel* Negowicz z Dębnika z warsztatem (atryb.), fot. H. Poddębski, 1933

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, epitaph for royal secretary and councillor David Mintzer (d. 1652), 'Dębnik' limestone, designed and executed by Adam Gabrysiowicz *aka* Negowicz of Dębnik with workshop (attributed), photo by H. Poddębski, 1933

116. Biecz, kościół par., epitafium biskupa Wojciecha Lipnickiego (zm. 1657), wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Adam Gabrysiowicz *vel* Negowicz z Dębnika z warsztatem (atryb.)

Biecz near Tarnów (Lesser Poland), parish church, epitaph for bishop Wojciech Lipnicki (d. 1657), 'Dębnik' limestone, designed and executed by Adam Gabrysiowicz *aka* Negowicz of Dębnik with workshop (attributed)

117. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, epitafium Jana (zm. 1654) i Agnieszki z Golimowskich Gommerów, rajcos-twa miasta Starej Warszawy, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Adam Gabrysiowicz *vel* Negowicz z Dębnika z warsztatem (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, epitaph for councillor Jan (d. 1654) and Agnieszka of Golimowski Gommer, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Adam Gabrysiowicz *aka* Negowicz of Dębnik with workshop (attributed), photo by Z. Marcinkowski, c. 1930

118. Kraków, klasztor franciszkanów, skrzydło zachodnie krużganka, tablica inskrypcyjna w nagrobku Gabriela Franciszka Stokowskiego (zm. 1652), wapień *Dębnik*, wyk. Adam Gabrysiowicz *vel* Negowicz z Dębnika z warsztatem (atryb.)

Cracow, Franciscan cloister, ambulatory western wing, inscription plate in the monument of Gabriel Stokowski (d. 1652), 'Dębnik' limestone, executed by Adam Gabrysiowicz *aka* Negowicz of Dębnik with workshop (attributed)

119. Warszawa, AGAD, Dział X: Archiwum Radziwiłłowskie, dokument nieopracowany, *Memoriał Panu Wilhelmowi Gordonowi do Warszawy dany dnia 29 Kwietnia 1663 roku w Węgrowie*

Warsaw, Central Archives of Historical Records in Warsaw (AGAD), Section X: Princes' Radziwiłł Archives, document unpublished, *Memoriał Panu Wilhelmowi Gordonowi do Warszawy dany dnia 29 Kwietnia 1663 roku w Węgrowie*

120. Warszawa-Bielany, erem kamedulski, niezachowana kolumna upamiętniająca elekcję króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego, 1669, piaskowiec szydłowiecki i wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice* (kolumna z bazą i kapitelem, mitra książęca w zwieńczeniu), litografia prasowa z 1884 r. wg rysunku Bronisława Podbielskiego

Warsaw-Bielany, Camaldolites hermitage, destroyed column commemorating the King Michał I of Korybut Wiśniowiecki's election, 1669, Szydłowiec sandstone and 'Chęciny-Castle Hill'/Bolechowice' limestone (column with base and capital, a coronet in the coping), press lithography based on the drawing by Bronisław Podbielski, 1884

121. Wnętrze łodzi wypełnione zabytkami marmurowymi z Pałacu Kazimierzowskiego, wyłowionymi z Wisły przez piaskarzy warszawskich pod kierunkiem inż. Heliodora Nieciengiewicza, fotografia prasowa, 1906

Boat filled up with marble and limestone elements from the Kazimierzowski Palace fished out of the Vistula by Warsawian sand-diggers under engineer Heliodor Nieciengiewicz's direction, press photo, 1906

122. Warszawa-Stare Miasto, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, lapidarium, destrukt wazonu z herbem dynastii Wazów, przed 1637 (?), *marmo bianco statuario* z Carrary, proj. i wyk. nieustalony warsztat z Florencji (atryb.)

Warsaw-Old Town, Historical Museum of Warsaw, lapidarium, destroyed vase with the Vasa dynasty's coat of arms, before 1637 (?), 'marmo bianco statuario' of Carrara, designed and executed by an unknown Florentine workshop (attributed)

123. Warszawa-Stare Miasto, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, lapidarium, destrukt wazonu z *espagnolettes*, przed 1637 (?), *marmo bianco statuario* z Carrary, proj. i wyk. nieustalony warsztat z Florencji (atryb.)

Warsaw-Old Town, Historical Museum of Warsaw, lapidarium, destroyed vase with the 'espagnolettes', before 1637 (?), 'marmo bianco statuario' of Carrara, designed and executed by an unknown Florentine workshop (attributed)

124. Warszawa-Stare Miasto, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, lapidarium, destrukt figury anioła/Kupidy z pałką z fontanny ogrodowej Pałacu Kazimierzowskiego, przed 1637 (?), *marmo bianco statuario* z Carrary, proj. i wyk. nieustalony warsztat z Florencji (atryb.)

Warsaw-Old Town, Historical Museum of Warsaw, lapidarium, destroyed putto/Cupid with a club from the former fountain in the Kazimierzowski Palace garden, before 1637 (?), 'marmo bianco statuario' of Carrara, designed and executed by an unknown Florentine workshop (attributed)

125. Warszawa-Stare Miasto, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, lapidarium, delfin z fontanny ogrodowej Pałacu Kazimierzowskiego, przed 1637 (?), *marmo Bardiglio* lub *marmo calacatta* z Carrary, proj. i wyk. nieustalony warsztat z Florencji (atryb.)

Warsaw-Old Town, Historical Museum of Warsaw, lapidarium, dolphin from the former fountain in the Kazimierzowski Palace garden, before 1637 (?), 'Bardiglio' or 'Calacatta' marble of Carrara, designed and executed by an unknown Florentine workshop (attributed)

126. Warszawa-Stare Miasto, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, lapidarium, głowa delfina, przed 1637 (?), *marmo Bardiglio* lub *marmo calacatta* z Carrary, proj. i wyk. nieustalony warsztat z Florencji (atryb.), fot. H. Kowalski

Warsaw-Old Town, Historical Museum of Warsaw, lapidarium, dolphin's head, before 1637 (?), 'Bardiglio' or 'Calacatta' marble of Carrara, designed and executed by an unknown Florentine workshop (attributed), photo by H. Kowalski

127. Warszawa, Pałac Kazimierzowski, elementy kamieniarskie i rzeźbiarskie loggii frontowej oraz fontann ogrodowych, odnalezione w latach 2011-12 przez zespół badawczy *Wisła 1655-1906-2009 – Interdyscyplinarne badania dna rzeki*, fot. H. Kowalski

Warsaw, Kazimierzowski Palace, architectonic and sculptural elements of the front loggia and garden fountains fished out of the Vistula by scientific team 'Vistula 1655-1906-2009 – Interdisciplinary River-Bed Research', photo by H. Kowalski

128. Warszawa, Pałac Kazimierzowski, misy wielostopniowych fontann ogrodowych, lata 30. XVII w., gotlandzki piaskowiec *Burgsvik*, wyk. nieustalony warsztat gdański (atryb.)

Warsaw, Kazimierzowski Palace, vases of multistorey garden fountains, 1630s, 'Burgsvik' Gotland sandstone, executed by an unknown workshop of Gdańsk (German: Danzig) (attributed)

129. Warszawa, Pałac Kazimierzowski, fragment posadzki loggii frontowej lub jednej z sal, lata 30. XVII w., *marmo bianco ordinario* z Carrary i wapień *Noir Belge/Noir de Namur*, wyk. nieustalony warsztat z Niderlandów Hiszpańskich, Gdańska lub nadworny z Warszawy (atryb.)

Warsaw, Kazimierzowski Palace, marble floor elements from the front loggia or royal apartment room, 1630s, 'marmo bianco statuario' of Carrara and 'Noir Belge'/'Noir de Namur' limestone, executed by an unknown workshop from Spanish Netherlands, Gdańsk (German: Danzig) or Warsaw (attributed)

130. Warszawa, Pałac Kazimierzowski, baza kolumny z loggii frontowej lub ogrodowej z widoczną fugą ołowianą, lata 30. XVII w., marmur *Verde alpi/alpina* z Valle d'Aosta, wyk. nieustalony warsztat z Niderlandów Hiszpańskich, Gdańska lub nadworny z Warszawy (atryb.), fot. H. Kowalski

Warsaw, Kazimierzowski Palace, base of a column from the front loggia with the lead joint, 1630s, 'Verde alpi'/'Verde alpina' marble of Valle d'Aosta, executed by an unknown workshop from Spanish Netherlands, Gdańsk (German: Danzig) or Warsaw (attributed), photo by H. Kowalski

131. Warszawa, Pałac Kazimierzowski, fragment balustrady loggii frontowej, lata 30. XVII w., wapień *Zygmuntówka* i kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska*, wyk. nieustalony warsztat chęciński lub nadworny z Warszawy (atryb.), fot. H. Kowalski

Warsaw, Kazimierzowski Palace, element of the former front loggia's balustrade, 1630s, 'Zygmuntówka' limestone and 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite, executed by an unknown workshop of Chęciny or Warsaw (attributed), photo by H. Kowalski

132. Warszawa, Pałac Kazimierzowski, klucze arkad loggii frontowej, lata 30. XVII w., wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, wyk. nieustalony warsztat z Chęciny lub nadworny z Warszawy (atryb.)

Warsaw, Kazimierzowski Palace, pair of voussoirs from the front loggia's arcades, 1630s, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, executed by an unknown workshop of Chęciny or Warsaw (attributed)

133. Warszawa, Pałac Kazimierzowski, przyłucze arkady loggii frontowej z herbem dynastii Wazów, lata 30. XVII w., wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice* i kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska*, wyk. nieustalony warsztat z Chęciny lub nadworny z Warszawy (atryb.), fot. H. Kowalski

Warsaw, Kazimierzowski Palace, front loggia's arcade segment with the Vasa dynasty's coat of arms, 1630s, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone and 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite, executed by an unknown workshop of Chęciny or Warsaw (attributed), photo by H. Kowalski

134. Warszawa, Pałac Kazimierzowski, przyłucze arkady loggii frontowej z owalnym wgłębnym obramieniem na popiersie, lata 30. XVII w., wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice* i kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska*, wyk. nieustalony warsztat z Chęciny lub nadworny z Warszawy (atryb.)

Warsaw, Kazimierzowski Palace, front loggia's arcade segment with oval frame for a bust decorated with the Vasa dynasty's coat of arms, 1630s, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone and 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite, executed by an unknown workshop of Chęciny or Warsaw (attributed), photo by H. Kowalski

135. Warszawa, Pałac Kazimierzowski, tralkowy trzon fontanny ogrodowej, lata 30. XVII w., wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, wyk. Sebastiano Venosta z Chęciny z warsztatem (atryb.), fot. H. Kowalski

Warsaw, Kazimierzowski Palace, baluster trunk of a garden fountain, 1630s, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, executed by Sebastiano Venosta of Chęciny with workshop (attributed), photo by H. Kowalski

136. Janów Lubelski, kościół par., fontanna-kropielnica, lata 10.-30. XVII w., wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, wyk. Bartholomeo lub Sebastiano Venosta z Chęciny z warsztatem (atryb.)

Janów Lubelski near Sandomierz (Lesser Poland), parish church, fountain-holy water basin, 1610s-1630s, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, executed by Bartholomeo or Sebastiano Venosta of Chęciny with workshop (attributed)

137. Warszawa, Pałac Kazimierzowski, fragment uszakowatego obramienia okna lub portalu, lata 30. XVII w., wapień *Dębnik*, wyk. nieustalony warsztat z Dębika lub nadworny z Warszawy (atryb.)

Warsaw, Kazimierzowski Palace, detail of a window or portal frame, 1630s, 'Dębnik' limestone, executed by an unknown workshop of Dębik or Warsaw (attributed)

138. Warszawa, Pałac Kazimierzowski, odcinek archiwoltę arkady loggii frontowej z widocznym żelaznym bolcem montażowym oblanym ołowiem, fot. H. Kowalski

Warsaw, Kazimierzowski Palace, segment of an archivolt of the front loggia's arcade with an iron bolt and a lead joint, photo by H. Kowalski

139. Warszawa, pałac Jerzego Ossolińskiego, saski rysunek projektowy z inwentaryzacją nieustalonego portalu z *piano nobile*, 1639–43, wyk. 1747, rysownik z pracowni Joachima Daniela von Jaucha, fot. NN, przed 1915

Warsaw, Jerzy Ossoliński's palace, Saxon design drawing of 1747 with an unidentified portal of 'piano nobile', 1639–43, unknown draughtsman of the Joachim Daniel von Jauch's studio, anonymous photo, before 1915

140. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, nagrobek kan. Mariana Lauschefta (zm. 1667), dworzanina królewskiego, zniszczony 1944, wapien *Dębnik*, proj. i wyk. nieustalony warsztat dębnicki lub krakowski (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, 1933

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, monument of canon and royal secretary Marian Lauscheft (d. 1667), 1944 destroyed, 'Dębnik' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Dębnik or Cracow (attributed), photo by Z. Marcinkowski, 1933

141. Warszawa, kościół bernardynów, portal główny, kaboszon, wapien *Noir de Dinant*, przed 1667, wyk. nieustalony warsztat z Kunowa lub Warszawy (atryb.)

Warsaw, Bernardine church, main entrance portal, cabochon, 'Noir de Dinant' limestone, before 1667, executed by an unknown workshop of Kunów or Warsaw (attributed)

142. Warszawa, kościół bernardynów, krypta, wapien *Dębnik*, ok. 1667–70, wyk. nieustalony warsztat dębnicki (atryb.)

Warsaw, Bernardine church, holy water basin, 'Dębnik' limestone, c. 1667–70, executed by an unknown workshop of Dębnik (attributed)

143. Warszawa-Nowe Miasto, klasztor dominikanów, portal wejściowy refektarza, po 1664, piaskowiec kunowski i wapien *Dębnik* (tablica inskrypcyjna), wyk. nieustalony warsztat z Kunowa lub Warszawy (atryb.), fot. NN, przed 1944

Warsaw-New Town, Dominican church, refectory's entrance portal, after 1664, Kunów sandstone and 'Dębnik' limestone (inscription plate), executed by an unknown workshop of Kunów or Warsaw (attributed), anonymous photo, before 1944

144. Warszawa-Bielany, erem kamedulski (pierwotnie Pałac Kazimierzowski, loggia frontowa?), destrukcja trzonu kolumny, przed 1637 (?), wapien koralowcowy *Rouge griotte/Vieux Rance*, wyk. nieustalony warsztat nadmozański lub południowoniderlandzki

Warsaw-Bielany, Camaldolites hermitage (primarily Kazimierzowski Palace, front loggia?), destroyed shaft of a column, before 1637 (?), 'Rouge griotte'/'Vieux Rance' reef limestone, executed by an unknown Mosan or Flemish workshop

145. Warszawa-Nowe Miasto, kościół par. Nawiedzenia Najśw. Marii Panny, epitafium ks. Mateusza Jagodowicza (zm. 1666), 1673, wapien *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, proj. i wyk. nieustalony warsztat chęciński (atryb.)

Warsaw-New Town, parish church of the St. Mary's Visitation, epitaph for priest Mateusz Jagodowicz (d. 1666), 1673, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed)

146. Opatów, kościół bernardynów, epitafium Zygmunta Lanckorońskiego (zm. 1651), wapien *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, proj. i wyk. Augustin van Oyen lub Piotr Januszowicz z Chęciny (atryb.)

Opatów (Lesser Poland), Bernardine church, epitaph for Zygmunt Lanckoroński (d. 1651), 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, designed and executed by Augustin van Oyen or Piotr Januszowicz of Chęciny (attributed)

147. Skrzyńsko, kościół par., mur cmentarza kościelnego, destrukcja epitafium Piotra Tynieckiego (zm. 1664), wapien *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, proj. i wyk. nieustalony warsztat chęciński (atryb.)

Skrzyńsko near Radom (Lesser Poland), parish church, churchyard wall, epitaph for Piotr Tyniecki (d. 1664), partly destroyed, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed)

148. Warszawa, kościół franciszkanów-reformatów, epitafium Piotra z Bojanowa Bojanowskiego (zm. 1674), podczas płockiego i burgrabiego poznańskiego, uszkodzone 1944, wapien *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, wyk. nieustalony warsztat chęciński

Warsaw, Franciscan Reformati church, epitaph for courtier Piotr de Bojanowo Bojanowski (d. 1674), 1944 damaged, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, executed by an unknown workshop of Chęciny

149. Kielce, kolegiata, epitafium kan. Jana Szydłowskiego (zm. 1677), wapien *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, wyk. nieustalony warsztat chęciński (atryb.)

Kielce (Lesser Poland), collegiate church, epitaph for canon Jan Szydłowski (d. 1677), 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed)

150. Warszawa, kościół franciszkanów-reformatów, kaplica św. Franciszka Serafickiego/Gnińskich, balustrada

wejściowa, XVII/XVIII w., wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice* i kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska*, wyk. nieustalony warsztat chęciński (atryb.)

Warsaw, Franciscan Reformati church, St. Francis'/The Gniński's chapel, entrance balustrade, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone and 'Różanka Zelejowska' semi-cristallized vein calcite, executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed)

151. Warszawa-Bielany, kościół kamedułów, epitafium Jana Kazimierza z Wielkiego Brzeźna Brzezińskiego, podskarbiego nurskiego, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, proj. i wyk. nieustalony warsztat chęciński (atryb.)

Warsaw-Bielany, Camaldolites church, epitaph for courtier Jan Kazimierz de Wielkie Brzeźno Brzeziński, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed)

152. Smogorzów, kościół par., epitafium Derśława Dunina-Wąsowicza (zm. 1656), 1659, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, proj. i wyk. nieustalony warsztat chęciński (atryb.)

Smogorzów near Radom (Lesser Poland), parish church, epitaph for Derśław Dunin-Wąsowicz (zm. 1656), 1659, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed)

153. Warszawa-Wilanów, willa królewska Jana III Sobieskiego (obecnie Rosja, Petersburg, Letni Sad cara Piotra I), figura Pallas Ateny/Fortitudo, ok. 1690, *marmo bianco statuario* z Carrary, proj. i wyk. Thomas Quellinus II z Antwerpii i Kopenhagi, fot. P. J. Jamski

Warsaw-Wilanów, King Jan III Sobieski's villa (today Russia, Saint Petersburg, Tsar Peter's I The Great Summer Orchard), Pallas Athena/Fortitudo statue, c. 1690, 'marmo bianco statuario' of Carrara, designed and executed by Thomas Quellinus the Younger of Antwerp and Copenhagen, photo by P. J. Jamski

154. Warszawa-Wilanów, willa królewska Jana III Sobieskiego (obecnie Rosja, Petersburg, Letni Sad cara Piotra I), popiersie króla Jana III Sobieskiego, ok. 1690, *marmo bianco statuario* z Carrary, proj. i wyk. Artus II lub Thomas II Quellinus z Antwerpii i Kopenhagi, fot. P. J. Jamski

Warsaw-Wilanów, King Jan III Sobieski's villa (today Russia, Saint Petersburg, Tsar Peter's I The Great Summer Orchard), King Jan III Sobieski's portrait bust, c. 1690, 'marmo bianco statuario' of Carrara, designed and executed by Artus Quellinus the Younger or Thomas Quellinus the Younger of Antwerp and Copenhagen, photo by P. J. Jamski

155. Warszawa-Wilanów, willa królewska Jana III Sobieskiego, popiersie nieustalonej bogini antycznej, ok. 1690, *marmo bianco statuario* z Carrary, proj. i wyk. Artus II Quellinus z Antwerpii

Warsaw-Wilanów, King Jan III Sobieski's villa, unknown goddess' bust, c. 1690, 'marmo bianco statuario' of Carrara, designed and executed by Artus Quellinus the Younger of Antwerp

156. Warszawa, AGAD, Dział X: Archiwum Radziwiłłowskie, Archiwum domowe Sobieskich, dokument nieopracowany, *Connotacya statui marmuru kararskiego...*, k. 1r

Warsaw, Central Archives of Historical Records in Warsaw (AGAD), Section X: Princes' Radziwiłł Archives, document unpublished, *Connotacya statui marmuru kararskiego...*, folio 1 recto

157. Schematyczny plan pałacu królewskiego w Wilanowie z r. 1696, z oznaczeniem lokalizacji sprowadzonych z Amsterdamu w latach 1681-94 białomarmurowych i piaskowcowych rzeźb autorstwa Bartholomeusa Eggersa oraz Artusa II i Thomasa II Quellinusów, oprac. M. Wardzyński

Schematic plan of the King Jan III Sobieski's villa in Wilanów near Warsaw with the original localisation of the statues and busts sculpted in 'marmo bianco statuario' of Carrara and 'Burgsvik' sandstone by Bartholomeus Eggers, Artus Quellinus the Younger and Thomas Quellinus the Younger, worked out by M. Wardzyński

158. Warszawa-Wilanów, willa królewska Jana III Sobieskiego, biblioteka królewska, posadzka, lata 80. XVII w., *marmo bianco ordinario* z Carrary i wapienie: *Noir Belge/Noir de Namur* oraz olandzki odmiany *Dälle*, proj. Agostino Vincenzo Locci (?), wyk. nieustalony kamieniarz z Gdańska lub nadworny z Wilanowa (atryb.)

Warsaw-Wilanów, King Jan III Sobieski's villa, library room, marble floor, c. 1690, 'marmo bianco statuario' of Carrara, 'Noir Belge'/'Noir de Namur' and 'Dälle' limestones, designed by Agostino Vincenzo Locci of Warsaw (?), executed by an unknown stonemason of Gdańsk or Wilanów (attributed)

159. Warszawa-Wilanów, ogród rezydencji królewskiej Jana III Sobieskiego, prefabrykaty waz ogrodowych, 1681-2, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, proj. Agostino Vincenzo Locci (atryb.), wyk. nieustalony warsztat chęciński

Warsaw-Wilanów, garden of the King Jan III Sobieski's villa, prefabricated garden vases, 1681-2, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, designed by Agostino Vincenzo Locci (attributed), executed by an unknown workshop of Chęciny

160. Alwernia, kościół bernardynów, sarkofag Jana Stanisława Korycińskiego (zm. 1667), starosty gniewkowskiego, 1676, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Adam Gabrysiowicz *vel* Negowicz z Dębnika z warsztatem (atryb.)

Alwernia near Cracow (Lesser Poland), Bernardine church, starost Jan Stanisław Koryciński's (d. 1667) sarcophagus, 1676, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Adam Gabrysiowicz *aka* Negowicz of Dębnik with workshop (attributed)

161. Końskowola, kościół par., krypta południowa, sarkofag Zofii z Opalińskich Lubomirskiej (zm. 1675), 1676, wapień *Dębnik*, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu, wyk. Adam Gabrysiowicz *vel* Negowicz z Dębnika z warsztatem (atryb.)

Końskowola near Lublin (Lesser Poland), parish church, southern crypt, Zofia Lubomirska's *née* Opalińska (d. 1675) sarcophagus, 1676, 'Dębnik' limestone, designed by Tilman van Gameren of Utrecht, executed by Adam Gabrysiowicz *aka* Negowicz of Dębnik with workshop (attributed)

162. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, nagrobek Stanisława Baryczki młodszego (zm. 1682), sekretarza i owiesnego królewskiego oraz podstolego czernichowskiego, wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska* (?), proj. i wyk. nieustalony kamieniarz z Dębnika lub Krakowa (atryb.), fot. S. Nofok-Sowiński, przed 1914

Warsaw-New Town, Dominican church, monument of royal secretary and courtier Stanisław Baryczka the Younger (d. 1682), 'Dębnik' limestone and 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite (?), designed and executed by an unknown stonemason of Dębnik or Cracow (attributed), photo by S. Nofok-Sowiński, before 1914

163. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, fotografia archiwalna zrujnowanego wnętrza z widocznymi relikami epitafium Stanisława Baryczki młodszego (zm. 1682), fot. NN, po 1945

Warsaw-New Town, Dominican church, demolished interior with rests of the destroyed epitaph for royal secretary and courtier Stanisław Baryczka the Younger (d. 1682), anonymous photo, after 1945

164. Kraków-Stradom, kościół bernardynów, epitafium biskupa Piotra Gembickiego (zm. 1657), wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, proj. i wyk. nieustalony warsztat dębnicki (atryb.)

Cracow-Stradom (Lesser Poland), Bernardine church, epitaph for bishop Piotr Gembicki (d. 1657), 'Dębnik' limestone and 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by an unknown workshop of Dębnik (attributed)

165. Kraków-Wesoła, kościół karmelitów bosych, ołtarz boczny Świętej Rodziny, ok. 1683-8, wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, proj. i wyk. Michał Poman i Jakub Bielawski z Dębnika i Krakowa (atryb.)

Cracow-Wesoła (Lesser Poland), Discalced Carmelites' church, side altar of the Holy Family, c. 1683-8, 'Dębnik' limestone and 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by Michał Poman and Jakub Bielawski of Dębnik and Cracow (attributed)

166. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, kaplica Kotowskich, portal wejściowy ze schodami i wejściem do krypty, 1691-4, wapień *Dębnik*, „marmur bł. Salomei” oraz stiuk (dekoracja figuralna na tympanonie), proj. Tilman van Gameren z Utrechtu, wyk. Michał Poman i Jakub Bielawski z Dębnika z warsztatami oraz anonimowy stiukator z pogranicza szwajcarsko-lombardzkiego *Mistrz Kaplicy Kotowskich* (atryb.)

Warsaw-New Town, Dominican church, The Kotowskis' chapel, entrance portal with stairs and the entry to the crypt, 1691-4, 'Dębnik' limestone, 'Blessed Salomea's marble' and stucco (figural and ornamental decorations in a tympanum), designed by Tilman van Gameren of Utrecht, executed by Michał Poman and Jakub Bielawski of Dębnik with workshops and an anonymous Italian-Swiss stuccoer called 'Master of the Kotowskis' chapel' (attributed)

167. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, kaplica Kotowskich, widok wnętrza, 1691-4, wapień *Dębnik*, „marmur bł. Salomei” i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu, wyk. Michał Poman i Jakub Bielawski z Dębnika z warsztatami oraz anonimowy stiukator z pogranicza szwajcarsko-lombardzkiego *Mistrz Kaplicy Kotowskich* (atryb.)

Warsaw-New Town, Dominican church, The Kotowskis' chapel, interior view, 1691-4, 'Dębnik' limestone, 'Blessed Salomea's marble' and 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite, designed by Tilman van Gameren of Utrecht, executed by Michał Poman and Jakub Bielawski of Dębnik with workshops and an anonymous Italian-Swiss stuccoer called 'Master of the Kotowskis' chapel' (attributed)

168. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, kaplica Kotowskich, para sarkofagów Adama i Małgorzaty Kotowskich (zm. odpowiednio 1693 i 1690), stolnikostwa wyszogrodzkiego, 1691-4, wapień *Dębnik* i „marmur bł. Salomei”, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu, wyk. Michał Poman i Jakub Bielawski z Dębnika z warsztatami

Warsaw-New Town, Dominican church, The Kotowskis' chapel, pair of sarcophaguses of courtiers Adam (d. 1693) and Małgorzata *née* Durant (d. 1690) Kotowski in the crypt, 1691-4, 'Dębnik' limestone and 'Blessed Salomea's marble', designed by Tilman van Gameren of Utrecht, executed by Michał Poman and Jakub Bielawski of Dębnik with workshops

169. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, kaplica Kotowskich, antependium ołtarza św. Dominika, 1691-4, wapień *Dębnik* i „marmur bł. Salomei”, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu, wyk. Jakub Bielawski z Dębnika z warsztatami

Warsaw-New Town, Dominican church, The Kotowskis' chapel, St. Dominic altar's antependium, 1691-4, 'Dębnik' limestone and 'Blessed Salomea's marble', designed by Tilman van Gameren of Utrecht, executed by Jakub Bielawski of Dębnik with workshops

170. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, kaplica Kotowskich, kapitel portalu wejściowego, 1691, „marmur bł. Salomei”, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu, wyk. Jakub Bielawski z Dębnika

Warsaw-New Town, Dominican church, The Kotowskis' chapel, capital of the entrance portal, 1691, 'Blessed Salomea's marble', designed by Tilman van Gameren of Utrecht, executed by Jakub Bielawski of Dębnik

171. Koprzywnica, kościół par., portal kaplicy Matki Bożej Różańcowej, 1693-4, wapień *Dębnik*, kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska* oraz wapień pińczowski lub stiuk (?), wyk. Michał Poman z Dębnika z warsztatem

Koprzywnica near Sandomierz (Lesser Poland), parish church, Rosary side chapel's entrance portal, 1693-4, 'Dębnik' limestone, 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite and stucco (?) (pair of angels in the coping), designed and executed by Michał Poman of Dębnik with workshop

172. Kraków-Wawel, katedra, portal wewnętrzny w południowym ramieniu transeptu, kapitel, lata 80. lub 90. XVII w., kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, wyk. Jakub Bielawski z Dębnika z warsztatem (atryb.)

Cracow-Wawel Hill, cathedral, southern transept entrance portal, capital, 1680s-90s, 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite, executed by Jakub Bielawski of Dębnik with workshop (attributed)

173. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, kaplica Kotowskich, lew – podstawa sarkofagu Adama Kotowskiego (zm. 1693), 1691-4, „marmur bł. Salomei”, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu, wyk. Michał Poman i Jakub Bielawski z Dębnika z warsztatami

Warsaw-New Town, Dominican church, The Kotowskis' chapel, lion – base of the Adam Kotowski's (d. 1693) sarcophagus, 1691-4, 'Blessed Salomea's marble', designed by Tilman van Gameren of Utrecht, executed by Michał Poman and Jakub Bielawski of Dębnik with workshops

174. Wiśnicz Nowy, kościół karmelitów bosych, krypta fundatorska Lubomirskich (obecnie w krypcie kaplicy zamkowej w Wiśniczu Nowym), para lwów – podpór nieustalonego sarkofagu przedstawiciela lub przedstawicielki rodu Lubomirskich, przełom XVII i XVIII w., wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Jakub Bielawski z Dębnika (atryb.)

Wiśnicz Nowy (Lesser Poland), Discalced Carmelites' church, Princes' Lubomirski crypt (today in the Wiśnicz Nowy castle chapel's crypt), pair of lions – bases of an unidentified sarcophagus of the Princes' Lubomirski family, c. 1700, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Jakub Bielawski of Dębnik (attributed)

175. Grodzisko koło Skały, jasnokremowy jurajski wapień biohermalny zw. „marmurem bł. Salomei”, próbka kamieniarska

Grodzisko near Skała (Lesser Poland), light-cream Jurassic biohermal limestone called 'Blessed Salomea's marble', geological sample

176. Dębnik, kamieniołom Góra Karmelicka, tzw. wapień „lochowy”, próbka kamieniarska

Dębnik near Cracow (Lesser Poland), 'Karmelicka Mount' quarry, so-called 'underground marble', geological sample

177. Dębnik, kamieniołom Biała Góra, jurajski wapień jasnokremowy, próbka kamieniarska

Dębnik near Cracow (Lesser Poland), 'White Mount' quarry, light-cream Jurassic limestone, geological sample

178. Grodzisko koło Skały, pustelnia bł. Salomei, kościół pielgrzymkowy, zespół ołtarzy, 1691-2, wapienie: *Dębnik* i pińczowski oraz „marmur bł. Salomei”, proj. Giacomo Solari z Krakowa lub kan. Sebastian Piskorski (?), wyk. Michał Poman, Jakub i Stanisław Bielawscy z Dębnika oraz Kazimierz Jeziorkowski *vel* Kaliski z Krakowa (atryb.)

Grodzisko near Skała (Lesser Poland), Blessed Salomea's hermitage, pilgrimage church, set of altars, 1691-2, 'Dębnik' and 'Pińczów' limestones, 'Blessed Salomea's marble', designed by Giacomo Solari of Cracow or canon Sebastian Piskorski (?), executed by Michał Poman, Jakub and Stanisław Bielawski of Dębnik and Kazimierz Jeziorkowski *aka* Kaliski of Cracow (attributed)

179. Kraków, kościół jezuitów, nagrobek biskupa krakowskiego Andrzeja Trzebieckiego (zm. 1679), 1696, wapień *Dębnik*, „marmur bł. Salomei” i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, wyk. Sulpicius Gode z Wrocławia (atryb.) i Jakub Bielawski z Dębnika

Cracow (Lesser Poland), Jesuits' church, monument of bishop Andrzej Trzebicki (d. 1679), 1696, 'Dębnik' limestone, 'Blessed Salomea's marble' and 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite, executed by Sulpicius Gode of Wrocław (Silesia, formerly part of the Kingdom of Bohemia) (attributed) and Jakub Bielawski of Dębnik with workshop

180. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, kaplica Kotowskich, stalla w nagrobku Adama Kotowskiego (zm. 1693), dekoracja w technice *tagliapietra*, 1691-4, 'Dębnik' limestone and 'Blessed Salomea's marble', proj. Tilman van Gameren z Utrechtu, wyk. Jakub Bielawski z Dębnika z warsztatami

Warsaw-New Town, Dominican church, The Kotowskis' chapel, stalls in the Adam Kotowski's (d. 1693) monument, Italian 'tagliapietra' type decorations, 1691-4, 'Dębnik' limestone and 'Blessed Salomea's marble', designed by Tilman van Gameren of Utrecht, executed by Jakub Bielawski of Dębnik with workshop

181. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, epitafium Reginy Sroczyńskiej (zm. 1689), 1691, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Michał Poman i Jakub Bielawski z Dębnika z warsztatami (atryb.)

Warsaw-New Town, Dominican church, epitaph for Regina Sroczyńska (d. 1689), 1691, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Michał Poman and Jakub Bielawski of Dębnik with workshops (attributed)

182. Rytwiany, kościół kamedułów, nagrobek Stanisława Opalińskiego (zm. 1704), starosty nowokorczyńskiego, 1706, wapień *Dębnik* i „marmur bł. Salomei”, wyk. Michał Poman z Dębnika z warsztatem (atryb.)

Rytwiany near Kielce (Lesser Poland), Camaldolites church, monument of starost Stanisław Opaliński (d. 1704), 1706, 'Dębnik' limestone and 'Blessed Salomea's marble', designed and executed by Michał Poman of Dębnik with workshop

183. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, portal wejściowy kaplicy Arcybractwa Literackiego/Niepokalanego Poczęcia Najśw. Marii Panny, 1692-3, rysunek inwentaryzacyjny, ok. 1740, piórko i tusz na papierze, wyk. nieustalony rysownik saski czynny w Warszawie, Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden, Kartensammlung, sygn. Schr. VII, F. 87, Nr. 10 c, fot. J. Sito, 2012

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, entrance portal of the 'Literary' Archconfraternity's/St. Mary's Immaculate Conception's chapel, 1692-3, design drawing of the decorations for a King August II Wettin The Strong's anniversary, c. 1740, coloured ink on paper, executed by an unknown Saxon draughtsman active in Warsaw, Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden, Kartensammlung, sign. Schr. VII, F. 87, Nr. 10 c, photo by J. Sito, 2012

184. Marcin Zaleski, *Wnętrze kościoła katedralnego św. Jana w Warszawie z nagrobkiem Stanisława Małachowskiego*, ol./pł., przed 1837, Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. Mp 48, depozyt PTPN, wg *Marcin Zaleski (1796-1877)*...

Marcin Zaleski, *Interior view of the archcollegiate church in Warsaw with the monument of Stanisław Małachowski*, oil on canvas, before 1837, National Museum in Poznań, inv. no. Mp 48, PTPN deposit, photo after *Marcin Zaleski (1796-1877)*...

185. Warszawa, Muzeum Ziemi PAN, lapidarium, oryginalny kapitel z portalu wejściowego kaplicy Arcybractwa Literackiego/Niepokalanego Poczęcia Najśw. Marii Panny, 1692-3, wapień *Dębnik*, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu lub Giuseppe Simone Bellotti (atryb.), wyk. Michał Poman z Dębnika z warsztatem

Warsaw, Museum of the Earth of the Polish Academy of Sciences, lapidarium, original capital from the entrance portal of the 'Literary' Archconfraternity's/St. Mary's Immaculate Conception's chapel in the Warsaw archcollegiate church, 1692-3, 'Dębnik' limestone, designed by Tilman van Gameren of Utrecht or Italian-Swiss Giuseppe Simone Bellotti of Warsaw (attributed), executed by Michał Poman of Dębnik with workshop

186. Warszawa-Czerniaków, kościół bernardynów, posadzka perspektywiczna, 1691-3, wapień *Dębnik*, kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska* i „marmur bł. Salomei”, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu, wyk. Jakub Bielawski z Dębnika z warsztatem

Warsaw-Czerniaków, Bernardine church, perspective floor, 1691-3, 'Dębnik' limestone, 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite and 'Blessed Salomea's marble', designed by Tilman van Gameren of Utrecht, executed by Jakub Bielawski of Dębnik with workshop

187. Kraków, kościół dominikanów, kaplica książąt Zbaraskich, posadzka perspektywiczna, 1629-31, wapienie: górnowęgierski lub siedmiogrodzki, *Dębnik* i *Biała Góra* (?), proj. Andrea i Antonio Castelli z Krakowa, wyk. warsztaty Bartholomea Stopana lub Szymona Lepiasza *vel* Spatka z Dębnika

Cracow (Lesser Poland), Dominican church, Princes' Zbaraski chapel, perspective floor, 1629-31, limestones of: Upper Hungary or Transylvania, 'Dębnik' and 'White Mount' near Dębnik (?), designed by brothers Andrea and Antonio Castelli of Cracow, executed by Bartholomeo Stopano's and Szymon Lepiasz *aka* Spatek's of Dębnik workshops

188. Kraków, kolegiata uniwersytecka, posadzka perspektywiczna w kaplicy bocznej św. Jana Chrzciela, 1698-1700, wapienie: *Dębnik*, *Pisary* i *Biała Góra*, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu (atryb.), wyk. Michał Poman i Jacek Zielaski z Dębnika z warsztatem (atryb.)

Cracow (Lesser Poland), Jagiellonian Academy's collegiate church, St. John The Baptist's side chapel, perspective floor, 1698-1700, limestones of: 'Dębnik', 'Pisary' and 'White Mount' near Dębnik, designed by Tilman van Gameren of Utrecht, executed by Michał Poman and Jacek Zielaski of Dębnik with workshop (attributed)

189. Warszawa-Czerniaków, kościół bernardynów, krypta fundatorska, sarkofag Stanisława Herakliusza Lubomirskiego (zm. 1702), marszałka wielkiego koronnego, 1708, wapień *Dębnik*, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu (?), wyk. nieustalony warsztat dębnicki (atryb.)

Warsaw-Czerniaków, Bernardine church, founders' crypt, sarcophagus of the Grand marshal of the Crown Stanisław Herakliusz Lubomirski (d. 1702), 1708, 'Dębnik' limestone, designed by Tilman van Gameren of Utrecht (?), executed by an unknown workshop of Dębnik (attributed)

190. Końskowola, kościół par., kaplica południowa, nagrobek Zofii z Opalińskich Lubomirskiej (zm. 1675), 1676, wapień *Dębnik* i odlew z amalgamatu cynowo-ołowiowego, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu, wyk. Adam Gabrysiowicz *vel* Negowicz z Dębnika z warsztatem (atryb.)

Końskowola near Lublin (Lesser Poland), parish church, southern chapel, monument of Zofia Lubomirska *née* Opalińska (d. 1675), 1676, 'Dębnik' limestone and lead-tin amalgam cast, designed by Tilman van Gameren of Utrecht, executed by Adam Gabrysiowicz *aka* Negowicz of Dębnik with workshop (attributed)

191. Warszawa-Czerniaków, kościół bernardynów, krypta fundatorska, sarkofag Teodora Lubomirskiego (zm. 1745), wojewody krakowskiego, 1746, wapień *Dębnik*, wyk. nieustalony warsztat dębnicki (atryb.)

Warsaw-Czerniaków, Bernardine church, founders' crypt, sarcophagus of a voivode Teodor Lubomirski (d. 1745), 1746, 'Dębnik' limestone, executed by an unknown workshop of Dębnik (attributed)

192. Żerków, kościół par., sarkofag Stefana Radomickiego (zm. 1690), 1710, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Jakub Bielawski z Dębnika z warsztatem

Żerków near Kalisz (Greater Poland), parish church, Stefan Radomicki's (d. 1690) sarcophagus, 1710, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Jakub Bielawski of Dębnik with workshop

193. Warszawa, kościół franciszkanów-reformatów, epitafium portalowe Stanisława z Rzeczniowa Skarszewskiego (zm. 1685), kasztelana wojnickiego, 1691, wapień *Dębnik* i „marmur bł. Salomei” oraz kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu (atryb.), wyk. Michał Poman i Jakub Bielawski z Dębnika z warsztatami, ok. 1890-6 pozbawiony dolnego zamknięcia i uzupełniony o portal proj. Józefa Piusa Dziekońskiego

Warsaw, Franciscan Reformati church, portal-epitaph for castellan Stanisław de Rzecznioł Skarszewski (d. 1685), 1691, 'Dębnik' limestone, 'Blessed Salomea's marble' and 'Różanka Paczółtowska' semi-cristallized vein calcite, designed by Tilman van Gameren of Utrecht (attributed), executed by Michał Poman and Jakub Bielawski of Dębnik with workshops, c. 1890-6 rebuilt in part with a new portal added, designed by Józef Pius Dziekoński

194. Warszawa, kościół franciszkanów-reformatów, zwieńczenie epitafium portalowego Jana Antoniego z Rzeczniowa Skarszewskiego (zm. 1690), kasztelana wojnickiego, 1691, wapień *Dębnik* i „marmur bł. Salomei” oraz kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu (atryb.), wyk. Michał Poman i Jakub Bielawski z Dębnika z warsztatami

Warsaw, Franciscan Reformati church, coping of the epitaph for castellan Jan Antoni de Rzecznioł Skarszewski (d. 1690), 1691, 'Dębnik' limestone, 'Blessed Salomea's marble' and 'Różanka Paczółtowska' semi-cristallized vein calcite, designed by Tilman van Gameren of Utrecht (attributed), executed by Michał Poman and Jakub Bielawski of Dębnik with workshops

195. Warszawa, kościół franciszkanów-reformatów, kaplica św. Antoniego Padewskiego/Załuskich, balustrada wejściowa, XVII/XVIII w., wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, wyk. nieustalony warsztat dębnicki (atryb.)

Warsaw, Franciscan Reformati church, St. Anthony's of Padua/The Załuskis' chapel, entrance balustrade, c. 1700, 'Dębnik' limestone and 'Różanka Paczółtowska' semi-cristallized vein calcite, executed by an unknown workshop of Dębnik (attributed)

196. Warszawa-Stare Miasto, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, tablica poświęceniowa rozbudowy warszawskiego pałacu arcybiskupów gnieźnieńskich przez prymasa Michała Stefana Radziejewskiego, 1691, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. nieustalony rzeźbiarz warszawski (atryb.)

Warsaw-Old Town, Historical Museum of Warsaw, foundation plate of the Warsaw primate palace's enlargement executed at the instance of primate Michał Stefan Radziejewski, 1691, 'Dębnik' limestone, designed and executed by an unknown sculptor of Warsaw (attributed)

197. Warszawa, kościół par. misjonarzy, tablica poświadczeniowa fundacji świątyni przez prymasa Michała Stefana Radziejowskiego, 1696, wapień *Dębnik* i piaskowiec nieustalonego pochodzenia (?), proj. i wyk. nieustalony warsztat dębnicki (atryb.)

Warsaw, Missionary parish church of the Holy Cross, foundation plate commemorating primate Michał Stefan Radziejowski, 1696, 'Dębnik' limestone and unidentified sandstone (?), designed and executed by an unknown workshop of Dębnik (attributed)

198. Warszawa, klasztor karmelitów bosych, tablica poświadczeniowa fundacji nowego skrzydła klasztornego przez prymasa Michała Stefana Radziejowskiego, 1693-9, wapień *Dębnik* i „marmur bł. Salomei” (?), (herb Junosza rekonstruowany), proj. i wyk. nieustalony warsztat dębnicki (atryb.)

Warsaw, Discalced Carmelites' cloister, foundation plate of the new cloister's wing construction executed at the instance of primate Michał Stefan Radziejowski, 1693-9, 'Dębnik' limestone and 'Blessed Salomea's marble' (?), designed and executed by an unknown workshop of Dębnik (attributed)

199. Warszawa, klasztor karmelitów bosych, refektarz, ławaterz, 1699, wapień *Dębnik*, kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska* i „marmur bł. Salomei”, proj. i wyk. nieustalony warsztat dębnicki (atryb.)

Warsaw, Discalced Carmelites' cloister, refectory, lavabo, 1699, 'Dębnik' limestone, 'Blessed Salomea's marble' and 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by an unknown workshop of Dębnik (attributed)

200. Warszawa, kościół karmelitów bosych, kaplica św. Stanisława, rytowane antependium mensy zniesionego ołtarza bocznego św. Barbary, 1700-17, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Jacek Zielaski z Dębnika (atryb.)

Warsaw, Discalced Carmelites' church, St. Stanisław's side chapel, engraved antependium from the former St. Barbara's side altar, 1700-17, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Jacek Zielaski of Dębnik (attributed)

201. Rytwiany, kościół kamedułów, krypta Stanisława Opalińskiego, starosty nowokorczyńskiego, rytowane antependium ołtarza św. Stanisława Kostki, 1706, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Jacek Zielaski z Dębnika (atryb.)

Rytwiany near Kielce (Lesser Poland), Camaldolites church, starost Stanisław Opaliński's crypt, St. Stanisław's altar, engraved antependium, 1706, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Jacek Zielaski of Dębnik (attributed)

202. Kraków-Stradom, kościół bernardynów, kaplica św. Szymona z Lipnicy, rytowane antependium ołtarza relikwiarzowego, 1685, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Jacek Zielaski z Dębnika

Cracow-Stradom (Lesser Poland), Bernardine church, St. Szymon's of Lipnica chapel, reliquary altar, engraved antependium, 1685, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Jacek Zielaski of Dębnik

203. Warszawa, kościół par. misjonarzy, tablica epitafijna biskupa chełmińskiego Kazimierza Jana Szczuki (zm. 1694), piaskowiec nieustalonego pochodzenia (?), proj. Giuseppe Simone Bellotti lub Tilman van Gameren (atryb.), wyk. nieustalony warsztat warszawski

Warsaw, Missionary parish church of the Holy Cross, epitaph plate for bishop of Chełmno (German: Culm) Kazimierz Jan Szczuka (d. 1694), unidentified sandstone (?), designed by Giuseppe Simone Bellotti or Tilman van Gameren of Utrecht (attributed), executed by an unknown workshop of Warsaw

204. Warszawa, kościół par. misjonarzy, tzw. krypta magnacka, pokrywa niszy grobowej Wacława Szczuki (zm. 1699), kuchmistrza koronnego, 1699, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. nieustalony warsztat warszawski

Warsaw, Missionary parish church of the Holy Cross, so-called magnate crypt, cover for a catacombe niche for courtier Wacław Szczuka (d. 1699), 1699, 'Dębnik' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Warsaw

205. Warszawa, kościół par. misjonarzy, tzw. krypta magnacka, pokrywa niszy grobowej Pierre'a Des Noyersa (zm. 1693), sekretarza i podskarbiego królowej Ludwika Marii Gonzagi de Nevers, 1693, wapień *Noir Belge/Noir de Namur*, proj. i wyk. nieustalony warsztat warszawski

Warsaw, Missionary parish church of the Holy Cross, so-called magnate crypt, cover for a catacombe niche for a French royal secretary and treasurer Pierre Des Noyers (d. 1693), 1693, 'Noir Belge'/'Noir de Namur' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Warsaw

206. Warszawa, kościół par. misjonarzy, tzw. krypta magnacka, pokrywa niszy grobowej markiza Roberta Le Roux Desnevala (zm. 1693), 1693, wapień *Noir Belge/Noir de Namur*, proj. i wyk. Johannes Söffrens z Elbląga (atryb.)

Warsaw, Missionary parish church of the Holy Cross, so-called magnate crypt, cover for a catacombe niche for a French marquess Robert Le Roux Desneval (d. 1693), 1693, 'Noir Belge'/'Noir de Namur' limestone, designed and executed by Johannes Söffrens of Elbląg (German: Elbing) (attributed)

207. Chełmża, katedra, nagrobek biskupa Kazimierza Jana Opalińskiego (zm. 1693), zwieńczenie, 1696, wapień olandzki *Dälle* i alabaster angielski, proj. i wyk. Johannes Söffrens z Elbląga (atryb.)

Chełmża (German: Culmsee, Royal Prussia/Pomerania), cathedral, monument of bishop Kazimierz Jan Opaliński (d. 1693), ornamental coping with a portrait's frame, 1696, 'Dälle' limestone and English alabaster, designed and executed by Johannes Söffrens of Elbląg (German: Elbing) (attributed)

208. Warszawa-Nowe Miasto, kościół paulinów, fasada, balustrada otworu dzwonowego drugiej kondygnacji wież, 1713, wapień *Zygmuntówka*, proj. Giuseppe Piola lub Antonio Bay (atryb.), wyk. nieustalony warsztat chęciński

Warsaw-New Town, Pauline church, façade, balustrade of the tower's bell window opening, 1713, 'Zygmuntówka' limestone, designed by Italian-Swiss Giuseppe Piola or Antonio Bay of Warsaw (attributed), executed by an unknown workshop of Chęciny

209. Warszawa-Nowe Miasto, kościół paulinów, portal wejściowy zakrystii w prezbiterium, 1709-10, wapień *Zygmuntówka*, proj. i wyk. nieustalony warsztat chęciński

Warsaw-New Town, Pauline church, entrance portal of the sacristy, 1709-10, 'Zygmuntówka' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Chęciny

210. Stare Chęciny, kościół par., portal wejściowy, przełom XVII i XVIII w., wapień *Zygmuntówka*, proj. i wyk. nieustalony warsztat chęciński

Stare Chęciny near Kielce (Lesser Poland), parish church, entrance portal, c. 1700, 'Zygmuntówka' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Chęciny

211. Warszawa-Nowe Miasto, kościół paulinów, tzw. skarbona bracka, ok. 1709-10, wapień *Zygmuntówka*, proj. i wyk. nieustalony warsztat chęciński (atryb.)

Warsaw-New Town, Pauline church, façade, so-called money-box of the Christ's Five Wounds' Confraternity, 1709-10, 'Zygmuntówka' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed)

212. Warszawa, kościół par. misjonarzy, nagrobek Bartłomieja Michała Tarły (zm. 1715), biskupa poznańskiego, 1716, montaż do 1717, wapień *Dębnik*, kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska* i „marmur bł. Salomei” (?), proj. i wyk. Stanisław Bielawski z Dębника i nieustalony warsztat dębnicki (atryb.), 2008-9 restaurowany z rekonstrukcją tablicy inskrypcyjnej i szeregu detali ornamentalnych

Warsaw, Missionary parish church of the Holy Cross, monument of bishop of Poznań Bartłomiej Michał Tarło (d. 1715), 1716, set-up of parts *in situ* until 1717, 'Dębnik' limestone, 'Blessed Salomea's marble' and 'Różanka Paczółtowska' semi-cristallized vein calcite, designed and executed by Stanisław Bielawski of Dębnik with workshop (attributed), 2008-9 restored in part with new sculpted inscript on plate and the other ornamental details

213. Radlin, kościół par., nagrobek biskupa poznańskiego Andrzeja Opalińskiego (zm. 1623), 1686, wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, proj. i wyk. Jakub Bielawski z Dębника (atryb.)

Radlin near Kalisz (Greater Poland), parish church, monument of Andrzej Opaliński (d. 1623), bishop of Poznań, 1686, 'Dębnik' limestone and 'Różanka Paczółtowska' semi-cristallized vein calcite, designed and executed by Jakub Bielawski of Dębnik (attributed)

214. Tarnów, kolegiata, epitafium prepozyta Stanisława Orłowskiego (zm. 1708), 1710, wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, proj. i wyk. Jakub Bielawski z Dębника z warsztatem

Tarnów near Cracow (Lesser Poland), collegiate church, epitaph for provost Stanisław Orłowski (d. 1708), 1710, 'Dębnik' limestone and 'Różanka Paczółtowska' semi-cristallized vein calcite, designed and executed by Jakub Bielawski of Dębnik with workshop

215. Warszawa, kościół par. misjonarzy, nagrobek Bartłomieja Michała Tarły (zm. 1715), biskupa poznańskiego, popiersie zmarłego, 1716, „marmur bł. Salomei” (?), proj. i wyk. Stanisław Bielawski z Dębника (atryb.), 2008-9 restaurowany

Warsaw, Missionary parish church of the Holy Cross, monument of bishop of Poznań Bartłomiej Michał Tarło (d. 1715), portrait bust, 1716, 'Blessed Salomea's marble' (?), designed and executed by Stanisław Bielawski of Dębnik (attributed), 2008-9 restored

216. Rytwiany, kościół kamedułów, nagrobek Stanisława Opalińskiego (zm. 1704), starosty nowokorczyńskiego, zwieńczenie, 1706, „marmur bł. Salomei” (figury) i wapień *Dębnik* (wieniec), proj. i wyk. Stanisław Bielawski (atryb.) dla Michała Pomana z Dębника

Rytwiany near Kielce (Lesser Poland), Camaldolites church, monument of starost Stanisław Opaliński (d. 1704), coping, 1706, 'Blessed Salomea's marble' (statues) and 'Dębnik' limestone (wreath), designed and executed by Jakub Bielawski of Dębnik (attributed) for Michał Poman of Dębnik

217. Warszawa, kościół par. misjonarzy, chrzcielnica, 1721-2, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. nieustalony warsztat dębnicki

Warsaw, Missionary parish church of the Holy Cross, baptismal font, 1721-2, 'Dębnik' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Dębnik

218. Francja, Paryż, kościół św. Ludwika, kropielnica, 1679, wapień nieustalonego pochodzenia, proj. i wyk. Martin van den Bogaert zw. Desjardins z warsztatem

France, Paris, Dôme de Saint-Louis-des-Invalides, holy water basin, 1679, unidentified limestone, designed and executed by Martin van den Bogaert called Desjardins with workshop

219. Warszawa, kościół par. misjonarzy, kropielnica, ok. 1721-2, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. nieustalony warsztat dębnicki

Warsaw, Missionary parish church of the Holy Cross, holy water basin, c. 1721-2, 'Dębnik' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Dębnik

220. Warszawa-Nowe Miasto, kościół par. Nawiedzenia Najśw. Marii Panny, chrzcielnica, przełom XVII i XVIII w., wapień *Dębnik*, proj. i wyk. nieustalony warsztat dębnicki

Warsaw-New Town, parish church of the St. Mary's Visitation, baptismal font, c. 1700, 'Dębnik' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Dębnik

221. Warszawa, kościół karmelitów bosych, tablica pamiątkowa remontu świątyni z fundacji Augustyna Wessla, opata komendatoryjnego jędrzejowskiego, 1716, przekształcona w XIX w., wapień *Dębnik*, wyk. nieustalony warsztat dębnicki

Warsaw, Discalced Carmelites' church, foundation plate commemorating a restoration of the church founded by Cistercian abbot of Jędrzejów Augustyn Wessel, 1716, 19th c. remodelled, 'Dębnik' limestone, executed by an unknown workshop of Dębnik

222. Warszawa, kościół karmelitanek bosych, epitafium Michała Szymanowskiego (zm. 1731), starosty wyszogrodzkiego, wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, proj. i wyk. nieustalony warsztat dębnicki

Warsaw, Discalced Carmelite nuns' church, epitaph for starost Michał Szymanowski (d. 1731), 'Dębnik' limestone and 'Różanka Paczółtowska' semi-cristallized vein calcite, designed and executed by an unknown workshop of Dębnik

223. Kraków, kościół franciszkanów-reformatów, epitafium kan. Gabriela Węgrzynowicza (zm. 1684), wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, proj. i wyk. nieustalony warsztat dębnicki

Cracow (Lesser Poland), Franciscan Reformati church, epitaph for canon Gabriel Węgrzynowicz (d. 1684), 'Dębnik' limestone and 'Różanka Paczółtowska' semi-cristallized vein calcite, designed and executed by an unknown workshop of Dębnik

224. Kraków-Kleparz, kolegiata p.w. św. Floriana, epitafium prof. Marcina Oślińskiego (zm. 1720), wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, proj. i wyk. nieustalony warsztat dębnicki

Cracow-Kleparz (Lesser Poland), collegiate church of St. Florian, epitaph for Jagiellonian Academy's professor Marcin Ośliński (d. 1720), 'Dębnik' limestone and 'Różanka Paczółtowska' semi-cristallized vein calcite, designed and executed by an unknown workshop of Dębnik

225. Mapa Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI-XVII w. z oznaczeniem lokalizacji najważniejszych środkowo- i zachodnioeuropejskich oraz krajowych złóż marmurów, wapieni i alabastrów, zawierająca topografię dzieł rzeźby i małej architektury z nich wykonanych, oprac. M. Wardzyński, 2013

Map of the former Commonwealth of Two Nations (Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania) in the 16th and 17th c. with the localisation of local and external quarries and the most important sculpture and small-scale architecture monuments made of all identified varieties of marble, limestone and alabaster imported from Western and Southern Europe as well as made in Cracow, Pińczow, Chęciny, Dębnik, Lwów/Lviv, Warsaw, Poznań, Gdańsk (German: Danzig), Elbląg (German: Elbing), Toruń (German: Thorn) and Wilno/Vilnius sculpture centres, map worked out by M. Wardzyński, 2013

226. Mapa Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI-XVII w. z oznaczeniem lokalizacji najważniejszych dzieł rzeźby i małej architektury odkutych z różnych gatunków „marmurów” chęcińskich, oprac. M. Wardzyński, 2013

Map of the former Commonwealth of Two Nations (Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania) in the 16th and 17th c. with the localisation of the most important monuments made of all identified varieties of the limestone and vein calcite from Chęciny and Łągów near Kielce (Lesser Poland) by the sculptors and stone-masons from Pińczów, Cracow, Chęciny and Warsaw, map worked out by M. Wardzyński, 2013

227. Mapa Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI-XVII w. z oznaczeniem lokalizacji najważniejszych dzieł rzeźby i małej architektury odkutych z „czarnego marmuru” z Dębnika oraz *Różanki Paczółtowskiej*, „marmuru bł. Salomei” i pozostałych gatunków barwnych wapieni z okolic Krakowa, oprac. M. Wardzyński, 2013

Map of the former Commonwealth of Two Nations (Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania) in the 16th and 17th c. with the localisation of the most important monuments made of 'Dębnik' limestone, 'Blessed Salomea's marble', 'Różanka Paczółtowska' vein calcite and other identified varieties of limestone excavated in the surroundings of Cracow (Lesser Poland) by the sculptors and stone-masons from Dębnik, Cracow, Warsaw and Chęciny, map worked out by M. Wardzyński, 2013

228. Mapa Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI-XVII w. z oznaczeniem lokalizacji najważniejszych dzieł rzeźby i małej architektury odkutych z *marmo bianco statuario* i *marmo bianco ordinario di Carrara*, pozostałych importowanych z Italii białych i barwnych gatunków marmurów i wapieni (ciemne koła) oraz alabastru angielskiego z Fauld, Chellaston i Red Hill w Anglii (jasne kwadraty), oprac. M. Wardzyński, 2010

Map of the former Commonwealth of Two Nations (Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania) in the 16th and 17th c. with the localisation of the most important monuments made of 'marmo bianco statuario' or 'marmo bianco ordinario' of Carrara, other varieties of coloured marble and limestone imported from Italy (dark circles) and English alabaster of Fauld, Chellaston and Red Hill (light squares), map worked out by M. Wardzyński, 2010

229. Michał Stachowicz, *Ogłoszenie zasad Królestwa Konstytucji w Warszawie R. 1815*, rys. tuszem/pap., 1821, Kuria Metropolitalna w Krakowie (Gabinet Historyczny), fot. P. J. Jamski

Michał Stachowicz, *Interior view of the cathedral in Warsaw in 1815*, ink on paper, 1821, Cracow, Bishops' Palace (Historical Study), photo by P. J. Jamski

230. Marcin Zaleski, *Wnętrze katedry św. Jana w Warszawie*, ol./pł., ok. 1836-8, Lwowska Galeria Sztuki, nr inw. 1721

Marcin Zaleski, *Interior view of the archcollegiate church in Warsaw*, oil on canvas, 1836-8, Lwów/Lviv (today Ukraine), Lviv Art Gallery, cat. no. 1721

231. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, przekrój poprzeczny korpusu nawowego z drugiego przęsła w kierunku prezbiterium sprzed remontu i przebudowy arch. Adama Idźkowskiego (1836-41), z widocznymi portalami kaplic Cu-downego Krucyfiksu i Arcybractwa Literackiego, ryc. z albumu Adama Idźkowskiego *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...*, pl. VI, fig. 2

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, cross-section to the East with entrance portals of the Miraculous Crucifix's and 'Literary' Archconfraternity's chapels before the restoration designed by Adam Idźkowski (1836-41), steel engraving from the album *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...* by Adam Idźkowski, tabl. VI, fig. 2

232. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, przekrój osiowy świątyni ku północy sprzed remontu i przebudowy arch. Adama Idźkowskiego (1836-41), widok przęsła 2. do 4. korpusu z portalami zniesionych kaplic Trzech Króli i Świętej Trójcy oraz dawnym ołtarzem bocznym św. Anny (?), a także epitafiami umieszczonymi na filarach, ryc. z albumu *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...*, pl. IX, fig. 1

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, longitudinal section to the North before the restoration designed by Adam Idźkowski (1836-41), steel engraving from the album *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...* by Adam Idźkowski, tabl. IX, fig. 1

233. Plan archikolegiaty po remoncie i częściowej redekacji projektu arch. arch. Jakuba Kubickiego i Hilarego Szpilowskiego (1818), z oznaczeniem ówczesnej lokalizacji niektórych zidentyfikowanych XVII-wiecznych marmurowo-alabastrowych dzieł małej architektury i rzeźby. Zacerpnięty z: A. Idźkowski, *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...*, pl. VI, fig. 1, oprac. M. Wardzyński, 2013

Legenda:

Cyfry rzymskie – ołtarze: I – boczny Przemienienia Pańskiego, IV – Chrystusa Salvatora, V – Najśw. Sakramentu

Cyfry arabskie – nagrobki i epitafia: 1 – nagrobek ostatnich książąt mazowieckich Stanisława (zm. 1524) i Janusza III (zm. 1526) Piastowiców (1526-1528), 2 – nagrobek braci Mikołaja (zm. 1550) i Stanisława (zm. 1566) Wolskich, 4 – nagrobek Mateusza Bolińskiego (zm. 1639), 5 – nagrobek Łukasza i Stanisława Nagórskich (zm. 1571), 8 – nagrobek Asprilia Pacellego (zm. 1623), 9 – nagrobek Pawła Zembrzuskiego (zm. 1633), 10 – epitafium Mariana Lauschefta (zm. 1667), 11 – epitafium Mikołaja Erlera (zm. 1645), 12 – nagrobek Remigiusza z Otoka Zaleskiego (zm. 1648) (?), 21 – nagrobek Stanisława Drewny (zm. 1621), 22 – epitafium Jana Horlemesa (zm. 1641) (?), 23 – epitafium Pawła Gissy/Gizy (zm. 1624), 26 – płyta nagrobna Stanisława Strzelicy (zm. 1532), 27 – nagrobek Adama Parzniewskiego (zm. 1614), 28 – epitafium Giacomina (zm. 1648) i Veroniki (zm. 1643) Gianottich, 29 – epitafium Wojciecha Baryczki (zm. 1643), 30 – epitafium Katarzyny z Wołczyńskich Groszkiewiczowej (zm. 1698), 30 – epitafium Andrzeja Groszkiewiczicza (zm. 1701), 31 – epitafium Johanna a Kerna (zm. 1668)

Litery – portale: A – zakrystii, B – chóru muzycznego, C – serliana wewnętrznego portalu głównego, D – kaplicy św. Stanisława/Chrystusa Salvatora, E – kaplicy Świętej Trójcy, F – kaplicy Najśw. Sakramentu, G – kaplicy Archikonfraterni Literackiej/Niepokalanego Poczęcia Najśw. Marii Panny

Plan of the archcollegiate church in Warsaw after a restoration and redecoration designed by architects Jakub Kubicki and Hilary Szpilowski in 1818 with the contemporary localisation of some identified 16th- and 17th-century sculpture and small-scale architecture monuments in marble, limestone and alabaster. Based on steel-engraving from the Adam Idźkowski's album *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...*, tabl. VI, fig. 1, worked out by M. Wardzyński, 2013

Legend:

Roman numerals – side altars: I – altar of the Transfiguration, IV – altar of Christ Salvator, V – altar of the Holy Sacrament

Arabic numerals – monuments and epitaphs for: 1 – last Dukes of Mazovian Piast dynasty, brothers: Stanisław (d. 1524) and Janusz III (d. 1526), 1526-8, 2 – brothers Mikołaj (d. 1550) and Stanisław (d. 1566) Wolski, 1567, 4 – Mateusz Boliński (d. 1631), 1639, 5 – Łukasz and Stanisław Nagórski (d. 1571), 8 – Asprilio Pacelli (d. 1623), 9 – Paweł Zembrzuski (d. 1633), 10 – Marian Lauscheft (d. 1667), 11 – Mikołaj Erler (d. 1645), 12 – Remigiusz de Otok Zaleski (d. 1645), 1648, 21 – Stanisław Drewno (d. 1621), 1621, 22 – Jan Horlemes (d. 1641), 23 – Paweł Gissa/Giza (d. 1624), 26 – Stanisław Strzelica (d. 1532), 27 – Adam Parzniewski (d. 1614), 28 – Giacomo (d. 1648) and Veronica (d. 1643) Gianotti, 29 – Wojciech Baryczka (d. 1643), 30 – Katarzyna Groszkiewicz *née* Wołczyńska (d. 1698), 30 – Andrzej Groszkiewicz (d. 1701), 31 – Johann a Kern (d. 1668)

Letters – portals of: A – sacristy, B – organ-loft, C – interior main entrance, D – chapel of St. Stanisław/Christ Salvator, E – chapel of the Holy Trinity, F – chapel of the Holy Sacrament, G – chapel of the 'Literary' Archconfraternity/ St. Mary's Immaculate Conception

234. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, przekrój poprzeczny korpusu nawowego z czwartego przęsła w kierunku chóru muzycznego po remoncie i przebudowie arch. Adama Idźkowskiego (1836-41), ryc. z albumu *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...*, pl. VIII, fig. 2

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, cross-section to the West after the restoration designed by Adam Idźkowski (1836-41), steel engraving from the album *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...* by Adam Idźkowski, tabl. VIII, fig. 2

235. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, przekrój osiowy świątyni ku południowi po remoncie i przebudowie arch. Adama Idźkowskiego (1836-41), ryc. z albumu *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...*, pl. X

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, longitudinal section to the South after the restoration designed by Adam Idźkowski (1836-41), steel engraving from the album *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...* by Adam Idźkowski, tabl. X

236. Plan archikolegiaty po przebudowie według projektu arch. Adama Idźkowskiego (1836-1841) z oznaczeniem nowej lokalizacji przeniesionych XVII-wiecznych marmurowo-alabastrowych dzieł małej architektury i rzeźby. Zaczepnięty z: A. Idźkowski, *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...*, pl. VI, fig. 1, oprac. M. Wardzyński, 2013

Legenda:

Cyfry rzymskie – ołtarze boczne: I – Przemienienia Pańskiego, II – Wniebowstąpienia Pańskiego, III – Najśw. Marii Panny, IV – Chrystusa Salvatora, V – Najśw. Sakramentu

Cyfry arabskie – nagrobki i epitafia: 1 – nagrobek ostatnich książąt mazowieckich Stanisława (zm. 1524) i Janusza III (zm. 1526) Piastowiców (1526-1528), 2 – nagrobek braci Mikołaja (zm. 1550) i Stanisława (zm. 1566) Wolskich, 3 – destrukta nagrobka Stanisława (zm. 1624) i Zofii Warszyckich przeniesionego z kościoła bernardynek św. Klary, 4 – nagrobek Mateusza Bolińskiego (zm. 1639), 5 – nagrobek Łukasza i Stanisława Nagórskich (zm. 1571), 6 – płyta grobowa i sarkofag prymasa Kazimierza Floriana Czarторыńskiego (zm. 1674) przeniesione z kościoła jezuitów prowincji litewskiej, 7 – epitafium Adama Krzywieckiego (zm. 1610), 8 – nagrobek Asprilio Pachellego (zm. 1623), 9 – nagrobek Pawła Zembrzuskiego (zm. 1633), 10 – epitafium Mariana Lauschefta (zm. 1667), 11 – epitafium kan. Mikołaja Erlera (zm. 1645), 12 – nagrobek Remigiusza z Otoka Zaleskiego (zm. 1648), 13 – epitafium kan. Wojciecha Czaplica (zm. 1642), 14 – epitafium Marcina Świerzyńskiego (zm. 1650), 15 – nagrobek Zygmunta Kazanowskiego (zm. 1634) przeniesiony z kościoła bernardynek św. Klary, 16 – destrukta nagrobka Mikołaja Aleksandra Filomeda (zm. 1595), 17 – epitafium Jana Gommera (zm. 1654), 18 – epitafium kan. Aleksandra Jana Alancego (zm. 1648), 19 – epitafium kan. Andrzeja Szmeka (zm. 1688), 20 – epitafium Davida Mintzera (zm. 1652), 21 – nagrobek Stanisława Drewny (zm. 1621), 22 – epitafium Jana Horlemesa (zm. 1641), 23 – epitafium kan. Pawła Gissy/Gizy (zm. 1624), 24 – epitafium Stanisława Baryczki starszego (zm. 1651), 25 – destrukta nagrobka Bartłomieja Zaliwskiego (zm. 1595), 26 – płyta nagrobna kan. Stanisława Strzelicy (zm. 1532), 27 – nagrobek Adama Parzniewskiego (zm. 1614), 28 – epitafium Giacomina (zm. 1648) i Veroniki (zm. 1643) Gianottich, 29 – epitafium Wojciecha Baryczki (zm. 1643), 30 – epitafium

Katarzyny z Wołczyńskich Groszkiewiczowej (zm. 1698), 30 – epitafium Andrzeja Groszkiewicza (zm. 1701), 31 – epitafium Johanna a Kerna (zm. 1668)

Litery – portale: A – zakrystii, B – chóru muzycznego, C – serliana wewnętrznego portalu głównego, D – kaplicy św. Stanisława/Chrystusa Salvatora, E – kaplicy Świętej Trójcy, F – kaplicy Najśw. Sakramentu, G – kaplicy Archikonfraterni Literackiej/Niepokalanego Poczęcia Najśw. Marii Panny

Plan of the archcollegiate church in Warsaw after a restoration designed by architect Adam Idźkowski in 1836–41 with the contemporary localisation of the identified 16th- and 17th-century sculpture and small-scale architecture monuments in marble, limestone and alabaster. Based on steel-engraving from the Adam Idźkowski's album *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...*, tabl. VI, fig. 1, worked out by M. Wardzyński, 2013

Legend:

Roman numerals – side altars: I – altar of the Transfiguration, II – altar of the Ascension, III – St. Mary's altar, IV – altar of Christ Salvator, V – altar of the Holy Sacrament

Arabic numerals – monuments and epitaphs for: 1 – last Dukes of Mazovian Piast dynasty, brothers: Stanisław (d. 1524) and Janusz III (d. 1526), 1526–8, 2 – brothers Mikołaj (d. 1550) and Stanisław (d. 1566) Wolski, 1567, 3 – Stanisław (d. 1624) and Zofia Warszycki moved from the Bernardine nuns' church, 4 – Mateusz Boliński (d. 1631), 1639, 5 – Łukasz and Stanisław Nagórski (d. 1571), 6 – sarcophagus of primate Kazimierz Florian Czartoryski (d. 1674) moved from the Jesuits' church, 7 – Adam Krzywiecki (d. 1610), 8 – Asprilio Pacelli (d. 1623), 9 – Paweł Zembrzusi aka Klucznik (d. 1633), 10 – Marian Lauscheft (d. 1667), 11 – Mikołaj Erler (d. 1645), 12 – Remigiusz de Otok Zaleski (d. 1648), 13 – Wojciech Czaplic (d. 1642), 14 – Marcin Świerzyński (d. 1650), 15 – Zygmunt Kazanowski (d. 1634) moved from the Bernardine nuns' church, 16 – Mikołaj Aleksander Filomed (d. 1595), 17 – Jan Gommer (d. 1654), 18 – Aleksander Jan Alancy (d. 1648), 19 – Andrzej Szmek (d. 1688), 20 – David Mintzer (d. 1652), 21 – Stanisław Drewno (d. 1621), 1621, 22 – Jan Horlemes (d. 1641), 23 – Paweł Gissa/Giza (d. 1624), 24 – Stanisław Baryczka the Elder (d. 1651), 25 – Bartłomiej Zaliwski (d. 1595), 26 – Stanisław Strzelica (d. 1532), 27 – Adam Parzniewski (d. 1614), 28 – Giacomo (d. 1648) and Veronica (d. 1643) Gianotti, 29 – Wojciech Baryczka (d. 1643), 30 – Katarzyna Groszkiewicz née Wołczyńska (d. 1698), 30 – Andrzej Groszkiewicz (d. 1701), 31 – Johann a Kern (d. 1668)

Letters – portals of: A – sacristy, B – organ-loft, C – interior main entrance, D – chapel of St. Stanisław/Christ Salvator, E – chapel of the Holy Trinity, F – chapel of the Holy Sacrament, G – chapel of the 'Literary' Archconfraternity/St. Mary's Immaculate Conception

ILUSTRACJE

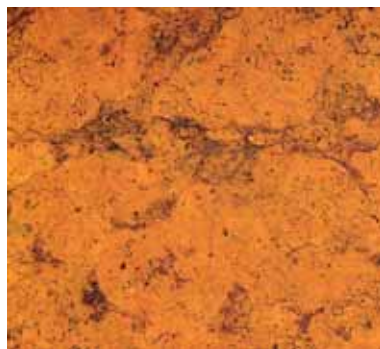
1.

PROWENIENCJA MATERIAŁOWA
ZABYTKÓW WARSZAWSKICH Z XVI W.

1. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, płyta figuralna z nagrobka ostatnich książąt mazowieckich: Stanisława (zm. 1524) i Janusza III (zm. 1526) Piastowiców, 1526-8, wapień węgierski *Tardos*, proj. i wyk. Bernardino Zanobi de Gianotis z Krakowa (atryb.)

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, monument of the last Dukes of Mazovian Piast dynasty: Stanisław (d. 1524) and Janusz III (d. 1526), 1526-8, Hungarian '*Tardos*' limestone, designed and executed by Bernardino Zanobi de Gianotis of Cracow (attributed)

2. Węgry, Tardos, dolnojurajski wapień czerwony, próbka kamieniarska

Hungary, Tardos, Lower Jurassic red limestone, geological sample

3. Wilno, katedra, płyta figuralna z nagrobka Olbrachta Gasztołda (zm. 1539), ok. 1540, wapień węgierski *Tardos*, proj. i wyk. Bernardino Zanobi de Gianotis z Krakowa (atryb.)

Wilno/Vilnius (today Lithuania), cathedral, monument of Olbracht Gasztołd (d. 1539), c. 1540, Hungarian '*Tardos*' limestone, designed and executed by Bernardino Zanobi de Gianotis of Cracow (attributed)

4. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, tzw. pomnik nagrobny Bartłomieja Zaliwskiego (zm. 1595), koniec XVI w., jurajski czerwony wapień górnowiągierski lub siedmiogrodzki, proj. i wyk. nieustalony warsztat krakowski (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, so-called Bartłomiej Zaliwski's (d. 1595) monument, c. 1595-1600, Upper-Hungarian or Transylvanian Jurassic red limestone, designed and executed by an unknown workshop of Cracow (attributed), photo by Z. Marcinkowski, c. 1930

5. Górne Węgry lub Siedmiogród, jurajski wapień czerwony typu *rosso ammonitico*, próbka kamieniarska

Upper Hungary or Transylvania, 'rosso ammonitico' type Jurassic limestone, geological sample

6. Łowicz, kolegiata, płyta figuralna Anny Śleszyńskiej (zm. 1578), ok. 1580, wapień górnowiągierski lub siedmiogrodzki, proj. i wyk. Jan Michałowicz z Urzędowa z warsztatem (atryb.)

Łowicz (Mazovia), collegiate church, Anna Śleszyńska's (d. 1578) effigy, c. 1580, Upper-Hungarian or Transylvanian Jurassic red limestone, designed and executed by Jan Michałowicz of Urzędów with workshop (attributed)

2.

PRZEŁOM – LATA 1607-1608

7. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, nagrobek Katarzyny z Kosińskich Ossolińskiej (zm. 1607), 1607-8, wapienie: spiski/lubowelski oraz górnowiągierski lub siedmiogrodzki, *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, *Łagów* lub *Dębnie*, kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska* oraz wapień pińczowski i różne gatunki piaskowców małopolskich, wyk. warsztat Giovanniego de Simona *vel* de Simonisa z Krakowa (atryb.)

Warsaw-New Town, Dominican church, monument of Katarzyna Ossolińska *née* Kosińska (d. 1607), 1607-8, limestones of: Spiš/Stará Ľubovňa, Upper Hungary or Transylvania, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice', 'Łagów' or 'Dębnie' and Pińczów, 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite and some different variety of sandstone from Lesser Poland, executed by Tyrolean Giovanni de Simone *aka* de Simonis' of Cracow workshop (attributed)

8. Kraków, kościół dominikanów, nagrobek Andrzeja Piotra Stadnickiego (zm. 1608), wapień górno-węgierski lub siedmiogrodzki i wapień pińczowski, wyk. Giovanni de Simon *vel* de Simonis z Krakowa z warsztatem (atryb.)

Cracow (Lesser Poland), Dominican church, monument of Andrzej Piotr Stadnicki (d. 1608), limestones of: Upper Hungary or Transylvania and Pińczów, executed by Tyrolean Giovanni de Simone *aka* de Simonis' of Cracow workshop (attributed)

9. Bardiów/Bárfta/Bartfeld (Górne Węgry, obecnie Słowacja), kościół par., płyta figuralna nagrobka Györgya Serédyego (zm. 1557), 1557-8, wapień lubowelski/spiski, proj. i wyk. anonimowy *Mistrz M. S.* ze Starej Lubowli (atryb.)

Bardiów/Bárfta/Bartfeld (Upper Hungary, today Slovakia), parish church, György Serédy's (d. 1557) effigy, c. 1557-8, limestone of Spiš/Stará Ľubovňa, designed and executed by anonymous 'Master M. S.' of Stará Ľubovňa (attributed)

10. Kraków-Wawel, katedra (obecnie Staniątka, refektarz klasztoru benedyktynek), fragment dawnego bocznego ołtarza św. Antoniego Opata fundacji rodu Kmitów, płaskorzeźba *Ukrzyżowania Pańskiego*, 1558, wapień spiski/lubowelski, proj. i wyk. anonimowy *Mistrz M. S.* ze Starej Lubowli (atryb.)

Cracow-Wawel Hill (Lesser Poland), cathedral (today in Staniątka near Cracow, refectory of the Benedictine nuns' cloister), element of the former St. Anthony's the Abbot side altar, 'Crucifixion' bas-relief, 1558, limestone of Spiš/Stará Ľubovňa, designed and executed by anonymous 'Master M. S.' of Stará Ľubovňa (attributed)

11. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, nagrobek Katarzyny z Kosińskich Ossolińskiej (zm. 1607), figura zmarłej, lata 30.-40. XVI w., wapień spiski/lubowelski, wyk. anonimowy *Mistrz M. S.* ze Starej Lubowli (atryb.)

Warsaw-New Town, Dominican church, Katarzyna Ossolińska's *née* Kosińska (d. 1607) effigy, 1530s-1540s, limestone of Spiš/Stará Ľubovňa, designed and executed by anonymous 'Master M. S.' of Stará Ľubovňa (attributed)

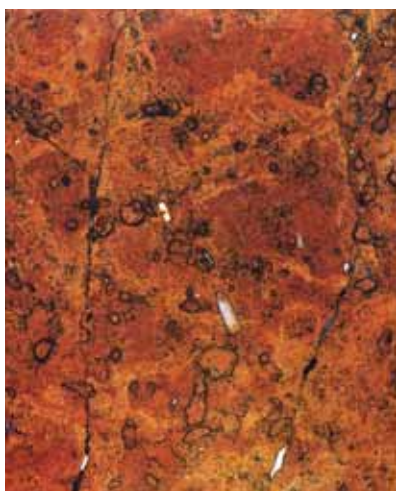
12. Opatów, kolegiata, kaplica Szydłowieckich, płyta figuralna z nagrobka Zofii Szydłowieckiej (zm. 1536), wapień węgierski *Tardos*, proj. i wyk. Bernardino Zanobi de Gianotis z Krakowa (atryb.)

Opatów near Sandomierz (Lesser Poland), collegiate church, the Szydłowieckis' chapel, Zofia Szydłowiecka's (d. 1536) effigy, Hungarian 'Tardos' limestone, designed and executed by Bernardino Zanobi de Gianotis of Cracow (attributed)

13. Poznań, katedra, płyta figuralna biskupa Sebastiana Branickiego (zm. 1544), lata 40. XVI w., wapień *Rot* z Adnet, proj. i wyk. nieustalony rzeźbiarz krakowski

Poznań (Greater Poland), cathedral, monument of bishop Sebastian Branicki (d. 1544), 1540s, limestone 'Rot' of Adnet, designed and executed by an unknown Italian sculptor of Cracow

14. Księstwo biskupie Salzburga (obecnie Austria), Adnet, dolnojurajski wapień odmiany *Rot* (*Wimberger rot* oraz *Lienbacher rot*), próbka kamieniarska

Prince-Bishopric of Salzburg (today Austria), Adnet, Lower Jurassic limestone called 'Rot' ('Wimberger rot' and 'Lienbacher rot' varieties), geological sample

16. Włocławek, katedra, kaplica Najśw. Marii Panny/Mansjonarzy, figura św. Stanisława, wapień *Góra Zamkowa/Bolechowice*, wyk. Malcher z Pińczowa

Włocławek (Kuiavia), cathedral, St. Mary's/Mansioners' chapel, St. Stanisław statue, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, executed by sculptor Malcher of Pińczów

15. Bolechowice, górnodedewoński wapień brązowo-brunatny typu *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, próbka kamieniarska

Bolechowice near Chęciny (Lesser Poland), Upper Devonian brownish limestone from the 'Chęciny-Castle Hill' and 'Bolechowice' quarries, geological sample

17. Chęciny, Góra Zelejowa, kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska*, próbka kamieniarska

Chęciny (Lesser Poland), Zelejowa Mount, 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite, geological sample

18. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, nagrobek Anny z Dobrzykowa Tarnowskiej (zm. 1611), 1608, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, proj. i wyk. Bartholomeo Venosta z Chęcin (atryb.)

Warsaw-New Town, Dominican church, monument of Anna de Dobrzyków Tarnowska (d. 1611), 1608, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, designed and executed by Tyrolean Bartholomeo Venosta of Chęciny (attributed)

19. Środa Wielkopolska, kolegiata, kaplica Gostomskich, płyta figuralna Anny z Ostrorogów albo Urszuli z Sieniawskich Gostomskiej (zm. 1584 i 1598) w zbiorowym nagrobku rodziny Gostomskich, ok. 1605-10, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, wyk. Bartholomeo Venosta z Chęciny (atryb.)

Środa Wielkopolska (Greater Poland), collegiate church, the Gostomskis' chapel, Anna née Ostroróg (d. 1584) or Urszula née Sieniawska's (d. 1598) effigy in the Gostomskis' collective monument, c. 1605-10, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, executed by Tyrolean Bartholomeo Venosta of Chęciny (attributed)

20. Radzyń Podlaski, kościół par., nagrobek Mikołaja (zm. 1597) i Zofii z Działyńskich (zm. 1607) Mniszchów, figura zmarłej, ok. 1600-7, wapień górnowęgierski lub siedmiogrodzki, proj. i wyk. Thomas Nikiel z Pińczowa z warsztatem (atryb.)

Radzyń Podlaski (Lublin region, former Lesser Poland), parish church, Zofia née Działyńska's (d. 1607) effigy in the Mniszechs' collective monument, c. 1600-1607, Upper Hungarian or Transylvanian limestone, designed and executed by Thomas Nikiel of Pińczów with workshop (attributed)

21. Wiślica, kolegiata, płyta figuralna Anny z Krzepickich Stawskiej (zm. 1617), wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, wyk. warsztat Bartholomea Venosty z Chęcin (atryb.)

Wiślica (Lesser Poland), collegiate church, Anna Stawska's *née* Krzepicka (d. 1617) effigy, 'Chęciny-Castle Hill/'Bolechowice' limestone, executed by Tyrolean Bartholomeo Venosta of Chęciny (attributed)

22. Łomża, kościół par., nagrobek Franciszka Nikodema Koszakowskiego (zm. 1609), 1611, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska* i wapień pińczowski, proj. i wyk. Bartholomeo Venosta z Chęcin (atryb.)

Łomża (Mazovia), former parish church, monument of Franciszek Nikodem Kossakowski (d. 1609), 1611, 'Chęciny-Castle Hill/'Bolechowice' limestone, 'Różanka Zelejowska' semi-cristallized vein calcite and limestone of Pińczów, designed and executed by Tyrolean Bartholomeo Venosta of Chęciny (attributed)

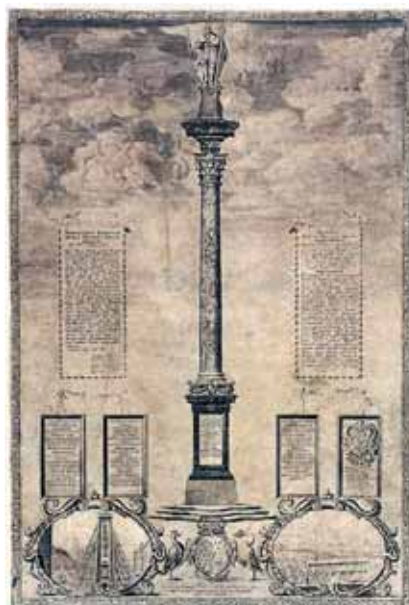
3.

1. TERCJA XVII W.

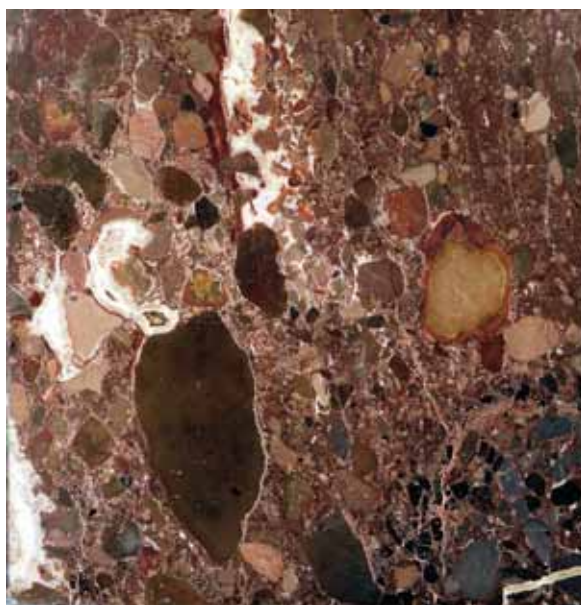
24. Warszawa-Stare Miasto, destrukcja oryginalnego trzonu kolumny Zygmunta III Wazy, 1607 i 1642-3, zdemontowany 1887, wapień *Zyguntówka*, wyk. nieustalony warsztat chęciński

Warsaw-Old Town, destroyed shaft of the King Sigismund's III Vasa column, excavated 1607 and 1642-3, 1887 removed, 'Zyguntówka' limestone, executed by an unknown workshop of Chęciny

23. Warszawa-Stare Miasto, kolumna Zygmunta III Wazy, 1641-4, zniszczona 1945, odbudowana 1948-9, wapień: *Dębnik* i *Zyguntówka*, spiż złocony, proj. Agostino Locci z Rzymu i Costante Tencalla z Bissonne, wyk. m.in. Clemente Molli i Daniel Thym z Gdańska, rycina Willema Hondiusa z 1646 r.

Warsaw-Old Town, King Sigismund's III Vasa column, 1641-4, 1945 destroyed, 1948-9 reconstructed, 'Dębnik' and 'Zyguntówka' limestones and gilded bronze, designed by Italian Agostino Locci of Rome and Costante Tencalla of Bissonne, executed by e.a. Italian Clemente Molli and Daniel Thym of Gdańsk (German: Danzig), engraving by Willem Hondius, 1646

25. Chęciny, Jerzmaniec-Czerwona Góra, cechsztyński zlepieniec *Zyguntówka*, próbka kamieniarska

Chęciny (Lesser Poland), Jerzmaniec-Red Mount, 'Zyguntówka' Permian conglomerate, geological sample

26. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, portal zakrystii, lata 10. XVII w., częściowa rekonstrukcja ok. 1960, wapienie: *Zygmuntówka* i *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, wyk. nieustalony warsztat chęciński lub nadworny w Warszawie (atryb.)

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, presbytery, portal of the sacristy, 1610s, c. 1960 partly reconstructed, 'Zygmuntówka' and 'Chęciny-Castle Hill/'Bolechowice' limestones, executed by an unknown workshop of Chęciny or court workshop of Warsaw (attributed)

27. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, nagrobek Adama Parzniewskiego (zm. 1614), wapienie: górnowiągierski lub siedmiogrodzki, *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice* i *Dębnik*, kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska* oraz alabaster ruski z Wasiuczyna lub Czerniejowa, proj. i wyk. nieustalony rzeźbiarz nadworny z Warszawy (atryb.)

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, monument of Adam Parzniewski (d. 1614), Upper Hungary or Transylvania, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' and 'Dębnik' limestones, 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite and Ruthenian alabaster of Wasiuczyn or Czerniejów, designed and executed by an unknown court sculptor of Warsaw (attributed)

28. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, nagrobek Adama Parzniewskiego (zm. 1614), figura zmarłego, wapienie górnowiągierski lub siedmiogrodzki, proj. i wyk. nieustalony rzeźbiarz nadworny z Warszawy (atryb.)

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, monument of Adam Parzniewski (d. 1614), portrait bust, Upper Hungarian or Transylvanian limestone, designed and executed by an unknown court sculptor of Warsaw (attributed)

29. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, widok ukośny dawnego ołtarza bocznego Wniebowstąpienia Pańskiego, lata 20. XVII w., zniszczony 1944, wapienie: *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice* i *Zygmuntówka*, kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska*, proj. Matteo Castello (atryb.), wyk. nieustalony warsztat chęciński lub nadworny z Warszawy (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, 1933

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, side view of the former side altar of the Ascension, 1620s, 1944 destroyed, limestone: 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice', 'Zygmuntówka' and semi-crystallized vein calcite 'Różanka Zelejowska', designed by Matteo Castello (attributed), executed by an unknown court sculptor of Warsaw (attributed), photo by Z. Marcinkowski, 1933

30. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, widok ukośny dawnego ołtarza Wniebowstąpienia Pańskiego (za nim nastawa ołtarza bocznego Przemienienia Pańskiego), lata 20. XVII w., zniszczony 1944, fot. Z. Marcinkowski, przed 1939

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, side view of the former side altar of the Ascension (with the former side altar of the Transformation in the background), 1620s, 1944 destroyed, photo by Z. Marcinkowski, before 1939

31. Warszawa-Stare Miasto, Zamek Królewski, Brama Grodzka, kapitel portalu, ok. 1609-10, wyk. warsztat nadworny z Warszawy (atryb.)

Warsaw-Old Town, Royal Castle, Magistrates Gate, portal capital, c. 1609-10, executed by an unknown court workshop of Warsaw (attributed)

32. Warszawa-Stare Miasto, kamienica Fukierowska, podwórze, ściana północna, destrukcja girlandy – fragmentu nieustalonej struktury, 1. tercja XVII w., kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska*, proj. i wyk. nieustalony warsztat nadworny z Warszawy (atryb.)

Warsaw-Old Town, The Fukiers' tenement house, corridor, northern wall, destroyed garland – unidentified structure's detail, 1st terce of the 17th c., 'Różanka Zelejowska' semi-cristallized vein calcite, designed and executed by an unknown court sculptor of Warsaw (attributed)

33. Warszawa-Stare Miasto, kamienica Fukierowska, podwórze, ściana północna, destrukcja uskrzydłonej główki anielskiej podwieszanej na chuście – fragmentu nieustalonej struktury, 1. tercja XVII w., kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska*, proj. i wyk. nieustalony warsztat nadworny z Warszawy (atryb.)

Warsaw-Old Town, The Fukiers' tenement house, corridor, northern wall, destroyed angel's head with a shawl – unidentified structure's detail, 1st terce of the 17th c., 'Różanka Zelejowska' semi-cristallized vein calcite, designed and executed by an unknown court sculptor of Warsaw (attributed)

34. Warszawa-Stare Miasto, Zamek Królewski, tzw. Łoża Masońska, destrukcja figury nieustalonego szlachcica (Stanisława z Gorzechowa-Jastrzębczyn Gorzechowskiego [zm. 1644], podżupka i podstarościego chęcińskiego?), z kościoła par. w Chęcinach (?), lata 10. lub 1. połowa lat 20. XVII w., wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, proj. i wyk. Bartholomeo Venosta z Chęcin z warsztatem (atryb.)

Warsaw-Old Town, Royal Castle, so-called Masonic box, destroyed effigy of an unknown nobleman (perhaps Stanisław de Gorzechów-Jastrzębczyn Gorzechowski, d. 1644) from the parish church in Chęciny (Lesser Poland), c. 1610-25, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, designed and executed by Tyrolean Bartholomeo Venosta of Chęciny with workshop (attributed)

35. Żerków, kościół par., kaplica Roszkowskich, figura nagrobkowa Jana Roszkowskiego (zm. 1613), ok. 1615, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, wyk. Bartholomeo Venosta z Chęcin z warsztatem (atryb.)

Żerków (Greater Poland), parish church, The Roszkowskis' chapel, Jan Roszkowski's (d. 1613) effigy, c. 1615, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, designed and executed by Tyrolean Bartholomeo Venosta of Chęciny with workshop (attributed)

36. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, epitafium prepozyta Pawła Gissy/Gizy (zm. 1624), zniszczone 1944, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska*, proj. i wyk. nieustalony warsztat chęciński (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, epitaph for provost Paweł Gissa/Giza (d. 1624), 1944 destroyed, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone and 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed), photo by Z. Marcinkowski, c. 1930

37. Warszawa-Stare Miasto, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, lapidarium, destrukcja zwieńczenia nieustalonego nagrobka, epitafium lub tablica, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, wyk. warsztat Janusza Oleksego z Chęciny (atryb.)

Warsaw-Old Town, Historical Museum of Warsaw, lapidarium, destroyed coping of an unidentified monument, epitaph or plate, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, executed by Janusz Oleksy's of Chęciny workshop (attributed)

38. Warszawa, kościół bernardynów, prezbiterium, kropielnica zestawiona wtórnie z fragmentu nadproża portalu lub kominka z herbem Wazów i tralkowej podpory, wapienie: *Noir de Dinant* i *Dębnik*, lata 20. XVII w., montaż po 1660, wyk. nieustalony warsztat nadworny z Warszawy (atryb.)

Warsaw, Bernardine church, presbytery, holy water basin secondarily composed with baluster and destroyed lintel of the former portal or fire place, decorated with the Vasa dynasty's coat of arms, 'Noir de Dinant' and 'Dębnik' limestones, 1620s, assembly after 1660, executed by an unknown court workshop of Warsaw (attributed)

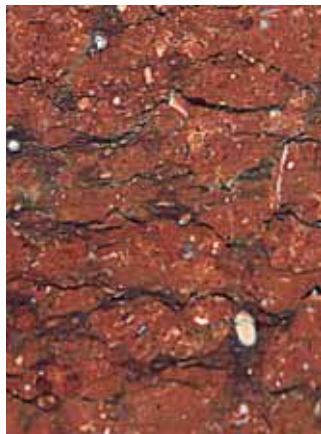
39. Niderlandy Hiszpańskie (obecnie Belgia), Dinant, dolnokarboński wapień *Noir de Dinant*, próbka kamienna

Spanish Netherlands (today Belgium), Dinant, 'Noir de Dinant' Lower Carbon limestone, geological sample

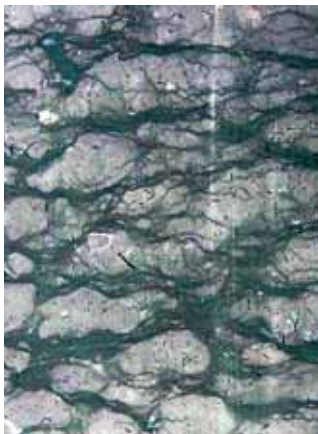
40. Warszawa-Mokotów, willa księżnej Izabeli z Czartoryskich Lubomirskiej/pałacyk Szustera, elewacja północna, destrukcyjna kartusza herbowa dynastii Wazów z dawnego nadproża portalu lub kominka, lata 20. XVII w., wapień *Noir belge/Noir de Namur* lub *Noir de Dinant*, wyk. nieustalony warsztat nadworny z Warszawy (atryb.)

Warsaw-Mokotów, Princess Izabela Lubomirska's *née* Czartoryska villa/Szuster's palace, northern façade, lintel of the former portal or fire place, decorated with the Vasa dynasty's coat of arms, 'Noir belge'/'Noir de Namur' and 'Noir de Dinant' limestones, 1620s, executed by an unknown court workshop of Warsaw (attributed)

41. Szwecja, wyspa Olandia, Gilberga, ordowicki wapień ortocerasowy (warstwa brunatno-brązowo-czerwona odmiany *Dälje*), próbka kamiennarska

Sweden, Öland Island, Gilberga quarry, Ordovician orthoceratic limestone (brownish-reddish stratum called 'Dälje'), geological sample

42. Szwecja, wyspa Olandia, Gilberga, ordowicki wapień ortocerasowy (warstwa zielonkawo-szara), próbka kamiennarska

Sweden, Öland Island, Gilberga quarry, Ordovician orthoceratic limestone (grey-greenish stratum), geological sample

43. Niderlandy Hiszpańskie (obecnie Belgia), Namur, górnodewoński czarny homogeniczny wapień *Noir Belge/Noir de Namur*, próbka kamiennarska

Spanish Netherlands (today Belgium), Namur, 'Noir Belge'/'Noir de Dinant' Upper Devonian black homogeneous limestone, geological sample

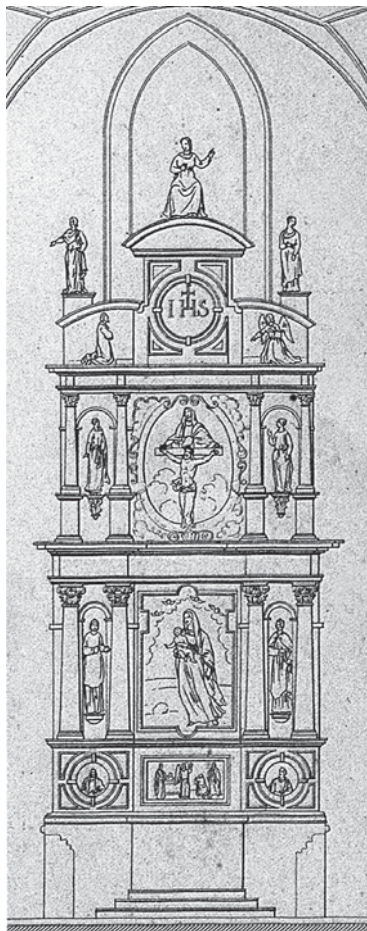
44. Wilno, Dolny Zamek, destrukcja kartsusza z herbem dynastii Wazów, ok. 1610-5, piaskowiec gotlandzki *Burgsvik*, proj. i wyk. warsztat nadworny z Wilna (atryb.), fot. P. J. Jamski

Wilno/Vilnius (today Lithuania), Lower Castle, destroyed cartouche with the Vasa dynasty's coat of arms, c. 1610-15, Gotland sandstone called 'Burgsvik', designed and executed by a court workshop of Wilno/Vilnius (attributed), photo by P. J. Jamski

45. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, widok ukośny ołtarza bocznego Najśw. Marii Panny (dawnego głównego kościoła jezuitów prowincji litewskiej), 1620-6, zniszczony 1944, wapienie: mozańskie *Noir de Namur/Noir Belge* i *Rouge griotte/Vieux Rance*, olandzki *Dälle* oraz alabaster angielski, proj. i wyk. Abraham van den Block z Gdańska z warsztatem (atryb.), fot. H. Poddębski, 1936

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, side view of the St. Mary's side altar (primarily high altar of the Jesuits' church), 1620-6, 1944 destroyed, limestones: 'Noir Belge'/'Noir de Namur', 'Rouge griotte'/'Vieux Rance', 'Dälle' and English alabaster, designed and executed by Abraham van den Block of Gdańsk (German: Danzig) with workshop (attributed), photo by H. Poddębski, 1936

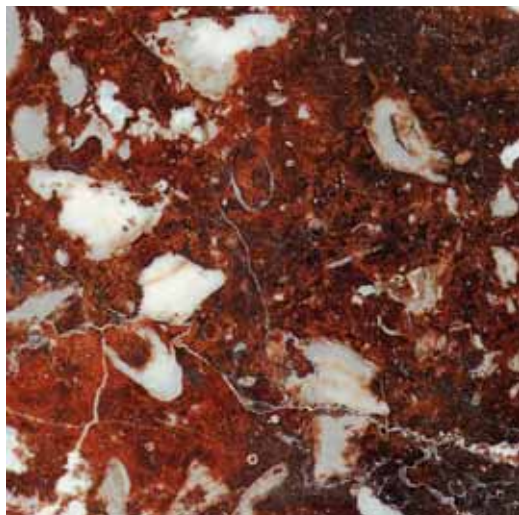
47. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, widok *en face* ołtarza bocznego Najśw. Marii Panny (dawnego głównego kościoła jezuitów prowincji litewskiej), ryc. z albumu Adama Idźkowskiego pt. *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...*, pl. X

Warsaw-Old Town, archcollegiate, front view of the St. Mary's side altar (primarily high altar of the Jesuits' church), photo from the album by Adam Idźkowski *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...*, tabl. X

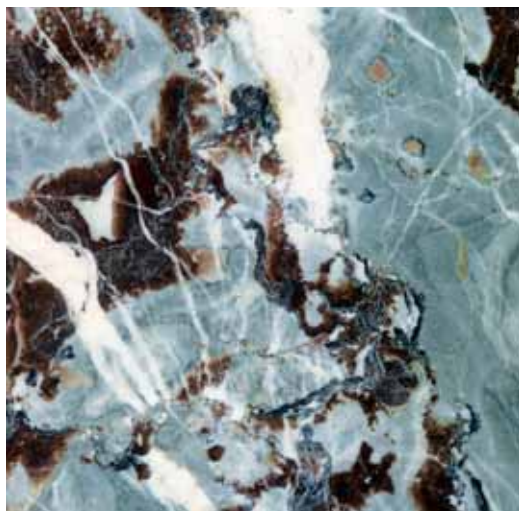
46. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, widok *en face* ołtarza bocznego Najśw. Marii Panny (dawnego głównego kościoła jezuitów prowincji litewskiej), 1620-6, zniszczony 1944, fot. NN, sprzed 1939 r.

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, front view of the St. Mary's side altar (primarily high altar of the Jesuits' church), 1620-6, 1944 destroyed, anonymous photo, before 1939

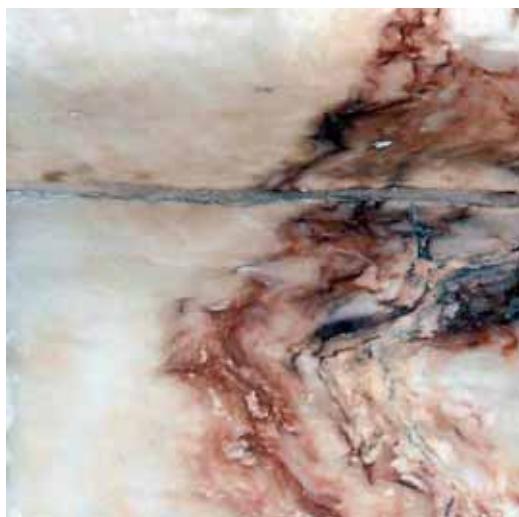
48. Niderlandy Hiszpańskie (obecnie Belgia), Rance, górnodewoński wapień koralowcowy *Rouge griotte/Vieux Rance*, próbka kamieniarska

Spanish Netherlands (today Belgium), Rance, 'Rouge griotte'/'Vieux Rance' Upper Devonian reef limestone, geological sample

49. Księstwo biskupie Liège (obecnie Belgia), Rochefort, górnodewoński wapień koralowcowy *Marbre jaspé*, próbka kamieniarska

Prince-Bishopric Liège (today Belgium), Rochefort, 'Marbre jaspé' Upper Devonian reef limestone, geological sample

50. Anglia, Red Hill (Staffordshire), alabaster, próbka kamieniarska

England, Staffordshire, Red Hill, alabaster, geological sample

51. Łysiec-Święty Krzyż, kościół benedyktynów, kaplica Krzyża Świętego, ołtarz, ok. 1620, wapienie: *Noir Belge/Noir de Namur*, *Noir de Dinant*, *Calcaire de Meuse*, *Rouge griotte/Vieux Rance*, olandzkie: czerwono-brązowy odmiany *Dälie* i zielonkawo-szary oraz alabaster angielski kilku odmian, proj. i wyk. Abraham van den Block z Gdańska z warsztatem (atryb.)

Bald Mount/Mount of the Holy Cross, Benedictine church, chapel of the Holy Cross, altar, c. 1620, limestones: 'Noir Belge'/'Noir de Namur', 'Noir de Dinant', 'Calcaire de Meuse', 'Rouge griotte'/'Vieux Rance', 'Dälie', grey-greenish of Öland and several varieties of English alabaster, designed and executed by Abraham van den Block of Gdańsk (German: Danzig) with workshop (attributed)

52. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, ołtarz boczny Najśw. Marii Panny (dawniej główny w kościele jezuitów prowincji litewskiej), lewe tondo w cokole struktury z płaskorzeźbionym popiersiem Chrystusa, 1620-6, zniszczone 1944, alabaster angielski, wyk. nieustalony rzeźbiarz gdański z kręgu Abrahama van den Blocka (atryb.), fot. NN, sprzed 1939 r.

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, St. Mary's side altar (primarily high altar of the Jesuits' church), left tondo in the socle with the bas-relief Jesus Christ's bust, 1620-6, 1944 destroyed, English alabaster, executed by an unknown sculptor of Gdańsk (German: Danzig) from the Abraham van den Block's workshop (attributed), anonymous photo, before 1939

53. Łysiec-Święty Krzyż, kościół benedyktynów, kaplica Krzyża Świętego, ołtarz, tondo z popiersiem św. Jana Chrzciciela, ok. 1620, alabaster angielski, wyk. Abraham van den Block z Gdańska z warsztatem (atryb.)

Bald Mount/Mount of the Holy Cross, Benedictine church, chapel of the Holy Cross, altar, tondo with the bas-relief St. John the Baptist's bust, c. 1620, English alabaster, executed by an unknown sculptor of Gdańsk (German: Danzig) from the Abraham van den Block's workshop (attributed)

54, 55. Lutkówka pod Mszczonowem, kościół par., ołtarz główny (dawny boczny Krzyża Świętego w kościele jezuitów prowincji litewskiej w Warszawie), 1623 lub 1626, wapienie: *Noir Belge/Noir de Namur, Rouge griotte/Vieux Rance*, olandzkie: *Dâlie* i zielonkawo-szary, alabaster angielski, proj. i wyk. Abraham van den Block z Gdańska z warsztatem (atryb.)

Lutkówka near Mszczonów (Mazovia), parish church, high altar (primarily side altar of the Holy Cross in the Jesuits' church in Warsaw), 1623 or 1626, limestones: 'Noir Belge'/'Noir de Namur', 'Noir de Dinant', 'Rouge griotte'/'Vieux Rance', 'Dâlie', grey-greenish of Öland and English alabaster, designed and executed by Abraham van den Block of Gdańsk (German: Danzig) with workshop (attributed)

56. Szwecja, wyspa Gotlandia, Norrvange, górnosylurski piaskowiec *Burgsvik*, próbka kamieniarska

Sweden, Gotland Island, Norrvange quarry, 'Burgsvik' Upper Silurian sandstone, geological sample

57. Wilno, kościół bernardynów, nagrobek Stanisława Radziwiłła (zm. 1599), marszałka wielkiego litewskiego, ok. 1618-23, wapienie: *Noir Belge/Noir de Namur*, *Rouge griotte/Vieux Rance*, olandzkie: *Dâlie* i zielonkawo-szary, alabaster angielski, proj. i wyk. Willem i Abraham van den Block z Gdańska z warsztatem (atryb.)

Wilno/Vilnius (today Lithuania), Bernardine church, monument of Stanisław Radziwiłł (d. 1599), marschal of the Grand Duchy of Lithuania, c. 1618-23, limestones: 'Noir Belge'/'Noir de Namur', 'Rouge griotte'/'Vieux Rance', 'Dâlie', grey-greenish of Öland and English alabaster, designed and executed by Willem and Abraham van den Block of Gdańsk (German: Danzig) with workshop (attributed)

58. Danków, kościół par., nagrobek Andrzeja (zm. 1615) i Katarzyny Warszzyckich, po 1641 — ok. 1650, wapienie: *Noir Belge/Noir de Namur* i *Rouge griotte/Vieux Rance* oraz olandzki *Dalie*, alabaster angielski, proj. i wyk. Wilhelm Richter z Gdańska z warsztatem (atryb.)

Danków (Lesser Poland), parish church, monument of Andrzej and Katarzyna Warszzycki, after 1641 — c. 1650, limestones: 'Noir Belge'/'Noir de Namur', 'Rouge griotte'/'Vieux Rance', 'Dalie' and English alabaster, designed and executed by Wilhelm Richter of Gdańsk (German: Danzig) with workshop (attributed)

59. Warszawa, klasztor karmelitanek bosych (obecnie budynek Centrum Charytatywnego Caritas Archidiecezji Warszawskiej *Res Sacra Miser*), gabinet dyrektorski, wtórnie zestawione trzy fragmenty nieustalonej proveniencji: kubik piedestału kolumny lub innej podpory z dekoracją okuciową i wstawkami, prosty kubik oraz owalna w planie piszczelowa konsola (?) z pasem aplikowanych pukli, 1. ćwierć XVII i 2. tercja XVIII w., wapienie: *Rouge griotte/Vieux Rance* i *Marbre jaspé* nieustalonej proveniencji oraz olandzki warstwy zielonkawo-szarej, wszystkie wyk. nieustalone warsztaty gdańskie (atryb.)

Warsaw, Discalced Carmelite nuns' cloister (today 'Res Sacra Miser' Diocesan Charity House), principal's office, three secondarily composed details of the unknown architectural structures, 1600-25 and 1700-30, limestones: 'Rouge griotte'/'Vieux Rance', 'Marbre jaspé' and grey-greenish of Öland, executed by unknown workshops of Gdańsk (German: Danzig) (attributed)

60. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, epitafium Stanisława Drewny (zm. 1621), 1621, wapień olandzki *Dälje* i piaskowiec gotlandzki *Burgsvik*, proj. i wyk. Abraham van den Block z Gdańska z warsztatem (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, epitaph for Stanisław Drewno (d. 1621), 1621, Öland 'Dälje' limestone and 'Burgsvik' Gotland sandstone, designed and executed by Abraham van den Block of Gdańsk (German: Danzig) with workshop (attributed), photo by Z. Marcinkowski, c. 1930

61. Warszawa-Stare Miasto, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, lapidarium, tablica poświadczeniowa odbudowy kamienicy burmistrza Pawła Zembrzuskiego zw. Klucznikiem po pożarze w 1607, 1608, wapień olandzki *Dälje*, proj. i wyk. nieustalony warsztat krakowski lub pińczowski

Warsaw-Old Town, Historical Museum of Warsaw, lapidarium, foundation plate of the mayor Paweł Zembrzusk's aka Klucznik tenement house restoration after the fire in 1607, 1608, 'Dälje' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Cracow or Pińczów

62. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, tablica fundacyjna budowy spichlerza Wojciecha Baryczki przy ul. Brzozowej nr 22, 1629, wapień olandzki *Dälje*, proj. i wyk. nieustalony warsztat z Warszawy (atryb.)

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, foundation plate of the Wojciech Baryczka's granary, Brzozowa Street no. 22, 1629, 'Dälje' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Warsaw (attributed)

63. Dębnik pod Paczółtowicami, łom Góra Karmelicka, śródkowodo-
woński czarny wapień, próbka ka-
mieniarzka

Dębnik near Paczółtowice (Lesser
Poland), 'Karmelicka Mount' quarry,
Middle Devonian black limestone,
geological sample

64, 65. Warszawa-Stare Miasto,
archikolegiata, epitafium Asprilia
Pacellego (zm. 1623), kapelmistrza
królewskiego, zniszczone 1944, wa-
pień *Dębnik* i *marmo bianco statuario*
z Carrary, proj. Matteo Castello
z Melide (atryb.), wyk. rzeźbiarz
nadworny Giovanni Giacomo Ten-
calla z Bissone (atryb.), fot. H. Pod-
dębski, 1933

Warsaw-Old Town, archcollegiate
church, epitaph for royal bandmas-
ter Asprilio Pacelli (d. 1623), 1944
destroyed, 'Dębnik' limestone and
'marmo bianco statuario' of Car-
rara, designed by Matteo Castello
of Melide (attributed), executed
by a royal sculptor Giovanni Giaco-
mo Tencalla of Bissone (attributed),
photo by H. Poddębski, 1933

66. Wilno, katedra, kaplica św. Kazimierza, fragment fryzu belkowania z *espagnolette* ujętą podwieszonymi chustami, 1624-31, piaskowiec gotlandzki *Burgsvik*, proj. Costante Tencalla z Bissone, wyk. Costante i Giovanni Giacomo Tencalla

Wilno/Vilnius (today Lithuania), cathedral, St. Casimir's chapel, frieze with an 'espagnolette' and shawls, 1624-31, 'Burgsvik' Gotland sandstone, designed by Costante Tencalla of Bissone, executed by Costante and Giovanni Giacomo Tencalla of Bissone

67. Wilno, kościół bernardynek, nagrobek Krzysztofa Mikołaja Sapiehy (zm. 1631), głowa zmarłego, *marmo bianco statuario* z Carrary, proj. i wyk. Costante i Giovanni Giacomo Tencalla (atryb.), fot. P. J. Jamski

Wilno/Vilnius (today Lithuania), Bernardine nuns' church, monument of Krzysztof Mikołaj Sapieha (d. 1631), Sapieha's head, 'marmo bianco statuario' of Carrara, designed and executed by Costante and Giovanni Giacomo Tencalla of Bissone (attributed), photo by P. J. Jamski

68. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, widok ukośny dawnego portalu kaplicy Świętej Trójcy, lata 30. XVII w., zniszczony 1944, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. nieustalony warsztat nadworny z Warszawy (atryb.), fot. H. Poddebski, 1933

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, side view of the Holy Trinity chapel's portal, 1630s, 1944 destroyed, 'Dębnik' limestone, designed and executed by an unknown court workshop of Warsaw (attributed), photo by H. Poddebski, 1933

69. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, widok ukośny dawnego portalu kaplicy Świętej Trójcy, lata 30. XVII w., zniszczony 1944, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. nieustalony warsztat nadworny z Warszawy (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, side view of the Holy Trinity chapel's portal, 1630s, 1944 destroyed, 'Dębnik' limestone, designed and executed by an unknown court workshop of Warsaw (attributed), photo by Z. Marcinkowski, c. 1930

70. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, dawny ołtarz boczny Przemienienia Pańskiego/Chawłoszów, 1630, wapienie: *Dębnik* i *Zygmuntówka*, alabaster ruski z Wasiuczyna lub Czerniejowa, proj. i wyk. Andrea i Antonio Castelli z Krakowa (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, przed 1939

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, former side altar of the Transfiguration/Chawłosz family, 1630, limestones: 'Dębnik' and 'Zygmuntówka', Ruthenian alabaster of Wasiuczyn or Czerniejów, designed and executed by brothers Andrea and Antonio Castelli of Cracow (attributed), photo by Z. Marcinkowski, before 1939

71. Białogród/Alba Julia/Gyulafehérvár/Weißenburg (Księstwo Siedmiogrodu, obecnie Rumunia), katedra, ołtarz boczny św. Michała Archanioła – elementy dawnych nagrobków pary książęcej Gábora Bethlena (zm. 1629) i Zsuzanny Károlyi (zm. 1622), 1631–2, zniszczone 1655, wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska* (?) oraz alabaster ruski z Wasiuczyna, proj. i wyk. Andrea i Antonio Castelli z Krakowa

Duchy of Transylvania, Alba Julia/Gyulafehérvár/Weißenburg (today Romania), cathedral, side altar of St. Michael Archangel secondarily composed with elements of the former monuments of Duke Gábor Bethlen (d. 1629) and Duchess Zsuzanna *née* Károlyi (d. 1622), 1631–2, 'Dębnik' limestone, 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite and Ruthenian alabaster of Wasiuczyn, designed and executed by brothers Andrea and Antonio Castelli of Cracow (attributed)

72. Kraków, kościół dominikanów, kaplica książąt Zbaraskich, kapitel kolumny portalu wejściowego, 1627–33, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Andrea i Antonio Castelli z Krakowa

Cracow, Dominican church, Princes' Zbaraski chapel, entrance portal, capital of a column, 1627–33, 'Dębnik' limestone, designed and executed by brothers Andrea and Antonio Castelli of Cracow

73. Wasiuczyn, alabaster tortoński, próbka kamieniarska

Wasiuczyn (Crown Rus', today Ukraine), Tortonian alabaster, geological sample

74. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, chrzcielnica, 1631, wapień *Dębnik*, fund. lub wyk. Pierre Noire z Warszawy

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, baptismal font, 1631, 'Dębnik' limestone, donated or executed by Pierre Noir of Warsaw

75. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, portal wejściowy chóru muzycznego, 2. ćwierć XVII w., wapień *Dębnik*, kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska* lub *Paczółtowska*, alabaster ruski z Wasiuczyna, fot. Z. Marcinkowski, 1933

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, entrance portal to the organ-loft, 1600-25, 'Dębnik' limestone, 'Różanka Zelejowska' or 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite and Ruthenian alabaster of Wasiuczyn, photo by Z. Marcinkowski, 1933

4.

LATA 30.-50. XVII W.

76. Warszawa-Stare Miasto, Zamek Królewski (obecnie Szwecja, Gripsholm, zamek królewski), popiersie króla Jana II Kazimierza Wazy, 1651, *marmo bianco statuario* z Carrary, proj. i wyk. Giovanni Francesco de Rossi zw. La Vecchietta z Rzymu, fot. wg *Narodziny stolicy...*

Warsaw-Old Town, Royal Castle (today Sweden, Gripsholm Royal Castle Museum), King Jan II Casimir's the Vasa portrait bust, 1651, 'marmo bianco statuario' of Carrara, designed and executed by Giovanni Francesco de Rossi called La Vecchietta of Rome, photo after 'Narodziny stolicy...'

77. Warszawa-Stare Miasto, Zamek Królewski (obecnie Szwecja, Gripsholm, zamek królewski), popiersie królowej Ludwiki Marii Gonzagi de Nevers, 1651, *marmo bianco statuario* z Carrary, proj. i wyk. Giovanni Francesco de Rossi zw. La Vecchietta z Rzymu, fot. wg *Narodziny stolicy...*

Warsaw-Old Town, Royal Castle (today Sweden, Gripsholm Royal Castle Museum), Queen Louise Marie Gonzague's de Nevers portrait bust, 1651, 'marmo bianco statuario' of Carrara, designed and executed by Giovanni Francesco de Rossi called La Vecchietta of Rome, photo after 'Narodziny stolicy...'

78. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, dawny portal kaplicy Najśw. Sakramentu (Wodzińskiej), lata 30. XVII w., zniszczony 1944, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, proj. Costante Tencalla (atryb.), fot. NN, pocz. XX w.

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, chapel of the Holy Sacrament (Wodzińska), entrance portal, 1630s, 1944 destroyed, 'Chęciny-Castle Hill/'Bolechowice' limestone, designed by Costante Tencalla (attributed), anonymous photo, c. 1900

79. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, destrukcja uskrzydłonej głowy anielskiej z dawnego zwieńczenia portalu kaplicy Najśw. Sakramentu (Wodzińskiej), 2. ćwierć XVII w., silnie uszkodzona 1944, alabaster angielski (?), proj. i wyk. nieustalony warsztat gdański (?)

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, destroyed angel's head from the former coping of the Holy Sacrament (Wodzińska) chapel's portal, 1625-50, 1944 partly destroyed, English alabaster (?), designed and executed by an unknown workshop of Gdańsk (German: Danzig) (?)

80. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, epitafium Mateusza Bolińskiego (zm. 1631), dworzani królewskiego, 1639, częściowo zniszczone 1944, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice* i mleczna odmiana kalcytu żyłowego *Różanka Zelejowska*, proj. i wyk. nieustalony warsztat chęciński (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, 1933

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, epitaph for royal courtier Mateusz Boliński (d. 1631), 1639, 1944 partly destroyed, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' and whitish variety of 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed), photo by Z. Marcinkowski, 1933

81. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, nagrobek Mateusza Bolińskiego (zm. 1631), dworzani królewskiego, popiersie, 1639, mleczna odmiana kalcytu żyłowego *Różanka Zelejowska*, proj. i wyk. nieustalony warsztat chęciński (atryb.)

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, monument of royal courtier Mateusz Boliński (d. 1631), Boliński's bas-relief bust, 1639, whitish variety of the 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed)

82. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, nagrobek burmistrza Pawła Zembrzuskiego zw. Klucznikiem (zm. 1633), zniszczony 1944, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice* i mleczna odmiana kalcytu żyłowego *Różanka Zelejowska*, proj. i wyk. nieustalony warsztat chęciński (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, przed 1939

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, monument of mayor Paweł Zembrzusi called Klucznik (d. 1633), 1944 destroyed, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone and the whitish variety of the 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed), photo by Z. Marcinkowski, before 1939

83. Pułtusk, kolegiata, nagrobek kan. Sebastiana Poznańskiego (zm. 1665), ok. 1635, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice* i mleczna odmiana kalcytu żyłowego *Różanka Zelejowska*, wyk. nieustalony warsztat chęciński (atryb.)

Pułtusk near Warsaw (Mazovia), collegiate church, monument of canon Sebastian Poznański (d. 1665), c. 1635, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone and the whitish variety of the 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite, executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed)

84. Warszawa-Bielany, erem kamedulski, domek fundacji biskupa płockiego Karola Ferdynanda Wazy, kartusz herbowy fundatora, lata 40. XVII w., wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, proj. i wyk. Janusz Oleksy z Chęciny (atryb.)

Warsaw-Bielany, Camaldolites hermitage, cartouche in the hermitage founded by Royal Prince Karol Ferdynand the Vasa, bishop of Płock, 1640s, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, designed and executed by Janusz Oleksy of Chęciny (attributed)

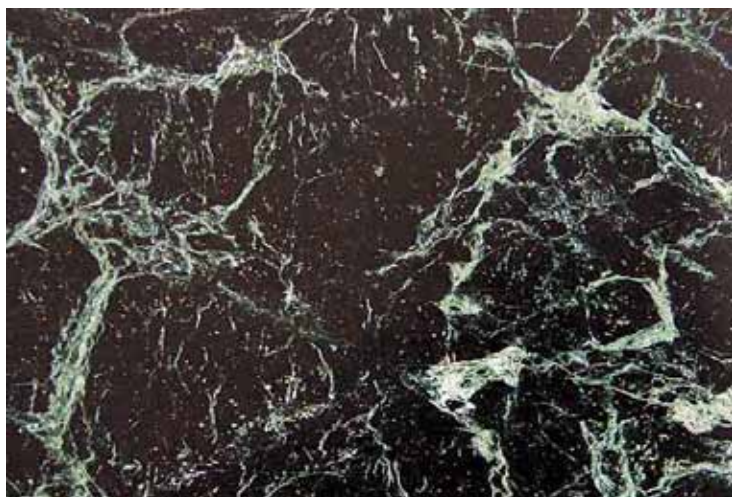
85. Kielce, kolegiata, portal główny, kartusz kard. Jana Alberta Wazy (zm. 1634), biskupa krakowskiego, 1635, wapień *Góra Zamkowa/Bolechowice*, proj. Tommaso Poncino (atryb.), wyk. warsztat Janusza Oleksego z Chęciny (atryb.)

Kielce (Lesser Poland), collegiate church, main entrance portal, cartouche of Royal Prince Jan Albert the Vasa (d. 1634), cardinal and bishop of Cracow, 1635, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, designed by Tommaso Poncino (attributed), executed by Janusz Oleksy of Chęciny (attributed)

86. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata (pierwotnie kościół bernardynek), nagrobek Zygmunta Kazanowskiego (zm. 1634), podkomorzego wielkiego koronnego i marszałka dworu króla Władysława IV Wazy, zniszczony 1944, wapienie: *Noir Belge/Noir de Namur* i *Verde alpi* z Valle d'Aosta (?) oraz olandzki *Dälie*, alabaster angielski, proj. i wyk. Conrad Walther z Gdańska z warsztatem (atryb.), fot. Jaworski, 1922

Warsaw-Old Town, arch-collegiate church (primarily in the Bernardine nuns' church), monument of great chamberlain of the Crown and royal court's marshal Zygmunt Kazanowski (d. 1634), 1944 destroyed, limestones: 'Noir Belge'/'Noir de Namur' and 'Dälie', 'Verde alpi'/'Verde alpina' marble of Valle d'Aosta (?) and English alabaster, designed and executed by Conrad Walther of Gdańsk (German: Danzig) with workshop (attributed), photo by Jaworski, 1922

87. Włochy, Valle d'Aosta, Champ de Praz, marmur *Verde alpi/alpina*, próbka kamienna

Italy, Valle d'Aosta, Champ de Praz, 'Verde alpi'/'Verde alpina' marble, geological sample

88. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata (pierwotnie kościół bernardynek), nagrobek Zygmunta Kazanowskiego (zm. 1634), zniszczony 1944, relief w polu głównym, alabaster angielski, wyk. Conrad Walther z Gdańska z warsztatem (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, przed 1939

Warsaw-Old Town, archcollegiate church (primarily in the Bernardine nuns' church), monument of Zygmunt Kazanowski (d. 1634), 1944 destroyed, centre bas-relief, English alabaster, designed and executed by Conrad Walther of Gdańsk (German: Danzig) with workshop (attributed), photo by Z. Marcinkowski, before 1939

90. Poznań, katedra (pierwotnie Bydgoszcz, kościół bernardynów), nagrobek Zygmunta Raczyńskiego (zm. 1677) i Jana Wąglikowskiego (zm. 1652), po 1652, wapienie *Noir Belge/Noir de Namur* i olandzki odmiany *Dälle* oraz alabaster angielski, proj. i wyk. nieustalony warsztat gdański

Poznań (Greater Poland), cathedral (primarily Bydgoszcz [German: Bromberg, Kuiavia], Bernardine church), monument of Zygmunt Raczyński (d. 1677) and Jan Wąglikowski (d. 1652), after 1652, limestones: 'Noir Belge'/'Noir de Namur', 'Dälle' and English alabaster, designed and executed by an unknown workshop of Gdańsk (German: Danzig)

89. Pęcice, kościół par., nagrobek Andrzeja Chądzyńskiego (zm. 1632), zniszczony częściowo 1914, *marmo bianco statuario* z Carrary i wapień *Noir Belge/Noir de Namur*, proj. i wyk. Conrad Walther z Gdańska (atryb.)

Pęcice near Warsaw (Mazovia), monument of Andrzej Chądzyński (d. 1632), 1914 partly destroyed, 'marmo bianco statuario' of Carrara and 'Noir Belge'/'Noir de Namur' limestone, designed and executed by Conrad Walther of Gdańsk (German: Danzig) with workshop (attributed)

92. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, kaplica Najśw. Sakramentu, ołtarz, *Chrystus u słupa* (fragment, głowa), ok. 1650-5, *marmo bianco statuario* z Carrary, wyk. nieustalony rzeźbiarz z Gdańska (atryb.)

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, chapel of the Holy Sacrament (Wodzińska), altar, 'Christ's Flagellation' bas-relief, c. 1650-5, 'marmo bianco statuario' marble of Carrara, designed and executed by an unknown sculptor of Gdańsk (German: Danzig) (attributed)

91. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, kaplica Najśw. Sakramentu, ołtarz, ok. 1650-5, *marmo bianco statuario* i *marmo bianco ordinario* z Carrary, wapień *Noir Belge/Noir de Namur* oraz alabaster angielski, proj. i wyk. nieustalony rzeźbiarz gdański (atryb.), fot. NN, pocz. XX w.

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, chapel of the Holy Sacrament (Wodzińska), altar, c. 1650-5, 'marmo bianco statuario' and 'marmo bianco ordinario' marble of Carrara, 'Noir Belge'/'Noir de Namur' limestone and English alabaster, designed and executed by an unknown sculptor of Gdańsk (German: Danzig) (attributed), anonymous photo, c. 1900

93. Gniezno, archikatedra, epitafium kan. Aleksandra Głębokiego (zm. 1660), wapień *Noir Belge/Noir de Namur* i alabaster angielski, wyk. nieustalony warsztat gdański (atryb.)

Gniezno (Greater Poland), arch-cathedral, epitaph for canon Aleksander Głęboki (d. 1660), 'Noir Belge'/'Noir de Namur' limestone and English alabaster, executed by an unknown workshop of Gdańsk (German: Danzig) (attributed)

94. Warszawa, kościół bernardynów, zakrystia, chrzcielnica lub kropielnica, 1. połowa XVII w., wapienie: *Rouge griotte/Vieux Rance* i olandzki *Dâlie* (?), proj. i wyk. nieustalony warsztat gdański (atryb.)

Warsaw, Bernardine church, sacristy, baptismal font or holy water basin, 1600-50, 'Rouge griotte'/'Vieux Rance' and 'Dâlie' (?) limestones, designed and executed by an unknown workshop of Gdańsk (German: Danzig) (attributed)

95. Warszawa-Praga, kościół bernardynów, Domek Loretański, portal boczny, ok. 1640-3, wapień *Dębnik*, wyk. nieustalony warsztat dębnicki lub krakowski (atryb.)

Warsaw-Praga, Bernardine church, Our Lady's of Loretto chapel, side portal, c. 1640-3, 'Dębnik' limestone, executed by an unknown workshop of Dębnik or Cracow (attributed)

96. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, widok ukośny epitafium Jana Horlemesa (zm. 1641) na ścianie północnej dawnego filara północnego chóru muzycznego, zniszczone 1944, wapień *Dębnik*, proj. Sebastiano Sala z Krakowa (atryb.), wyk. nieustalony warsztat dębnicki lub krakowski (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, 1933

Warsaw-Old Town, archcollegiate, northern pillar of the organ-loft, side view of the epitaph for Jan Horlemes (d. 1641), 1944 destroyed, designed by Sebastiano Sala of Cracow (attributed), executed by an unknown workshop of Dębnik or Cracow (attributed)

97. Tarczyn, kościół par., epitafium Marcina z Dębia Dębskiego (zm. 1634), 1644, wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowicka*, proj. Sebastiano Sala z Krakowa (atryb.), wyk. warsztat Bartholomea Stopana z Dębnika (atryb.)

Tarczyn near Warsaw (Mazovia), parish church, epitaph for Marcin de Dębie Dębski (d. 1634), 1644, 'Dębnik' limestone and 'Różanka Paczółtowicka' semi-crystallized vein calcite, designed by Sebastiano Sala of Cracow (attributed), executed by Bartholomeo Stopano's of Dębnik workshop (attributed)

98. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, epitafium kan. Wojciecha Czaplica (zm. 1642), zniszczone 1944, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Sebastiano Sala z Krakowa i Bartholomeo Stopano z Dębnika z warsztatami (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, epitaph for canon Wojciech Czaplic (d. 1642), 1944 destroyed, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Sebastiano Sala of Cracow and Bartholomeo Stopano of Dębnik with workshops (attributed)

99. Sandomierz, kolegiata, epitafium kan. Sebastiana Kokwińskiego (zm. 1683), 1650, wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, proj. i wyk. Sebastiano Sala z Krakowa i Bartholomeo Stopano z Dębnika z warsztatami (atryb.)

Sandomierz (Lesser Poland), collegiate church, epitaph for canon Sebastian Kokwiński (d. 1683), 1650, 'Dębnik' limestone and 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by Sebastiano Sala of Cracow and Bartholomeo Stopano of Dębnik with workshops (attributed)

100. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, kaplica Cudownego Krucyfiksu, epitafium Wojciecha Baryczki (zm. 1643), przebudowane XIX w., *marmo bianco ordinario* z Carrary, wapień *Dębnik*, proj. Giovanni Battista Gisleni (atryb.), wyk. nieustalony rzeźbiarz nadworny z Warszawy (atryb.), fot. S. Nofok-Sowiński, pocz. XX w.

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, chapel of the Miraculous Crucifix, epitaph for royal courtier Wojciech Baryczka (d. 1643), 19th c. remodelled, 'marmo bianco statuaria' marble of Carrara and 'Dębnik' limestone, designed by Giovanni Battista Gisleni (attributed), executed by an unknown court sculptor of Warsaw (attributed), photo by S. Nofok-Sowiński, c. 1900

101. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, serliana-portal wejściowy, destrukcyjny oryginalnego kartusza z herbem dynastii Wazów, ok. 1630-40, kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska* lub *Paczółtowicka*, wyk. nieustalony warsztat dębnicki lub krakowski (atryb.)

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, serliana-type main entrance portal, destroyed original cartouche with the Vasa dynasty's coat of arms, 1630s, 'Różanka Zelejowska' or 'Różanka Paczółtowicka' semi-crystallized vein calcite, executed by an unknown workshop of Dębnik or Cracow (attributed)

102. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, epitafium kan. Mikołaja Erlera (zm. 1645), zniszczone 1944, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Sebastiano Sala z Krakowa i Bartholomeo Stopano z Dębnika z warsztatami (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, epitaph for canon Mikołaj Erler (d. 1645), 1944 destroyed, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Sebastiano Sala of Cracow and Bartholomeo Stopano of Dębnik with workshops (attributed), photo by Z. Marcinkowski, c. 1930

103. Krosno, kościół par., pomnik nagrobny Zofii z Kiellarów Kanafolskiej (zm. 1640), wapień *Dębnik* i alabaster ruski z Wasiuczyna (?), proj. Sebastiano Sala z Krakowa (atryb.), wyk. Bartholomeo Stopano z Dębnika z warsztatem (atryb.)

Krosno (Crown Rus'), parish church, monument of Zofia Kanafolska née Kiellar (d. 1640), 'Dębnik' limestone and Ruthenian alabaster of Wasiuczyn (?), designed by Sebastiano Sala of Cracow (attributed), executed by Bartholomeo Stopano of Dębnik with workshop (attributed)

104. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, podwójne epitafium rajcostwa miasta Starej Warszawy: Giacomina de Castellati (zm. 1648) i Veroniki z Petardinich (zm. 1643) Gianottich, zniszczone 1944, wapień *Dębnik* i alabaster ruski z Wasiuczyna lub Czerniejowa, proj. Giovanni Battista Gisleni (atryb.), wyk. Bartholomeo Stopano z Dębniaka z warsztatem (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, double-epitaph for Giacomo de Castellati (d. 1648) and Veronica née Petardini (d. 1643) Gianotti, 1644 destroyed, 'Dębnik' limestone and Ruthenian alabaster of Wasiuczyn or Czerniejów, designed by Giovanni Battista Gisleni (attributed), executed by Bartholomeo Stopano of Dębniak with workshop (attributed), photo by Z. Marcinkowski, c. 1930

105. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, nagrobek Remigiusza de Otok Zaleskiego (zm. 1645), kasztelana łęczyckiego, 1648, zniszczony 1944, wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Żelejowska* albo alabaster ruski z Wasiuczyna lub Czerniejowa (?), proj. Giovanni Battista Gisleni (atryb.), wyk. nieustalony warsztat dębnicki lub krakowski (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, przed 1939

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, monument of castellan Remigiusz de Otok Zaleski (d. 1645), 1648, 1944 destroyed, 'Dębnik' limestone and 'Różanka Paczółtowicka' semi-crystallized vein calcite or Ruthenian alabaster of Wasiuczyn or Czerniejów (?), designed by Giovanni Battista Gisleni (attributed), executed by an unknown workshop of Dębniak or Cracow (attributed), photo by Z. Marcinkowski, before 1939

106. Paczółtowice, kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, próbka kamienniearska

Paczółtowice near Cracow (central Lesser Poland), 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite, geological sample

107. Radlin, kościół par., nagrobek biskupa poznańskiego Andrzeja Opalińskiego (zm. 1623), figura zmarłego, 1686, kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, proj. i wyk. Jakub Bielawski z Dębника (atryb.)

Radlin near Kalisz (Greater Poland), parish church, monument of Andrzej Opaliński (d. 1623), bishop of Poznań, Opaliński's effigy, 1686, 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by Jakub Bielawski of Dębnik (attributed)

108. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, epitafium Marcina Świerzyńskiego (zm. 1650), wiceinstygatora Wielkiego Księstwa Litewskiego i sekretarza królewskiego, zniszczone 1944, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Martin Christian Peterson z Krakowa oraz Bartholomeo Stopano lub Adam Gabrysiowicz *vel* Negowicz z Dębника (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, epitaph for royal secretary Marcin Świerzyński (d. 1650), 1944 destroyed, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Martin Christian Peterson of Cracow and Bartholomeo Stopano or Adam Gabrysiowicz *aka* Negowicz of Dębnik (attributed), photo by Z. Marcinkowski, c. 1930

109. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, widok ukośny bocznego ołtarza Przemienienia Pańskiego, lata 40. XVII w., zniszczony 1944, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Bartholomeo Stopano z Dębika z warsztatem (atryb.), fot. NN, przed 1939

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, side view of the former side altar of the Transfiguration, 1640s, 1944 destroyed, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Bartholomeo Stopano of Dębnik with workshop (attributed), anonymous photo, before 1939

110. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, widok *en face* bocznego ołtarza Przemienienia Pańskiego, lata 40. XVII w., zniszczony 1944, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Bartholomeo Stopano z Dębika z warsztatem (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, ok. 1933

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, front view of the side altar of the Transfiguration, 1640s, 1944 destroyed, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Bartholomeo Stopano of Dębnik with workshop (attributed), photo by Z. Marcinkowski, c. 1930

111. Łowicz, kolegiata, nagrobek prymasa Henryka Firleja (zm. 1626), 1626-9, wapienie: *Noir Belge/Noir de Namur* oraz olandzki *Dâlie*, alabaster angielski, proj. Abraham van den Block, wyk. Wilhelm Richter z Gdańska z warsztatem (atryb.)

Łowicz near Warsaw (Mazovia), collegiate church, monument of primate Henryk Firlej (d. 1626), 1626-9, 'Noir Belge'/'Noir de Namur' and 'Dâlie' limestones and English alabaster, designed by Abraham van den Block, executed by Wilhelm Richter of Gdańsk (German: Danzig) with workshop (attributed)

112. Czerna, kościół karmelitów bosych, kapitel ołtarza głównego, ok. 1640, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Bartholomeo Stopano z Dębnika z warsztatem (atryb.)

Czerna near Cracow, Discalced Carmelites' church, high altar, capitals, c. 1640, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Bartholomeo Stopano of Dębnik with workshop (attributed)

113. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, epitafium prepozyta Aleksandra Jana Alancego (zm. 1648), zniszczone 1944, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Martin Christian Peterson z Krakowa i Adam Gabrysiowicz *vel* Negowicz z Dębника z warsztatami (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, epitaph for provost Aleksander Jan Alancy (d. 1648), 1944 destroyed, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Martin Christian Peterson of Cracow and Adam Gabrysiowicz *aka* Negowicz of Dębnik with workshops (attributed), photo by Z. Marcinkowski, c. 1930

114. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, epitafium Stanisława Baryczki starszego (zm. 1651), sekretarza królewskiego oraz rajcy i burmistrza miasta Starej Warszawy, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Martin Christian Peterson z Krakowa lub nieustalony warsztat dębnicki (atryb.), fot. NN, przed 1914

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, epitaph for royal secretary and mayor Stanisław Baryczka the Elder (d. 1651), 'Dębnik' limestone, designed and executed by Martin Christian Peterson of Cracow or an unknown workshop of Dębnik (attributed), anonymous photo, before 1914

115. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, epitafium Davida Mintzera (zm. 1652), sekretarza królewskiego i rajcy miasta Starej Warszawy, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Adam Gabrysiowicz *vel* Negowicz z Dębnika z warsztatem (atryb.), fot. H. Poddębski, 1933

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, epitaph for royal secretary and councillor David Mintzer (d. 1652), 'Dębnik' limestone, designed and executed by Adam Gabrysiowicz *aka* Negowicz of Dębnik with workshop (attributed), photo by H. Poddębski, 1933

116. Biecz, kościół par., epitafium biskupa Wojciecha Lipnickiego (zm. 1657), wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Adam Gabrysiowicz *vel* Negowicz z Dębnika z warsztatem (atryb.)

Biecz near Tarnów (Lesser Poland), parish church, epitaph for bishop Wojciech Lipnicki (d. 1657), 'Dębnik' limestone, designed and executed by Adam Gabrysiowicz *aka* Negowicz of Dębnik with workshop (attributed)

117. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, epitafium Jana (zm. 1654) i Agnieszki z Golimowskich Gommerów, rajcostwa miasta Starej Warszawy, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Adam Gabrysiowicz *vel* Negowicz z Dębnika z warsztatem (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, ok. 1930

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, epitaph for councillor Jan (d. 1654) and Agnieszka of Golimowski Gommer, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Adam Gabrysiowicz *aka* Negowicz of Dębnik with workshop (attributed), photo by Z. Marcinkowski, c. 1930

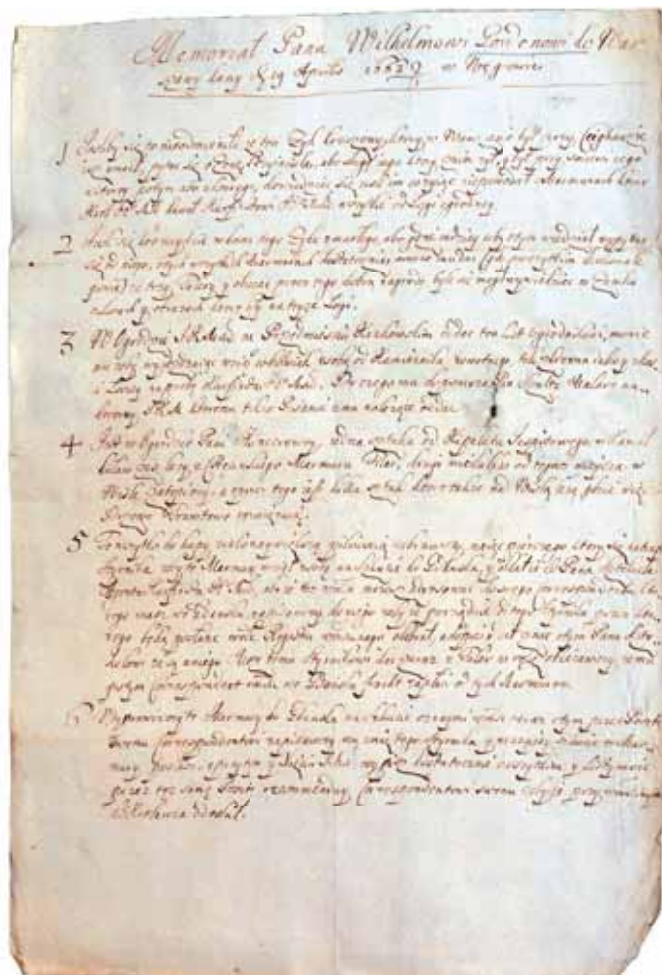

118. Kraków, klasztor franciszkanów, skrzydło zachodnie krużganka, tablica inskrypcyjna w nagrobku Gabriela Franciszka Stokowskiego (zm. 1652), wapień *Dębnik*, wyk. Adam Gabrysiowicz *vel* Negowicz z Dębnika z warsztatem (atryb.)

Cracow, Franciscan cloister, ambulatory western wing, inscription plate in the monument of Gabriel Stokowski (d. 1652), 'Dębnik' limestone, executed by Adam Gabrysiowicz *aka* Negowicz of Dębnik with workshop (attributed)

5.

CZAS „POTOPU”.
ZNISZCZENIA WARSZAWY

119. Warszawa, AGAD, Dział X: Archiwum Radziwiłłowskie, dokument nieopracowany, *Memoriał Panu Wilhelmowi Gordonowi do Warszawy dany dnia 29 Kwietnia 1663 roku w Węgrowie*

Warsaw, Central Archives of Historical Records in Warsaw (AGAD), Section X: Princes' Radziwiłł Archives, document unpublished, *Memoriał Panu Wilhelmowi Gordonowi do Warszawy dany dnia 29 Kwietnia 1663 roku w Węgrowie*

120. Warszawa-Bielany, erem kamedulski, niezachowana kolumna upamiętniająca elekcję króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego, 1669, piaskowiec sztytłowiecki i wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice* (kolumna z bazą i kapitelem, mitra książęca w zwieńczeniu), litografia prasowa z 1884 r. wg rysunku Bronisława Podbielskiego

Warsaw-Bielany, Camaldolites hermitage, destroyed column commemorating the King Michał I of Korybut Wiśniowiecki's election, 1669, Szydłowiec sandstone and 'Chęciny-Castle Hill'/Bolechowice' limestone (column with base and capital, a coronet in the coping), press lithography based on the drawing by Bronisław Podbielski, 1884

121. Wnętrze łodzi wypełnione zabytkami marmurowymi z Pałacu Kazimierzowskiego, wyłowionymi z Wisły przez piaskarzy warszawskich pod kierunkiem inż. Heliodora Nieciengiewicza, fotografia prasowa, 1906

Boat filled up with marble and limestone elements from the Kazimierzowski Palace fished out of the Vistula by Warsawian sand-diggers under engineer Heliodor Nieciengiewicz's direction, press photo, 1906

122. Warszawa-Stare Miasto, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, lapidarium, destrukcyjny wazon z herbem dynastii Wazów, przed 1637 (?), *marmo bianco statuario* z Carrary, proj. i wyk. nieustalony warsztat z Florencji (atryb.)

Warsaw-Old Town, Historical Museum of Warsaw, lapidarium, destroyed vase with the Vasa dynasty's coat of arms, before 1637 (?), 'marmo bianco statuario' of Carrara, designed and executed by an unknown Florentine workshop (attributed)

123. Warszawa-Stare Miasto, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, lapidarium, destrukcyjny wazon z *espagnolettes*, przed 1637 (?), *marmo bianco statuario* z Carrary, proj. i wyk. nieustalony warsztat z Florencji (atryb.)

Warsaw-Old Town, Historical Museum of Warsaw, lapidarium, destroyed vase with the 'espagnolettes', before 1637 (?), 'marmo bianco statuario' of Carrara, designed and executed by an unknown Florentine workshop (attributed)

124. Warszawa-Stare Miasto, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, lapidarium, destrukcja figury anioła/Kupidyna z pałką z fontanny ogrodowej Pałacu Kazimierzowskiego, przed 1637 (?), *marmo bianco statuaria* z Carrary, proj. i wyk. nieustalony warsztat z Florencji (atryb.)

Warsaw-Old Town, Historical Museum of Warsaw, lapidarium, destroyed putto/Cupid with a club from the former fountain in the Kazimierzowski Palace garden, before 1637 (?), 'marmo bianco statuaria' of Carrara, designed and executed by an unknown Florentine workshop (attributed)

125. Warszawa-Stare Miasto, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, lapidarium, delfin z fontanny ogrodowej Pałacu Kazimierzowskiego, przed 1637 (?), *marmo Bardiglio* lub *marmo calacatta* z Carrary, proj. i wyk. nieustalony warsztat z Florencji (atryb.)

Warsaw-Old Town, Historical Museum of Warsaw, lapidarium, dolphin from the former fountain in the Kazimierzowski Palace garden, before 1637 (?), 'Bardiglio' or 'Calacatta' marble of Carrara, designed and executed by an unknown Florentine workshop (attributed)

126. Warszawa-Stare Miasto, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, lapidarium, głowa delfina, przed 1637 (?), *marmo Bardiglio* lub *marmo calacatta* z Carrary, proj. i wyk. nieustalony warsztat z Florencji (atryb.), fot. H. Kowalski

Warsaw-Old Town, Historical Museum of Warsaw, lapidarium, dolphin's head, before 1637 (?), 'Bardiglio' or 'Calacatta' marble of Carrara, designed and executed by an unknown Florentine workshop (attributed), photo by H. Kowalski

127. Warszawa, Pałac Kazimierzowski, elementy kamieniarskie i rzeźbiarskie loggii frontowej oraz fontann ogrodowych, odnalezione w latach 2011-12 przez zespół badawczy *Wisła 1655-1906-2009* – *Interdyscyplinarne badanie dna rzeki*, fot. H. Kowalski

Warsaw, Kazimierzowski Palace, architectonic and sculptural elements of the front loggia and garden fountains fished out of the Vistula by scientific team *Wisła 1655-1906-2009* – *Interdisciplinary River-Bed Research*, photo by H. Kowalski

128. Warszawa, Pałac Kazimierzowski, misy wielostopniowych fontann ogrodowych, lata 30. XVII w., gotlandzki piaskowiec *Burgsvik*, wyk. nieustalony warsztat gdański (atryb.)

Warsaw, Kazimierzowski Palace, vases of multistorey garden fountains, 1630s, 'Burgsvik' Gotland sandstone, executed by an unknown workshop of Gdańsk (German: Danzig) (attributed)

129. Warszawa, Pałac Kazimierzowski, fragment posadzki loggii frontowej lub jednej z sal, lata 30. XVII w., *marmo bianco ordinario* z Carrary i wapień *Noir Belge/Noir de Namur*, wyk. nieustalony warsztat z Niderlandów Hiszpańskich, Gdańska lub nadworny z Warszawy (atryb.)

Warsaw, Kazimierzowski Palace, marble floor elements from the front loggia or royal apartment room, 1630s, 'marmo bianco statuario' of Carrara and 'Noir Belge'/'Noir de Namur' limestone, executed by an unknown workshop from Spanish Netherlands, Gdańsk (German: Danzig) or Warsaw (attributed)

130. Warszawa, Pałac Kazimierzowski, baza kolumny z loggii frontowej lub ogrodowej z widoczną fugą ołowianą, lata 30. XVII w., marmur *Verde alpi/alpina* z Valle d'Aosta, wyk. nieustalony warsztat z Niderlandów Hiszpańskich, Gdańska lub nadworny z Warszawy (atryb.), fot. H. Kowalski

Warsaw, Kazimierzowski Palace, base of a column from the front loggia with the lead joint, 1630s, 'Verde alpi'/'Verde alpina' marble of Valle d'Aosta, executed by an unknown workshop from Spanish Netherlands, Gdańsk (German: Danzig) or Warsaw (attributed), photo by H. Kowalski

132. Warszawa, Pałac Kazimierzowski, klucze arkad loggii frontowej, lata 30. XVII w., wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, wyk. nieustalony warsztat z Chęcin lub nadworny z Warszawy (atryb.)

Warsaw, Kazimierzowski Palace, pair of voussoirs from the front loggia's arcades, 1630s, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, executed by an unknown workshop of Chęciny or Warsaw (attributed)

131. Warszawa, Pałac Kazimierzowski, fragment balustrady loggii frontowej, lata 30. XVII w., wapień *Zygmuntówka* i kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska*, wyk. nieustalony warsztat chęciński lub nadworny z Warszawy (atryb.), fot. H. Kowalski

Warsaw, Kazimierzowski Palace, element of the former front loggia's balustrade, 1630s, 'Zygmuntówka' limestone and 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite, executed by an unknown workshop of Chęciny or Warsaw (attributed), photo by H. Kowalski

133. Warszawa, Pałac Kazimierzowski, przyłącze arkady loggii frontowej z herbem dynastii Wazów, lata 30. XVII w., wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice* i kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska*, wyk. nieustalony warsztat z Chęciny lub nadworny z Warszawy (atryb.), fot. H. Kowalski

Warsaw, Kazimierzowski Palace, front loggia's arcade segment with the Vasa dynasty's coat of arms, 1630s, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone and 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite, executed by an unknown workshop of Chęciny or Warsaw (attributed), photo by H. Kowalski

134. Warszawa, Pałac Kazimierzowski, przyłącze arkady loggii frontowej z owalnym wgłębnyim obramieniem na popiersie, lata 30. XVII w., wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice* i kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska*, wyk. nieustalony warsztat z Chęciny lub nadworny z Warszawy (atryb.)

Warsaw, Kazimierzowski Palace, front loggia's arcade segment with oval frame for a bust decorated with the Vasa dynasty's coat of arms, 1630s, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone and 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite, executed by an unknown workshop of Chęciny or Warsaw (attributed), photo by H. Kowalski

135. Warszawa, Pałac Kazimierzowski, tralkowy trzon fontanny ogrodowej, lata 30. XVII w., wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, wyk. Sebastiano Venosta z Chęcin z warsztatem (atryb.), fot. H. Kowalski

Warsaw, Kazimierzowski Palace, baluster trunk of a garden fountain, 1630s, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, executed by Sebastiano Venosta of Chęciny with workshop (attributed), photo by H. Kowalski

136. Janów Lubelski, kościół par., fontanna-kropielnica, lata 10.-30. XVII w., wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, wyk. Bartholomeo lub Sebastiano Venosta z Chęcin z warsztatem (atryb.)

Janów Lubelski near Sandomierz (Lesser Poland), parish church, fountain-holy water basin, 1610s-1630s, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, executed by Bartholomeo or Sebastiano Venosta of Chęciny with workshop (attributed)

137. Warszawa, Pałac Kazimierzowski, fragment uszakowatego obramienia okna lub portalu, lata 30. XVII w., wapień *Dębnik*, wyk. nieustalony warsztat z Dębnika lub nadworny z Warszawy (atryb.)

Warsaw, Kazimierzowski Palace, detail of a window or portal frame, 1630s, 'Dębnik' limestone, executed by an unknown workshop of Dębnik or Warsaw (attributed)

138. Warszawa, Pałac Kazimierzowski, odcinek archiwolty arkady loggii frontowej z widocznym żelaznym bolcem montażowym oblanym ołowiem, fot. H. Kowalski

Warsaw, Kazimierzowski Palace, segment of an archivolte of the front loggia's arcade with an iron bolt and a lead joint, photo by H. Kowalski

139. Warszawa, pałac Jerzego Ossolińskiego, saski rysunek projektowy z inwentaryzacją nieustalonego portalu z *piano nobile*, 1639-43, wyk. 1747, rysownik z pracowni Joachima Daniela von Jaucha, fot. NN, przed 1915

Warsaw, Jerzy Ossoliński's palace, Saxon design drawing of 1747 with an unidentified portal of 'piano nobile', 1639-43, unknown draughtsman of the Joachim Daniel von Jauch's studio, anonymous photo, before 1915

6.

OKRES ODBUDOWY –
LATA 60. I 70. XVII W.

140. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, nagrobek kan. Mariana Lauschefta (zm. 1667), dworzanina królewskiego, zniszczony 1944, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. nieustalony warsztat dębnicki lub krakowski (atryb.), fot. Z. Marcinkowski, 1933

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, monument of canon and royal secretary Marian Lauscheft (d. 1667), 1944 destroyed, 'Dębnik' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Dębnik or Cracow (attributed), photo by Z. Marcinkowski, 1933

141. Warszawa, kościół bernardynów, portal główny, kaboszon, wapień *Noir de Dinant*, przed 1667, wyk. nieustalony warsztat z Kunowa lub Warszawy (atryb.)

Warsaw, Bernardine church, main entrance portal, cabochon, 'Noir de Dinant' limestone, before 1667, executed by an unknown workshop of Kunów or Warsaw (attributed)

142. Warszawa, kościół bernardynów, kropielnica, wapień *Dębnik*, ok. 1667-70, wyk. nieustalony warsztat dębnicki (atryb.)

Warsaw, Bernardine church, holy water basin, 'Dębnik' limestone, c. 1667-70, executed by an unknown workshop of Dębnik (attributed)

143. Warszawa-Nowe Miasto, klasztor dominikanów, portal wejściowy refektarza, po 1664, piaskowiec kunowski i wapień *Dębnik* (tablica inskrypcyjna), wyk. nieustalony warsztat z Kunowa lub Warszawy (atryb.), fot. NN, przed 1944

Warsaw-New Town, Dominican church, refectory's entrance portal, after 1664, Kunów sandstone and 'Dębnik' limestone (inscription plate), executed by an unknown workshop of Kunów or Warsaw (attributed), anonymous photo, before 1944

144. Warszawa-Bielany, erem kamedulski (pierwotnie Pałac Kazimierzowski, loggia frontowa?), destrukcja trzonu kolumny, przed 1637 (?), wapień koralowcowy *Rouge griotte/Vieux Rance*, wyk. nieustalony warsztat nadmozański lub południowoniderlandzki

Warsaw-Bielany, Camaldolites hermitage (primarily Kazimierzowski Palace, front loggia?), destroyed shaft of a column, before 1637 (?), 'Rouge griotte'/'Vieux Rance' reef limestone, executed by an unknown Mosan or Flemish workshop

145. Warszawa-Nowe Miasto, kościół par. Nawiedzenia Najśw. Marii Panny, epitafium ks. Mateusza Jagodowicza (zm. 1666), 1673, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, proj. i wyk. nieustalony warsztat chęciński (atryb.)

Warsaw-New Town, parish church of the St. Mary's Visitation, epitaph for priest Mateusz Jagodowicz (d. 1666), 1673, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed)

146. Opatów, kościół bernardynów, epitafium Zygmunta Lanckorońskiego (zm. 1651), wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, proj. i wyk. Augustin van Oyen lub Piotr Januszowicz z Chęciny (atryb.)

Opatów (Lesser Poland), Bernardine church, epitaph for Zygmunt Lanckoroński (d. 1651), 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, designed and executed by Augustin van Oyen or Piotr Januszowicz of Chęciny (attributed)

147. Skrzyńsko, kościół par., mur cmentarza kościelnego, destrukcyjne epitafium Piotra Tynieckiego (zm. 1664), wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, proj. i wyk. nieustalony warsztat chęciński (atryb.)

Skrzyńsko near Radom (Lesser Poland), parish church, churchyard wall, epitaph for Piotr Tyniecki (d. 1664), 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed)

148. Warszawa, kościół franciszkanów-reformatów, epitafium Piotra z Bojanowa Bojanowskiego (zm. 1674), podczaszatego płockiego i burgrabiego poznańskiego, uszkodzone 1944, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, wyk. nieustalony warsztat chęciński

Warsaw, Franciscan Reformati church, epitaph for courtier Piotr de Bojanowo Bojanowski (d. 1674), 1944 damaged, 'Chęciny-Castle Hill/'Bolechowice' limestone, executed by an unknown workshop of Chęciny

149. Kielce, kolegiata, epitafium kan. Jana Szydłowskiego (zm. 1677), wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, wyk. nieustalony warsztat chęciński (atryb.)

Kielce (Lesser Poland), collegiate church, epitaph for canon Jan Szydłowski (d. 1677), 'Chęciny-Castle Hill/'Bolechowice' limestone, executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed)

150. Warszawa, kościół franciszkanów-reformatów, kaplica św. Franciszka Serafickiego/Gnińskich, balustrada wejściowa, XVII/XVIII w., wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice* i kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska*, wyk. nieustalony warsztat chęciński (atryb.)

Warsaw, Franciscan Reformati church, St. Francis/The Gnińskich' chapel, entrance balustrade, 'Chęciny-Castle Hill/'Bolechowice' limestone and 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite, executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed)

151. Warszawa-Bielany, kościół kamedułów, epitafium Jana Kazimierza z Wielkiego Brzeźna Brzezińskiego, podskarbiego nurskiego, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, proj. i wyk. nieustalony warsztat chęciński (atryb.)

Warsaw-Bielany, Camaldolites church, epitaph for courtier Jan Kazimierz de Wielkie Brzeźno Brzeziński, 'Chęciny-Castle Hill/'Bolechowice' limestone, executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed)

152. Smogorzów, kościół par., epitafium Derśława Dunina-Wąsowicza (zm. 1656), 1659, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, proj. i wyk. nieustalony warsztat chęciński (atryb.)

Smogorzów near Radom (Lesser Poland), parish church, epitaph for Derśław Dunin-Wąsowicz (d. 1656), 1659, 'Chęciny-Castle Hill/'Bolechowice' limestone, executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed)

7.

LATA 80.-90. XVII W.

153. Warszawa-Wilanów, willa królewska Jana III Sobieskiego (obecnie Rosja, Petersburg, Letni Sad cara Piotra I), figura Pallas Ateny/Fortitudo, ok. 1690, *marmo bianco statuario* z Carrary, proj. i wyk. Thomas Quellinus II z Antwerpii i Kopenhagi, fot. P. J. Jamski

Warsaw-Wilanów, King Jan III Sobieski's villa (today Russia, Saint Petersburg, Tsar Peter's I The Great Summer Orchard), Pallas Athena/Fortitudo statue, c. 1690, 'marmo bianco statuario' of Carrara, designed and executed by Thomas Quellinus the Younger of Antwerp and Copenhagen, photo by P. J. Jamski

154. Warszawa-Wilanów, willa królewska Jana III Sobieskiego (obecnie Rosja, Petersburg, Letni Sad cara Piotra I), popiersie króla Jana III Sobieskiego, ok. 1690, *marmo bianco statuario* z Carrary, proj. i wyk. Artus II lub Thomas II Quellinus z Antwerpii i Kopenhagi, fot. P. J. Jamski

Warsaw-Wilanów, King Jan III Sobieski's villa (today Russia, Saint Petersburg, Tsar Peter's I The Great Summer Orchard), King Jan III Sobieski's portrait bust, c. 1690, 'marmo bianco statuario' of Carrara, designed and executed by Artus Quellinus the Younger or Thomas Quellinus the Younger of Antwerp and Copenhagen, photo by P. J. Jamski

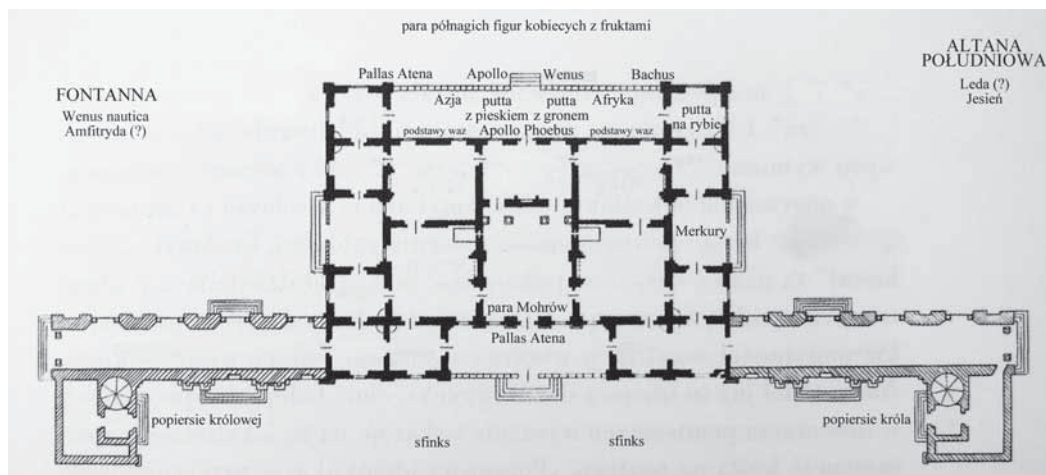
155. Warszawa-Wilanów, willa królewska Jana III Sobieskiego, popiersie nieustalonej bogini antycznej, ok. 1690, *marmo bianco statuario* z Carrary, proj. i wyk. Artus II Quellinus z Antwerpii

Warsaw-Wilanów, King Jan III Sobieski's villa, unknown goddess' bust, c. 1690, 'marmo bianco statuario' of Carrara, designed and executed by Artus Quellinus the Younger of Antwerp

156. Warszawa, AGAD, Dział X: Archiwum Radziwiłłowskie, Archiwum domowe Sobieskich, dokument nieopracowany, *Connotacya statui marmuru kararskiego...*, k. 1r

Warsaw, Central Archives of Historical Records in Warsaw (AGAD), Section X: Princes' Radziwiłł Archives, document unpublished, *Connotacya statui marmuru kararskiego...*, folio 1 recto

157. Schematyczny plan pałacu królewskiego w Wilanowie z r. 1696, z oznaczeniem lokalizacji sprowadzonych z Amsterdamu w latach 1681-94 białomarmurowych i piaskowcowych rzeźb autorstwa Bartholomeusa Eggersa oraz Artusa II i Thomasa II Quellinusów, oprac. M. Wardzyński

Schematic plan of the King Jan III Sobieski's villa in Wilanów near Warsaw with the original localisation of the statues and busts sculpted in 'marmo bianco statuario' of Carrara and 'Burgsvik' sandstone by Bartholomeus Eggers, Artus Quellinus the Younger and Thomas Quellinus the Younger, worked out by M. Wardzyński

158. Warszawa-Wilanów, willa królewska Jana III Sobieskiego, biblioteka królewska, posadzka, lata 80. XVII w., *marmo bianco ordinario* z Carrary i wapienie: *Noir Belge/Noir de Namur* oraz olandzki odmiany *Dâlie*, proj. Agostino Vincenzo Locci (?), wyk. nieustalony kamieniarz z Gdańska lub nadworny z Wilanowa (atryb.)

Warsaw-Wilanów, King Jan III Sobieski's villa, library room, marble floor, c. 1690, 'marmo bianco statuario' of Carrara, 'Noir Belge'/'Noir de Namur' and 'Dâlie' limestones, designed by Agostino Vincenzo Locci of Warsaw (?), executed by an unknown stonemason of Gdańsk or Wilanów (attributed)

159. Warszawa-Wilanów, ogród rezydencji królewskiej Jana III Sobieskiego, prefabrykaty waz ogrodowych, 1681-2, wapień *Chęciny-Góra Zamkowa/Bolechowice*, proj. Agostino Vincenzo Locci (atryb.), wyk. nieustalony warsztat chęciński

Warsaw-Wilanów, garden of the King Jan III Sobieski's villa, prefabricated garden vases, 1681-2, 'Chęciny-Castle Hill'/'Bolechowice' limestone, designed by Agostino Vincenzo Locci (attributed), executed by an unknown workshop of Chęciny

160. Alwernia, kościół bernardynów, sarkofag Jana Stanisława Korycińskiego (zm. 1667), starosty gniewkowskiego, 1676, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Adam Gabrysiowicz *vel* Negowicz z Dębnika z warsztatem (atryb.)

Alwernia near Cracow (Lesser Poland), Bernardine church, starost Jan Stanisław Koryciński's (d. 1667) sarcophagus, 1676, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Adam Gabrysiowicz *aka* Negowicz of Dębnik with workshop (attributed)

161. Końskowola, kościół par., krypta południowa, sarkofag Zofii z Opalińskich Lubomirskiej (zm. 1675), 1676, wapień *Dębnik*, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu, wyk. Adam Gabrysiowicz *vel* Negowicz z Dębnika z warsztatem (atryb.)

Końskowola near Lublin (Lesser Poland), parish church, southern crypt, Zofia Lubomirska's *née* Opalińska (d. 1675) sarcophagus, 1676, 'Dębnik' limestone, designed by Tilman van Gameren of Utrecht, executed by Adam Gabrysiowicz *aka* Negowicz of Dębnik with workshop (attributed)

162. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, nagrobek Stanisława Baryczki młodszego (zm. 1682), sekretarza i owiesnego królewskiego oraz podstolego czernichowskiego, wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Zelejowska* (?), proj. i wyk. nieustalony kamieniarz z Dębnika lub Krakowa (atryb.), fot. S. Nofok-Sowiński, przed 1914

Warsaw-New Town, Dominican church, monument of royal secretary and courtier Stanisław Baryczka the Younger (d. 1682), 'Dębnik' limestone and 'Różanka Zelejowska' semi-crystallized vein calcite (?), designed and executed by an unknown stonemason of Dębnik or Cracow (attributed), photo by S. Nofok-Sowiński, before 1914

163. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, fotografia archiwalna zrujnowanego wnętrza z widocznymi reliktnami epitafium Stanisława Baryczki młodszego (zm. 1682), fot. NN, po 1945

Warsaw-New Town, Dominican church, demolished interior with rests of the destroyed epitaph for royal secretary and courtier Stanisław Baryczka the Younger (d. 1682), anonymous photo, after 1945

164. Kraków-Stradom, kościół bernardynów, epitafium biskupa Piotra Gembickiego (zm. 1657), wapiień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowicka*, proj. i wyk. nieustalony warsztat dębnicki (atryb.)

Cracow-Stradom (Lesser Poland), Bernardine church, epitaph for bishop Piotr Gembicki (d. 1657), 'Dębnik' limestone and 'Różanka Paczółtowicka' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by an unknown workshop of Dębnik (attributed)

165. Kraków-Wesoła, kościół karmelitów bosych, ołtarz boczny Świętej Rodziny, ok. 1683-8, wapiień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowicka*, proj. i wyk. Michał Poman i Jakub Bielawski z Dębnika i Krakowa (atryb.)

Cracow-Wesoła (Lesser Poland), Discalced Carmelites' church, side altar of the Holy Family, c. 1683-8, 'Dębnik' limestone and 'Różanka Paczółtowicka' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by Michał Poman and Jakub Bielawski of Dębnik and Cracow (attributed)

166. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, kaplica Kotowskich, portal wejściowy ze schodami i wejściem do krypty, 1691-4, wapień *Dębniak*, „marmur bł. Salomei” oraz stiuk (dekoracja figuralna na tympanonie), proj. Tilman van Gameren z Utrechtu, wyk. Michał Poman i Jakub Bielawski z Dębniaka z warsztatami oraz anonimowy stiukator z pogranicza szwajcarsko-lombardzkiego *Mistrz Kaplicy Kotowskich* (atryb.)

Warsaw-New Town, Dominican church, The Kotowskis' chapel, entrance portal with stairs and the entry to the crypt, 1691-4, 'Dębniak' limestone, 'Blessed Salomea's marble' and stucco (figural and ornamental decorations in a tympanum), designed by Tilman van Gameren of Utrecht, executed by Michał Poman and Jakub Bielawski of Dębniak with workshops and an anonymous Italian-Swiss stuccoer called 'Master of the Kotowskis' chapel' (attributed)

167. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, kaplica Kotowskich, widok wnętrza, 1691-4, wapień *Dębnik*, „marmur bł. Salomei” i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowicka*, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu, wyk. Michał Poman i Jakub Bielawski z Dębnika z warsztatami oraz anonimowy stiukator z pogranicza szwajcarsko-lombardzkiego *Mistrz Kaplicy Kotowskich* (atryb.)

Warsaw-New Town, Dominican church, The Kotowskis' chapel, interior view, 1691-4, 'Dębnik' limestone, 'Blessed Salomea's marble' and 'Różanka Paczółtowicka' semi-crystallized vein calcite, designed by Tilman van Gameren of Utrecht, executed by Michał Poman and Jakub Bielawski of Dębnik with workshops and an anonymous Italian-Swiss stuccoer called 'Master of the Kotowskis' chapel' (attributed)

168. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, kaplica Kotowskich, para sarkofagów Adama i Małgorzaty Kotowskich (zm. odpowiednio 1693 i 1690), stolnikostwa wyszogrodzkiego, 1691-4, wapień *Dębnik* i „marmur bł. Salomei”, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu, wyk. Michał Poman i Jakub Bielawski z Dębnika z warsztatami

Warsaw-New Town, Dominican church, The Kotowskis' chapel, pair of sarcophaguses of courtiers Adam (d. 1693) and Małgorzata *née* Durant (d. 1690) Kotowski in the crypt, 1691-4, 'Dębnik' limestone and 'Blessed Salomea's marble', designed by Tilman van Gameren of Utrecht, executed by Michał Poman and Jakub Bielawski of Dębnik with workshops

169. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, kaplica Kotowskich, antependium ołtarza św. Dominika, 1691-4, wapień *Dębnik* i „marmur bł. Salomei”, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu, wyk. Jakub Bielawski z Dębnika z warsztatami

Warsaw-New Town, Dominican church, The Kotowskis' chapel, St. Dominic altar's antependium, 1691-4, 'Dębnik' limestone and 'Blessed Salomea's marble', designed by Tilman van Gameren of Utrecht, executed by Jakub Bielawski of Dębnik with workshops

170. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, kaplica Kotowskich, kapitel portalu wejściowego, 1691, „marmur bł. Salomei”, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu, wyk. Jakub Bielawski z Dębника

Warsaw-New Town, Dominican church, The Kotowskis' chapel, capital of the entrance portal, 1691, 'Blessed Salomea's marble', designed by Tilman van Gameren of Utrecht, executed by Jakub Bielawski of Dębnik

171. Koprzywnica, kościół par., portal kaplicy Matki Bożej Różańcowej, 1693-4, wapień *Dębnik*, kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowicka* oraz wapień pińczowski lub stiuk (?), wyk. Michał Poman z Dębника z warsztatem

Koprzywnica near Sandomierz (Lesser Poland), parish church, Rosary side chapel's entrance portal, 1693-4, 'Dębnik' limestone, 'Różanka Paczółtowicka' semi-crystallized vein calcite and stucco (?) (pair of angels in the coping), designed and executed by Michał Poman of Dębnik with workshop

172. Kraków-Wawel, katedra, portal wewnętrzny w południowym ramieniu transeptu, kapitel, lata 80. lub 90. XVII w., kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowicka*, wyk. Jakub Bielawski z Dębника z warsztatem (atryb.)

Cracow-Wawel Hill, cathedral, southern transept entrance portal, capital, (1680s-90s), 'Różanka Paczółtowicka' semi-crystallized vein calcite, executed by Jakub Bielawski of Dębnik with workshop (attributed)

173. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, kaplica Kotowskich, lew – podstawa sarkofagu Adama Kotowskiego (zm. 1693), 1691-4, „marmur bł. Salomei”, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu, wyk. Michał Poman i Jakub Bielawski z Dębника z warsztatami

Warsaw-New Town, Dominican church, The Kotowskis' chapel, lion – base of the Adam Kotowski's (d. 1693) sarcophagus, 1691-4, 'Blessed Salomea's marble', designed by Tilman van Gameren of Utrecht, executed by Michał Poman and Jakub Bielawski of Dębnik with workshops

174. Wiśnicz Nowy, kościół karmelitów bosych, krypta fundatorska Lubomirskich (obecnie w krypcie kaplicy zamkowej w Wiśniczu Nowym), para lwów – podpór nieustalonego sarkofagu przedstawiciela lub przedstawicielki rodu Lubomirskich, przełom XVII i XVIII w., wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Jakub Bielawski z Dębника (atryb.)

Wiśnicz Nowy (Lesser Poland), Discalced Carmelites' church, Princes' Lubomirski crypt (today in the Wiśnicz Nowy castle chapel's crypt), pair of lions – bases of an unidentified sarcophagus of the Princes' Lubomirski family, c. 1700, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Jakub Bielawski of Dębnik (attributed)

175. Grodzisko koło Skały, jasnokremowy jurajski wapień biohermalny zw. „marmurem bł. Salomei”, próbka kamieniarska

Grodzisko near Skała (Lesser Poland), light-cream Jurassic biohermal limestone called 'Blessed Salomea's marble', geological sample

176. Dębnik, kamieniołom Góra Karmelicka, tzw. wapień „lochowy”, próbka kamieniarska

Dębnik near Cracow (Lesser Poland), 'Karmelicka Mount' quarry, so-called 'underground marble', geological sample

177. Dębnik, kamieniołom Biała Góra, jurajski wapień jasnokremowy, próbka kamieniarska

Dębnik near Cracow (Lesser Poland), 'White Mount' quarry, light-cream Jurassic limestone, geological sample

178. Grodzisko koło Skały, pustelnia bł. Salomei, kościół pielgrzymkowy, zespół ołtarzy, 1691-2, wapienie: *Dębnik* i pińczowski oraz „marmur bł. Salomei”, proj. Giacomo Solari z Krakowa lub kan. Sebastian Piskorski (?), wyk. Michał Poman, Jakub i Stanisław Bielawscy z Dębika oraz Kazimierz Jeziorkowski *vel* Kaliski z Krakowa (atryb.)

Grodzisko near Skała (Lesser Poland), Blessed Salomea's hermitage, pilgrimage church, set of altars, 1691-2, 'Dębnik' and 'Pińczów' limestones, 'Blessed Salomea's marble', designed by Giacomo Solari of Cracow or canon Sebastian Piskorski (?), executed by Michał Poman, Jakub and Stanisław Bielawski of Dębik and Kazimierz Jeziorkowski *aka* Kaliski of Cracow (attributed)

179. Kraków, kościół jezuitów, nagrobek biskupa krakowskiego Andrzeja Trzebieckiego (zm. 1679), 1696, wapienie *Dębnik*, „marmur bł. Salomei” i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, wyk. Sulpicius Gode z Wrocławia (atryb.) i Jakub Bielawski z Dębika

Cracow (Lesser Poland), Jesuits' church, monument of bishop Andrzej Trzebiecki (d. 1679), 1696, 'Dębnik' limestone, 'Blessed Salomea's marble' and 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite, executed by Sulpicius Gode of Wrocław (Silesia, formerly part of the Kingdom of Bohemia) (attributed) and Jakub Bielawski of Dębik with workshop

180. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, kaplica Kotowskich, stalla w nagrobku Adama Kotowskiego (zm. 1693), dekoracja w technice *tagliapietra*, 1691-4, wapień *Dębni* „marmur bł. Salomei”, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu, wyk. Jakub Bielawski z Dębni z warsztatami

Warsaw-New Town, Dominican church, The Kotowskis' chapel, stalls in the Adam Kotowski's (d. 1693) monument, Italian 'tagliapietra' type decorations, 1691-4, 'Dębni' limestone and 'Blessed Salomea's marble', designed by Tilman van Gameren of Utrecht, executed by Jakub Bielawski of Dębni with workshop

181. Warszawa-Nowe Miasto, kościół dominikanów, epitafium Reginy Sroczyńskiej (zm. 1689), 1691, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Michał Poman i Jakub Bielawski z Dębnika z warsztatami (atryb.)

Warsaw-New Town, Dominican church, epitaph for Regina Sroczyńska (d. 1689), 1691, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Michał Poman and Jakub Bielawski of Dębnik with workshops (attributed)

182. Rytwiany, kościół kamedułów, nagrobek Stanisława Opalińskiego (zm. 1704), starosty nowokorczyńskiego, 1706, wapień *Dębnik* i „marmur bł. Salomei”, wyk. Michał Poman z Dębnika z warsztatami (atryb.)

Rytwiany near Kielce (Lesser Poland), Camaldolites church, monument of starost Stanisław Opaliński (d. 1704), 1706, 'Dębnik' limestone and 'Blessed Salomea's marble', designed and executed by Michał Poman of Dębnik with workshop

183. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, portal wejściowy kaplicy Arcybractwa Literackiego/Niepokalanego Poczęcia Najśw. Marii Panny, 1692-3, rysunek inwentaryzacyjny, ok. 1740, piórko i tusz na papierze, wyk. nieustalony rysownik saski czynny w Warszawie, Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden, Kartensammlung, sygn. Schr. VII, F. 87, Nr. 10 c, fot. J. Sito, 2012

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, entrance portal of the 'Literary' Archconfraternity's/St. Mary's Immaculate Conception's chapel, 1692-3, design drawing of the decorations for a King August II Wettin The Strong's anniversary, c. 1740, coloured ink on paper, executed by an unknown Saxon draughtsman active in Warsaw, Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden, Kartensammlung, sign. Schr. VII, F. 87, Nr. 10 c, photo by J. Sito, 2012

184. Marcin Zaleski, *Wnętrze kościoła katedralnego św. Jana w Warszawie z nagrobkiem Stanisława Małachowskiego*, ol./pł., przed 1837, Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. Mp 48, depozyt PTPN, wg Marcin Zaleski (1796-1877)...

Marcin Zaleski, *Interior view of the archcollegiate church in Warsaw with the monument of Stanisław Małachowski*, oil on canvas, before 1837, National Museum in Poznań, inv. no. Mp 48, PTPN deposit, photo after Marcin Zaleski (1796-1877)...

185. Warszawa, Muzeum Ziemi PAN, lapidarium, oryginalny kapitel z portalu wejściowego kaplicy Arcybractwa Literackiego/Niepokalanego Poczęcia Najśw. Marii Panny, 1692-3, wapień *Dębnik*, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu lub Giuseppe Simone Bellotti (atryb.), wyk. Michał Poman z Dębnika z warsztatem

Warsaw, Museum of the Earth of the Polish Academy of Sciences, lapidarium, original capital from the entrance portal of the 'Literary' Archconfraternity's/St. Mary's Immaculate Conception's chapel in the Warsaw archcollegiate church, 1692-3, 'Dębnik' limestone, designed by Tilman van Gameren of Utrecht or Italian-Swiss Giuseppe Simone Bellotti of Warsaw (attributed), executed by Michał Poman of Dębnik with workshop

186. Warszawa-Czerniaków, kościół bernardynów, posadzka perspektywiczna, 1691-3, wapień *Dębnik*, kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska* i „marmur bł. Salomei”, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu, wyk. Jakub Bielawski z Dębnika z warsztatem

Warsaw-Czerniaków, Bernardine church, perspective floor, 1691-3, 'Dębnik' limestone, 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite and 'Blessed Salomea's marble', designed by Tilman van Gameren of Utrecht, executed by Jakub Bielawski of Dębnik with workshop

187. Kraków, kościół dominikanów, kaplica książąt Zbaraskich, posadzka perspektywiczna, 1629-31, wapienie: górnowiągierski lub siedmiogrodzki, *Dębnik* i *Biała Góra* (?), proj. Andrea i Antonio Castelli z Krakowa, wyk. warsztaty Bartholomea Stopana lub Szymona Lepiasza *vel* Spatka z Dębnika

Cracow (Lesser Poland), Dominican church, Princes' Zbaraski chapel, perspective floor, 1629-31, limestones of: Upper Hungary or Transylvania, 'Dębnik' and 'White Mount' near Dębnik (?), designed by brothers Andrea and Antonio Castelli of Cracow, executed by Bartholomeo Stopano's and Szymon Lepiasz aka Spatek's of Dębnik workshops

188. Kraków, kolegiata uniwersytecka, posadzka perspektywiczna w kaplicy bocznej św. Jana Chrzciciela, 1698-1700, wapienie: *Dębnik*, *Pisary* i *Biała Góra*, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu (atryb.), wyk. Michał Poman i Jacek Zielaski z Dębnika z warsztatem (atryb.)

Cracow (Lesser Poland), Jagiellonian Academy's collegiate church, St. John The Baptist's side chapel, perspective floor, 1698-1700, limestones of: 'Dębnik', 'Pisary' and 'White Mount' near Dębnik, designed by Tilman van Gameren of Utrecht, executed by Michał Poman and Jacek Zielaski of Dębnik with workshop (attributed)

189. Warszawa-Czerniaków, kościół bernardynów, krypta fundatorska, sarkofag Stanisława Herakliusza Lubomirskiego (zm. 1702), marszałka wielkiego koronnego, 1708, wapień *Dębniak*, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu (?), wyk. nieustalony warsztat dębnicki (atryb.)

Warsaw-Czerniaków, Bernardine church, founders' crypt, sarcophagus of the Grand marshal of the Crown Stanisław Herakliusz Lubomirski (d. 1702), 1708, 'Dębniak' limestone, designed by Tilman van Gameren of Utrecht (?), executed by an unknown workshop of Dębniak (attributed)

190. Końskowola, kościół par., kaplica południowa, nagrobek Zofii z Opalińskich Lubomirskiej (zm. 1675), 1676, wapień *Dębniak* i odlew z amalgamatu cynowo-ołowiowego, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu, wyk. Adam Gabrysiowicz *ve*/Negowicz z Dębniaka z warsztatem (atryb.)

Końskowola near Lublin (Lesser Poland), parish church, southern chapel, monument of Zofia Lubomirska *née* Opalińska (d. 1675), 1676, 'Dębniak' limestone and lead-tin amalgam cast, designed by Tilman van Gameren of Utrecht, executed by Adam Gabrysiowicz *aka* Negowicz of Dębniak with workshop (attributed)

191. Warszawa-Czerniaków, kościół bernardynów, krypta fundatorska, sarkofag Teodora Lubomirskiego (zm. 1745), wojewody krakowskiego, 1746, wapień *Dębnik*, wyk. nieustalony warsztat dębnicki (atryb.)

Warsaw-Czerniaków, Bernardine church, founders' crypt, sarcophagus of a voivode Teodor Lubomirski (d. 1745), 1746, 'Dębnik' limestone, executed by an unknown workshop of Dębnik (attributed)

192. Żerków, kościół par., sarkofag Stefana Radomickiego (zm. 1690), 1710, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Jakub Bielawski z Dębnika z warsztatem

Żerków near Kalisz (Greater Poland), parish church, Stefan Radomicki's (d. 1690) sarcophagus, 1710, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Jakub Bielawski of Dębnik with workshop

193. Warszawa, kościół franciszkanów-reformatów, epitafium portalowe Stanisława z Rzecznio-wa Skarszewskiego (zm. 1685), kasztelana wojnic-kiego, 1691, wapień *Dębnik* i „marmur bł. Salomei” oraz kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu (atryb.), wyk. Michał Poman i Jakub Bielawski z Dębnika z warsztatami, ok. 1890-6 pozbawiony dolnego zam-knięcia i uzupełniony o por-tal proj. Józefa Piusa Dzie-końskiego

Warsaw, Franciscan Refor-mati church, portal-epitaph for castellan Stanisław de Rzecznów Skarszewski (d. 1685), 1691, 'Dębnik' limestone, 'Blessed Sa-lomea's marble' and 'Różanka Paczółtowska' semi-cristallized vein cal-cite, designed by Tilman van Gameren of Utrecht (attributed), executed by Michał Poman and Jakub Bielawski of Dębnik with workshops, c. 1890-6 re-built in part with a new por-tal added, designed by Józef Pius Dziekoński

194. Warszawa, kościół franciszkanów-reformatów, zwieńczenie epitafium portalowego Jana Antoniego z Rzeczniowa Skarszewskiego (zm. 1690), kasztelana wojnickiego, 1691, wapień *Dębnik* i „marmur bł. Salomei” oraz kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowicka*, proj. Tilman van Gameren z Utrechtu (atryb.), wyk. Michał Poman i Jakub Bielawski z Dębnika z warsztatami

Warsaw, Franciscan Reformati church, coping of the epitaph for castellan Jan Antoni de Rzecznów Skarszewski (d. 1690), 1691, 'Dębnik' limestone, 'Blessed Salomea's marble' and 'Różanka Paczółtowicka' semi-cristallized vein calcite, designed by Tilman van Gameren of Utrecht (attributed), executed by Michał Poman and Jakub Bielawski of Dębnik with workshops

195. Warszawa, kościół franciszkanów-reformatów, kaplica św. Antoniego Padewskiego/Załuskich, balustrada wejściowa, XVII/XVIII w., wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowicka*, wyk. nieustalony warsztat dębnicki (atryb.)

Warsaw, Franciscan Reformati church, St. Anthony's of Padua/The Załuskis' chapel, entrance balustrade, c. 1700, 'Dębnik' limestone and 'Różanka Paczółtowicka' semi-cristallized vein calcite, executed by an unknown workshop of Dębnik (attributed)

196. Warszawa-Stare Miasto, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, tablica poświadczeniowa rozbudowy warszawskiego pałacu arcybiskupów gnieźnieńskich przez prymasa Michała Stefana Radziejowskiego, 1691, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. nieustalony rzeźbiarz warszawski (atryb.)

Warsaw-Old Town, Historical Museum of Warsaw, foundation plate of the Warsaw primate palace's enlargement executed at the instance of primate Michał Stefan Radziejowski, 1691, 'Dębnik' limestone, designed and executed by an unknown sculptor of Warsaw (attributed)

197. Warszawa, kościół par. misjonarzy, tablica poświadczeniowa fundacji świątyni przez prymasa Michała Stefana Radziejowskiego, 1696, wapień *Dębnik* i piaskowiec nieustalonego pochodzenia (?), proj. i wyk. nieustalony warsztat dębnicki (atryb.)

Warsaw, Missionary parish church of the Holy Cross, foundation plate commemorating primate Michał Stefan Radziejowski, 1696, 'Dębnik' limestone and unidentified sandstone (?), designed and executed by an unknown workshop of Dębnik (attributed)

198. Warszawa, klasztor karmelitów bosych, tablica poświęceniowa fundacji nowego skrzydła klasztornego przez prymasa Michała Stefana Radziejewskiego, 1693-9, wapień *Dębnik* i „marmur bł. Salomei” (?) (herb Junosza rekonstruowany), proj. i wyk. nieustalony warsztat dębnicki (atryb.)

Warsaw, Discalced Carmelites' cloister, foundation plate of the new cloister's wing construction executed at the instance of primate Michał Stefan Radziejewski, 1693-9, 'Dębnik' limestone and 'Blessed Salomea's marble' (?), designed and executed by an unknown workshop of Dębnik (attributed)

199. Warszawa, klasztor karmelitów bosych, refektarz, lawaterz, 1699, wapień *Dębnik*, kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowicka* i „marmur bł. Salomei”, proj. i wyk. nieustalony warsztat dębnicki (atryb.)

Warsaw, Discalced Carmelites' cloister, refectory, lavabo, 1699, 'Dębnik' limestone, 'Blessed Salomea's marble' and 'Różanka Paczółtowicka' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by an unknown workshop of Dębnik (attributed)

200. Warszawa, kościół karmelitów bosych, kaplica św. Stanisława, rytowane antependium mensy zniesionego ołtarza bocznego św. Barbary, 1700-17, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Jacek Zielaski z Dębnika (atryb.)

Warsaw, Discalced Carmelites' church, St. Stanisław's side chapel, engraved antependium from the former St. Barbara's side altar, 1700-17, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Jacek Zielaski of Dębnik (attributed)

201. Rytwiany, kościół kamedułów, krypta Stanisława Opalińskiego, starosty nowokorczyńskiego, rytowane antependium ołtarza św. Stanisława Kostki, 1706, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Jacek Zielaski z Dębnika (atryb.)

Rytwiany near Kielce (Lesser Poland), Camaldolites church, starost Stanisław Opaliński's crypt, St. Stanisław's altar, engraved antependium, 1706, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Jacek Zielaski of Dębnik (attributed)

202. Kraków-Stradom, kościół bernardynów, kaplica św. Szymona z Lipnicy, rytowane antependium ołtarza relikwiarzowego, 1685, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. Jacek Zielaski z Dębnika

Cracow-Stradom (Lesser Poland), Bernardine church, St. Szymon's of Lipnica chapel, reliquary altar, engraved antependium, 1685, 'Dębnik' limestone, designed and executed by Jacek Zielaski of Dębnik

203. Warszawa, kościół par. misjonarzy, tablica epitafijna biskupa chełmińskiego Kazimierza Jana Szczuki (zm. 1694), piaskowiec nieustalonego pochodzenia (?), proj. Giuseppe Simone Bellotti lub Tilman van Gameren z Utrechtu (atryb.), wyk. nieustalony warsztat warszawski

Warsaw, Missionary parish church of the Holy Cross, epitaph plate for bishop of Chełmno (German: Culm) Kazimierz Jan Szczuka (d. 1694), unidentified sandstone (?), designed by Giuseppe Simone Bellotti or Tilman van Gameren of Utrecht (attributed), executed by an unknown workshop of Warsaw

204. Warszawa, kościół par. misjonarzy, tzw. krypta magnacka, pokrywa niszy grobowej Wacława Szczuki (zm. 1699), kuchmistrza koronnego, 1699, wapienie Dębny, proj. i wyk. nieustalony warsztat warszawski

Warsaw, Missionary parish church of the Holy Cross, so-called magnate crypt, cover for a catacombe niche for courtier Wacław Szczuka (d. 1699), 1699, 'Dębny' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Warsaw

205. Warszawa, kościół par. misjonarzy, tzw. krypta magnacka, pokrywa niszy grobowej Pierre'a Des Noyersa (zm. 1693), sekretarza i podskarbiego królowej Ludwiki Marii Gonzagi de Nevers, 1693, wapienie *Noir Belge/Noir de Namur*, proj. i wyk. nieustalony warsztat warszawski

Warsaw, Missionary parish church of the Holy Cross, so-called magnate crypt, cover for a catacombe niche for a French royal secretary and treasurer Pierre Des Noyers (d. 1693), 1693, 'Noir Belge'/'Noir de Namur' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Warsaw

206. Warszawa, kościół par. misjonarzy, tzw. krypta magnacka, pokrywa niszy grobowej markiza Roberta Le Roux Desnevala (zm. 1693), 1693, wapień *Noir Belge/Noir de Namur*, proj. i wyk. Johannes Söffrens z Elbląga (atryb.)

Warsaw, Missionary parish church of the Holy Cross, so-called magnate crypt, cover for a catacombe niche for a French marquess Robert Le Roux Desneval (d. 1693), 1693, 'Noir Belge'/'Noir de Namur' limestone, designed and executed by Johannes Söffrens of Elbląg (German: Elbing) (attributed)

207. Chełmża, katedra, nagrobek biskupa Kazimierza Jana Opalińskiego (zm. 1693), zwieńczenie, 1696, wapień olandzki *Dälle* i alabaster angielski, proj. i wyk. Johannes Söffrens z Elbląga (atryb.)

Chełmża (German: Culmsee, Royal Prussia/Pomerania), cathedral, monument of bishop Kazimierz Jan Opaliński (d. 1693), ornamental coping with a portrait's frame, 1696, 'Dälle' limestone and English alabaster, designed and executed by Johannes Söffrens of Elbląg (German: Elbing) (attributed)

8.

POKŁOSIE – 1. TERCJA XVIII W.

208. Warszawa-Nowe Miasto, kościół paulinów, fasada, balustrada otworu dzwonowego drugiej kondygnacji wieży, 1713, wapień *Zygmuntówka*, proj. Giuseppe Piola lub Antonio Bay (atryb.), wyk. nieustalony warsztat chęciński

Warsaw-New Town, Pauline church, façade, balustrade of the tower's bell window opening, 1713, 'Zygmuntówka' limestone, designed by Italian-Swiss Giuseppe Piola or Antonio Bay of Warsaw (attributed), executed by an unknown workshop of Chęciny

209. Warszawa-Nowe Miasto, kościół paulinów, portal wejściowy zakrystii w prezbiterium, 1709-10, wapień *Zygmuntówka*, proj. i wyk. nieustalony warsztat chęciński

Warsaw-New Town, Pauline church, entrance portal of the sacristy, 1709-10, 'Zygmuntówka' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Chęciny

210. Stare Chęciny, kościół par., portal wejściowy, przełom XVII i XVIII w., wapień *Zygmuntówka*, proj. i wyk. nieustalony warsztat chęciński

Stare Chęciny near Kielce (Lesser Poland), parish church, entrance portal, c. 1700, 'Zygmuntówka' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Chęciny

211. Warszawa-Nowe Miasto, kościół paulinów, tzw. skarbona bracka, ok. 1709-10, wapień *Zygmuntówka*, proj. i wyk. nieustalony warsztat chęciński (atryb.)

Warsaw-New Town, Pauline church, façade, so-called money-box of the Christ's Five Wounds' Confraternity, 1709-10, 'Zygmuntówka' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Chęciny (attributed)

212. Warszawa, kościół par. misjonarzy, nagrobek Bartłomieja Michała Tarły (zm. 1715), biskupa poznańskiego, 1716, montaż do 1717, wapień *Dębnik*, kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowicka* i „marmur bł. Salomei” (?), proj. i wyk. Stanisław Bielawski z *Dębnika* i nieustalony warsztat *dębnicki* (atryb.), 2008-9 restaurowany z rekonstrukcją tablicy inskrypcyjnej i szeregu detali ornamentalnych

Warsaw, Missionary parish church of the Holy Cross, monument of bishop of Poznań Bartłomiej Michał Tarło (d. 1715), 1716, setup of parts *in situ* until 1717, 'Dębnik' limestone, 'Blessed Salomea's marble' and 'Różanka Paczółtowicka' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by Stanisław Bielawski of Dębnik with workshop (attributed), 2008-9 restored in part with new sculpted inscript on plate and the other ornamental details

213. Radlin, kościół par., nagrobek biskupa poznańskiego Andrzeja Opalińskiego (zm. 1623), 1686, wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, proj. i wyk. Jakub Bielawski z Dębnika (atryb.)

Radlin near Kalisz (Greater Poland), parish church, monument of Andrzej Opaliński (d. 1623), bishop of Poznań, 1686, 'Dębnik' limestone and 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by Jakub Bielawski of Dębnik (attributed)

214. Tarnów, kolegiata, epitafium prepozyta Stanisława Orłowskiego (zm. 1708), 1710, wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, proj. i wyk. Jakub Bielawski z Dębnika z warsztatem

Tarnów near Cracow (Lesser Poland), collegiate church, epitaph for provost Stanisław Orłowski (d. 1708), 1710, 'Dębnik' limestone and 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by Jakub Bielawski of Dębnik with workshop

215. Warszawa, kościół par. misjonarzy, nagrobek Bartłomieja Michała Tarły (zm. 1715), biskupa poznańskiego, popiersie zmarłego, 1716, „marmur bł. Salomei” (?), proj. i wyk. Stanisław Bielawski z Dębni-ka (atryb.), 2008-9 restaurowany

Warsaw, Missionary parish church of the Holy Cross, monument of bishop of Poznań Bartłomiej Michał Tarło (d. 1715), portrait bust, 1716, 'Blessed Salomea's marble' (?), designed and executed by Stanisław Bielawski of Dębnik (attributed), 2008-9 restored

216. Rytwiany, kościół kamedu-łów, nagrobek Stanisława Opa-łińskiego (zm. 1704), starosty nowokorczyńskiego, zwieńczenie, 1706, „marmur bł. Salomei” (figu-ry) i wapien Dębnik (wieniec), proj. i wyk. Stanisław Bielawski (atryb.) dla Michała Pomana z Dębni-ka

Rytwiany near Kielce (Lesser Po-land), Camaldolites church, monu-ment of starost Stanisław Opałiński (d. 1704), coping, 1706, 'Blessed Salomea's marble' (statues) and 'Dębnik' limestone (wreath), designed and executed by Jakub Bielawski of Dębnik (attributed) for Michał Poman of Dębnik

217. Warszawa, kościół par. misjonarzy, chrzcielnica, 1721-2, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. nieustalony warsztat dębnicki

Warsaw, Missionary parish church of the Holy Cross, baptismal font, 1721-2, 'Dębnik' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Dębnik

218. Francja, Paryż, kościół św. Ludwika, kropielnica, 1679, wapień nieustalonego pochodzenia, proj. i wyk. Martin van den Bogaert zw. Desjardins z warsztatem

France, Paris, Dôme de Saint-Louis-des-Invalides, holy water basin, 1679, unidentified limestone, designed and executed by Martin van den Bogaert called Desjardins with workshop

219. Warszawa, kościół par. misjonarzy, kropielnica, ok. 1721-2, wapień *Dębnik*, proj. i wyk. nieustalony warsztat dębnicki

Warsaw, Missionary parish church of the Holy Cross, holy water basin, c. 1721-2, 'Dębnik' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Dębnik

220. Warszawa-Nowe Miasto, kościół par. Nawiedzenia Najśw. Marii Panny, chrzcielnica, przełom XVII i XVIII w., wapień *Dębnik*, proj. i wyk. nieustalony warsztat dębnicki

Warsaw-New Town, parish church of the St. Mary's Visitation, baptismal font, c. 1700, 'Dębnik' limestone, designed and executed by an unknown workshop of Dębnik

221. Warszawa, kościół karmelitów bosych, tablica pamiątkowa remontu świątyni z fundacji Augustyna Wessla, opata komendatoryjnego jędrzejowskiego, 1716, przekształcona w XIX w., wapień *Dębnik*, wyk. nieustalony warsztat dębnicki

Warsaw, Discalced Carmelites' church, foundation plate commemorating a restoration of the church, founded by Cistercian abbot of Jędrzejów Augustyn Wessel, 1716, 19th c. remodelled, 'Dębnik' limestone, executed by an unknown workshop of Dębnik

222. Warszawa, kościół karmelitanek bosych, epitafium Michała Szymanowskiego (zm. 1731), starosty wyszogrodzkiego, wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, proj. i wyk. nieustalony warsztat dębnicki

Warsaw, Discalced Carmelite nuns' church, epitaph for starost Michał Szymanowski (d. 1731), 'Dębnik' limestone and 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by an unknown workshop of Dębnik

223. Kraków, kościół franciszkanów-reformatów, epitafium kan. Gabriela Węgrzynowicza (zm. 1684), wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, proj. i wyk. nieustalony warsztat dębnicki

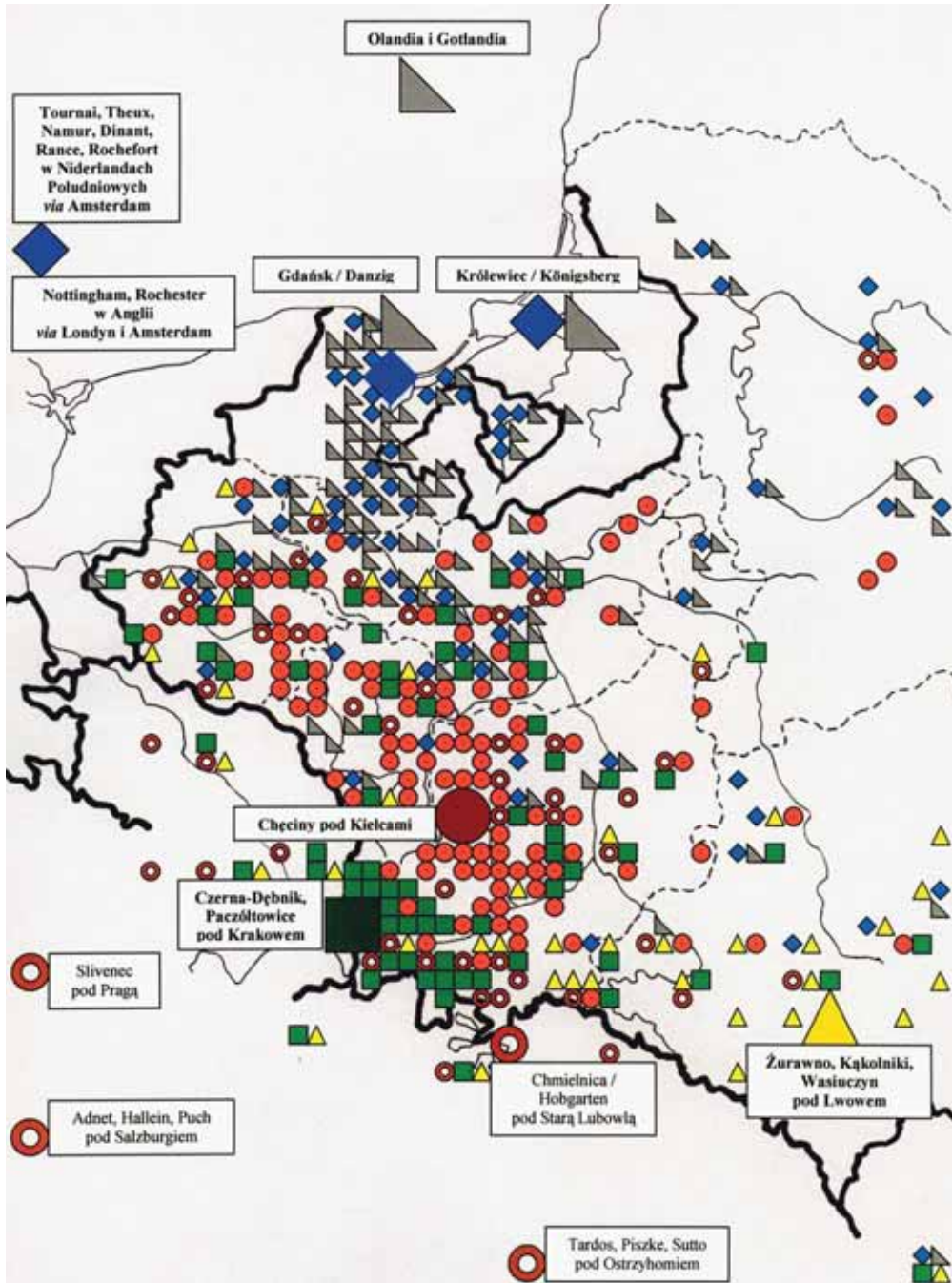
Cracow (Lesser Poland), Franciscan Reformati church, epitaph for canon Gabriel Węgrzynowicz (d. 1684), 'Dębnik' limestone and 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by an unknown workshop of Dębnik

224. Kraków-Kleparz, kolegiata p.w. św. Floriana, epitafium prof. Marcina Oślińskiego (zm. 1720), wapień *Dębnik* i kalcyt żyłowy *Różanka Paczółtowska*, proj. i wyk. nieustalony warsztat dębnicki

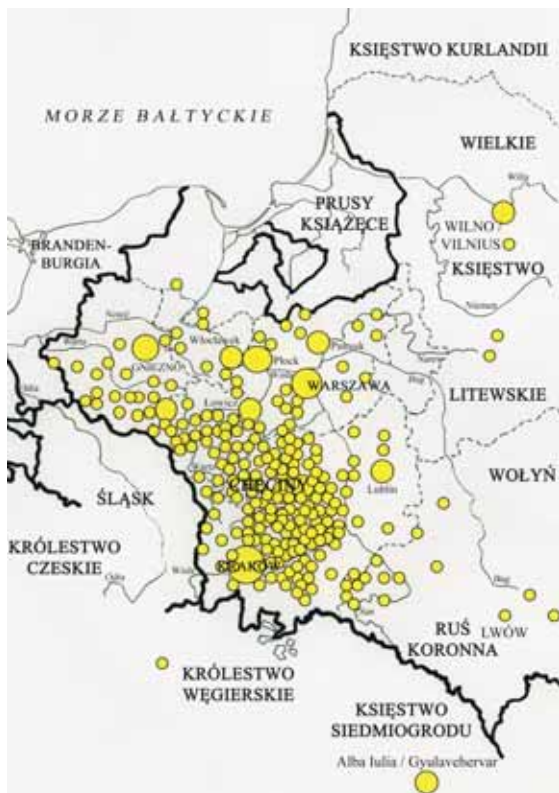
Cracow-Kleparz (Lesser Poland), collegiate church of St. Florian, epitaph for Jagiellonian Academy's professor Marcin Ośliński (d. 1720), 'Dębnik' limestone and 'Różanka Paczółtowska' semi-crystallized vein calcite, designed and executed by an unknown workshop of Dębnik

PODSUMOWANIE

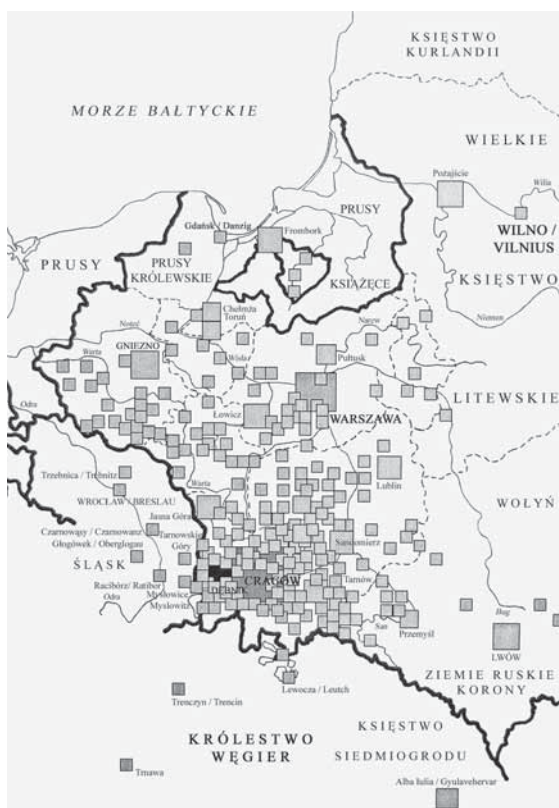
225. Mapa Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI-XVII w. z oznaczeniem lokalizacji najważniejszych środkowo- i zachodnioeuropejskich oraz krajowych złóż marmurów, wapieni i alabastrów, zawierająca topografię dzieł rzeźby i małej architektury z nich wykonanych, oprac. M. Wardzyński, 2013

Map of the former Commonwealth of Two Nations (Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania) in the 16th and 17th c. with the localisation of local and external quarries and the most important sculpture and small-scale architecture monuments made of all identified varieties of marble, limestone and alabaster imported from Western and Southern Europe as well as made in Cracow, Pińczow, Chęciny, Dębnik, Lwów/Lviv, Warsaw, Poznań, Gdańsk (German: Danzig), Elbląg (German: Elbing), Toruń (German: Thorn) and Wilno/Vilnius sculpture centres, map worked out by M. Wardzyński, 2013

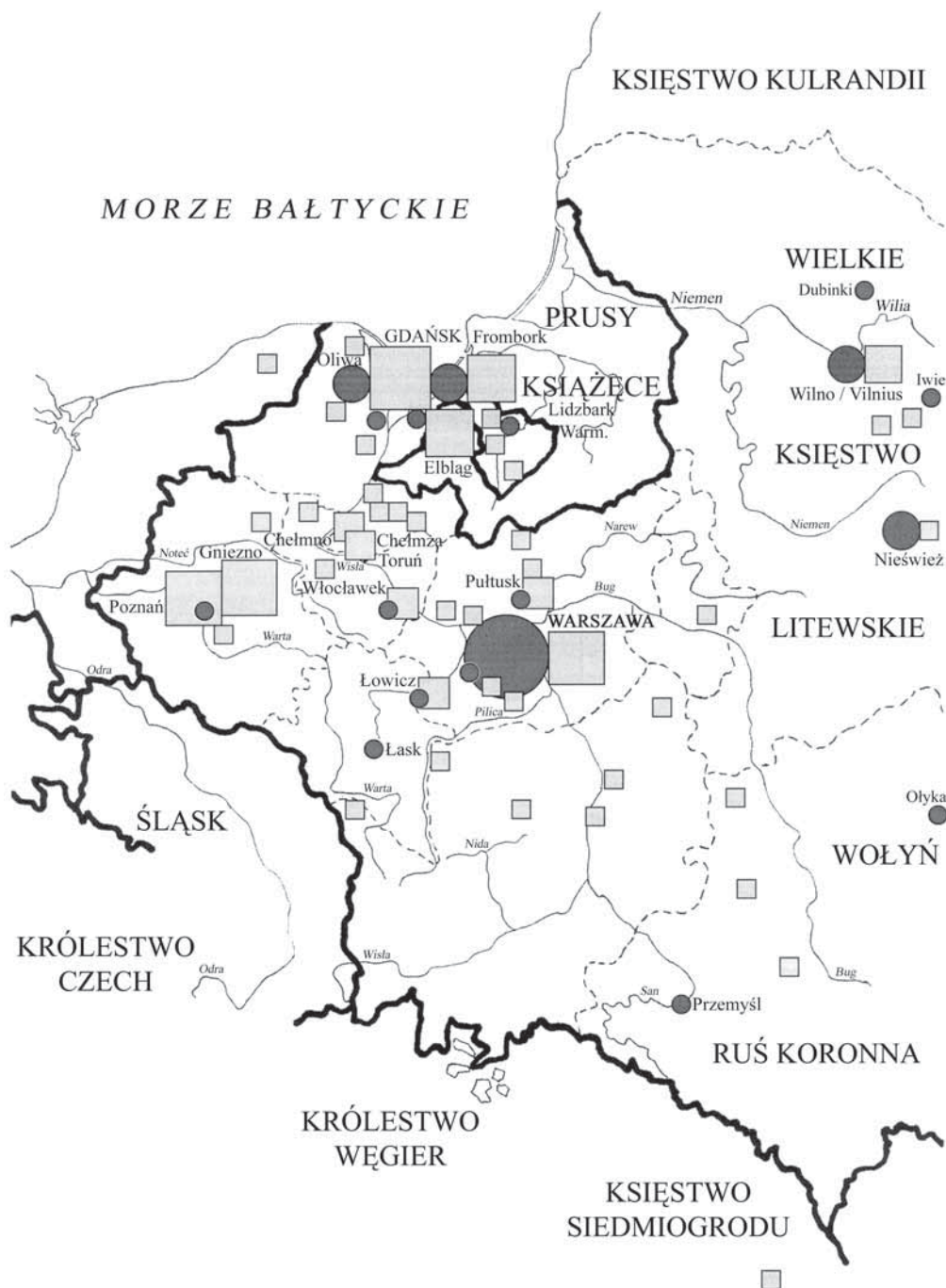
226. Mapa Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI-XVII w. z oznaczeniem lokalizacji najważniejszych dzieł rzeźby i małej architektury odkutych z różnych gatunków „marmurów” chęcińskich, oprac. M. Wardzyński, 2013

Map of the former Commonwealth of Two Nations (Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania) in the 16th and 17th c. with the localisation of the most important monuments made of all identified varieties of the limestone and vein calcite from Chęciny and Łagów near Kielce (Lesser Poland) by the sculptors and stone-masons from Pińczów, Cracow, Chęciny and Warsaw, map worked out by M. Wardzyński, 2013

227. Mapa Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI-XVII w. z oznaczeniem lokalizacji najważniejszych dzieł rzeźby i małej architektury odkutych z „czarnego marmuru” z Dębika oraz *Różanki Paczółtowskiej*, „marmuru bł. Salomei” i pozostałych gatunków barwnych wapieni z okolic Krakowa, oprac. M. Wardzyński, 2013

Map of the former Commonwealth of Two Nations (Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania) in the 16th and 17th c. with the localisation of the most important monuments made of 'Dębik' limestone, 'Blessed Salomea's marble', 'Różanka Paczółtowska' vein calcite and other identified varieties of limestone excavated in the surroundings of Cracow (Lesser Poland) by the sculptors and stone-masons from Dębik, Cracow, Warsaw and Chęciny, map worked out by M. Wardzyński, 2013

228. Mapa Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI-XVII w. z oznaczeniem lokalizacji najważniejszych dzieł rzeźby i małej architektury odkutych z *marmo bianco statuario* i *marmo bianco ordinario di Carrara*, pozostałych importowanych z Italii białych i barwnych gatunków marmurów i wapieni (ciemne koła) oraz alabastru angielskiego z Fauld, Chellaston i Red Hill w Anglii (jasne kwadraty), oprac. M. Wardzyński, 2010

Map of the former Commonwealth of Two Nations (Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania) in the 16th and 17th c. with the localisation of the most important monuments made of 'marmo bianco statuario' or 'marmo bianco ordinario' of Carrara, other varieties of coloured marble and limestone imported from Italy (dark circles) and English alabaster of Fauld, Chellaston and Red Hill (light squares), map worked out by M. Wardzyński, 2010

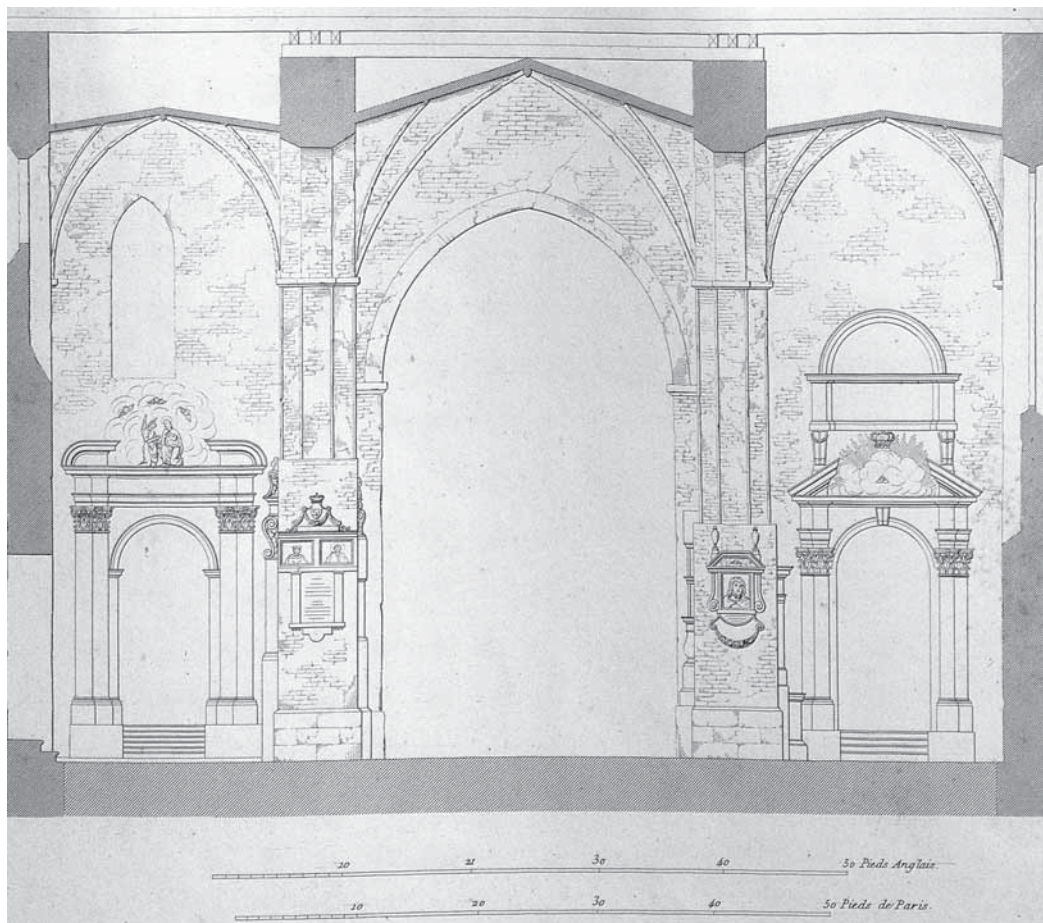
229. Michał Stachowicz, *Ogłoszenie zasad Królestwa Konstytucyjnego w Warszawie R. 1815*, rys. tuszem/pap., 1821, Kuria Metropolitalna w Krakowie (Gabinet Historyczny), fot. P. J. Jamski

Michał Stachowicz, *Interior view of the cathedral in Warsaw in 1815*, ink on paper, 1821, Cracow, Bishops' Palace (Historical Study), photo by P. J. Jamski

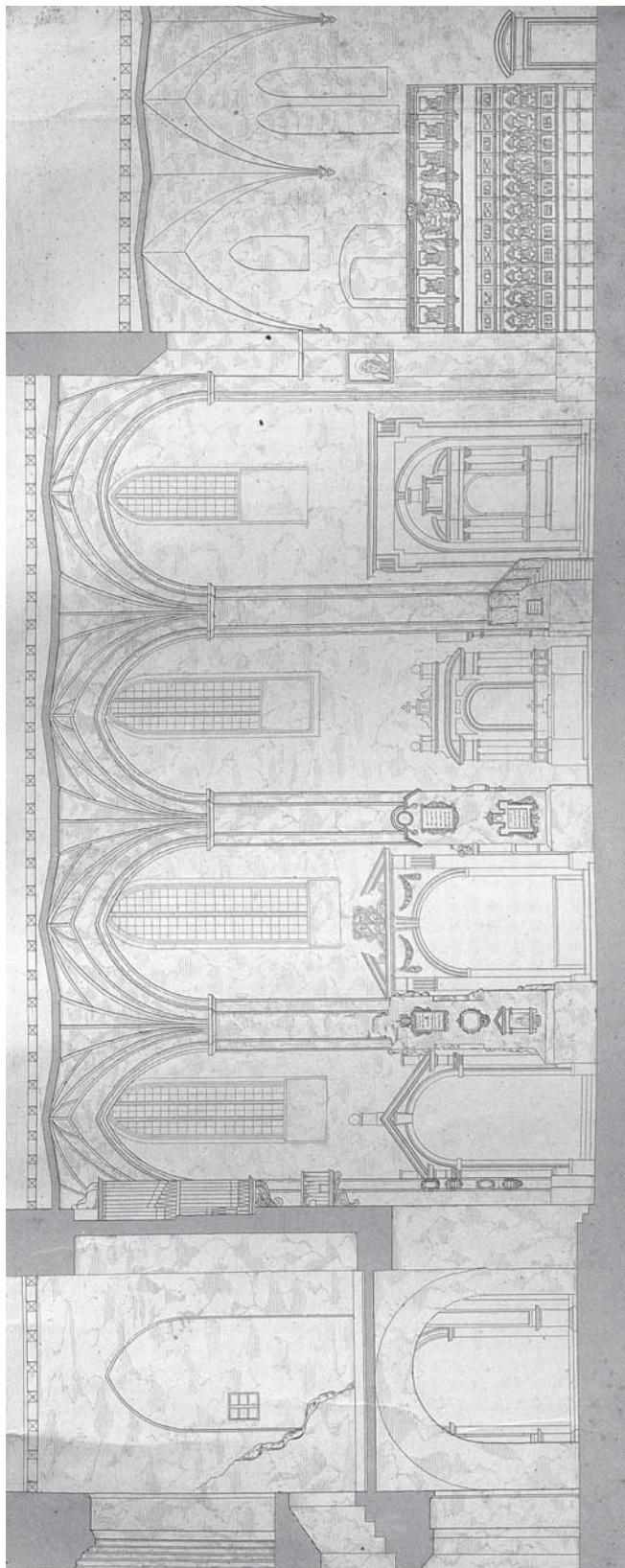
230. Marcin Zaleski, *Wnętrze katedry św. Jana w Warszawie*, ol./pł., ok. 1836-8, Lwowska Galeria Sztuki, nr inw. 1721

Marcin Zaleski, *Interior view of the archcollegiate church in Warsaw*, oil on canvas, 1836-8, Lwów/Lviv (today Ukraine), Lviv Art Gallery, cat. no. 1721

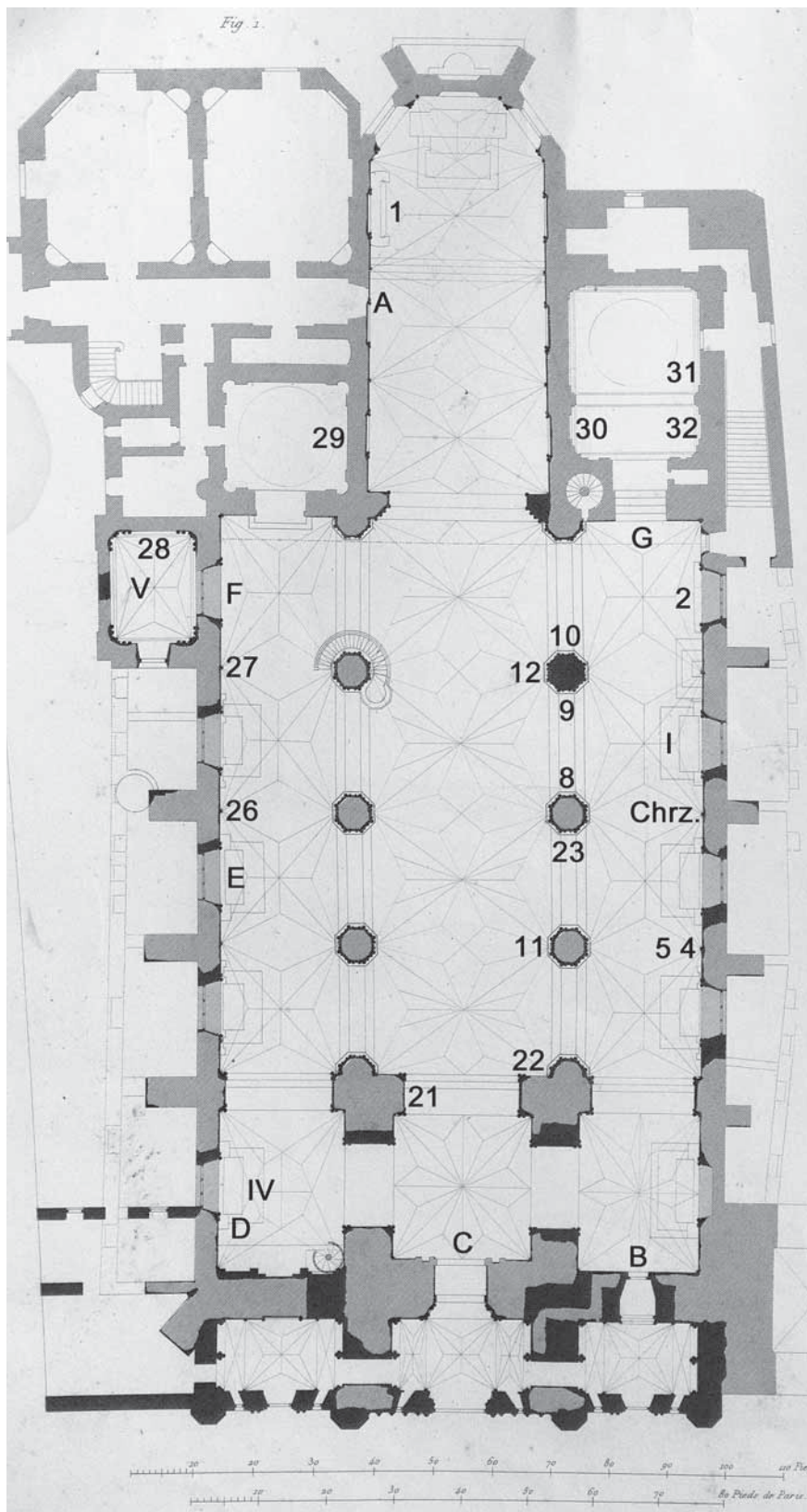
231. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, przekrój poprzeczny korpusu nawowego z drugiego przęsła w kierunku prezbiterium sprzed remontu i przebudowy arch. Adama Idźkowskiego (1836-41), z widocznymi portalami kaplic Cudownego Krucyfiksu i Arcybractwa Literackiego, ryc. z albumu Adama Idźkowskiego *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...*, pl. VI, fig. 2

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, cross-section to the East with entrance portals of the Miraculous Crucifix's and 'Literary' Archconfraternity's chapels before the restoration designed by Adam Idźkowski (1836-41), steel engraving from the album *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...* by Adam Idźkowski, tabl. VI, fig. 2

232. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, przekrój osiowy świątyni ku północy sprzed remontu i przebudowy arch. Adama Idźkowskiego (1836-41), widok przesł. 2. do 4. korpusu z portalami zniesionych kaplic Trzech Króli i Świętej Trójcy oraz dawnym ołtarzem bocznym św. Anny (?), a także epitafiami umieszczonymi na filarach, ryc. z albumu *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...*, pl. IX, fig. 1

Warsaw-Old Town, archconfraternity church, longitudinal section to the North before the restoration designed by Adam Idźkowski (1836-41), steel engraving from the album *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...*, by Adam Idźkowski, tabl. IX, fig. 1

233. Plan archikolegiaty po remoncie i częściowej redekacji projektu arch. arch. Jakuba Kubickiego i Hilarego Szpilowskiego (1818), z oznaczeniem ówczesnej lokalizacji niektórych zidentyfikowanych XVII-wiecznych marmurowo-alabastrowych dzieł małej architektury i rzeźby. Zacerpnięty z: A. Idźkowski, *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...*, pl. VI, fig. 1, oprac. M. Wardzyński, 2013

Legenda:

Cyfry rzymskie – ołtarze: I – boczny Przemienienia Pańskiego, IV – Chrystusa Salvatora, V – Najśw. Sakramentu

Cyfry arabskie – nagrobki i epitafia: 1 – nagrobek ostatnich książąt mazowieckich Stanisława (zm. 1524) i Janusza III (zm. 1526) Piastowiców (1526-1528), 2 – nagrobek braci Mikołaja (zm. 1550) i Stanisława (zm. 1566) Wolskich, 4 – nagrobek Mateusza Bolińskiego (zm. 1639), 5 – nagrobek Łukasza i Stanisława Nagórskich (zm. 1571), 8 – nagrobek Asprilia Pacellego (zm. 1623), 9 – nagrobek Pawła Zembrzuskiego (zm. 1633), 10 – epitafium Mariana Lauschefta (zm. 1667), 11 – epitafium Mikołaja Erlera (zm. 1645), 12 – nagrobek Remigiusza z Otoka Zaleskiego (zm. 1648) (?), 21 – nagrobek Stanisława Drewny (zm. 1621), 22 – epitafium Jana Horlemesa (zm. 1641) (?), 23 – epitafium Pawła Gissy/Gizy (zm. 1624), 26 – płyta nagrobna Stanisława Strzelicy (zm. 1532), 27 – nagrobek Adama Parzniewskiego (zm. 1614), 28 – epitafium Giacomina (zm. 1648) i Veroniki (zm. 1643) Gianottich, 29 – epitafium Wojciecha Baryczki (zm. 1643), 30 – epitafium Katarzyny z Wołczyńskich Groszkiewiczowej (zm. 1698), 30 – epitafium Andrzeja Groszkiewiczza (zm. 1701), 31 – epitafium Johanna a Kerna (zm. 1668)

Litery – portale: A – zakrystii, B – chóru muzycznego, C – serliana wewnętrznego portalu głównego, D – kaplicy św. Stanisława/Chrystusa Salvatora, E – kaplicy Świętej Trójcy, F – kaplicy Najśw. Sakramentu, G – kaplicy Archikonfraterni Literackiej/Niepokalanego Poczęcia Najśw. Marii Panny

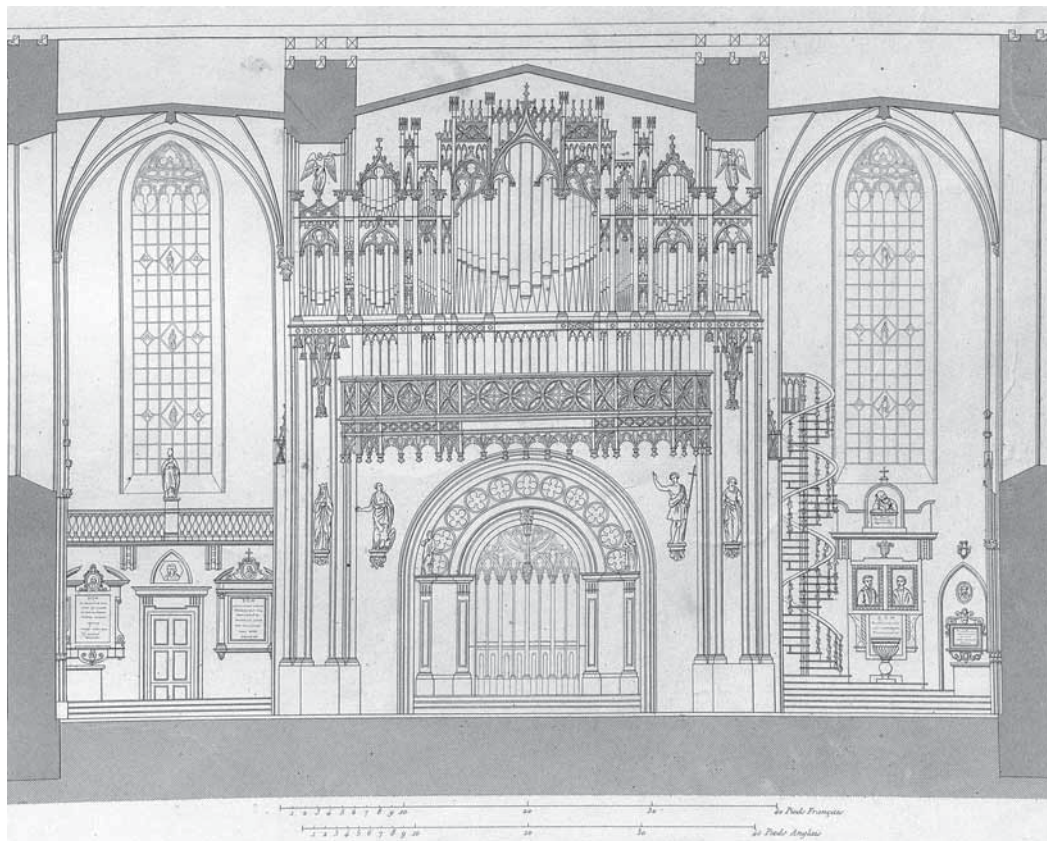
Plan of the archcollegiate church in Warsaw after a restoration and redecoration designed by architects Jakub Kubicki and Hilary Szpilowski in 1818 with the contemporary localisation of some identified 16th- and 17th-century sculpture and small-scale architecture monuments in marble, limestone and alabaster. Based on steel-engraving from the Adam Idźkowski's album *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...*, tabl. VI, fig. 1, worked out by M. Wardzyński, 2013

Legend:

Roman numerals – side altars: I – altar of the Transfiguration, IV – altar of Christ Salvator, V – altar of the Holy Sacrament

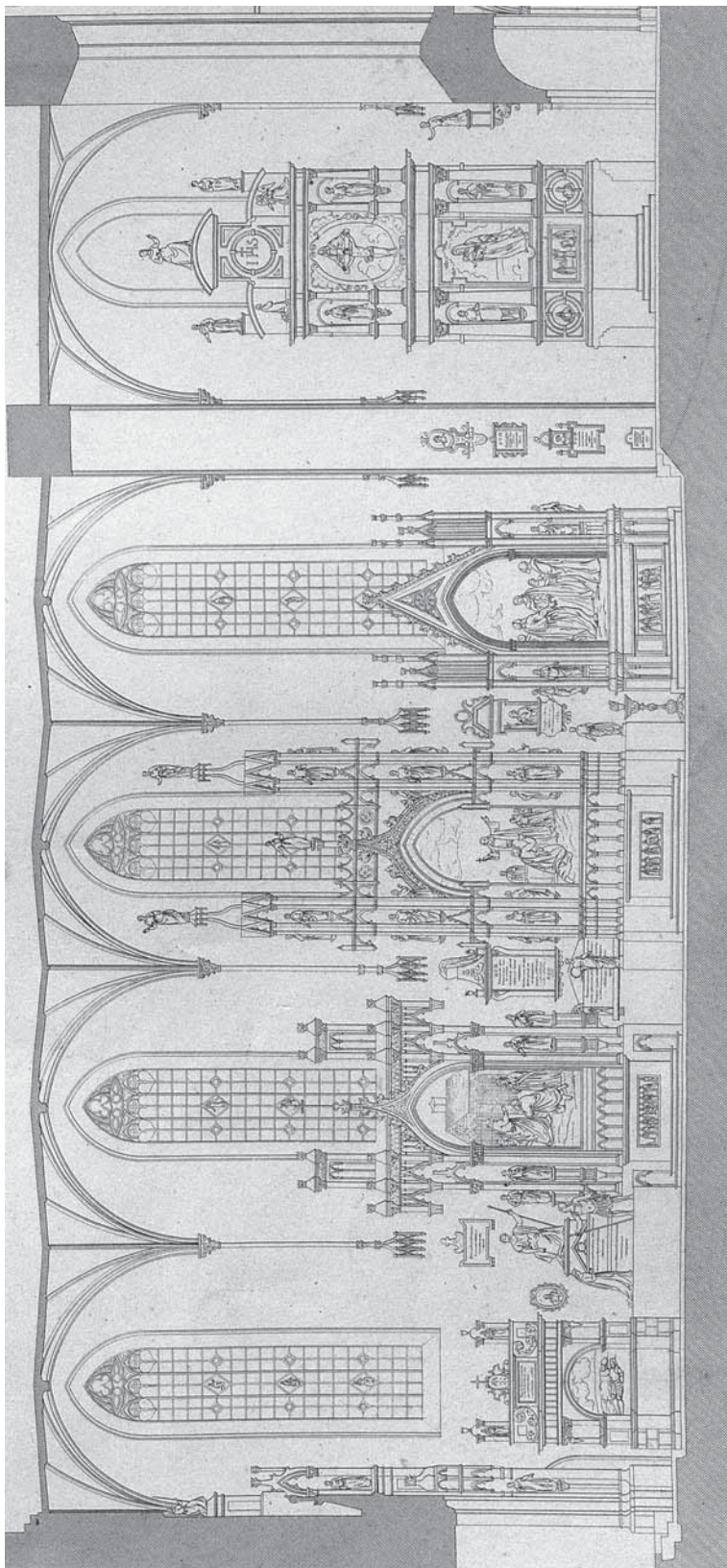
Arabic numerals – monuments and epitaphs for: 1 – last Dukes of Mazovian Piast dynasty, brothers: Stanisław (d. 1524) and Janusz III (d. 1526), 1526-8, 2 – brothers Mikołaj (d. 1550) and Stanisław (d. 1566) Wolski, 1567, 4 – Mateusz Boliński (d. 1631), 1639, 5 – Łukasz and Stanisław Nagórski (d. 1571), 8 – Asprilio Pacelli (d. 1623), 9 – Paweł Zembrzusi (d. 1633), 10 – Marian Lauscheft (d. 1667), 11 – Mikołaj Erler (d. 1645), 12 – Remigiusz de Otok Zaleski (d. 1645), 1648, 21 – Stanisław Drewno (d. 1621), 1621, 22 – Jan Horlemes (d. 1641), 23 – Paweł Gissa/Giza (d. 1624), 26 – Stanisław Strzelica (d. 1532), 27 – Adam Parzniewski (d. 1614), 28 – Giacomo (d. 1648) and Veronica (d. 1643) Gianotti, 29 – Wojciech Baryczka (d. 1643), 30 – Katarzyna Groszkiewicz née Wołczyńska (d. 1698), 30 – Andrzej Groszkiewicz (d. 1701), 31 – Johann a Kern (d. 1668)

Letters – portals of: A – sacristy, B – organ-loft, C – interior main entrance, D – chapel of St. Stanisław/Christ Salvator, E – chapel of the Holy Trinity, F – chapel of the Holy Sacrament, G – chapel of the 'Literary' Archconfraternity/St. Mary's Immaculate Conception

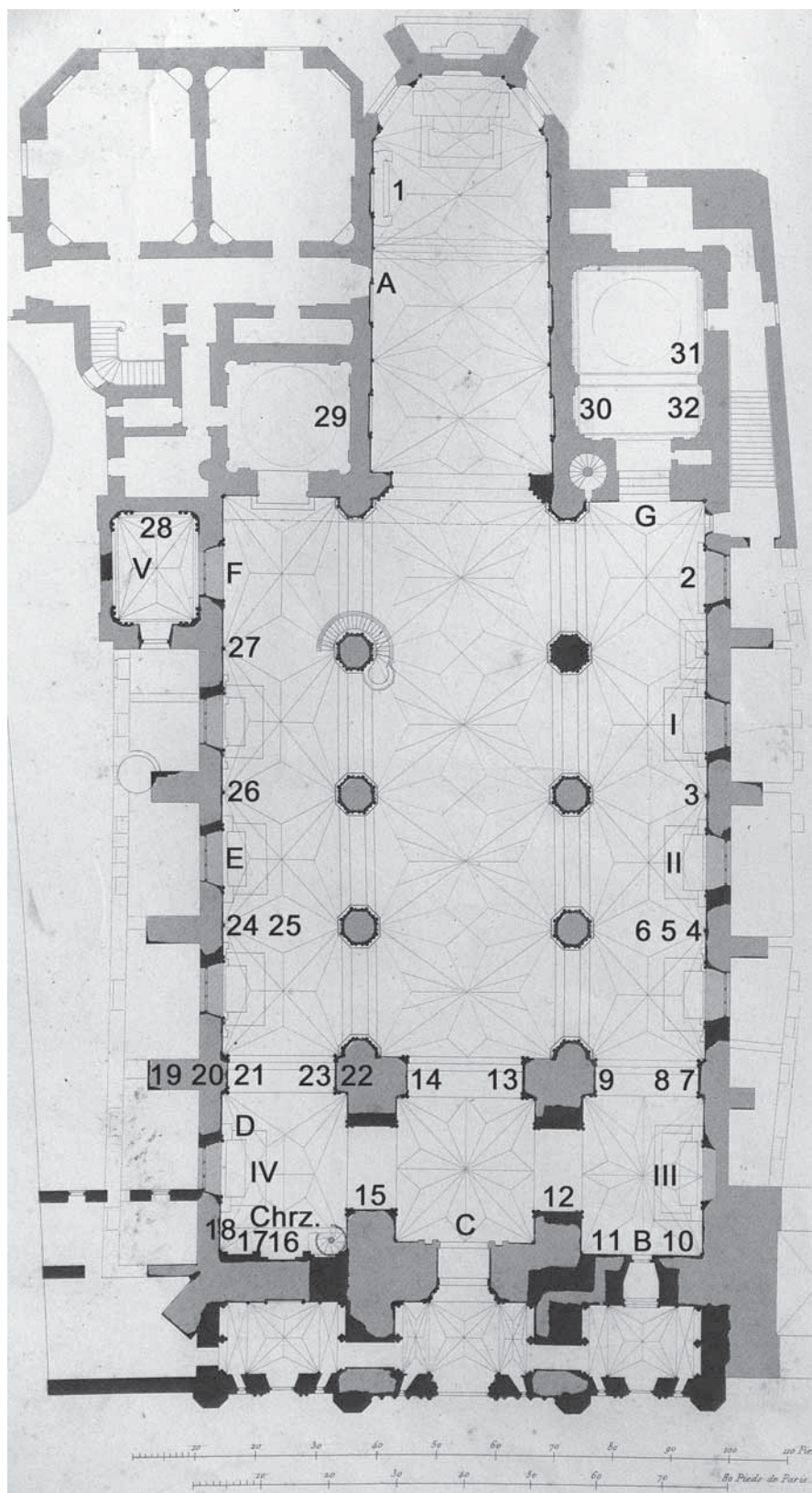
234. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, przekrój poprzeczny korpusu nawowego z czwartego przęsła w kierunku chóru muzycznego po remoncie i przebudowie arch. Adama Idźkowskiego (1836–41), ryc. z albumu *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...*, pl. VIII, fig. 2

Warsaw-Old Town, archcollegiate church, cross-section to the West after the restoration designed by Adam Idźkowski (1836–41), steel engraving from the album *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...* by Adam Idźkowski, tabl. VIII, fig. 2

235. Warszawa-Stare Miasto, archikolegiata, przekrój osiowy świątyni ku południowi po remoncie i przebudowie arch. Adama Idźkowskiego (1836-41), ryc. z albumu *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...*, pl. X

Warsaw - Old Town, archcollegiate church, longitudinal section to the South after the restoration designed by Adam Idźkowski (1836-41), steel engraving from the album *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...* by Adam Idźkowski, tabl. X

236. Plan archikolegiaty po przebudowie według projektu arch. Adama Idźkowskiego (1836–1841) z oznaczeniem nowej lokalizacji przeniesionych XVII-wiecznych marmurowo-alabastrowych dzieł małej architektury i rzeźby. Zaczerpnięty z: A. Idźkowski, *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...*, pl. VI, fig. 1, oprac. M. Wardzyński, 2013

Legenda:

Cyfry rzymskie – ołtarze boczne: I – Przemienienia Pańskiego, II – Wniebowstąpienia Pańskiego, III – Najśw. Marii Panny, IV – Chrystusa Salvatora, V – Najśw. Sakramentu

Cyfry arabskie – nagrobki i epitafia: 1 – nagrobek ostatnich książąt mazowieckich Stanisława (zm. 1524) i Janusza III (zm. 1526) Piastowiców (1526–1528), 2 – nagrobek braci Mikołaja (zm. 1550) i Stanisława (zm. 1566) Wolskich, 3 – destrukta nagrobka Stanisława (zm. 1624) i Zofii Warszyckich przeniesionego z kościoła bernardynek św. Klary, 4 – nagrobek Mateusza Bolińskiego (zm. 1639), 5 – nagrobek Łukasza i Stanisława Nagórskich (zm. 1571), 6 – płyta grobowa i sarkofag prymasa Kazimierza Floriana Czartoryskiego (zm. 1674) przeniesione z kościoła jezuitów prowincji litewskiej, 7 – epitafium Adama Krzynieckiego (zm. 1610), 8 – nagrobek Asprilio Pacellego (zm. 1623), 9 – nagrobek Pawła Zembrzuskiego (zm. 1633), 10 – epitafium Mariana Lauschefta (zm. 1667), 11 – epitafium kan. Mikołaja Erlera (zm. 1645), 12 – nagrobek Remigiusza z Otoka Zaleskiego (zm. 1648), 13 – epitafium kan. Wojciecha Czaplica (zm. 1642), 14 – epitafium Marcina Świerzyńskiego (zm. 1650), 15 – nagrobek Zygmunta Kazanowskiego (zm. 1634) przeniesiony z kościoła bernardynek św. Klary, 16 – destrukta nagrobka Mikołaja Aleksandra Filomeda (zm. 1595), 17 – epitafium Jana Gommera (zm. 1654), 18 – epitafium kan. Aleksandra Jana Alancego (zm. 1648), 19 – epitafium kan. Andrzeja Szmeka (zm. 1688), 20 – epitafium Davida Mintzera (zm. 1652), 21 – nagrobek Stanisława Drewny (zm. 1621), 22 – epitafium Jana Horlemesa (zm. 1641), 23 – epitafium kan. Pawła Gissy/Gizy (zm. 1624), 24 – epitafium Stanisława Baryczki starszego (zm. 1651), 25 – destrukta nagrobka Bartłomieja Zaliwskiego (zm. 1595), 26 – płyta nagrobna kan. Stanisława Strzelicy (zm. 1532), 27 – nagrobek Adama Parzniewskiego (zm. 1614), 28 – epitafium Giacomina (zm. 1648) i Veroniki (zm. 1643) Gianottich, 29 – epitafium Wojciecha Baryczki (zm. 1643), 30 – epitafium Katarzyny z Wołczyńskich Groszkiewiczowej (zm. 1698), 30 – epitafium Andrzeja Groszkiewicza (zm. 1701), 31 – epitafium Johanna a Kerna (zm. 1668)

Litery – portale: A – zakrystii, B – chóru muzycznego, C – serliana wewnętrznego portalu głównego, D – kaplicy św. Stanisława/Chrystusa Salvatora, E – kaplicy Świętej Trójcy, F – kaplicy Najśw. Sakramentu, G – kaplicy Archikonfraterni Literackiej/Niepokalanego Poczęcia Najśw. Marii Panny

Plan of the archcollegiate church in Warsaw after a restoration designed by architect Adam Idźkowski in 1836–41 with the contemporary localisation of the identified 16th- and 17th-century sculpture and small-scale architecture monuments in marble, limestone and alabaster. Based on steel-engraving from the Adam Idźkowski's album *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów...*, tabl. VI, fig. 1, worked out by M. Wardzyński, 2013

Legend:

Roman numerals – side altars: I – altar of the Transfiguration, II – altar of the Ascension, III – St. Mary's altar, IV – altar of Christ Salvator, V – altar of the Holy Sacrament

Arabic numerals – monuments and epitaphs for: 1 – last Dukes of Mazovian Piast dynasty: brothers Stanisław (d. 1524) and Janusz III (d. 1526), 1526–8, 2 – brothers Mikołaj (d. 1550) and Stanisław (d. 1566) Wolski, 1567, 3 – Stanisław (d. 1624) and Zofia Warszycki moved from the Bernardine nuns' church, 4 – Mateusz Boliński (d. 1631), 1639, 5 – Łukasz and Stanisław Nagórski (d. 1571), 6 – sarcophagus of primate Kazimierz Florian Czartoryski (d. 1674) moved from the Jesuits' church, 7 – Adam Krzyniecki (d. 1610), 8 – Asprilio Pacelli (d. 1623), 9 – Paweł Zembrzusi aka Klucznik (d. 1633), 10 – Marian Lauscheft (d. 1667), 11 – Mikołaj Erler (d. 1645), 12 – Remigiusz de Otok Zaleski (d. 1648), 13 – Wojciech Czaplic (d. 1642), 14 – Marcin Świerzyński (d. 1650), 15 – Zygmunt Kazanowski (d. 1634) moved from the Bernardine nuns' church, 16 – Mikołaj Aleksander Filomed (d. 1595), 17 – Jan Gommer (d. 1654), 18 – Aleksander Jan Alancy (d. 1648), 19 – Andrzej Szmek (d. 1688), 20 – David Mintzer (d. 1652), 21 – Stanisław Drewno (d. 1621), 1621, 22 – Jan Horlemes (d. 1641), 23 – Paweł Gissa/Giza (d. 1624), 24 – Stanisław Baryczka the Elder (d. 1651), 25 – Bartłomiej Zaliwski (d. 1595), 26 – Stanisław Strzelica (d. 1532), 27 – Adam Parzniewski (d. 1614), 28 – Giacomo (d. 1648) and Veronica (d. 1643) Gianotti, 29 – Wojciech Baryczka (d. 1643), 30 – Katarzyna Groszkiewicz née Wołczyńska (d. 1698), 30 – Andrzej Groszkiewicz (d. 1701), 31 – Johann a Kern (d. 1668)

Letters – portals of: A – sacristy, B – organ-loft, C – interior main entrance, D – chapel of St. Stanisław/Christ Salvator, E – chapel of the Holy Trinity, F – chapel of the Holy Sacrament, G – chapel of the 'Literary' Archconfraternity/St. Mary's Immaculate Conception

Tłumaczenie podpisów pod ilustracjami: Michał Wardzyński

Translation of the subscriptions under illustrations: Michał Wardzyński

Jest to pierwsze w pełni profesjonalnie studium szlachetnych materiałów rzeźbiarskich (od Carrary, południowych Niderlandów, Wielkiej Brytanii po Szwecję). Wyróżnić muszę szczególnie opracowanie – po raz pierwszy tak precyzyjne – zniszczeń i rabunków szwedzkich, brandenburskich i „królewieckich”. Odnalezienie kilku ton marmurów z okresu wazowskiego, w trakcie poszukiwań w piasku wiślanym przez dr. Huberta Kowalskiego (z ekipą), zostało omówione przez dr. Wardzyńskiego i dr. Kowalskiego. Jest to niezwykle cenna część książki. Równie interesująco zostały przedstawione wyniki zakupów rzeźb w Amsterdamie i Antwerpii do pałacu w Wilanowie. Podkreślam niezwykle znaczenie tej publikacji nie tylko dla varsavianistów i mieszkańców Warszawy. Będzie to jedna z najbardziej czytanych i studiowanych książek ze względu na znaczną liczbę obiektów (ponad 200), które zostały przeanalizowane pod kątem użytych materiałów, nowych atrybucji czy datowania.

prof. dr hab. Juliusz A. Chrościcki
(Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego)

Prezentowana publikacja dotyczy nie tylko sztuki Warszawy, ale generalnie sztuki polskiej XVII i początków XVIII w. Można powiedzieć, że casus Warszawy staje się dla Autorów punktem wyjścia do opisanie ważnych zjawisk w odniesieniu do całej Rzeczypospolitej. Imponująca objętość, szczegółowość, bogactwo przedstawionego materiału, nowe ustalenia i atrybucje pozwalają sądzić, że książka ta stanie się przedmiotem dalszych studiów i dyskusji. Choć punktem wyjścia dla rozważań jest materiał, to nie jest to książka, którą można byłoby określić jako „materiałoznawczą”, ale pozycja, która obfituje w rozbudowane analizy formalne czy interesujące rozważania dotyczące wzorców artystycznych. Niezaprzeczalną wartością pracy jest monumentalna i szczegółowa bibliografia, nie wspominając o imponującej podstawie źródłowej.

dr. hab. Andrzej Betlej
(Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego)

